

Stéphane Courtois

Historia

COMUNISM ȘI TOTALITARISM

POLIROM

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Stéphane Courtois, istoric, director de cercetări la CNRS (Sophiapol-Paris-X). S-a specializat în comunismul francez și internațional și în totalitarism. Director al revistei *Communisme*, director al colecției „Démocratie ou totalitarisme” (Le Rocher). Autor a numeroase lucrări, a fost mai ales artizanul principal al volumului *Le Livre noir du communisme* (Robert Laffont, 1997; trad. rom. *Cartea neagră a comunismului*, 1998) și a coordonat *Les Logiques totalitaires en Europe* (Le Rocher, 2006) și *Communisme en France* (ICES/Cujas, 2007). La Editura Polirom a mai apărut *Dicționarul comunismului* (2008).

Liberté - Egalité - Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Ambassade de France en Roumanie

INSTITUT
FRANÇAIS

Această lucrare, publicată în cadrul Programului de sprijin pentru publicare Nicolae Iorga, a beneficiat de susținerea Ambasadei Franței în România, precum și a Institut Français/ Ministerul francez al Afacerilor Externe și Europene.

Stéphane Courtois, *Communisme et totalitarisme*

© Perrin, 2009

© 2011 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

COURTOIS, STÉPHANE

Comunism și totalitarism / Stéphane Courtois; trad. de Ana Ciucan Țuțuianu. – Iași:

Polirom, 2011

Index

ISBN: 978-973-46-0895-9

I. Ciucan Țuțuianu, Ana (trad.)

329.15(100)

Printed in ROMANIA

Stéphane Courtois

COMUNISM ȘI TOTALITARISM

Traducere de Ana Ciucan Țuțuianu

POLIROM
2011

Cuprins

Introducere	7
-------------------	---

Partea întâi

Lenin, inventatorul totalitarismului

Capitolul I. Lenin și originile totalitarismului	15
Capitolul II. Război și totalitarism	30
Capitolul III. Lenin și inventarea totalitarismului	37
Capitolul IV. Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent	54
Capitolul V. De la partidul revoluționarilor profesioniști la partidul-stat totalitar	60
Capitolul VI. Teroarea : o modalitate obișnuită de guvernare	64
Capitolul VII. Lenin și distrugerea inteligenței ruse	71

Partea a doua

Stalin sau victoria totalitarismului

Capitolul VIII. Cum să-l înțelegem pe Stalin	79
Capitolul IX. O Anna Frank în țara lui Stalin	91
Capitolul X. Jurnalele intime sovietice : psihologia totalitară	97
Capitolul XI. Stalin și evreii	102
Capitolul XII. Teroarea poate fi „blândă”	107
Capitolul XIII. Kominternul : o elită de tip nou	112
Capitolul XIV. Sistemul comunist mondial, criteriul de evaluare a totalitarismului	122

Partea a treia

Comunism, crimă împotriva umanității, genocid

Capitolul XV. <i>Cartea neagră și cercetarea istorică a comunismului</i>	137
Capitolul XVI. <i>Crimele comunismului</i>	163
Capitolul XVII. <i>Călăul fidel al lui Stalin : comisarul poporului Nikolai Ejov</i>	173
Capitolul XVIII. <i>De la Babeuf la Lemkin : genocid și modernitate</i>	181
Capitolul XIX. <i>Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist</i>	188

Partea a patra

Istoria și memoria comunismului

Capitolul XX. <i>Istoria comunismului : revoluția documentară</i>	211
Capitolul XXI. <i>„Raportul secret” al lui Hrușciiov : fractura sistemului comunist</i>	218
Capitolul XXII. <i>Memorialul Sighet : istoria și memoria crimelor comuniste în România</i> . . .	233
Capitolul XXIII. <i>Onoarea pierdută a stângii europene</i>	239
Capitolul XXIV. <i>Ați spus „negaționism” ?</i>	244
Capitolul XXV. <i>Manipularea istoriei : continuitatea unei practici sovietice</i>	246
<i>Note</i>	251
<i>Index</i>	273

Introducere

Căderea Zidului Berlinului pe 9 noiembrie 1989, urmată de prăbușirea dominoului comunist al Europei Centrale și de Est și, în sfârșit, implozia Uniunii Sovietice în vara-toamna anului 1991 au marcat sfârșitul unui fenomen istoric care apăruse pe scena lumii în 1917. Această mișcare, care s-a constituit din 1919-1920 în sistem comunist mondial, a murit sub greutatea propriilor contradicții și crime. Dar acestea lasă urme adânci: un bilanț tragic în țările unde a fost – sau este încă – la putere, o memorie diferită – tragică pentru unii, glorioasă pentru alții – și o istorie care rămâne încă, în mare măsură, să fie scrisă.

De fapt, timp de decenii, o intensă propagandă comunistă coordonată de Moscova a modelat formidabila mitologie revoluționară a secolului XX, botezată de François Furet „farmecul universal al lui Octombrie”, care a avut ecouri puternice în victoria sovietică de la Stalingrad, în reușita primului Sputnik, în Revoluția culturală maoistă – noua Comună din Paris –, precum și în figura chistică a lui Che Guevara, ultimul avatar mitologic al comunismului, ajuns pe tricourile „raverilor” dezlănțuiți care se leagănă pe muzica techno.

Dincolo de această ultimă manifestare folclorică, marele mit revoluționar al secolului XX a cântărit greu în percepția pe care au avut-o contemporanii despre realitatea comunistă.

Ea conta cu atât mai mult cu cât se sprijinea pe Uniunea Sovietică – a doua mare super-putere mondială din 1945 și obârșie a sistemului comunist – și scăpa dezmințirii de către realitate, din cauza camuflajului și a tăcerii la care erau supuse țările cu regimuri comuniste.

Istoricii înșiși au fost obligați să suporte timp îndelungat această presiune, de care se puteau apăra cu atât mai puțin cu cât, în virtutea secretului absolut care guverna partidele și regimurile comuniste, nu dispuneau de nici un document intern al sistemului capabil să-i informeze asupra funcționării acestuia și să le explice logica lui.

Începând din 1991-1992, această situație a cunoscut o revoluție coperniciană. Prin prăbușirea Uniunii Sovietice, marea toboșară a propagandei comuniste a încetat să se mai audă, fiind adesea înlocuită de către oftatul micilor aparatcici, plângându-și privilegiile pierdute, printre *bling-bling*-urile marilor nomenclaturiști deveniți noii bogătași ai fostelor regimuri comuniste.

Chiar dacă nu e întotdeauna de *bon ton* s-o spui – în special la Moscova –, mișcarea comunistă a pierdut definitiv Războiul Rece. Mai mult, în fața progresului constant al democrației reprezentative și al economiei de piață, mitul „marii revoluții proletare mondiale” s-a făcut țândări, eliberându-i pe mulți observatori de prejudecata unui comunism „progresist” care, în realitate, nu era decât un mijloc eficient de intimidare moralizatoare.

Cu toate acestea, pentru istorici, inima acestei revoluții coperniciene se ascunde în altă parte, în revoluția documentară ce a intervenit odată cu deschiderea – mai mult, sau mai puțin – a arhivelor Internaționalei Comuniste, a partidului-stat sovietic, a partidelor comuniste din Europa Centrală și de Est, și chiar a partidelor comuniste francez și italian; la această deschidere se adaugă nenumăratele mărturii ale diferiților actori – conducători sau victime ale comunismului – care au considerat până acum că e mai înțelept să tacă.

Datorită acestei revoluții documentare, numeroase puncte ale istoriei, care timp de decenii au prilejuit interminabile discuții, au ajuns brusc la epilog. Vom cita doar câteva: demonstrarea existenței faimosului „Clément” – Eugen Fried –, care a fost adevăratul șef al PCF, în anii '30, a negocierilor oficioase între conducerea PCF și reprezentantul lui Hitler la Paris din iunie până în august 1940, a responsabilității NKVD-ului sovietic pentru asasinarea a mai mult de 4 400 de ofițeri polonezi la Katyń, a organizării de către Stalin a unei foamete-genocid împotriva țăranimii ucrainene, care a făcut în jur de 4 milioane de victime în perioada 1932-1933, a amplorii Marii Terori staliniste din 1937-1938, care a adus moartea a peste 700 000 de persoane în 14 luni... Lista este interminabilă.

În același timp, dincolo de elucidarea nenumăratelor enigme și stingerea atâtor dispute istorice din lipsă de combatanți din partea comunistă, această informație documentată a modificat profund percepția pe care o puteam avea despre fenomenul comunist. E vorba de capitole întregi ale acestei istorii care beneficiază de o nouă clarificare. Personaje de maximă importanță apar de-acum într-o lumină inedită.

Cum să înțelegi șiretenia, îndrăzneala și cruzimea lui Stalin la putere, fără să ții cont de relațiile intime ale tânărului bolșevic Stalin înainte de 1914, cu marele banditism din Caucaz, amestecând în grabă „exproprieri” (*hold-up*), extorcare revoluționară de bani (*racket*) și reglări de conturi de tip mafiot? Putem continua să-l prezentăm pe Nikita Hrușciov ca pe un cvasidemocrat antistalinist, când descoperim că el a fost răsfățatul lui Stalin în anii '30, călăul Moscovei, apoi al Ucrainei, în timpul Marii Terori, al Poloniei de Est ocupate de Armata Roșie la 17 septembrie 1939, omul care i-a cerut lui Stalin autorizația să deporteze soțiile și copiii ofițerilor polonezi asasinați printr-o telegramă, și că tot el este cel care reafirmă dimensiunea totalitară a regimului după 1957, restabilind autocrația partidului asupra aparatului de stat? Cum poți să înțelegi Marea Teroare din anii 1937-1938, fără să ții cont de itinerariul stupefiant al celui care a înfăptuit-o la ordinul lui Stalin, Nikolai Ejov? Gheorghe Dimitrov poate fi doar eroul procesului de la Leipzig împotriva lui Göring și propovăduitorul antifascismului la congresul al VII-lea al Kominternului din 1935, când din *Jurnalul* său și din arhive reies supunerea lui totală față de Stalin, participarea sa în cele mai înalte sfere ale puterii sovietice și rolul lui major în sovietizarea deosebit de brutală a Bulgariei? Ce se poate spune despre Jacques

Duclos, acest candidat la președinția Republicii Franceze în 1969, ale cărui relații constante cu NKVD/KGB – organizație eminent criminală – sunt de acum demonstrate prin arhive și care trimitea rapoarte amănunțite despre negocierile cu ocupantul nazist al orașului Paris în vara lui 1940 ? Dar despre Artur London, devenit în cartea sa și în filmul cu același nume, *L'Aveu (Mărturisirea)*, eroul comunist antistalinist, dar al cărui rol de agent al poliției politice, atât în timpul războiului din Spania, cât și în Cehoslovacia anilor '40, e dezvăluit de arhivele cehe ? Dar de Maurice Thorez, care a dezertat din regimentul său la începutul lui octombrie 1939, la ordinul Kominternului, pentru a ajunge la Moscova cu avionul și cu pașaport sovietic ? Sau despre același Thorez, care a primit de la Stalin, la Kremlin, la 19 noiembrie 1944, directive de a se debarasa cât mai repede de generalul de Gaulle... obiectiv atins pe 30 ianuarie 1946 ?

Astfel, dincolo de o revizuire generală a informațiilor obținute până în 1991 despre comunism, însăși interpretarea fenomenului a fost profund modificată de către revoluția documentară. De fapt, dacă un număr de istorici a înțeles dimensiunea autoritară și dictatorială, chiar totalitară a acestor partide și partide-stat, puțini și-au putut imagina, în lipsa unor informații fiabile, dimensiunea criminală atinsă de anumite regimuri comuniste în perioada de maximă teroare. Și foarte puțini au realizat în ce măsură a fost Lenin inițiatorul și promotorul acestei dimensiuni criminale.

În această privință, publicarea în noiembrie 1977 a *Cărții negre a comunismului* – tradusă până azi în 26 de țări și difuzată în peste un milion de exemplare – a constituit un moment-cheie. Pentru prima oară într-un cadru strict istoric, a fost demonstrată prezența recurentă a terorii ca mijloc obișnuit de guvernare, în ansamblul regimurilor de partid-stat comunist. Chiar dacă de atunci unele cifre au fost revizuite, această lucrare indică amploarea uriașă a deportărilor și a masacrelor și ridică, *volens nolens*, problema crucială a comparării cu crimele nazismului.

Astfel, a revenit în centrul întrebărilor istorice problema totalitarismului, concept apărut la începutul anilor '20 și care, începând cu anii '30 și chiar înainte de-a fi cunoscute exterminările în masă făcute de sovietici și de naziști, servea drept cadru conceptual la compararea între cele trei tipuri de dictaturi inedite : comunistă în URSS, fascistă în Italia și nazistă în Germania. Or, dacă cercetările despre nazism au beneficiat din anii '50 de deschiderea arhivelor de către Aliați la sfârșitul războiului, a trebuit să se aștepte lucrările lui Renzo de Felice, urmat în zilele noastre, de Emilio Gentile, pentru ca studiile despre fascism să iasă din viziunea tradițională „antifascistă” și să se bazeze pe arhive, pentru a revedea de sus până jos, în întregime, acest episod al istoriei italiene. Cât despre arhivele comunismului, ele erau inaccesibile, înaintea revoluției documentare. Dacă, în timpul Războiului Rece, conceptul de totalitarism a putut fi utilizat în bătaia ideologică, astăzi el este însușit de către istorici în cadrul unei comparații, din acest moment, fondată pe munca de arhivă.

Din 1992 – data primului meu sejur în arhivele din Moscova –, cercetarea și reflecția mea asupra comunismului au fost guvernate de accesul la o documentare inedită și masivă, prin dezbateri, chiar polemici, care au însoțit publicarea *Cărții negre a comunismului*. Dincolo de progresele în cunoașterea faptelor reale, în problema totalitarismului mi-a apărut cheia de înțelegere principală a comunismului bolșevic, acest

fenomen central al secolului XX. Și supun această reflecție cititorului, regrupând în această lucrare texte până acum disparate și destul de diferite.

Majoritatea răspund canoanelor academice : capitole de documente ale colocviilor universitare, articole din reviste științifice. Altele sunt articole de vulgarizare – în sensul pedagogic al termenului – sau de prezentare a textelor publicate în reviste de istorie sau de sociologie destinate publicului larg. Dar toate se înscriu în același proiect intelectual : transmiterea unei informații din ce în ce mai fiabile și mai bogate, pentru a asigura o înțelegere tot mai adâncă a relației dintre comunismul bolșevic și totalitarism. Aceste articole reflectă totodată evoluția gândirii și a muncii istoricului, deoarece meseria noastră este una care trebuie reluată zi de zi, de la capăt. Istoricul este în permanență confruntat cu noi surse, cu interpretări originale care îl constrâng să-și cizeze opera, chiar să-și reconsidere ipotezele și analizele.

Pentru a demonstra mai clar că această muncă este „atelierul istoriei”, după cum spunea François Furet, n-am schimbat nici unul dintre capitolele prezentate aici, mulțumindu-mă doar să actualizez notele bibliografice, cu cele mai recente lucrări referitoare la aceste teme, care argumentează sau completează interpretarea mea. Pentru fiecare detaliu pe care nu l-am putut lămuri cu o notă, fac trimitere la *Dicționarul comunismului*¹.

Anumite capitole nu cereau nici o prezentare. Altora, mi s-a părut util să le fac o scurtă introducere care permite atât precizarea problematicii intelectuale în care se situa textul în momentul publicării, cât și o privire retrospectivă, uneori critică, asupra materialului respectiv. Pe cuprinsul paginilor, cititorul va observa unele lucruri spuse deja și pe care nu am vrut să le șterg. Ștergerea lor ar fi denaturat textul de referință, mai ales că aceste repetări se raportau la punctele cheie care orientează toată concepția lucrării ; de exemplu, lista precisă a operațiilor Marii Terori staliniste din 1937-1938 sau importanța lucrării *Ce-i de făcut ?* a lui Cernișevski sau a cărții *Catehismul revoluționar* de Serghei Neceaev în formarea gândirii politice a lui Lenin. Și apoi, să nu se supere modernii noștri „pedagogiști”, repetiția este una dintre bazele pedagogiei.

Însăși structura lucrării reflectă evoluția gândirii mele, pe parcursul a zece ani. Cartea se deschide cu „Lenin, inventatorul totalitarismului” ; fără Lenin sau gândirea sa doctrinară, fără organizarea lui revoluționară, fără hotărâtoarea sa trecere la fapte din 1917, nu ar fi existat bolșevismul, acesta nu ar fi preluat puterea la 7 noiembrie 1917, nu s-ar fi creat primul partid-stat comunist. Cu riscul de a-i contrazice pe istoricii marxiști, susținători ai explicației prin structura și conjunctura revoluționară – împrejurările –, aici, rolul individului, al „marelui om”, este de neocolit. Chiar dacă noua documentare distruge mitul „bunului Lenin” – mult timp opus lui „Stalin cel rău” – și prezintă un lider bolșevic extremist, fanatic, crud – pe scurt, inventatorul fenomenului totalitar și al cortegiului său de crime împotriva umanității.

A doua parte este consacrată credinciosului său urmaș, Iosif Stalin, care nu numai că a înțeles natura regimului totalitar instaurat de Lenin, dar l-a și stabilizat și sistematizat, permițând astfel puterii sovietice și sistemului comunist mondial să dăinuie mai mult de trei decenii după dispariția „tătucului popoarelor”.

Această perioadă stalinistă implică, în al treilea rând, aplecarea asupra naturii criminale a regimurilor comuniste. Realizez că acest demers, care se referă atât la

domeniul juridic, cât și la cel moral, este respins de către unii colegi. Totuși, mie mi se pare fundamental ; cu condiția să se bazeze pe o documentare incontestabilă și bogată, istoricul nu se poate mulțumi cu o abordare pozitivistă destinată să ocolească interogarea valorilor unui fenomen istoric, chiar ale unei întregi epoci. Chiar dacă această problematică deranjează foarte tare – oameni care se reclamă de la un Bine superior au instaurat un Rău absolut – și trimite încă o dată la comparația cu nazismul.

În sfârșit, ampla reînnoire a studierii istoriei comunismului, de 15 ani, nu lasă indiferente societățile contemporane. Deși această reînnoire contribuie la perpetuarea durerii victimelor regimurilor comuniste – în Europa Centrală și de Est, în fosta URSS, în China, în Cambodgia etc. – și le reactivează acestora memoria tragică, ea rănește, în schimb, profund memoria glorioasă a comunismului. Aceasta este încă vie în Europa Occidentală, unde comunismul nu a fost niciodată la putere și unde imaginea lui este asociată cu episoadele de recunoștință în memoria colectivă, ca Frontul popular, anti-fascismul sau Rezistența – în special în Franța și în Italia. Ea rămâne foarte puternică în Rusia, unde puterea postcomunistă încearcă, inclusiv prin mijloace permise și juridice, să ignore atât tragedia căreia i-a căzut victimă poporul rus, cât și responsabilitatea pe care o are puterea sovietică – deci și urmașii ei – în persecutarea popoarelor „eliberate” de către Armata Roșie și anexate cu forța Uniunii Sovietice, în timpul războiului civil, în timpul alianței Hitler-Stalin din anii 1939-1941 și în anii 1944-1945. Cât despre puterea chineză, aniversarea masacrului din piața Tiananmen din 1989 demonstrează că nu este pregătită să-și asume responsabilitatea. Acest dublu conflict, între istorie și memorie și între memoriile conflictuale, ar trebui să se rezolve cu răbdare, dacă vrem să depășim piața unică și reglementarea comună, pentru a obține o adevărată unitate de spirit în Europa.

Paris, iulie 2009

PARTEA ÎNTÂI

Lenin, inventatorul totalitarismului

CAPITOLUL I

Lenin și originile totalitarismului

După publicarea lucrării Cartea neagră a comunismului, în 1997, și după violentele polemici pe care apariția acesteia le-a stârnit – în special legate de comparația dintre nazism și comunism –, am înțeles cu adevărat că miezul problemei, punctul de blocaj al dezbaterii despre comunism, rămâne problema totalitarismului. În timp ce erau numeroși cei care considerau că acest concept nu avea nici o bază științifică, am hotărât să organizez o serie de patru mari colocvii internaționale consacrate totalitarismului în Europa, reunind pe unii dintre cei mai buni specialiști europeni în comunism, fascism și nazism. Primul dintre aceste colocvii s-a ținut la Paris, în iunie 2000, iar lucrările lui au fost publicate sub titlul Quand tombe la nuit, Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe, 1900-1934¹ (Când cade noaptea. Originea și apariția regimurilor totalitare în Europa, 1900-1934). În textul de mai jos prezentăm ideea că Lenin și Partidul Bolșevic au fost inventatorii acestui fenomen politic inedit, caracteristic secolului XX, chiar dacă în acel timp subestimam oarecum impactul Primului Război Mondial asupra acestei invenții.

În august-septembrie 1916, Lenin a redactat un text ca răspuns lui Kievski, pseudonimul activistului bolșevic Gheorghi Piatakov, căruia îi reproșa că a lăsat războiul să-i „eclipseze gândirea”². Dar nici un moment Lenin nu se întreabă despre felul în care războiul i-ar fi putut „domina propria gândire, sau cel puțin i-ar fi dirijat o evoluție care nu ar fi fost doar rezultatul unei analize la rece a situației, ci care ar fi fost indusă de o reacție emoțională atât la amploarea măcelului, cât și la necesitatea de a da un răspuns teoretic acceptabil, din punctul de vedere al unui marxism deja destul de dogmatic, la fenomene neașteptate. Astfel, acest text din 1916 pune din nou problema împrejurărilor radicalizării definitive a gândirii leniniste.

Georges Nivat a reamintit cu relevanță caracteristicile societății, ale puterii și ale gândirii ruse, care au condus concomitent la slăbirea societății civile și a valorilor democratice și liberale, precum și la creșterea maximalismului în Rusia înainte de 1914³. La rândul său, Dominique Colas a arătat în ce fel Lenin, înainte de 1914, a susținut concepția partidului și a terorii în masă care conducea la o viziune protototalitară, cu vădite elemente de totalitarism în stare latentă, așteptând doar o conjunctură favorabilă pentru a apărea și a se dezvolta⁴.

Această conjunctură favorabilă a apărut de două ori : în timpul revoluției ruse din 1905, apoi cu ocazia prăbușirii regimului țarist în martie 1917. Ultimul eveniment i-a deschis lui Lenin era posibilităților, a experimentării unei politici revoluționare, a trecerii la fapte, la lupta de clasă și la preluarea puterii. Totuși, această politică revoluționară inedită a fost gândită înainte, între 1915 și vara anului 1917, fiind în bună parte rezultatul unei alte conjuncturi excepționale, care nu era legată în mod special de Rusia : Primul Război Mondial. Războiul, atât de pregătit de marile puteri și totodată atât de neașteptat pentru guverne și opinia publică în privința efectelor sale devastatoare, a provocat o bruscă radicalizare a concepției leniniste, având o dublă importanță în gândirea conducătorului bolșevic.

Aceasta l-a determinat definitiv să considere războiul civil o expresie supremă a luptei de clasă, ceea ce îl va conduce la respingerea imediată și totală a revoluției „burgheze” și democratice din februarie 1917. În paralel, acest război i-a dat lui Lenin indicii hotărâtoare asupra naturii și organizării puterii, pe care visa încă de atunci să pună mâna. Cei doi factori au confirmat definitiv apariția mai multor trăsături caracteristice ale regimurilor totalitare : principiul partidului unic, teroarea în masă și monopolul producerii și distribuirii de bunuri, asigurate printr-un enorm aparat birocratic.

Mutația finală, la Lenin, de la o gândire social-democrată la origine la una prototalitară este simbolizată printr-unul dintre cele trei texte fondatoare ale leninismului – după *Ce-i de făcut ?* din 1902 și înainte de *Statul și revoluția* din 1917 –, *Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului*, redactat în 1916. Textul este construit în jurul a trei probleme principale, cărora Lenin încearcă să le răspundă și pe care le-am putea rezuma astfel : Care este natura crizei capitalismului care a provocat războiul ? Pentru ce a devenit războiul imperialist de neînălțurat, în sistemul capitalist ? De ce războiul civil este inevitabil ?

Războiul și natura crizei capitalismului

Pentru Lenin, capitalismul a cunoscut o fază progresivă, din 1789 până în 1871, marcată de răsturnarea feudalismului și a unui absolutism și de lupta pentru eliberare de sub asuprirea străină : apoi, o a doua fază a unui capitalism relativ pacifist, dar în care se manifestă tot mai mult tendința imperialistă ; și, în sfârșit, o a treia fază, inaugurată în iulie 1914, când războiul declanșat de marile puteri marchează momentul în care acest capitalism imperialist și-a atins maturitatea și, în același timp, a depășit-o, intrând astfel într-o fază de descompunere.

El descrie pe larg a doua fază, caracterizată de o formidabilă și rapidă concentrare de capital în întreprinderi gigantice care instaurează un sistem de monopol, anihilând concurența tradițională a liberului schimb. Băncile joacă un rol important în acest proces care duce la formarea unor oligarhii financiare, angajate într-o luptă înverșunată pentru împărțirea economică a lumii. Evoluția raportului de forțe și dezvoltarea inegală a ramurilor și a țărilor provoacă reîmpărțiri care stau la baza războiului.

O parte a descrierii sistemului economic făcută de Lenin este precisă și el nu are nici un merit pentru aceasta, deoarece se sprijină pe lucrările mai multor economiști reputați, clasici, precum Hobson, sau socialiști, ca Hilferding. Dar viziunea lui este de departe

unilaterală, căci dogmatismul prevalează asupra analizei, iar conjuncturalul – războiul – asupra structuralului.

Este dintr-odată o viziune maniheistă. Astfel, dezvoltând ideea lui despre contradicția dintre întreprinderile monopoliste și celelalte, conchide: „Zeci de mii de mari întreprinderi sunt totul; milioane de mici întreprinderi nu înseamnă nimic”. Și continuă: „Libera concurență este trăsătura esențială a capitalismului și a producției de piață, în general; monopolul este exact contrariul liberei concurențe. [...] Monopolul este în contradicție permanentă și fără ieșire cu aceste condiții generale (ale capitalismului liberei concurențe)”⁵. Or, Lenin uită că monopolul „pur” nu există, mintea lui este o extrapolare absolută a unei realități care este departe de a fi generală.

Această viziune maniheistă este și mai accentuată de un dezinteres aproape total față de ceilalți factori care au jucat un rol foarte important în declanșarea războiului, factori politici și emoționali pe care Lenin îi recunoaște în anumite momente, dar cărora nu le dă nici o importanță, poate doar pentru a-i denunța ca reacționari. El neglijează politica de putere a statelor și a dinastiilor dinainte de 1914, ca și când aceasta nu ar putea fi decât consecința inevitabilă a evoluțiilor economice. La fel, el nu ține deloc seama de sentimentele populare, în special de sentimentul naționalist. Aici suntem învăluiți în acel scientism evocat de Tvetan Todorov⁶, acea dorință de a stabili o cunoaștere absolută, definitivă și care se termină cu actul de credință.

În ciuda erorilor evidente de analiză, Lenin încearcă să demonstreze intrarea capitalismului într-o criză definitivă, ca urmare a gradului său de dezvoltare, criză al cărei semn incontestabil ar fi chiar războiul:

Monopolul, ca orice monopol, naște ineluctabil o tendință de stagnare și de putrefacție. [...] E cert că un monopol, în regimul capitalist, nu poate suprima niciodată complet și pentru mult timp concurența pe piața mondială. Este evident că posibilitatea de a reduce cheltuielile de producție și de a crește beneficiile introducând îmbunătățiri tehnice duce la transformări. Dar tendința de stagnare și de putrefacție, proprie monopolului, continuă să acționeze. [...] Monopolul posesiunii coloniilor deosebit de mari, bogate sau avantajos plasate, acționează în același sens⁷.

Iar puțin mai departe, adaugă:

Toată lumea știe cât de mult a agravat capitalismul monopolist toate contradicțiile capitalismului. E destul să reamintim viața de huzur și despotismul cartelurilor. Această agravare a contradicțiilor este cea mai puternică forță motrice a perioadei istorice de tranziție care a fost inaugurată prin victoria definitivă a capitalului financiar mondial. [...] Toate acestea au dat naștere unor trăsături distinctive ale imperialismului, care îl transformă în capitalism parazitar și în putrefacție. [...] În ansamblu, capitalismul se dezvoltă infinit mai repede decât înainte, dar această dezvoltare devine în general mai inegală, inegalitatea dezvoltării manifestându-se în special prin descompunerea celor mai bogate țări în capital (Anglia)⁸.

Nu doar că ne întrebăm unde a văzut el că monopolurile încearcă să frâneze progresul tehnic, când mersul istoric arăta exact contrariul. Putem doar să ne punem problema acestor concepte atât de puțin științifice, cum ar fi *putrefacție* și *descompunere*; este o

viziune escatologică ce introduce dintr-odată ceea ce este impur, capitalismul, și ceea ce este pur, socialismul, și trimite la o viziune în termeni de darwinism social. Ceea ce confirmă Lenin atunci când scrie că imperialismul trebuie „caracterizat ca un capitalism de tranziție sau, mai exact, ca un capitalism în agonie”⁹. Ne aflăm la porțile unui vitalism socioistoric, care este în mod cert fondul marxismului, dar care, ajuns într-un moment de intensitate maximă din cauza războiului și a nenorocirilor cauzate de acesta, poate da celui credincios impresia că ceasul catastrofei finale a burgheziei „impure” a sosit și, prin urmare, a venit în sfârșit și ora izbăvirii prin proletariatul „pur”. Războiul a „spulberat” incontestabil concepția lui Lenin, întărindu-i viziunea milenaristă și vitalismul lui socioistoric.

De ce este războiul inevitabil în imperialism

Considerând că a demonstrat natura economică a crizei capitalismului, Lenin abordează problema politică. Adăugând ideea ponderii războiului la viziunea sa antebelică, el afirmă: „Imperialismul reprezintă era capitalului financiar și a monopolurilor, care provoacă peste tot tendințe de dominare, și nu de libertate. Reacția pe toată linia, indiferent de regimul politic, este agravarea extremă și în acest domeniu a antagonismelor; acesta este rezultatul acestor tendințe. De asemenea, se intensifică în special asupra națională și tendințele de anexare”¹⁰.

Ne întrebăm despre care lipsă de libertate și despre ce reacție vorbește Lenin, din moment ce perioada dinainte de 1914 a fost epoca de aur a avangardismului estetic, a creșterii importanței votului universal și a mișcărilor socialiste și sindicaliste în toată Europa, începând cu Germania și Franța. Cât despre asupra națională și anexare, Europa era înainte de 1914 serios frământată și de mișcările naționaliste, iar anul 1919 a însemnat o formidabilă mișcare de eliberare față de trei mari imperii în Cehoslovacia, Polonia, Estonia, Letonia, Lituania, Finlanda, Iugoslavia, Austria, Ungaria; au fost create tot atâtea state noi în Europa în urma acestei eliberări. Lenin s-a înșelat total asupra tendinței de fond. Sau mai degrabă i-a fost imposibil să admită că expansiunea capitalismului antrenează cu sine o dezvoltare a artelor, a tehnicii, a sentimentului național, a democrației și chiar a nivelului de viață al claselor populare, atât la oraș, cât și la sate. Doar războiul și spectacolul dezolant al acestuia îi permit să afirme contrariul.

Dacă Lenin refuză această constatare, este din cauză că ea îl neliniștește în cel mai înalt grad, deoarece implică, în timp, anularea contradicțiilor capitalismului. El condamnă tot mai ferm o evoluție ce apare ca efect al războiului în gândirea cercurilor liberale și chiar socialiste:

Anumiți autori burghezi (cărora li se alătură K. Kautsky, care și-a renegat total poziția marxistă, aceea din 1909, de exemplu) și-au exprimat opinia conform căreia cartelurile internaționale, una dintre cele mai acuzate forme de internaționalizare a capitalului, permiteau să se spere că între țările cu regim capitalist va domni pacea. Din punct de vedere teoretic, această părere este total absurdă; iar din punct de vedere practic, este un sofism și un mod necinstit de apărare al celui mai rău oportunism”¹¹.

Într-adevăr, înainte de război, Kautski avansase o nouă analiză a capitalismului, considerând că, „din punct de vedere pur economic, nu este imposibil pentru capitalism să parcurgă o nouă fază, în care politica făcută de carteluri să fie extinsă la politica externă, o fază a «ultraimperialismului», adică a unui supraimperialism, de unire, și nu de luptă a imperialismelor din lumea întreagă, o fază a încetării războaielor în regimul capitalist, o fază «a exploatării în comun a universului de către capitalul financiar unit la scară internațională»”¹². În numărul din 30 aprilie 1915 al revistei *Neue Zeit*, sub influența războiului, Kautski își continuă reflecția: „Oare politica imperialistă actuală nu poate fi înlocuită de o politică nouă, ultraimperialistă, ce ar substitui lupta dintre capitalurile financiare naționale cu exploatarea universului în comun de către capitalul financiar unit la scară internațională? Această nouă fază a capitalismului este, în orice caz, de înțeles. Oare este ea realizabilă? Nu există până acum premise indispensabile pentru a ne permite să clarificăm întrebarea”¹³. În 1915, Kautsky încheie o carte cu aceste cuvinte: „Prin democrația pașnică, nu prin metodele violente ale imperialismului, pot fi cel mai bine favorizate tendințele capitalului către expansiune”.

Această evoluție a gândirii socialiste la „suveranul marxismului” îi provoacă lui Lenin o furie dezlănțuită. Din acest moment, el se va încăpățâna să-l prindă pe picior greșit pe Kautsky. Folosindu-se până la capăt de evenimentul care preocupa toate spiritele și care părea să-i dea deplină dreptate, Lenin respinge de la început ideea conform căreia capitalismul imperialist nu e în mod automat responsabil de izbucnirea războiului:

Alianțele „interimperialiste” sau „ultraimperialiste” în realitatea capitalistă, nu în meschina fantezie mic-burgheză a preoților englezi sau a „marxistului” german Kautsky, nu sunt neapărat, indiferent de formele acestor alianțe, fie că e vorba despre o coaliție imperialistă care se împotrivește alteia sau despre o uniune generală, cuprinzând toate puterile imperialiste, decât „pauze” între războaie. Alianțele pacifiste pregătesc războaiele și, la rândul lor, declanșează războiul; ele se condiționează unele pe altele, dând naștere la alternative ale luptei pașnice și nonpașnice pe una și aceeași bază, aceea a legăturilor și raporturilor imperialiste ale economiei și ale politicii mondiale¹⁴.

[...] Oare este de „conceput” să presupui că, întrucât regimul capitalist continuă să existe (condiție pe care o presupune corect Kautsky), aceste alianțe nu sunt de scurtă durată, că exclud fricțiunile, conflictele și lupta sub toate formele posibile și imaginabile? E destul să pui această întrebare clar, pentru a vedea că răspunsul nu poate fi decât negativ. Căci este de neconceput ca, în regim capitalist, împărțirea zonelor de influență, de interese, a coloniilor etc. să se bazeze pe altceva decât pe *forța* acelor care participă la împărțire, la puterea economică, financiară, militară.

Acest bilanț al capitalismului modern, monopolist, la scară mondială [...] arată că, pe această bază economică, războaiele imperialiste sunt absolut inevitabile, *câtă vreme* va exista proprietatea privată asupra mijloacelor de producție¹⁵.

În acest caz, Lenin trage două concluzii pripite. El confundă forța cu războiul. Or, a-ți arăta forța nu înseamnă și a ajunge la conflict. Forța este ceva, iar utilizarea ei este altceva. Și, chiar dacă se ajunge la conflict, aceasta nu presupune obligatoriu începerea războiului. În realitate, conflictul se poate limita la domeniul concurenței economice sau chiar la înverșunarea disputei politice, fără a se termina neapărat prin recurgerea la

arme. Copleșit de războiul-eveniment care îi obstrucționează întregul câmp vizual, Lenin consideră „de neconceput” ca reglarea conflictelor capitalismului să poată avea loc altfel decât prin război. El absolutizează noțiunea de *conflict*, încât, în cea mai mică fricțiune, el vede un act de război. El dezvoltă aceeași concepție în privința relațiilor politice, înțelese doar în formula binară de prieten/dușman. Astfel, în măsura în care războiul l-a eliberat pe Kautsky de greutatea doctrinei și i-a arătat noi obiective – pacea și democrația într-o lume în care, după acest mare traumatism, capitalismul, statul și societatea ar fi capabile să găsească un nou echilibru –, în aceeași măsură, el a încurajat la Lenin închiderea într-un sistem de gândire tot mai rigid, mecanicist, pseudoștiințific și, în fine, deschis mesianic.

Lupta împotriva „oportuniștilor” devine astfel una dintre axele fundamentale ale viziunii leniniste și contribuie serios la radicalizarea poziției sale: „Profiturile mari datorate monopolului, obținute de capitaliști într-o ramură industrială dintre multe altele, într-o țară dintre multe altele etc., le dau posibilitatea economică să corupă anumite pături ale muncitorilor și chiar, momentan, o minoritate muncitoare destul de importantă, câștigându-le în favoarea cauzei burgheziei și a ramurei industriale sau a națiunii și ridicându-le împotriva tuturor celorlalte. Și antagonismul acut al națiunilor imperialiste prinse în împărțirea lumii întărește această tendință. Așa s-a creat legătura imperialismului cu oportunismul”¹⁶. Ne aflăm în plină escatologie: purul și coruptul.

„Respingând” astfel teza suprainperialismului și a oportunismului socialist care îl însoțește, Lenin abordează problema răspunsului marxist revoluționar la războiul capitalist ineluctabil: revoluția, în singura sa formă posibilă – războiul civil.

Războiul civil este inevitabil

Dominique Colas a amintit că, în 1905, Lenin nu înțelegea prin violența revoluționară decât unirea violenței maselor cu cea a insurecției, viziune în parte blanquistă și limitată la un fel de revoltă dublată de o acțiune armată a revoluționarilor. Prin război, Lenin înțelege o violență de o cu totul altă amploare, calchiată după modelul conflictului pe care îl are în față. Dacă în 1905 terorii burgheze trebuia să-i răspundă teroarea revoluționară în masă, în 1916, războiului burgheziei trebuie să-i răspundă războiul proletariatului. S-a trecut de la o viziune limitată a folosirii violenței la una grandioasă, corespunzând la ceea ce Lenin a definit el însuși ca fiind „epoca războiului”. Numărul textelor lui Lenin despre războiul civil arată de altfel că, dacă această temă este constantă la el, mai ales din 1905, ea a luat o nouă amploare din 1915-1916.

Cert este că Lenin nu și-a putut dezvolta punctul de vedere în *Imperialismul, stadiul cel mai avansat al capitalismului* din cauza riscului de a fi cenzurat, dar în două texte ulterioare el îl exprimă clar. În articolul său intitulat „Despre broșura lui Junius” – pseudonimul Rosei Luxemburg –, redactat în iulie 1916, Lenin scrie:

Războaiele feudale și dinastice li se opuneau atunci (1793 și 1848) *obiectiv* războaiele democratice revoluționare, războaiele de eliberare națională. Acesta era conținutul sarcinilor istorice ale epocii. Astăzi, pentru cele mai mari state dezvoltate ale Europei, situația

obiectivă este diferită. Progresul – dacă nu ținem cont de eventualii pași înapoi temporari – nu e posibil decât în sensul societății *socialiste*, al *revoluției socialiste*. Războiului burghez imperialist, războiului celui mai dezvoltat capitalism, nu-i pot fi opuse *obiectiv*, din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă, decât războiul *împotriva* burgheziei, adică, înainte de orice, războiul civil al proletariatului împotriva burgheziei pentru cucerirea puterii, război *fără* de care orice progres serios este *imposibil*, și apoi, dar numai în anumite condiții speciale, războiul posibil pentru apărarea statului socialist, împotriva statelor burghize. [...] Războiul civil împotriva burgheziei este *de asemenea* una dintre formele luptei de clasă, el singur ar putea apăra Europa (întreaga Europă, nu doar una dintre țările care o compun) de pericolul invaziei¹⁷.

El revine asupra acestei probleme în august-septembrie 1916, în „Răspuns lui Kievski” (Piatakov):

Cuvântul de ordine care indică în același timp cel mai rapid mijloc de ieșire din războiul imperialist și legătura dintre lupta noastră împotriva acestuia din urmă și lupta împotriva oportunismului este războiul civil pentru socialism. Numai acest cuvânt de ordine ține seamă cu exactitate de particularitățile din timpul războiului – războiul se prelungește și amenință să devină o întreagă „epocă” ! –, în același timp cu întregul caracter al activității noastre de opoziție față de oportunism, cu pacifismul său, cu legalismul său, cu adaptarea sa la burghezia „lui”. Dar, în afară de războiul civil împotriva burgheziei, există și un război democratic organizat și dus de masele sărace împotriva minorității celor bogați. Războiul civil este și un război propriu-zis, în consecință, el trebuie să pună inevitabil violența în locul și poziția de drept. [...] Întâi și-ntâi, războiul civil deposează prin forță proprietarii băncilor, ai fabricilor, ai căilor ferate, ai marilor proprietari agricole etc. [...] Scopul războiului civil este să pună mâna pe bănci, fabrici, uzine etc., să anihileze orice posibilitate de rezistență a burgheziei, să-i extermine trupele¹⁸.

Este un text fondator care necesită mai multe comentarii. Declarând că războiul „amenință să devină o întreagă epocă”, Lenin recunoaște în ce măsură îi copleșește evenimentul gândirea și îi orientează reflecția. Prin afirmația referitoare la incapacitatea capitalismului de a-și rezolva contradicțiile și deci de a ajunge la o pace generală, Lenin este convins că forma de acțiune combativă s-a impus pentru o durată demnă de o „epocă”.

În al doilea rând, Lenin nu consideră realitatea războiului civil o constatare a situației existente – suntem în vara anului 1916 –, nici o vagă dorință, ci un ordin, o directivă pentru acțiune, dictată de ideologia lui extremistă și de necesitatea imperioasă, în opinia sa, de a combate „oportuniștii” care, sub greutatea aceluiași eveniment, se gândesc să ajungă la o pace generală.

Lenin a definit corect acest război civil ca luptă de clasă, destinată să-i „deposeze prin forță” pe „bogați”, ceea ce constituie legitimarea ei. Și el are în vedere cu sânge rece „să anihileze orice posibilitate de rezistență a burgheziei, să-i extermine trupele”. Aici se pun primele întrebări. De ce să anihilezi „orice posibilitate de rezistență”, când burghezia, mai ales în cele mai mari țări capitaliste, acceptă o anumită rezistență a salariaților, prin practicile sindicale și cele ale votului universal, care au permis creșterea

puterii organizațiilor sindicale și a partidelor socialiste, care beneficiază de o recunoaștere legală? Ce înseamnă „exterminarea trupelor sale”? Cu excepția episodului cu totul aparte al Comunei din Paris – guvernul lui Thiers putând tolera cu dificultate o disidență pariziană, când în fața învingătorului prusac trebuia să afirme unitatea națiunii –, în nici un moment burghezia n-a avut în vedere „exterminarea” trupelor proletariatului, nici măcar a statului său major. Desigur, au existat ciocniri violente între trupe și greviști în Europa și în Statele Unite, dar nimic nu a semănat cu o exterminare. Cât despre situația apărută în Rusia în 1905, care a putut influența percepția lui Lenin, ea este o excepție care confirmă regula marilor țări dezvoltate. În sfârșit, Lenin ia ca țintă „minoritatea celor bogați”, dar neglijează faptul că, într-o Europă încă rurală în cea mai mare parte, bogații nu se limitează la o minoritate, denumită astfel. Comercianții, meșteșugarii, țărani sunt și ei proprietari. Iar din primăvara anului 1918, Lenin va avea o amară experiență în Rusia, când țărani cărora el le promisese pământ îl vor lua în serios, refuzând orice colectivizare, orice rechiziție.

Dar aceste observații sunt modeste față de o constatare de altfel preocupantă : se pare că Lenin pune de fapt pe același plan războiul „imperialist” care se desfășoară sub ochii lui și războiul „civil” pe care-l dorește. Or, războiul „imperialist” este un război dus de un stat care, chiar în condiții de război, rămâne un stat de drept, controlat de un guvern ales democratic – în ceea ce privește cele trei puteri principale din 1914. Este un mijloc excepțional de rezolvare a unei crize dintre state, dar nu este o modalitate obișnuită de a regla conflictele internaționale – dacă Primul Război Mondial a durat patru ani, se știe că principalii protagoniști erau convinși la început că va dura doar câteva luni. De altfel, acest război nu este un război de exterminare ; el corespunde, cel puțin pe frontul de vest, legilor războiului convenite de către toate părțile participante la conflict : cu unele excepții puțin semnificative atunci, armatele nu omorau nici civilii, nici prizonierii, iar când nemții au impus munca forțată în Belgia ocupată și au scufundat Lusitania sau Persia, acestea au fost considerate acte de barbarie. În fine, dacă războiul se termină prin înfrângerea unei părți și victoria celeilalte, se ajunge la o pace care, oricât de rău ar fi concepută, nu doar că le permite statelor învinse să supraviețuiască, dar favorizează reafirmarea sau apariția unor noi state, a căror stabilitate le demonstrează valabilitatea de aproape un secol.

Războiul civil este opusul a tot ceea ce am spus mai sus. El nu este un război între state, ci între partide, mai întâi în sensul vechi al acestui termen – „partidul” guelfilor și „partidul” ghibelinilor –, apoi în sensul modern al organizației politice structurate. Or, în afara oricărui cadru legal, aceste partide nu dispun de legitimitatea de care beneficiază statul în timp de război. Războiul civil se situează deci în afara oricărui drept național și internațional. De altfel, pentru acest motiv, el este în cea mai mare parte a timpului un război de exterminare, în care sunt puse în practică cele mai barbare metode (torturi, ostacii, masacre ale civililor, exterminări ale prizonierilor etc.). Războiul civil se încheie rareori printr-o pace civilă, ci, cel mai adesea, prin distrugerea totală sau parțială a partidului advers, constrâns la o supunere absolută sau la exil. Bolșevicii au constatat ei înșiși această diferență de natură ; astfel, Lațis, unul dintre întemeietorii CEKA, scria în ediția din 23 august 1918 a revistei *Isvestia* : „Războiul civil nu cunoaște legi scrise. Războiul capitalist are legile lui scrise [...], dar războiul civil are propriile lui legi. [...]

În războiul civil nu există tribunale pentru dușmani. Aceasta este o luptă până la moarte. Dacă nu ucizi tu, vei fi ucis. Atunci ucide, dacă nu vrei să fii ucis”¹⁹.

Simetria pe care Lenin o stabilește între război „imperialist” și război „civil” este deci una falsă. Fără îndoială eficientă pe plan propagandistic în contextul Primului Război Mondial, ea nu este pentru liderul bolșevic decât o manieră abilă de a justifica orientarea nejustificabilă spre care va împinge revoluția democratică din februarie 1917. Orientare ce a fost încă percepută de contemporani ca fiind de nejustificat. Astfel, Kautsky nota încă din 1920 că „timp de patru ani, [...] tendințele brutale ale militarismului au atins culmea insensibilității și a bestialității. [...] Cei care se întorceau din război cu năravurile de acolo erau obișnuiți să-și apere și pe timp de pace revendicările și interesele prin acte sângeroase și de violență față de concetățenii lor. Acest lucru furnizează unul dintre elementele războiului civil”²⁰. El a conchis că „într-un război civil, fiecare partid luptă pentru existența lui, cel care eșuează este amenințat cu dispariția totală. Conștiința acestui fapt face războaiele civile atât de crude”²¹.

Este adevărat că în acești ultimi ani mai multe lucrări de autori recunoscuți, de la Mosse²² până la *Passé d'une illusion*²³ (*Trecutul unei iluzii*) a lui François Furet, au subliniat impactul fundamental al războiului asupra evoluției mentalităților și a brutalizării societății după 1914. Observația este incontestabilă, dar nu trebuie trecut cu vederea nici o clipă acest fapt decisiv: războiul național și războiul civil sunt două fenomene de natură diferită, chiar opusă, răspunzând unor obiective și moduri de funcționare distincte, bazându-se pe tipuri contrarii de oameni.

De altfel, e important de subliniat că, spre deosebire de mișcările fascistă și nazistă de după venirea bolșevismului, acesta a fost crezul unor lideri, dintre care nici unul nu a luptat pe front, nu a cunoscut realitățile concrete ale războiului și deci nici percepția acestei violențe nu a rezultat dintr-o experiență directă, ci a rămas abstractă, teoretică. Ceea ce explică fără îndoială o parte a caracterului lor nemilos. Căci, dacă războiul a contribuit la o brutalizare generală, pentru cei care l-au experimentat, el a fost și un puternic factor de conștientizare a valorii vieții umane. Este o reacție psihologică pe care bolșevicii n-au cunoscut-o, ei, care erau însuflețiți de ura de clasă și de resentimentul social.

Să ne amintim că, în chiar ziua preluării puterii de către bolșevici, Martov, vechi tovarăș de-al lui Lenin și conducător al menșevicilor, a propus în fața Congresului Sovietelor să fie creat un guvern de coaliție a partidelor socialiste, pentru a se evita războiul civil, dar degeaba. Lenin și Troțki voiau război civil. Acesta n-a fost rezultatul nefericit al împrejurărilor, ci rezultatul căutat al unei politici. El a devenit, sub efectul războiului, concepția lor politică permanentă.

Realizarea socialismului

Al patrulea punct determinat de război din gândirea lui Lenin a fost realizarea socialismului. Din 1916, în *Imperialismul, stadiul suprem al capitalismului*, Lenin insistă asupra dezvoltării întreprinderilor uriașe, a căror producție este integrată, de la materiile prime până la consumatori, incluzând transportul, transformarea și comercializarea; „repartiția

acestor produse se face după un plan unic pentru zeci și sute de milioane de consumatori”, ceea ce demonstrează clar că: „ne aflăm în prezența unei socializări a producției, și nu pe punctul unei simple «înlănțuiri», iar raporturile relevând economia și proprietatea private sunt un ambalaj care nu corespunde conținutului, care trebuie în mod necesar să intre în putrefacție, dacă vrem să-i întârziem artificial eliminarea, care poate continua să putrezească de-a lungul unui timp relativ îndelungat (în cel mai rău caz, dacă puroiul oportunist întârzie să se spargă), dar a cărui eliminare este oricum de neocolit”²⁴. Se regăsesc accentele – „necesar”, „putrefacție”, „a putrezi”, „eliminare”, „eliminată” – și vocabularul vitalismului socioistoric și al darwinismului social pe atunci tradițional la numeroși marxști, chiar dacă războiul face promisiunea milenaristă mai puțin credibilă.

Însă Lenin adaugă un element nou, subliniind rolul tot mai hotărâtor al băncilor în sistemul economic. În viziunea lui, „concentrarea de capital și creșterea numărului operațiilor bancare modifică radical rolul jucat de bănci. În final, capitaliștii de pretutindeni vor alcătui un singur capitalism colectiv. [...] O mână de monopolști se subordonează operațiilor comerciale și industriale ale întregii societăți capitaliste”²⁵. El reamintește ceea ce a scris Marx în *Capitalul* – „Băncile creează la scară socială forma, dar numai forma unei contabilități și a unei singure repartiții generale a mijloacelor de producție” – și continuă:

Cifrele referitoare la creșterea capitalului bancar pe care le-am citat, la creșterea numărului agențiilor și al sucursalelor marilor bănci și ale conturilor lor curente etc. ne arată concret această „contabilitate generală” a întregii clase a capitaliștilor [...]. „Repartiția generală a mijloacelor de producție”, iată ce rezultă din punctul de vedere total formal al dezvoltării băncilor moderne [...]. Prin esența sa economică, imperialismul este capitalismul monopolist. Aceasta este destul pentru a defini locul imperialismului în istorie, căci monopolul, care se naște pe teren și din libera concurență, marchează tranziția regimului capitalist la o scară economică și socială superioară²⁶.

La sfârșitul lui septembrie 1917, Lenin reia cu o forță dezlănțuită această temă în articolul său „Vor păstra bolșevicii puterea?”, care anunță cu precizie politica urmată după 7 noiembrie. El revine la ceea ce va numi mai târziu capitalismul de stat, în continuitatea gândirii sale din *Imperialismul, cel mai înalt stadiu al capitalismului*. În opinia lui, în statul contemporan există, alături de aparatul de opresiune – armată, poliție etc. –, un aparat strâns legat de bănci și „care îndeplinește o imensă muncă de statistică și de înregistrare. Acest aparat nu poate și nici nu trebuie să fie sfârșit. El trebuie smuls obedienței capitaliștilor, trebuie tăiat, tranșat, rupt de capitaliști și de toate mijloacele lor de acțiune, trebuie supus sovietelor proletare, trebuie dezvoltat, extins la toate domeniile, la întreaga națiune”²⁷.

Pentru Lenin, „structura societății socialiste” trebuie să fie formată din „marile bănci [care] constituie «aparatul de stat» de care avem nevoie pentru realizarea socialismului și îl preluăm de-a gata, de la capitalism. [...] O bancă de stat unică, mare printre cele mai mari, care va avea sucursale în fiecare regiune, pe lângă fiecare uzină, iată deja cele nouă zecimi ale aparatului socialist. Iată contabilitatea la scară națională, controlul la scară națională al producției și al repartiției bogățiilor”²⁸. Pentru a-și întări argumentarea și a

demonstra că nu e vorba despre elucubrații socialiste, Lenin insistă asupra faptului că aceste noi mijloace de control au fost „create *nu* de către noi, ci de către capitalism, în faza războiului imperialist”. Lenin dorește deci să construiască socialismul folosind prin asocieri puternicele aparate birocratice instalate de stat și de capitalul privat. El merge chiar până acolo încât anunță că această birocrație va crește mult sub puterea bolșevică. În 1921, în URSS erau deja de cinci ori mai mulți funcționari civili decât în Rusia anului 1917, în timp ce economia producea de opt ori mai puține bunuri²⁹.

Este adevărat că activitatea centralizată de statistică și înregistrare, începută serios încă înainte de 1914 în cele mai dezvoltate țări, a fost accelerată în cadrul unui război „total”, implicând toate forțele fiecărei națiuni și cu o mare penurie, pentru a se cunoaște cât mai îndeaproape resursele și a fi repartizate cât mai rațional posibil, în funcție de nevoi. Cu toate acestea, și în această situație, Lenin consideră măsurile excepționale ca un mod normal de funcționare a celui mai avansat capitalism. Desigur, importanța activității de statistică va crește în cursul secolului XX, dar Lenin a omis un element fundamental ; dacă în timp de război aceste date erau confidențiale, odată pacea revenită, ele sunt din nou publice ; partidele politice, presa, precum și întreprinzătorii au acces la ele și-și dirijează în parte activitatea în funcție de această cunoaștere statistică, ce permite în mod egal întregii societăți să aprecieze comportamentul puterii și al actorilor economici și sociali.

Or, de îndată ce a ajuns la putere, Lenin a scos statistica din acest context democratic. Semnul acestui fapt va fi dat din noiembrie 1917, când majoritatea administrației statului rus, care acceptase să lucreze pentru guvernul provizoriu, va refuza să se pună în serviciul puterii ilegite. Din 1921, puterea sovietică a hotărât să respingă datele serviciului de statistică atunci când ele nu corespund voinței sale politice. Astfel, marea foamete din 1921-1923 a fost provocată în parte de decizia politică de a mări cu mult estimările referitoare la recoltă propuse de serviciile competente și, în consecință, de calcularea rechiziționării grâului³⁰. Suprimând serviciul administrativ al întreprinderilor private și refuzând să țină cont de indicațiile administrației de stat, regimul bolșevic a fost condamnat să practice teroarea și minciuna oficială.

Lenin era conștient că ar trebui să oblige această funcționărimă de stat să lucreze pentru regimul comunist. Cu câteva luni înainte de a prelua puterea, el plănuise deja să folosească împotriva funcționării mijloacele extreme pe care aceasta le instaurase pentru a face față situației excepționale impuse de război. Tot în acest text din septembrie 1917 el scria :

Monopolul cerealelor, cartela de pâine nu au fost create de noi, ci de statul capitalist în vreme de război. El este acela care a creat chiar de-acum obligația generală a muncii în cadrul capitalismului – ceea ce este ocnă militară pentru muncitori. [...] Monopolul cerealelor, cartela de pâine, obligația generală de a munci sunt în mâinile statului proletar [...] mijlocul cel mai puternic de contabilizare și control, un asemenea mijloc, încât el s-a extins asupra capitaliștilor și a *bogaților în general*, dacă le va fi aplicat de către *lucrători*, aceasta „va face să funcționeze” aparatul de stat cu o forță necunoscută până acum în istorie și va permite înfrângerea rezistenței capitaliștilor și-i va supune statului proletar. Acest mijloc de control, această obligație de a munci sunt altfel de puteri decât legile Convenției și ghilotina ei. Ghilotina *nu era decât* o sperietoare ce sfărâma rezistența

activă. Aceasta nu ne este suficient. [...] Trebuie să le distrugem rezistența pasivă. [...] Nu trebuie doar să le nimicim orice rezistență, de orice fel. Trebuie să-i și obligăm pe oameni să muncească în cadrul noii organizări a statului. [...] și dispunem de mijloacele necesare pentru a o face. În vreme de război, statul capitalist ne-a pus el însuși la îndemână mijloacele și armele pentru asta. Aceste mijloace sunt monopolul asupra cerealelor, cartela de pâine, obligația pentru toți de a munci. „Cine nu muncește nu mănâncă”, aceasta este regula fundamentală. [...] Sovietele vor institui cartea de muncă pentru cei bogați și, progresiv, pentru întreaga populație³¹.

Or, metodele impuse de război au fost abandonate de către fostele țări beligerante de îndată ce a fost posibil, fie că era vorba despre raționalizare, aprovizionare sau sisteme de rechiziționare a produselor industriale și agricole. Foarte repede, piața și-a revenit la funcționarea obișnuită atât pentru producători, cât și pentru consumatori. Armata a fost demobilizată, iar muncitorii nu au mai fost supuși sistemului de muncă militarizat.

Lenin continuă deci să interpreteze o formă excepțională de funcționare drept cea mai evoluată formă a capitalismului, iar pe această bază foarte artificială vrea să întemeieze – și va întemeia – socialismul său.

Cel mai semnificativ fapt este, fără îndoială, răstălmăcirea sensului acestor metode din timpul războiului pe care o face Lenin. Ele fuseseră concepute pentru a rezolva problemele acute ale producției și ale distribuirii. Or, Lenin le percepe ca pe un mijloc de control și mai ales de constrângere, de represiune. „Monopolul asupra cerealelor” – această expresie tehnică ce a însemnat pentru Germania, pe toată durata războiului, controlul central de către stat, al repartiției cerealelor, i-a indus lui Lenin adevăratul război pe care puterea sovietică îl va declara din mai 1918 țăranilor ruși. „Cartea de muncă”, „munca obligatorie” sunt tot atâtea expresii care amintesc de o veritabilă reducere la starea de sclavie a clasei muncitoare ruse cu ocazia lansării planului cincinal și a țărănimii rebele fie pe marile șantiere, fie în Gulag. „Cine nu muncește nu mănâncă”; în spatele acestei maxime, deja destul de discutabilă – ce se întâmplă cu copiii, bătrânii, bolnavii, infirmii etc. ? –, se ascunde absența definirii celui care oferă locuri de muncă într-o economie în întregime socializată : Partidul Comunist ; adevărata expresie va deveni foarte repede : „Acela căruia partidul nu-i dă de muncă nu mănâncă”, iar cine nu mănâncă moare. Or, în special din sintezele *Cărții negre a comunismului*, știm că arma înfometării – în fiecare zi prin nomenclatorul raționalizării, conform căreia fiecare individ aparține unei categorii, dar și în timpul teribilelor perioade de foamete care s-au datorat rechizițiilor de cereale – a fost unul dintre elementele majore ale definirii totalitarismului din regimul comunist și în continuare nazist (de exemplu, în ghetourile pentru evrei).

În abordarea tradițională a totalitarismului, această dimensiune a controlului total al economiei, adică al mijloacelor de subzistență a întregii populații, este foarte subestimată, în beneficiul anumitor dimensiuni ale fenomenului : politica (partid unic, ideologie, principiul liderului) și crima (teroarea, lagărele, deportările etc.). Subliniind fenomenul foametei, *Cartea neagră a comunismului* a subliniat în ce grad arma înfometării a fost un factor major al puterii totalitare.

Concluzii

După un prim moment de stupoare și un sentiment de înfrângere datorat regroupării tuturor republicilor socialiste în vestita lor uniune, războiul a fost pentru Lenin o surpriză divină. Datorită acestuia, el a înaintat definitiv pe drumul acestei joncțiuni între doctrina scientiștă și proiectul revoluționar, pe care Țvetan Todorov l-a numit actul de naștere al ideologiei totalitare. Lenin a putut elabora atunci faimoasa ecuație care i-a asigurat succesul politic mondial începând din 1917: proprietatea privată a mijloacelor de producție și concentrarea producției = capitalism imperialist, monopolist, parazitar, în putrefacție și în agonie = război imperialist = criză revoluționară = război civil = socialism.

Kautsky a înțeles foarte devreme această radicalizare. În numărul din 26 noiembrie 1915 al revistei *Neue Zeit*, el conchide: „Opoziția a crescut împotriva majorității [Partidului Socialist]; spiritul maselor este în opoziție. După război [...] contradicțiile de clasă se vor agrava până într-atât încât, în rândul maselor, radicalismul va câștiga. După război, riscăm să vedem elementele radicale părăsind partidul și înscriindu-se într-un partid de acțiune în masă antiparlamentar. [...] Astfel, partidul nostru se desface în două tabere extreme, neavând nimic comun între ele”. Clarificarea lui Kautsky specificând că este vorba despre un partid „antiparlamentar” arată că punctul său de vedere fundamental este acela al democrației reprezentative. Evoluție care își va găsi desăvârșirea în 1918, în faimosul său text *Dictatura proletariatului*, în care va critica bazele căii urmate de Lenin și va conchide: „În realitate, nu socialismul este scopul nostru final, ci abolirea «oricărui fel de exploatare și opresiune, fie împotriva unei clase, fie a unui partid, a unui sex, a unei rase». [...] Dacă reușim să demonstrăm că nu avem dreptate să nu credem că eliberarea proletariatului și a omenirii în general poate să se realizeze doar sau mai comod pe baza proprietății private asupra mijloacelor de producție, atunci trebuie să renunțăm la socialism, fără a renunța la scopul nostru final, trebuie să o facem precis, în interesul scopului nostru final”³².

Dar în același fel în care a contat războiul în gândirea lui Kautsky atunci când definea relațiile dintre socialism și democrație, la fel, intensificând calculul și gestiunea rațională a mijloacelor în serviciul unei finalități – victoria –, războiul a marcat și gândirea lui Max Weber, în reflecția lui asupra apariției fenomenului birocratic. În 1918, Weber a ținut o conferință despre socialism – de fapt, despre bolșevismul aflat la putere –, în care se puneau două probleme principale³³.

Prima implica o critică a marxismului, mai precis, a bolșevismului. Fondatorul sociologiei germane sublinia că, de fapt, etatizarea mijloacelor de producție ducea la confuzia administrației publice și private și antrena puterea totală a statului-patron în fața salariaților. Nu va mai exista în acest caz contraponderea sindicatelor și a partidelor muncitorești în fața autorității de-acum dominante a statului. Istoria i-a dat aproape imediat dreptate, bolșevicii neezitând să bombardeze uzinele recalcitrante, să împuste în masă lucrătorii revoltați la Petrograd, în 1921, sau să propună, cum a făcut Troțki, crearea „armatei muncii”. Lichidarea rolului revendicativ al sindicatelor – simbolizat în 1936 de sinuciderea lui Tomski, liderul sindicatelor sovietice –, instaurarea în 1939 în

URSS a cărții de muncă și crearea Gulagului nu vor fi decât urmările logice care confirmă analiza lui Max Weber.

Din septembrie 1917, Lenin s-a entuziasmat la ideea că birocratizarea impusă de război și accentuată și mai mult de preluarea puterii de către bolșevici permitea reducerea oricărei rezistențe și opoziții. Dimpotrivă, Weber percepea în această derivă pericolul principal, și anume că funcționărima uită că este doar un mijloc pentru atingerea scopurilor unor servicii independente de existența ei și se consideră un scop în sine.

Pentru Weber, „birocrăția ilustrează un tip de dominație, acela al definirii scopurilor raționale³⁴”. În același timp, „iraționalitatea este produsul autorității raționale împinsă până la limită³⁵”, iar dominația este rațională dacă regulile pe care birocrăția le are în exercițiu sunt corect aplicate, iraționale, în cazul în care controlul extern lipsește. Weber se referea, desigur, la un sistem democratic în care raționalitatea era dictată de căutarea păcii civile și bunăstarea societății, fiind controlată de două instanțe majore: votul universal și piața. Roberto Michels subliniasă deja deriva birocratică a partidelor și a sindicatelor – goana după un loc de muncă, pentru promovare, servilismul și dependența – și consecințele ei: lupta dintre diferitele cercuri conducătoare și organizațiile ei. Dar aceste derivate erau efecte limitate în măsura în care aceste organizații erau supuse sancțiunii votului – universal ori sindical – și mai ales din cauză că ele nu dispuneau de puterea statului.

Or, deriva birocratică a gândirii lui Lenin este pe deplin analogică analizei dezvoltate de Weber. La început, în *Ce-i de făcut?*, el duce până la maximum autoritatea rațională a partidului său revoluționar confruntat cu o autocrație polițienească. El impune un partid de revoluționari profesioniști, asigură disciplina grație centralismului democratic, raționalizează strategia și tactica după modelul prieten/dușman, în scopul rentabilizării la maximum a unității voinței, care este principiul de bază al acțiunii sale. Partidul este calea rațională a revoluției, iar activitatea lui este menținută în anumite limite, prin apartenența sa la mișcarea socialistă internațională și cu ajutorul... poliției țarului.

Odată cu preluarea puterii, toate barierele s-au rupt. Partidul, care era un mijloc al revoluției, a devenit un scop în sine, având o singură preocupare: să nu piardă această putere care-l face să fie un scop în sine. Se va întâmpla atunci ceea ce Max Weber nu a îndrăznit să-și imagineze. Într-adevăr, în fața scopurilor raționale impuse de democrație și de piață, Lenin – apoi Stalin și, în curând, Hitler – a vrut să creeze un alt tip de dominație, bazându-se pe scopurile pe care Weber le calificase drept „iraționale”, dar care în realitate relevă un alt tip de raționalitate comandată de către un imperativ: conservarea cu orice preț pentru partid a monopolului puterii.

Acest scop implică „rațional” necesitatea interzicerii – a exterminării, chiar prin teroare – a oricărui grup sau individ susceptibil să conteste monopolul puterii în domeniul politic – principiul partidului unic –, în cel cultural – principiul ideologiei unice și obligatorii – și în cel economic – principiul distrugerii proprietății private a mijloacelor de producție, dar, adesea, și a proprietății individuale reduse la minimum (îmbrăcămintea, gamela pentru mâncare).

Scopul „rațional” implică și necesitatea controlului și a încadrării populației – cuplul propagandă-mobilizare –, și crearea mijloacelor puterii militare în scopul de a proteja puterea de amenințările interne și externe și, dacă e posibil, de a extinde această putere.

În fine, ansamblul dispozitivului e justificat printr-o ideologie destinată să „raționalizeze iraționalul”.

Apar acum fenomene inedite :

1. Partidul Comunist a distrus administrația privată și s-a supus administrației de stat preexistente.
2. Partidul Comunist s-a birocratizat după modelul lui Roberto Michels, dar deținerea puterii a făcut ca acest fenomen să fie foarte rapid și de foarte mare amploare.
3. Foarte repede, din 1921, birocrăția Partidului Comunist a început să respingă îndrumările și propunerile administrației de stat specializate.
4. Între cele două birocrății au apărut conflicte tot mai acute, punând deschis problema naturii statului care nu mai are prerogativele sale tradiționale și devine un stat partizan sau, mai precis, un partid-stat.
5. În fine, Stalin a tranșat această problemă, înlocuind prin epurare și teroare administrația tradițională de stat cu o nouă administrație, care să răspundă dublului criteriu al competenței tehnice și al loialității politico-ideologice, tehnice și partizane ; sau, cum o denumea Mao-Zedong în timpul Revoluției culturale, „expertă și roșie”.

Astfel, totalitarismul s-a născut dintr-o dublă mișcare de contestare radicală a bazelor democrației și ale pieții. Contestare a cărei explozie a fost favorizată de războiul din 1914-1918, care a presupus o întrerupere a pluralismului politic – înlocuit printr-o dictatură politico-militară mai mult sau mai puțin accentuată – și o întărire a puterii birocratice, înglobând toată societatea. Dar, din 1919, aproape totul a revenit la situația anterioară anului 1914 în țările democratice. Deci, în timpul războiului și prilejuit de acesta, s-a afirmat contestarea radicală, dar nu războiul este cauza ei directă. Responsabilitatea îi revine lui Lenin, care a tras de pe urma războiului concluziile exact opuse celor trase de Kautsky și Max Weber. Este fascinant să constăți, după mai mult de două decenii de la prăbușirea sistemului comunist mondial, că două dintre cele mai pătrunzătoare spirite ale Germaniei de la începutul secolului XX, la mai puțin de un an de la preluarea puterii de către bolșevici, au punctat două inovații majore ale leninismului la putere, i-au demontat cauzele și consecințele și i-au denunțat caracterul periculos, chiar criminal. În realitate, declarațiile lui Lenin dintre 1916 și 1917, profund marcate de circumstanțele războiului, erau doar lăudăroșenii ale creației primului regim totalitar.

CAPITOLUL II

Război și totalitarism

A trebuit să revin asupra legăturii dintre cauză și efect, dintre război și totalitarism, idee foarte vehiculată în anii '90¹, cu ocazia unui colocviu organizat în iunie 2008 de către Institutul de Istorie Socială. Astăzi, mi se pare că moda explicării prin „brutalizarea” societăților după 1918 a contribuit din nefericire la ascunderea faptului că rădăcinile comunismului erau mult anterioare războiului și trebuiau căutate, mai ales în ceea ce privește Rusia țaristă, în alegerea pentru o bună parte a intelighenției ruse – generația lui Lenin, Troțki și Stalin – a opiniei revoluționare radicale, a refuzului oricărui compromis ideologic și politic cu regimul autoritar țarist, cu o monarhie constituțională sau chiar cu o republică democratică. Aceeași iluzie – bine întreținută de către propaganda comunistă – a prevalat mult timp, legată de comunismul chinez, vietnamez, nord-coreean și cambodgian ; în toate aceste cazuri, existența nucleelor și a liderilor comuniști dornici să preia puterea cu orice preț a precedat războiul și adesea chiar l-a provocat.

De la publicarea în 1990 a cărții lui George L. Mosse, *De la grande Guerre au totalitarisme*² (*De la Marele Război la totalitarism*), ideea legăturii dintre cauză și efect, dintre război și totalitarism s-a răspândit pe o scară largă. Pentru Mosse și numeroșii săi emuli francezi, Primul Război Mondial ar fi provocat „brutalizarea” societăților europene. Prin experiența directă a morții în masă – mai bine de zece milioane de morți –, apoi, după război, printr-o sacralizare a acestuia, a justiției luptei și sacrificiului soldatului de către fiecare parte participantă în conflict, această brutalizare ar fi banalizat violența, ar fi contaminat sfera ideilor și a politicii și a alimentat mișcărilor totalitare, punând în cauză chiar umanitatea însăși. Astfel, războiul a fost creuzetul totalitarismelor.

Oricât ar fi de stimulentă, o asemenea abordare pune o mulțime de probleme. Și, mai întâi, oare este ea potrivită diferitelor interpretări ale conceptului de totalitarism? Într-adevăr, există o concepție a totalitarismului ce îl are în vedere ca pe un fenomen repetitiv al societăților omenești, nespecific secolului XX. Astfel, Karl Popper opune o societate închisă – organică, imobilă –, simbolizată prin gândirea utopică a lui Platon, unei societăți deschise, pluraliste, liberale, provenită din creștinism, din umanismul Renașterii, al Luminilor și al idealurilor de la 1789. Într-o astfel de abordare, războiul nu joacă un rol special în apariția fenomenului totalitar. Găsim același fel de interpretare

la Simone Weil, care considera că barbaria este un caracter permanent și universal al naturii umane.

Anumite episoade ale Revoluției franceze ar putea să apară ca precursore ale relației dintre război și totalitarism. Instituirea Comitetului de Salvare Publică, legea suspensiilor, perioada de exterminare reprezentată de războiul din Vendée, Marea Teroare sunt în legătură directă cu războiul extern. Dar aceste episoade sunt doar protototalitare, căci le lipsesc evident două resorturi fundamentale ale totalitarismului modern: o ideologie mult mai structurată și care se revendică drept calea dreaptă și o organizație de revoluționari profesioniști – iacobinii nefiind în definitiv decât o rețea destul de blândă. De altfel, experiența a cunoscut un eșec rapid, încheiat cu 9 Thermidor.

Mult mai aproape de noi, câteva războaie groaznice ar fi putut prileji explozia unei mișcări totalitare. Or, războaiele napoleoniene nu au ieșit la iveală în Franța decât în timpul Restaurației, iar în Europa, pe timpul monarhiilor perene conservatoare. Războiul franco-prusac din 1870, care a condus la Comuna din Paris, ar fi putut la rândul lui să dea naștere unei puteri totalitare. El a provocat în mod cert o reaprindere a focului revoluționar la Paris, Lyon și Marseille, sub efectul micilor grupuri de activiști blanquiști, bacuniști sau marxiști, dar a sfârșit prin a prelua puterea trecător și a eșuat. *A contrario*, războiul a legitimat o adunare monarhistă care a evoluat pe termen mediu în republică democratică, integrând rapid mișcările socialistă și naționalistă într-o largă mișcare republicană.

Se constată că, în cadrul unei definiții foarte extinse a noțiunii de totalitarism, războiul nu pare să-și găsească locul. Trebuie deci să ne îndreptăm către o definiție mai puțin filosofică și mai istorică, mai preocupată să descrie mișcări și moduri de guvernare reale, care au fost chiar la originea apariției adjectivului „totalitar”, apoi a substantivului „totalitarism”. Primul a apărut în Italia anilor 1923-1924, sub pana jurnalistului democrat Amendola și a filosofului catolic Don Sturzo³. Al doilea este revendicat public de către Mussolini, într-un discurs faimos din 1925.

Principalul istoric italian în această problemă, Emilio Gentile, a elaborat o definiție mai cuprinzătoare :

[...] fenomenul totalitar poate fi definit ca o formă nouă, inedită de experiență a dominării politice, pusă în aplicare de către o mișcare revoluționară, care practică o concepție integristă a politicii, care luptă pentru cucerirea monopolului puterii și care, după ce l-a cucerit pe căi legale sau ilegale, conduce sau transformă regimul preexistent și construiește un stat nou, întemeiat pe un regim cu partid unic și pe un sistem polițienesc și terorist, ca instrument al revoluției permanente împotriva „dușmanilor interni”. Obiectivul principal al mișcării totalitare este cucerirea și transformarea societății, subordonarea ei, integrarea și omogenizarea guvernelor pe baza principiului primatului politicii asupra oricărui alt aspect al existenței umane. Aceasta este interpretată conform categoriilor, miturilor și valorilor unei ideologii palingenezice, dogmatizate sub forma unei religii politice, care înțelege să modeleze individul și masele printr-o revoluție antropologică, pentru crearea unui nou tip de ființă umană, dedicată doar proiectelor revoluționare și imperialiste ale partidului totalitar. În final, este vorba despre construirea unei noi civilizații, cu caracter supranațional și expansionist⁴.

Această definiție trimite explicit la trei mari mișcări și partide-stat totalitare, apărute în Europa între cele două războaie mondiale. Dar ea nu se referă în mod special la război, ca sursă a fenomenului. De altfel, Hannah Arendt, care a adaptat definitiv noțiunea de totalitarism în 1951, în importanta sa operă *Originile totalitarismului*, nu mai face aluzie la război. Ea insistă mai întâi îndelung asupra antisemitismului anterior anului 1914, asupra Afacerii Dreyfus, asupra rolului „plebei” și al celor pe care ea îi numește „declasați”, precum și asupra forțelor ce au opus rezistență instaurării celei de-a treia Republici: armata și clerul. Apoi, ea analizează rolul imperialismului colonial din a doua jumătate a secolului al XIX-lea în apariția unei gândiri și a unor comportamente totalitare, insistând asupra cazului foarte special al colonizării britanice a Africii de Sud. Întârzie asupra rolului gândirii rasiale înaintea apariției doctrinelor rasiste, asupra rolului administrației în procesul oprămirii colonialiste, asupra aceluia al anumitor aventurieri în istorie, asupra influenței pangermanismului și panslavismului, precum și asupra moștenirii nerespectării legii. Dar nimic despre impactul Primului Război Mondial, pe care-l evocă doar într-un rând: „Explozia din 1914 și gravele ei sechele de instabilitate care au zguduit puternic fațada sistemului politic în Europa [...]”.

Deci problema referitoare la legătura de cauzalitate dintre război și totalitarism s-a pus mult mai curând. Iar cel care a făcut-o cu insistență a fost François Furet, în cunoscuta sa lucrare *Le passé d'une illusion*, în care afirmă că „bolșevismul și fascismul sunt copii războiului”⁵; evocându-i pe cei care au declanșat Primul Război Mondial, el afirmă: „O prăpastie desparte universul politic căruia le aparțin deciziile lor și cel care se va naște din acest război, a cărui natură revoluționară⁶ ei nu și-au închipuit-o”.

Or, acest război dintre 1914 și 1918 nu are propriu-zis un caracter revoluționar sau protototalitar. Este un război național, care a trezit în cea mai mare parte a țărilor implicate o adevărată „unire sfântă”, care a înăbușit din fașă orice contestare a cultului națiunii și a dat naștere unui climat de fervoare patriotică total contrar unui climat revoluționar, de război civil. Pe de altă parte și în ciuda tuturor excepțiilor, acest război a fost reglementat, supus legilor războiului, implicând respectul populației civile, precum și al combatanților răniți și/sau căzuți prizonieri. Acest război a fost limitat în timp și s-a încheiat după patru ani, cu o serie de tratate care – în parte – au reconfigurat spațiul politic european; or, totalitarii își imaginau războaie fără sfârșit, vizând în cazul lui Lenin distrugerea capitalismului din lumea întreagă, iar în cazul lui Hitler dominația mondială a Germaniei. Acest război din 1914-1918 a fost limitat în spațiu: a fost numit emfatic și din europocentrism „Primul Război Mondial”, însă este vorba mai ales despre un război european, cu participarea trupelor coloniale și a Commonwealth-ului și cu intervenția tardivă a Statelor Unite. În fine, acest război a fost limitat prin mijloacele puse în acțiune, iar dacă generalul Ludendorff l-a numit „război total”, el nu se referea decât la mobilizarea întregii națiuni în război, nu la un război care își propunea exterminarea totală a populațiilor considerate, din punct de vedere rasial și social, „dușmane”, așa cum s-a practicat de către regimurile totalitare între 1939 și 1945. Astfel, acest război nu prezintă propriu-zis caracteristicile fundamentale ale mișcărilor totalitare: ideologie revoluționară, voință de dominare totală, teroare și crime în masă.

Într-o analiză prezentată puțin mai târziu în corespondența sa cu istoricul Ernst Nolte, François Furet și-a precizat viziunea. El reamintește la rândul său caracterul

originar al Revoluției franceze pentru o întreagă epocă, afirmând că Primul Război Mondial „a născut o comunitate de epocă între pasiunile trezite de aceste regimuri inedite [totalitare] care au determinat ca mobilizarea foștilor soldați să fie pârghia dominației totale a unui singur partid”⁷.

Or, această descriere nu corespunde deloc cazului primei revoluții totalitare, revoluția bolșevică. De fapt, aceasta s-a desfășurat în cadrul unei mari debandade a armatei ruse, în timp ce nici măcar un conducător revoluționar – în special bolșevic – nu a fost soldat, nu a fost în război, cea mai mare parte dintre ei fiind în exil intern sau emigrați în străinătate. În realitate, forța revoluționară a fost constituită la Petrograd, din soldați de garnizoană care nu mai luptaseră niciodată și refuzaseră să meargă pe front, din muncitori înarmați – Gărzile Roșii – și din marinarii din Kronstadt – care, consemnați de la începutul războiului pe vapoarele lor, n-au luptat niciodată. La țară, țăranii nemobilizați au fost cei care, începând cu primăvara lui 1917, au declanșat o revoluție agrară și au început să-și însușească pământurile, animalele și inventarul domeniilor nobililor de țară.

Alte contraexemple sunt spectaculoase. Astfel, Franța, Marea Britanie și Statele Unite aveau după 1918 milioane de foști combatanți. Or, nici una dintre aceste țări n-a înregistrat apariția unor mișcări totalitare semnificative, iar cultura democratică a rămas în continuare dominantă, prevalând asupra pasiunilor revoluționare de stânga sau de dreapta.

Spania este și ea un bun contraexemplu. Când era pe punctul să cunoască al doilea regim totalitar comunist în 1938 și începutul anului 1939, ea nu a participat la Primul Război Mondial. Dar a fost foarte frământată de la începutul secolului XX de violente pasiuni de război civil, atât de dreapta, cât și de stânga. Victoria lui Franco a marcat succesul unei legitimități conservator-autoritare, împotriva legitimității unui guvern democrat care-și respectă adversarul, dar și împotriva legitimității revoluționare de stânga – anarhiști, socialiști, poumiști, comuniști – și de dreapta – falangiști.

Într-un alt pasaj din cartea *Le Passée d'une illusion*, François Furet propune o interpretare ușor diferită: „acest război oferă o reînnoire formidabilă a ideii revoluționare. Nu numai că dă puterea în Rusia bolșevicilor, care găsesc în sfârșit ocazia să urmeze Iacobinii și Comuna din Paris, dar îi oferă și dreptei un nou și vast câmp al ideii antiburgeze, emancipând-o de sub tutela aristocratică [...] În asta constă noutatea situației politice europene create de război: în această bruscă reaprire a focului revoluționar, pe care oamenii secolului XX au crezut că-l stăpânesc”⁸. Și atunci, războiul este matricea totalitarismului?

În realitate, războiul nu aduce nici idei revoluționare, nici revoluționari, nici dorința revoluției. Ura burgezului și a aristocratului este puternic contrazisă de unitatea indusă de război. Iar cea mai mare parte a conducătorilor bolșevici nu a participat la război. Dimpotrivă, dacă totalitarismul nu dă naștere la război, acesta a creat circumstanțele favorabile apariției sale. Provoacă o mare concentrare de puteri, dând curs liber autoritarismului în stat și societății, războiul contribuie la dezagregarea statului de drept. El provoacă pur și simplu o dezintegrare a statului, la fel ca în Rusia, unde, sub presiunea războiului „total”, birocrația țaristă s-a dovedit incapabilă să răspundă problemelor logistice – de exemplu, incapacitatea să furnizeze muniție – și economice –

incapacitatea de a gestiona eficient transportul și aprovizionarea atât a armatei, cât și a orașelor. Această dezagregare a statului a antrenat puțin câte puțin dezintegrarea armatei ruse, soldații din garnizoana din Petrograd, marinarii din Kronstadt și sutele de mii de dezertori transformându-se rapid în soldăți, o masă de manevră necontrolată care descoperea puterea forței pure în fața unei societăți civile fără apărare, cu siguranța unei impunități totale, bazată pe dispariția forțelor de represiune ale statului.

Așadar, războiul nu constituie decât o împrejurare susceptibilă să favorizeze apariția totalitarismului. Originea directă a acestuia trebuie căutată mai întâi într-o ideologie, o viziune a lumii devenită doctrină cu mult înainte de 1914, apoi strict conformism, elaborate de liderii revoluționari și de oamenii lor de încredere – în această împrejurare sunt Lenin și bolșevicii. Această ideologie nu trebuie înțeleasă doar ca idee politică sau doctrină abstractă, ci ca „un ansamblu de idei care exprimă emoții fundamentale și capabile să pună în mișcare populații întregi”⁹. Această ideologie totalitară alimentează pasiunile maselor : teamă, mânie, dispreț, ură, disperare, entuziasm, speranță, credință.

În realitate, inventarea totalitarismului se datorează mai puțin circumstanțelor Primului Război Mondial – fără îndoială, decisive în planul conjuncturii – decât unui fenomen eminamente modern : fenomenul revoluționar, apărut odată cu Revoluția franceză și care s-a radicalizat prima oară între anii 1792 și 1794. Comitetul de Salvare Publică, legea suspensiei, exterminarea locuitorilor din Vendée, Marea Teroare ; sunt tot atâtea elemente protototalitare ce-i marchează profund pe revoluționarii ruși, începând cu Cernîșevski și Neceaeu, maeștrii gândirii lui Lenin.

Ca religie politică, totalitarismul este consecința impactului revoluției industriale asupra societăților tradiționale, țărănești, lovite din plin de dezagregarea structurilor lor holiste și a mentalității lor antiindividualiste. Acest proces a indus un dublu sentiment : de dispariție a unei comunități – națională ori socială – și de aspirație imperioasă de salvare a acestei comunități, deci de alimentare a puternicelor resentimente sociale sau naționale, care se pare că au justificat „necesitatea” sacrificării unor grupuri sociale sau rasiale, exterminându-le.

Ca fenomen al minorității ideologice active eficiente, totalitarismul este rezultatul inventării de către Lenin în 1902-1903 a partidului de revoluționari profesioniști, Partidul Bolșevic, prototip fabricat pornind de la exemplul Clubului Iacobinilor, remodelat după propunerile radicale ale lui Neceaeu din *Catehismul revoluționarului* din 1869¹⁰ și pus în aplicare de către acesta prin asasinatul „revoluționar” al studentului Ivanov. Toate acestea au fost descrise, înțelese și analizate încă din 1870 de către Dostoievski, în celebrul său roman *Demonii*, după cum îi scria prietenului său, Katkov : „Atât de adânc mi-a tulburat întâmplarea asta spiritul, încât mi-am imaginat omul capabil să comită o crimă de acest gen”¹¹. Căci aceasta era problema ; trebuia să „imaginezi” ceea ce până atunci era de neimaginat : un „tip de om” care anunța moartea lui Dumnezeu și triumful unei libertăți individuale absolute, sursă a unei formidabile voințe de putere și pentru care cultul eroului, apărut în timpul Revoluției franceze, se transformă în cultul șefului care nu acceptă nici o limită acțiunilor și puterii sale. Acest tip de „om special” – anunțat de Cernîșevski în cunoscutul său roman din 1864, *Ce-i de făcut ?*¹², și încarnat de Neceaeu în asasinatul studentului Ivanov –, odată înarmat cu o ideologie marxistă abstractă, devenită doctrină netemperată de curentul democratic, va conduce la apariția unui ideolog

de acțiune ca Lenin, creatorul, inventatorul mișcării, apoi al partidului-stat totalitar între anii 1902 și 1923¹³.

Într-un articol publicat în 2001, am insistat asupra faptului că războiul din 1914-1918 a „brutalizat” gândirea lui Lenin, părând că legitimează violența și teroarea, pe care acesta le-a pus în acțiune din 1917¹⁴. Or, după cum a subliniat Dominique Colas, „brutalizarea” inițială a gândirii leniniste se manifestase cu mult timp înainte¹⁵. Ea trimite atât la ideologia leninistă, cât și la realitatea violenței sociale și politice din Rusia țaristă. Ideologia leninistă, elaborată în anii 1890, proclama necesitatea istorică a distrugerii tuturor grupurilor sociale și politice care împiedicau instaurarea socialismului, prin punerea în acțiune a terorismului individual, a terorismului în masă și a insurecției. Cât despre violența politică în Imperiul Țarist, aceasta ajunge în anii 1905-1906 la o culme care nu va fi depășită decât începând cu toamna anului 1917. Între 1900 și 1903, Rusia înregistrase deja mai multe mii de asasinate politice împotriva reprezentanților puterii, printre care cel al ministrului Instrucției Publice în 1901 și al ministrului de Interne în 1902, apoi din nou în 1904. În decembrie 1905, o încercare de insurecție a prilejuit la Moscova moartea a 670 de persoane. Din 1906 până în 1908 s-au numărat peste 26 000 de atentate și peste 6 000 de asasinate politice, dintre care peste 2 440 de funcționari, culminând cu asasinarea primului-ministru, Stolîpin, în 1911. La rândul ei, puterea a reacționat, înmulțind numărul condamnărilor la moarte din motive politice – 3 682 în 1908-1909 –, chiar dacă nu toate au fost executate. E clar că și războiul din 1914-1918 a cântărit greu în gândirea lui Lenin, nu ca legitimare fondatoare a utilizării violenței, ci ca simplă justificare propagandistică, Lenin dezvoltând silogismul războiului „imperialist”, care îndreptățește războiul de clasă. Recenta biografie a lui Stalin referitoare la anii petrecuți în Caucaz înainte de 1917 subliniază această legătură puternică între ideologia războiului de clasă, violența socială endemică, marea delincvență și violența revoluționară¹⁶.

Aceste întrebări referitoare la circumstanțele, resorturile și actorii reali ai apariției totalitarismului nu au nimic dintr-o dispută bizantină. Ele trimit la jocurile importante ale memoriei și ale istoriei europene, apoi mondiale. Dacă războiul este acela care, prin brutalitatea lui pe front și prin brutalizarea societății, a dat naștere la suferință, ideile și oamenii care vor inventa totalitarismul, puterile occidentale, regimurile autoritare și cele democrate trebuie să fie considerate responsabile pentru aceasta. Este punctul de vedere al lui Lenin, care justifică politica lui de mai rău prin necesitatea de a transforma „războiul imperialist în război civil” național și internațional, pentru distrugerea definitivă a capitalismului „purtător de război” și a democrației parlamentare, incapabilă să împiedice acest conflict.

Aceeași operație de stigmatizare a civilizației, a democrației reprezentative și a economiei de piață a fost reactualizată parțial după al Doilea Război Mondial. De fapt, genocidul evreilor înfăptuit de naziști în Europa a fost recunoscut în mod universal ca fiind una dintre cele mai grave atrocități ale totalitarismului nazist și este unul dintre simbolurile sale majore, anumiți leniniști contemporani mergând până acolo încât au falsificat textele, pentru a demonstra acest lucru mai bine. Astfel, un istoric specialist în Germania primei jumătăți a secolului XX și în mișcarea sa revoluționară, un eminent

germanist – dar și un fervent comunist timp de o jumătate de secol – nu a ezitat, într-o reeditare a textului din 1918 al Rosei Luxemburg, *Revoluția rusă*, să traducă expresia „carnagiu imperialist” – prin care, în epocă, socialiștii desemnau Primul Război Mondial – prin cuvântul „genocid”¹⁷, uitând că acest termen și acest concept nu au fost create decât în 1944 de către juristul evreu polonez Rafael Lemkin¹⁸.

Dar dacă războiul nu este decât un factor conjunctural și circumstanțial utilizat de către anumite forțe revoluționare pentru a provoca o revoluție radicală și a promova totalitarismul, resortul fundamental îi revine ideologiei ca pasiune revoluționară și oamenilor care au avut-o și au trecut-o în fapt.

Din acest moment, problema inițială – a rolului războiului în apariția totalitarismului – poate fi pe drept inversată. Oare nu puterile totalitare au fost promotoarele unui nou tip de război? De fapt, pentru totalitari – care plagiază și răstoarnă formula celebră a lui Clausewitz –, politica nu este decât continuarea războiului prin alte mijloace: războiul de clasă sau războiul de rasă, care este miezul ideologiei bolșevice sau naziste.

Spre deosebire de războaiele naționale tradiționale, care vizează modificarea la limită a echilibrului puterilor, regimurile totalitare au inaugurat în perioada modernă un război de expansiune vizând dominația mondială atât asupra teritoriilor, cât și a societăților. Acest tip de război dus nu pentru apărarea intereselor naționale – economice sau geopolitice –, ci din pasiune ideologică a indus deja în cazul războiului civil rus, apoi în faza puterii staliniste și în cazul nazismului între 1939 și 1945 punerea în acțiune a războaielor de exterminare împotriva grupurilor considerate dușmani – sociali, naționali sau rasiali.

Hitler a așteptat ziua de 1 septembrie 1939 pentru a dezvolta integral potențialul său criminal – înaintea acestei date, aproape zece mii de persoane fuseseră asasinate în Germania din motive ideologice¹⁹. Cât despre Stalin, el nu a așteptat această dată pentru a instaura genocidul de clasă²⁰ prin foametea organizată sau prin Marea Teroare. Dovadă, dacă mai era nevoie, că totalitarismul își poate dezvolta potențialul criminal în afara circumstanțelor create de război.

CAPITOLUL III

Lenin și inventarea totalitarismului

Acest text constituie un punct de legătură în concepția mea asupra comunismului, la jumătatea drumului dintre Le livre noir du communisme (Cartea neagră a comunismului), apărută în 1997, și prezent. Publicat în cadrul ciclului Les logiques totalitaires en Europe (Logicile totalitare în Europa)¹, Documentele celui de-al patrulea colocviu internațional pe care l-am organizat între anii 2000 și 2005 despre problematica generală a totalitarismului, el rezuma evoluția gândirii mele și anunța numeroasele reluări care se vor găsi în continuarea acestei lucrări. Pentru prima oară – și în opoziție încă nedevelopată cu tezele tradiționale ale lui Hannah Arendt și George Mosse – îl prezint aici pe Lenin ca fiind creatorul marelui fenomen politic inedit al secolului XX, mișcarea totalitară, devenită partid-stat totalitar după 7 noiembrie 1917.

În importanta sa operă despre *Originile totalitarismului*, Hannah Arendt a consacrat un volum antisemitismului european și un altul colonialismului de tip sud-african, dar, ciudat, ea nu precizează în nici un moment apariția pe scena istorică a fenomenului totalitar.

Ea revine, desigur, asupra accederii legale la putere a lui Hitler în 1933, considerând că regimul nazist nu a devenit complet totalitar decât începând cu 1942. În ceea ce privește Uniunea Sovietică, ea evocă un fel de lovitură de stat a lui Stalin în 1929, lovitură de stat despre care arhivele acum deschise de la Moscova nu par să fi păstrat vreo urmă, doar dacă am considera că este vorba despre o lovitură de stat permanentă, începută în 1922, când Stalin a fost numit de către Lenin secretar al Organizației Partidului Bolșevic. Bazându-se pe surse filoleniniste – Boris Suvarin, Isaac Deutscher –, ea a făcut în privința lui Lenin câteva mari erori, considerând, de exemplu, că el ar fi vrut să creeze în Rusia o clasă de țărani emancipați². În plus, ea califică puterea acestuia între 1917 și 1924 – anul morții lui Lenin – ca simplă „dictatură revoluționară”³.

Or, odată eliberată de vechea legendă troțkistă, prezentându-l pe Stalin ca pe un mediocru aparatcic necunoscut din timpul Revoluției din Octombrie, istoria ne spune că Stalin a fost, dimpotrivă, unul dintre oamenii de încredere ai lui Lenin înainte de 1917 și unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai săi din 1917 până în 1923⁴. Hannah Arendt nu se întreabă cum a trecut URSS de la o dictatură revoluționară la un regim totalitar și de ce politica urmată de Stalin începând din 1928-1929 s-a mulțumit să o reia și să o sistematizeze pe cea inaugurată de maestrul său în ale gândirii și acțiunii din anii

1917-1918. Este adevărat că Hannah Arendt, evreică germană exilată din 1933 și mai mult filosof decât istoric, scria într-o epocă în care legenda leninistă era încă foarte puternic întreținută de un aparat de propagandă mondial. Această legendă a durat, a fost chiar întărită prin formidabila operație politică a lui Nikita Hrușciiov, care, în „Raportul secret” pe care l-a prezentat la al XX-lea congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956, a separat cele două figuri, a lui Lenin și a lui Stalin, pentru a-l diaboliza pe al doilea și a-l venera pe primul. Și astăzi, nenumărate urme ale lui Lenin persistă în țările fostei Uniuni Sovietice, iar mumia sa continuă să troneze în mausoleul lui.

Totuși, deschiderea arhivelor sovietice a permis ridicarea unui colț al vălului asupra personajului real Lenin. El a fost fără îndoială creatorul prototipului partidului comunist modern și al sistemului comunist mondial⁵. Dar a venit momentul să ne punem întrebări asupra rolului său în apariția fenomenului totalitar, atât în concepția logicii doctrinare, organizatorice și politice, cât și în aplicarea lor, grație formidabilului avantaj al circumstanțelor anului 1917.

Crearea unei organizații extremiste cu vocație totalitară

Totul a început fără îndoială în anii 1886-1887, când tânărul Vladimir Ilici Ulianov, în plină adolescență, a primit două lovituri una după alta: moartea subită a tatălui, apoi execuția fratelui mai mare pentru tentativa de asasinare a țarului. Aceste evenimente au provocat oprirea brutală a ascensiunii pe scara socială a familiei Ulianov și pentru viitorul Lenin, excelent elev, dar un băiat puțin sociabil, și întoarcerea la literatură, în special literatura politică interzisă. Lipsit de orice model patern, Lenin s-a închis încet-încet într-o lume imaginară, ai cărei eroi erau cei mai radicali opozanți revoluționari ai regimului țarist⁶. Începând cu sfârșitul anilor 1880, aceste lecturi îl determină pe viitorul Lenin să se aplece mai mult asupra a trei idei fundamentale, care, puse una lângă alta, vor duce la crearea comunismului bolșevic.

Prima trimite la pasiunea revoluționară care a cuprins atunci toată Europa, modelul inaugural al Revoluției franceze, mai precis, faza ei iacobină; de atunci, de foarte multe ori, Lenin se va declara *Montagne* contra *Gironde* în sânul mișcării socialiste ruse și internaționale⁷.

Totuși, sursa pasiunii sale revoluționare este de departe rusească, inspirată de Serghei Neceaev, faimos revoluționar și aventurier de la sfârșitul anilor 1860, cunoscut și condamnat pentru că a pus la cale asasinarea unui student care hotărâse să se rupă de grupul său revoluționar. Neceaev a redactat în 1869 *Catehismul revoluționarului*, în care își exprimă voința de distrugere totală a societății existente și necesitatea, în acest scop, de a crea o organizație secretă, alcătuită din oameni de tip special, profesioniști ai subversiunii, abilitați să facă uz de toate mijloacele pentru a-și atinge ținta⁸.

A doua idee care îl pasiona atunci pe Lenin era utopia pe care o descoperă datorită unei alte mari figuri revoluționare ruse, Nicolae Cernișevski, autorul unui roman celebru, *Ce-i de făcut?*, în care personajul revoluționarului profesionist apare ca fiind „omul special” care îi transformă pe oamenii obișnuiți în „oameni noi”, mesageri ai unei societăți perfecte, îndelung descrisă⁹.

Aceste idei revoluționare și utopice circulau deja în toată Europa, mai ales în Franța, de aproape o jumătate de secol, când au fost preluate și depășite de Marx și Engels, care au dezvoltat meticolos doctrina mesianică și scientiștă a revoluției comuniste. De la sfârșitul anilor 1880, Lenin se inițiază în scrierile lui Marx, apoi aderă la primul grup marxist în 1893, înainte de a deveni în Rusia una dintre principalele figuri ale curentului marxist, în interpretarea sa cea mai radicală.

Sunt percepute foarte repede efectele acestei influențe scientiste asupra lui Lenin, deja adult. În 1891-1892, în Rusia s-a înregistrat ultima mare foamete – înaintea erei sovietice –, care a ucis în jur de 400 000 de țărani. Nu numai că Ulianov a refuzat să participe la ajutorarea celor înfometați, dar, după spusele prietenului său A. Beliakov, el „a avut curajul să declare deschis că foametea avea numeroase consecințe pozitive, de pildă, apariția proletariatului industrial, acest gropar al burgheziei. [...] Distrugând economia țărănească înapoiată, foametea, explica el, ne apropie în mod obiectiv de scopul nostru final, socialismul, etapă imediat următoare capitalismului. Foametea a distrus astfel nu numai credința în țar, ci chiar în Dumnezeu”¹⁰. Astfel, la 20 de ani, Lenin susține deja o viziune teleologică și doctrinară a societății și a istoriei, viziune abstractă, ruptă de viață, care se sprijină pe o filosofie a necesității și implică o absență totală a compasiunii.

Publicând în 1902 propriul său *Ce-i de făcut ?*, Lenin depășește o etapă care, în opinia mea, se va dovedi fundamentală în nașterea fenomenului totalitar. El dezvoltă un discurs explicit, care are trei puncte principale.

Lenin reafirmă mai întâi, cu multă forță, o concepție ideologică a politicii. Chiar atunci când în Europa occidentală mișcarea socialistă se îndepărtează de ideologie – atât prin critica marxismului dogmatic a lui Eduard Bernstein, cât și prin participarea lui Alexandre Millerand la guvernare – și se îndreaptă spre o integrare în sistemul democratic prin participarea la alegeri la toate nivelele și la constituirea unor sindicate muncitorești puternice, Lenin reafirmă că politica trebuie să fie înainte de toate subordonată ideologiei socialiste, ce are în vedere distrugerea societății capitaliste și burgheze și care se opune punct cu punct ideologiei liberale și democratice. El consideră această ideologie socialistă o teorie științifică, ceea ce în viziunea lui îi justifică dimensiunea mesianică – misiunea istorică a proletariatului și a partidului revoluționar pe care îl va conduce.

Această ideologizare a politicii e însoțită de o puternică militarizare a gândirii politice. Începând cu 1902, sunt evocate neîncetat nenumărate expresii de tip militar de care uzează Lenin pentru a vorbi despre lupta politică atât împotriva regimului țarist, cât și a celorlalte grupuri marxiste ruse și internaționale. „Război”, „asalt”, „front”, „avangardă”, „detașamente”, „stat-major”, „mobilizarea unei trupe permanente”, „armată capabilă să ducă o luptă decisivă”, „operațiune militară a unei trupe mobilizate”, „dușmanul”, „a face campanie împotriva dușmanului”, „asediul fortăreței inamice, în adevăratul sens al cuvântului” sunt tot atâtea expresii ce arată că nu a trebuit așteptat războiul din 1914 pentru ca discursul leninist să fie dominat de o viziune militară. Însăși gândirea sa e contaminată, fie că e vorba despre acțiune – Lenin fixând ca obiectiv suprem „insurecția armată a poporului” împotriva regimului – sau despre organizare.

Una dintre trăsăturile originale ale cărții *Ce-i de făcut ?* se referă la tipul de organizație revoluționară preconizat de Lenin, partidul „de tip nou”. Opunându-se oricărei

structuri largi și democratice, el vrea să impună o organizație al cărei model ar fi „Pământ și Libertate”, primul grup terorist rus din anii 1870 și succesor al lui Neceaev : clandestin, secret, puțin numeros, foarte centralizat, format din oameni riguroși aleși, profesioniști ai subversiunii și ai luptei împotriva poliției politice. De fapt, respectarea strictă a regulilor clandestinității interzice relațiile orizontale între celulele care formează organizația, deci liberul schimb de opinii. Cât despre referirea la Neceaev, ea merge până la afirmația că, „pentru a scăpa de un membru nedemn, o organizație de adevărați revoluționari nu va da înapoi din fața nici unui mijloc”¹¹ – omorul justificat politico-ideologic va fi de-acum înainte unul dintre principiile de bază ale organizației leniniste.

Lenin precizează tipul de om pe care îl caută, un „agent” : „Acest cuvânt îmi place, deoarece indică în mod clar și precis cauza comună căreia toți agenții îi subordonează gândurile și actele lor [...]. Ceea ce ne trebuie este o organizație militară de agenți”¹². Criticând astfel „munca artizanală” a grupurilor marxiste, Lenin vizează randamentul și eficacitatea : gândirea lui este nu numai militarizată, ci și industrializată – este fascinat de organizarea rațională a marilor întreprinderi capitaliste, care implică o autoritate incarnând „unitatea voinței”.

Rățiunea constituirii unui astfel de partid nu răspunde unei logici de clasă, cum este cea care conduce la dezvoltarea celor mai multe partide socialiste europene, ci unei idei de închegare a unei ideologii extremiste pentru un fel de organizație destinată acțiunii. Or, Hannah Arendt a subliniat pe drept cuvânt că, în ciuda denumirii de „partid” – Partidul Bolșevic, Partid Național-Socialist, Partidul Fascist –, una dintre caracteristicile mișcărilor totalitare este chiar aceea de a fi abandonat formația de clasă purtătoare a intereselor unei categorii sociale – și deci a vocației parlamentare, guvernamentale –, pentru a se transforma în mișcări formate în cea mai mare parte din dezrădăcinații diverselor clase – pe care îi numea „plebea”. De fapt, în timp ce social-democrații de dinainte de 1914 aveau un caracter muncitoresc foarte evident, Partidul Bolșevic număra puțini muncitori, însă avea un număr destul de mare de intelectuali declasați și de aventurieri ce nu ezitau să acționeze împreună cu bandiții la drumul mare, cu șantajistii sau cu escrocii. În aceasta constă, începând din 1902, una dintre sursele ulterioare ale totalitarismului comunist.

Concluzia generală din *Ce-i de făcut ?* este radicală : Lenin afirmă aici că ideologia socialistă, întrucât este „științifică”, nu poate să apară din lumea muncitorească, ea trebuie să fie adusă din exterior de către intelectualii revoluționari. El răstoarnă în mod deliberat concepția social-democrată de partid : nu clasa muncitoare este cea care creează prin lupta de clasă partidul, ci intelectualii revoluționari sunt cei care, fiind deținători ai teoriei socialiste, creează partidul ; sigur pe ideologia lui, care pătrunde în rândul muncitorilor revoluționari, și foarte sigur pe o organizație ce permite multiplicarea forței, partidul este cel care produce clasa, deci lupta de clasă și, prin urmare, istoria. Înlocuind clasa cu partidul, Lenin modifică profund gândirea marxistă. În dimensiunea ei mesianică și scientiștă, ea face din violență un mijloc necesar și legitim, iar aceasta ascunde deja germeii totalitarismului. Dar cu Lenin trecem de la o gândire protototalitară la inventarea unei organizații protototalitare, un fel de contrasocietate în care se experimentează un mod de dominare totală și care prefigurează totodată tipul de societate la care visează

Lenin, cât și mijloacele de acțiune pe care este dispus să le utilizeze pentru a ajunge la acest tip de societate. În spatele acestui partid promovat ca demiurg al Istoriei se profilează silueta liderului său.

Căci, în spatele discursului explicit, aparent rațional al revoluționarului atașat eficienței generale a mișcării socialiste se întrevade discursul implicit al unui om care caută să-și impună supremația personală. Dincolo de apărarea unui marxism radical și dogmatic, Lenin revendică monopolul ideologiei revoluționare : monopolul gândirii, rezervat intelectualilor în detrimentul muncitorilor și al altor mic-burghezi, și monopolul priceperii revoluționare a lui Lenin – și a partizanilor săi – în detrimentul altor grupuri și lideri ai social-democrației ruse și internaționale. Chiar dacă, din prudență, el nu precizează niciodată că va conduce „partidul de tip nou”, este clar că își rezervă monopolul conducerii acestuia.

În fine, propunând în *Ce-i de făcut ?* crearea Partidului Socialist rus, începând cu ziarul său *Iskra*, Lenin revendică și monopolul acțiunii, organizațiile muncitorești de la bază trebuind să se supună autorității revoluționarilor „săi”. De altfel, el abia se ascunde : „toată viața politică este un lanț nesfârșit, compus dintr-un număr infinit de verigi. Arta omului politic constă chiar în a găsi veriga și a se prinde bine de acea verigă solidă pe care nu o poate scăpa din mână, cea mai importantă într-un anumit moment și care garantează cel mai bine posesorului ei deținerea întregului lanț”.

Impunând tipul său de organizare și *Iskra* ca bază de construire a partidului, Lenin crede că sesizează acele verigi care îi vor permite să dețină tot lanțul revoluționar. El își manifestă dorința de a deține monopolul ideologiei, al organizării și al acțiunii. Or, monopolul – deținerea exclusivă a ceva, de exemplu, monopolul adevărului – este una dintre caracteristicile principale ale totalitarismului, care, în regimul comunist, va apărea în tripla lui dimensiune : politică, ideologică și de producție/distribuire.

În același timp, în spatele acestei voințe de putere abia ascunse, se relevă partea cea mai secretă a discursului implicit cuprins în *Ce-i de făcut ?*, aceea a eroului romantic ce nutrește un vis paranoic. Lenin se descrie astfel în mijlocul câtorva tovarăși de-ai săi : „Mic grup compact, urmăm o cale abruptă și dificilă, ținându-ne strâns de mână. Suntem înconjurați din toate părțile de dușmani și trebuie să mergem, aproape tot timpul, sub tirul lor”¹³. În același timp, el se aseamănă unui tânăr cercetaș, revendicând întâietatea pentru grupul său : „trebuie să acționăm de așa manieră, încât toate celelalte detașamente să-și dea seama și să fie obligate să recunoască faptul că noi mergem în frunte”. El evocă „detașamentul «avansat»”, căruia nu trebuie să-i fie frică de „un plan îndrăzneț ce obligă la recunoaștere generală, chiar și printre cei care gândesc diferit”¹⁴. Iar după ce s-a lăudat puțin – „noi vrem să fim avangarda”, „Dați-ne o organizație de revoluționari și vom ridica Rusia ! ”¹⁵ –, Lenin a concluzionat : „Când vom avea detașamente de muncitori revoluționari special pregătiți (și, bineînțeles, la «toate armele și tehnicile» acțiunii revoluționare) printr-o lungă ucenicie, nici o poliție politică din lume nu va putea avea dreptate, pentru că aceste detașamente de oameni devotați trup și suflet revoluției se vor bucura de încrederea nelimitată a maselor muncitoare”¹⁶. Iată, în treacăt, mărturii despre psihologia sa profundă : „a impune recunoașterea generală”, să se bucure – cuvântul este foarte clar – de „încrederea nelimitată a maselor” ; suntem mai aproape de satisfacerea principiului plăcerii decât de raționalitatea marxistă afișată.

Cu *Ce-i de făcut ?*, Lenin rămâne în domeniul virtualului, dar în 1903 trece la acțiune pe terenul concretului, cu ocazia celui de-al doilea congres al social-democrației ruse. El a „pregătit” cu grijă acest congres, din moment ce majoritatea delegaților este alcătuită din partizani ai ziarului *Iskra*. Esențialul dezbaterilor este în jurul problemei conducerii și a persoanelor, opunând ceea ce Leon Troțki a denumit într-un raport ulterior „iskriștii” *duri* și „iskriștii” *slabi*¹⁷, etichetați imediat bolșevici și menșevici. Dezbaterile se va focaliza între Lenin și Martov asupra articolului 1 al statutului care definește calitatea de membru al partidului. Definiția foarte restrictivă a lui Lenin îi permitea, cum a scris Troțki, „să scoată în afara legii” partidului organizațiile muncitorești care activau în Rusia, care deseori sunt structuri largi, în cadrul cărora militează numeroși opozanți ai regimului, care nu sunt membri de partid. Troțki constată astfel „o rea-credință totală față de militanții de rând și o încredere nesăbuită în puterea fără limite a Redacției în exil [a ziarului *Iskra*, i.e. Lenin]”¹⁸ și consideră că, în realitate, conflictul „personifica lupta de principii dintre tactica de ordin constituțional normal și tactica «stării de asediu» întărită prin dictatură”¹⁹ în ceea ce privea funcționarea internă a partidului.

Venit la congres ca entuziast partizan al lui Lenin, Troțki își pierde repede iluziile :

„Starea de asediu” asupra căreia Lenin a insistat atât de energic necesită o „putere dură”. Practica suspiciunii organizate necesită o mână de fier. Sistemul terorii este desăvârșit de către un Robespierre. Tovarășul Lenin a trecut în revistă mental membrii partidului și a ajuns la concluzia că această mână de fier nu poate fi decât el. Și a avut dreptate. Hegemonia social-democrației în lupta eliberatoare însemna, după logica „stării de asediu”, hegemonia lui Lenin asupra social-democrației.

Suspiciune, mână de fier, sistem de teroare ; ai crede că citești cu 30 de ani în avans o descriere a demersului lui Stalin când a preluat puterea absolută. Dar este vorba despre Lenin, perceput în acel moment de către unul dintre foștii săi admiratori, care merge în profunzimea lucrurilor, evocând „*Wilde zur Macht*, voința de putere ce îl conduce pe tovarășul Lenin”²⁰.

Referindu-se la Revoluția franceză, Troțki îl acuză pe Lenin de voința de a plasa partidul în „Republica «Virtuții» ortodoxe și a «Terorii» centraliste”. Și, cu o luciditate și o preocupare democratică ce-l vor fi părăsit în 1917, Troțki adaugă :

Dictatura lui Robespierre prin intermediul Comitetului de Salvare Publică n-ar fi putut ține decât dacă selecționa oameni „fideli” chiar în Comitet și dacă plasa în toate funcțiile importante ale statului ființe ale Incoruptibilului. În caz contrar, dictatorul atotputernic ar fi rămas suspendat în gol. Prima condiție a fost dată în robespiериаda noastră caricaturală prin lichidarea vechii Redacții [*Iskra*]. O a doua condiție a fost și ea asigurată : selectarea corespunzătoare a membrilor Comitetului Central și, pe de altă parte, instituirea filtrului „unanimității” și al „cooptării mutuale”²¹.

Deceționat și amuzat în egală măsură, Troțki consideră că aceste manevre ale lui Lenin țin atât de „un ideal birocratic destul de inocent”²², cât și de un „ego-centrism”²³. Fără îndoială, ideea care se desprinde din acest congres este deja cea a dominației totale

a unei facțiuni asupra partidului și a unui om asupra acestei facțiuni. Voința dominării totale – aceasta este definiția cea mai simplă dată de Hannah Arendt totalitarismului.

Această cercetare care implică activitatea fracțională secretă – specialitatea lui Lenin – și realizarea în congres a unei majorități unanime – calificată de către Troțki drept „majoritate compactă” – și disciplinată după faimosul principiu al „centralismului democratic” – numit de Troțki „centralism de birou”, servit de către „iloții centralismului”. Această „majoritate compactă” se vrea atotputernică și combate fără milă minoritatea, în scopul de a-i interzice să devină vreodată majoritate – ceea ce în sistemul democratic se numește alternanță, majoritatea nefiind, în principiu, decât provizorie, chiar dacă acest provizorat poate dura.

De altfel, Lenin, care nu va da niciodată înapoi în fața amenințării unei sciziuni, este foarte dispus să excludă recalcitranții: el profită de congres pentru a manipula excluderea din conducerea ziarului *Iskra* a trei dintre cei mai cunoscuți lideri – Axelrod, Zasulici și Martov – care se opuneau concepției sale, pentru a pune mâna pe direcția ziarului. Această practică a epurării înseamnă aplicarea frazei lui Lassalle, subliniată în *Ce-i de făcut?*: „Partidul se întărește curățindu-se”. Începând cu 7 noiembrie 1917, acest dicton va fi extins la întreaga societate, iar în timpul lui Stalin va lua proporții uriașe.

Se instalează astfel ideea monopolului puterii unei facțiuni în sânul partidului, ea însăși comandată de logica autocratică ce ține de principiul liderului – devenit la naziști *Führerprinzip* –, una dintre bazele fenomenului totalitar. Troțki face o ultimă constatare asupra relației inevitabile dintre ideea preluării puterii și cea a distrugerii, vorbind despre „majoritatea compactă” ce a distrus atât de mult și a construit atât de puțin” și calificându-l pe Lenin drept „dezorganizator”.

Astfel, din anii 1902-1903, atât pe plan teoretic, cât și practic, Lenin a trecut la fapte și a început să elaboreze în eprubeta social-democrației ruse, mai precis, în aceea a facțiunii sale bolșevice, un prototip care, desigur, nu este încă apt să provoace o reacție în lanț, de amploare, însă care se va cristaliza rapid, mai ales sub efectul crizei majore din Rusia din 1905.

Marea revoltă țărănească și urbană care zguduie Rusia după înfrângerea istorică a armatei și a flotei rusești de către Japonia în 1904-1905 îl determină pe Lenin să se întoarcă în țară. El nu va avea decât un rol foarte marginal – Troțki era acela care se remarcase deja ca orator și președinte al primului soviet din Sankt Petersburg –, dar evenimentele îi întăresc convingerea caracterului inevitabil al revoluției socialiste bazate pe violență. Din acest moment, el insistă asupra necesității insurecției, a terorii asupra maselor și a „războiului de partizani” – asasinarea poliștilor, atacuri armate asupra băncilor și a transporturilor de fonduri etc. – organizate de către partidul devenit un partid care luptă în cadrul unui „război civil prelungit”²⁴, luând forma unui război social înverșunat, care cheamă la „exterminarea implacabilă a dușmanului”²⁵.

Din 1907 până în 1914, Rusia își regăsește un anumit echilibru, regimul se liberalizează puțin câte puțin sub efectul diferitelor alegeri în duma și mai ales ca urmare a puterii crescânde a zemstvelor – adunări teritoriale de administrație locală –, în timp ce economia înregistrează rezultate spectaculoase. Climatul de revoltă slăbește, iar mișcarea muncitorească revendicativă scade considerabil, numărul grevelor trecând de la 14 000 în 1905 la 1 900 în 1912. În aceeași perioadă, 12 milioane de hectare de pământ agricol

au fost trecute în proprietate privată și asistăm la un avânt spectaculos al cooperativelor de consum : 6,5 milioane în 1912. Din 1907, Lenin a plecat din nou în străinătate, unde se ocupă de întărirea grupului bolșevic și a propriei influențe asupra acestuia, care nu mai e contestată de nimeni. În ianuarie 1912, se simte destul de sigur pe el pentru a-i aduna pe zece dintre principalii săi partizani și a pune mâna printr-o lovitură de stat internă pe Partidul Muncitoresc Social-Democrat din Rusia. În această situație îl va surprinde războiul din 1914, care va marca adânc gândirea lui Lenin și-i va desăvârși radicalizarea²⁶.

Noțiunea de război civil este în centrul proiectului comunist, așa cum apare el din 1848 în *Manifestul Partidului Comunist*, în care Marx, evocând lupta de clasă, vorbește despre „războiul civil mai mult sau mai puțin latent în sânul societății actuale, până când izbucnește în revoluție deschisă, prin care proletariatul pune bazele dominației sale prin răsturnarea violentă a burgheziei”. Concluzia *Manifestului* este foarte clară : „Comuniștii declară deschis că ei nu-și pot atinge obiectivele decât distrugând prin violență vechea ordine socială”.

În 1871, după sfărâmarea Comunei din Paris, Marx publică *La Guerre civile en France (Războiul civil în Franța)*, în care amintește că, în opinia lui, „războiul opresaților împotriva opresorilor lor este singurul război drept din istorie” și denunță „conspirația clasei dominante pentru a învinge revoluția printr-un război civil continuat sub conducerea invadatorului străin”, uitând că, în cazul Comunei, aceasta se opunea unei Adunări Naționale alese în mod corect, în februarie 1871. Confruntat cu războiul contra Prusiei pierdut de Franța, Marx trage o concluzie decisivă : „Războiul național este o pură mistificare a guvernanților, destinat întârzierii luptei de clasă și care este lăsat deoparte de îndată ce această luptă de clasă izbucnește în cadrul războiului civil”. Din 1914-1915, Lenin își însușește această concluzie a lui Marx, pentru a lansa un slogan cu repercusiuni serioase : „Transformarea războiului imperialist în război civil”²⁷.

Izbucnirea războiului modern, în masă și industrial, accentuează viziunea maniheistă a lui Lenin. Într-una dintre principalele sale scrieri, *L'Impérialisme, stade suprême du capitalisme (Imperialismul, stadiul suprem al capitalismului)*, el consideră capitalismul ajuns în faza lui finală „de putrezire”. Întreaga sa gândire este dominată de dimensiunea războinică și îl conduce la o concepție radicală : orice conflict politic ori social este asimilat unui război care nu mai este un moment excepțional, ci un timp obișnuit și permanent. Războiul civil domină concepția leninistă a politicii în general și a revoluției în special. Extrapolând evenimentele în curs, Lenin consideră că lumea a intrat în „epoca războiului”, care face din războiul civil principalul mijloc de acțiune a proletariatului – în gândirea sa, Partidul Bolșevic – pentru a prelua puterea și a construi o societate nouă.

În august-septembrie 1916, el scrie : „Războiului burghezo-imperialist, războiului capitalismului superior dezvoltat, *obiectiv*, nu i se poate opune din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă decât războiul *împotriva* burgheziei, adică, înainte de toate, războiul civil al proletariatului împotriva burgheziei pentru cucerirea puterii, război *fără* de care este *imposibil* orice progres serios”²⁸. De acum, pentru Lenin, revoluția este definitiv inseparabilă de „războiul civil pentru socialism”. Or, acesta este „tot un război, în consecință, trebuie inevitabil ca și el să pună violența în locul dreptului. [...] Scopul războiului civil este să pună mâna pe bănci,

fabrici, uzine etc., să nimicească toate posibilitățile de rezistență ale burgheziei, să-i extermine armata”²⁹. El va aminti în octombrie 1917: „Acest război ar putea fi violent, ar putea fi sângeros, ar putea costa viața a zeci de mii de proprietari de pământ, de capitaliști și ofițeri care le adoptă cauza. Proletariatul nu va da înapoi în fața nici unui sacrificiu pentru salvarea revoluției”.

Astfel, înainte de 1914 și în timpul acestui război, toate structurile gândirii totalitare există la Lenin, care, fiind în exil, pare totuși foarte decepționat, din moment ce la 22 ianuarie 1917 declară public: „Noi, cei mai bătrâni, nu vom vedea poate luptele revoluției viitoare”. Apoi intervine „divina surpriză”.

De la nucleul vocației totalitare la mișcarea totalitară

Zguduind întreaga Rusie și ațâțând pasiunile, revoluția din februarie 1917 a creat dintr-odată împrejurările care îi vor oferi lui Lenin o ocazie extraordinară să treacă de la experimentarea în eprubetă la experiența *in vivo*. Datorită propagandei sale demagogice, care le va promite în curând totul tuturor – pământ țăranilor, pâine și uzine lucrătorilor și pacea generală –, și grație organizării structurate a câtorva mii de cadre revoluționare călite, Partidul Bolșevic atrage interesul unei părți a populației muncitoare a marilor orașe și mai ales a soldaților de garnizoană – în special din Petrograd –, care sunt gata de orice ca să nu fie trimiși pe front și care constituie o importantă masă de manevră pentru agitatorii leniniști.

Într-un timp record, grupusculul bolșevic se mândrește cu mai multe zeci de mii de membri și devine un partid de masă. Nu atât partidul clasei muncitoare, cum s-a prezentat el însuși mai târziu, ci un partid despre care Hannah Arendt va spune că este un partid al „plebei”: un partid al declasaților proveniți din diferite medii. Conducerea și cadrele lui sunt alcătuite din intelectuali, burghezi și aristocrați care și-au pierdut drepturile – Lenin însuși și Dzerjinski –, iar evreii sunt reprezentați proporțional în raport cu populația țării – Zinoviev, Kamenev și în curând Troțki. Cadrele intermediare sunt de origine populară și muncitorească, dar adesea îndepărtate de uzină de mult timp, ca Stalin. În sfârșit, nou-veniții care formează marile batalioane sunt în cea mai mare parte țărani – mujici – fie angajați de puțin timp în uzinele de armament, fie soldați de garnizoană – în *Doctor Jivago*, Boris Pasternak va califica Revoluția bolșevică drept o „revoluție a soldățimii”, adică, mai precis, a celor care nu mai respectă disciplina militară.

Acest partid al plebei este mobilizat printr-o propagandă care se bazează pe ideea egalitară, exacerband ura a „tot ceea ce depășește” gustul răzbunării sociale, setea de jaf și, în curând, gustul sângelui. Acesta este momentul pe care Hannah Arendt l-a caracterizat ca fiind întâlnirea dintre grupul totalitar și „masele care își descoperă apetitul de organizare politică”³⁰.

În plus, acest partid al plebei devine foarte repede un partid-miliție, o altă trăsătură fundamentală a fenomenului totalitar: în timp ce statul deține, în principiu, monopolul forței armate, bolșevicii își organizează propria forță armată privată, formată din soldați revoltați sau dezertori și din civili înarmați, care alcătuiesc ceea ce se cheamă Garda

Roșie, care în scurtă vreme va fi condusă de un Comitet Revoluționar Militar bolșevic. Din iunie 1917, Lenin se bazează pe această forță pentru a pune mâna pe putere, iar pe 17 iunie anunță public, în fața Congresului Sovietelor, că Partidul Bolșevic este gata să ia singur puterea – ceea ce, în acel moment, stârnește râsul general.

Din motive ideologice – ura sa viscerală față de democrația parlamentară –, dar și cu instinctul sigur al liderului totalitar, Lenin a înțeles că niciodată nu-i va reuși această preluare a puterii participând la procesul democratic inaugurat în Rusia din martie 1917 și că singura sa șansă constă absolut sigur în distrugerea acestui embrion al democrației. Este motivul pentru care, de la întoarcerea sa la Petrograd, a impus partizanilor săi uluiți o critică radicală a guvernului provizoriu și o politică ce este calificată în mod tradițional drept „dublă putere”, dar care este în realitate o strategie de triplă putere : puterii legale a guvernului provizoriu Lenin i-o opune pe cea a sovietelor, ele însele tot mai mult infiltrate de bolșevici. Lenin a ales terenul pe care să poată spera să obțină o „majoritate” în favoarea lui, adresându-se în timpul mitingurilor publicului specific, nereprezentativ, care practică votul delegaților, adesea autodesemnați, prin ridicarea de mână. El știe bine că nu va putea niciodată controla scrutinul național cu buletin secret și cu votul universal care va trebui să aleagă Adunarea Constituantă, pe care toți democrații și revoluționarii o cer de decenii.

După ce, în timpul revoltelor din Petrograd din 16 și 17 iulie 1917, a încercat pentru prima dată să pună mâna pe putere, Lenin s-a repliat în fața blândeii represiunii a guvernului. Dar din acel moment el nu mai visează decât la ceea ce se cheamă „insurecție”, spre care va îndrepta fără încetare un Comitet Central bolșevic, la început foarte reticent. De la jumătatea lui septembrie, guvernul provizoriu se confruntă cu o criză în sânul armatei, unde se înmulțesc dezertările, cu o criză urbană – conflictele dintre patroni și lucrători devin cronice – și cu o criză rurală, țăranii jefuind tot mai mult marile domenii și luând în stăpânire pământurile. Pentru a încerca să remedieze această anarhie crescândă, pe 27 septembrie el reunește Conferința Democrată, formată din peste 1 500 de delegați reprezentativi din toată țara, în așteptarea alegerilor pentru Adunarea Constituantă din 25 noiembrie, care urma să desemneze puterea legitimă.

Din acest moment, Lenin devine pătimaș, temându-se că bolșevicii vor participa la acest preparlament și că Adunarea Constituantă ar putea fi aleasă și, pe baza legitimității sale, ar putea forma puterea printr-un vot legitim înainte ca bolșevicii să fi pus mâna pe putere. Începe o cursă contracronometru, cu scopul de a pune țara și Adunarea Constituantă în fața faptului împlinit.

Pentru a-și convinge partizanii mai puțin entuziaști, Lenin folosește toate mijloacele, bombardându-și Comitetul Central cu scrisori amenințătoare și redactând din august până în octombrie mai multe texte – *Statul și revoluția, Bolșevicii vor păstra puterea ?* – în care încearcă să explice în ce va consta puterea socialistă. El crede că puterea sa ar dispune de puternice mijloace de control asupra capitaliștilor și a bogaților :

Acest mijloc de control, această obligație de a munci sunt altfel de puteri decât legile Convenției și ghilotina ei. Ghilotina *nu era decât* o sperietoare ce sfârâma rezistența activă. Aceasta *nu ne este suficient*. [...] Trebuie să le distrugem rezistența pasivă. [...] Nu trebuie doar să le nimicim orice rezistență, de orice fel. Trebuie să-i și *obligăm pe*

oameni să muncească în cadrul noii organizări a statului. [...] și dispunem de mijloacele necesare pentru a o face. În vreme de război, statul capitalist ne-a pus el însuși la îndemână mijloacele și armele pentru aceasta. Aceste mijloace sunt monopolul asupra cerealelor, cartela de pâine, obligația pentru toți de a munci. „Cine nu muncește nu mănâncă”, aceasta este regula fundamentală³¹.

„Sfârâmarea rezistenței pasive”, „obligarea oamenilor să muncească” : societatea în ansamblu este vizată printr-un proiect de dominare totală gata să utilizeze – și care va utiliza la scară mare – arma înfometării. Rămâi fără cuvinte în fața unui asemenea cinism, dar și în fața unei asemenea naivități și necunoașteri a felului în care funcționează un stat, o societate. Căci, foarte repede, problema pe care o vor avea bolșevicii nu va fi atât cea a preluării puterii și a desemnării unui guvern, cât cea a gestionării acestei situații, apoi a constrângerii unei întregi societăți să trăiască după reguli „socialiste”, care în mod sigur distrug principiile funcționării întregii societăți.

Revoluția din Octombrie : momentul trecerii la fapte

7 noiembrie 1917 este momentul trecerii la actul major. El nu are loc printr-o insurecție populară, ci printr-o lovitură de stat la Petrograd a unei mulțimi de câteva mii de oameni și practic fără vărsare de sânge, apoi printr-o tentativă identică la Moscova, care va face sute de morți. Aceasta declanșează aproape automat aplicarea a două idei : una temută și anunțată de întreaga clasă politică revoluționară, aceea a războiului civil ; cealaltă, inedită și neașteptată, a transformării mișcării totalitare în partid-stat.

Războiul civil prezintă pentru liderul revoluționar și totalitar un mare avantaj : spre deosebire de războiul național, acesta este un război fără limite, care este deci perfect adaptat dorinței lui de dominare fără limite³². Într-adevăr, asimilarea războiului național și a războiului civil făcută de Lenin după 1914 este total abuzivă și ține de o falsă simetrie. Căci, indiferent la ce te pot face să te gândești hecatombele umane din 1914-1918, acest război național a rămas un război „civilizat”, care a răspuns anumitor legi ale războiului, în ciuda numeroaselor excepții de la regulă : nu se iau ostatici, nu se masacrează răniții și prizonierii, se cruță populația civilă. Dimpotrivă, în concepția lui Lenin, războiul civil este un război fără limite. Este un război fără limite în privința mijloacelor : torturile, luările de ostatici, deportările și asasinările în masă ale civililor și combatanților vor fi în curând generalizate, datorită instaurării poliției politice și a Armatei Roșii, care vor fi stâlpii întregii puteri comuniste. Războiul nu are limite în spațiu : a început în Rusia, cu scopul de a opune bogații și săracii, și trebuie să cuprindă întreaga lume, trecând prin Internaționala Comunistă. Războiul este fără limite în timp : contrar războiului național, care se încheie printr-un armistițiu sau pace, războiul împotriva burgheziei este nesfârșit, pentru că nu este vorba atât despre exterminarea burghezilor, cât despre uciderea spiritului burghez, acest spirit de proprietate ce persistă în fiecare om.

În aceste condiții, războiul, care în mod tradițional este o perioadă de excepție, devine la Lenin o perioadă obișnuită și este permanent. El prezintă în viziunea sa

avantajul distrugerii simultane a ideii de stat de drept democrat și aceea de stat-națiune, sfâșiat de un conflict intern. Acest război civil devine un război de clasă, care pentru Lenin trebuie să fie în mod sistematic cu rol preventiv și care se bazează pe noțiunea de dușman obiectiv sau subiectiv, fie că acesta este un adversar politic – adică aparținând taberei revoluționare : menșevic, socialist revoluționar, anarhist, sindicalist –, fie că este un grup social care se opune în mod real sau imaginar noii puteri – aristocrați, burghezi, ofițeri, cler etc.

În paralel apare un fenomen inedit, caracteristic totalitarismelor : partidul-stat³³. Punând mâna pe putere, Lenin este foarte hotărât să pună mâna și pe stat, atât ca loc al puterii, cât și ca aparat al acesteia. Din acel moment, acest partid este chemat să îndeplinească simultan funcțiile unui stat – care răspunde interesului general – și cele ale unui partid – care nu urmărește decât propriul interes, ceea ce trece, printre altele, prin numirea membrilor de partid în toate posturile de conducere ale statului. Această formă de putere inedită ia numele de Consiliul Comisarilor Poporului sau Sovnarkom, al cărui președinte este Lenin, fiind în același timp și conducătorul partidului.

Foarte logic, el impune de la bun început regimul partidului unic – caracteristic regimurilor totalitare – și suprimă separarea puterilor, punând mâna pe executiv, legislativ și justiție în același timp. Foarte repede, împotriva acestei suprimări a oricărei idei de pluralism, chiar și în tabăra revoluționară, se vor ridica mai mulți conducători bolșevici, obligându-l pe Lenin să dezvăluie adevărata natură a puterii sale : dictatura asupra partidului.

La 14 noiembrie 1917, într-un moment de curaj, Lunacearski declară în fața unei adunări a bolșevicilor la Petrograd că „în curând nu va mai rămâne decât un singur om în partid – Dictatorul”. Pe 15 noiembrie, Kamenev este pus sub acuzare. Lenin îi convoacă pe rând pe fiecare membru al Comitetului Central și îi constrânge să semneze ultimatumul prin care, în numele majorității Comitetului Central, vrea să-și impună minoritatea, amenințându-i cu excluderea. Pe 17 noiembrie, Zinoviev, Kamenev și Rîkov demisionează din Comitetul Central și cinci din cei 15 comisari ai poporului demisionează din Sovnarkom. Ei publică o scrisoare deschisă în care denunță ideea monopolului puterii, simbolizată de un guvern pur bolșevic, care, în viziunea lor, nu poate să se mențină decât „prin teroare politică”, ceea ce duce la „instalarea unui regim de neînțeles și la distrugerea revoluției și a țării”. „De neînțeles” : mărturia este pe măsura incapacității acestor protestatari de a-și imagina ce urmează să se întâmple, chiar dacă, instinctiv, au simțit ideea procesului care începuse. Tot pe 17 noiembrie, Lozovski protestează împotriva metodelor dictatoriale ale fracțiunii leniniste în partid și declară : „cultul eoului care-l înconjoară pe Lenin a devenit principiul de bază al disciplinei de partid”³⁴. Se vede că ideea de cult al liderului nu datează de la Stalin, chiar dacă Lenin a fost mai abil pentru a o camufla.

Acesta este climatul în care noua putere se îndreaptă rapid spre semnarea actului de naștere al regimului totalitar, pe care-l putem data la 18 ianuarie 1918, când încetează dublul joc al lui Lenin cu democrația, simbolizat prin dizolvarea prin forță a Adunării Constituante.

Procesul a început pe 5 decembrie, când Lenin a ordonat arestarea comisiei însărcinată cu stabilirea rezultatelor electorale și a înlocuit-o cu o comisie bolșevică ; fără îndoială

că aceasta nu va reuși să ascundă faptul că bolșevicii sunt departe de a dispune de o majoritate, nici chiar după sciziunea stângii care a intervenit în rândul socialiștilor-revoluționari. Întrucât partizanii Adunării manifestau pentru începerea lucrărilor, Lenin interzice Partidul Constituțional-Democrat (K-D, liberal) și arestează zeci de deputați, suprimând dintr-o lovitură și imunitatea parlamentară. Apoi cere ca deputații socialiști-revoluționari de dreapta – majoritatea Adunării – să fie chemați de către alegătorii lor și alungați din Adunare; dacă nu acceptă de bunăvoie, el amenință cu războiul civil, pe care îl numește „exterminarea sângeroasă a bogaților”. În sfârșit, pe 15 decembrie inaugurează ideea „poporului rău” sau a „poporului imbecil”, declarând: „La alegeri, poporul a votat pe cei care nu au exprimat voința lui, dorințele sale”. Și pe 17 decembrie: „Nu trebuie să sperăm ca proletariatul de la țară să aibă inteligența clară și fermă a intereselor sale. Numai clasa muncitoare poate să o aibă”. Prin aceasta înțelegem Partidul Bolșevic. Câteva decenii mai târziu, Brecht va rezuma această idee evocând „liderii politici nemulțumiți care doresc dizolvarea poporului și «alegerea» altuia”.

Din acel moment, este programată asasinarea premeditată a primei adunări alese în Rusia prin vot universal – și ultima înainte de 1991 –, după cum o confirmă crearea poliției politice, CEKA, pe 20 decembrie. Ultimul act se joacă la 18 ianuarie 1918, mai întâi în stradă, unde Lenin, pentru prima dată din martie 1917, ordonă să se tragă asupra unor manifestanți pașnici, partizani ai Adunării, lăsând în urmă o duzină de morți și zeci de răniți. Apoi, în sala Adunării, sub controlul total al milițiilor bolșevice, Lenin încearcă fără succes să supună la vot o „Declarație a drepturilor poporului muncitor”, care se opune clar Declarației Drepturilor Omului. În aceeași noapte, Adunarea este dispersată prin forță. Sfârșitul ei oficializează începutul regimului totalitar.

De la mișcare la regim totalitar : păstrarea puterii cu orice preț

Luat de propriul său val, Lenin se fixează pe ideea de păstrare a puterii cu orice preț, datorită întăririi permanente a monopolului puterii – chiar dacă, din preocupare tactică, acceptă să încredințeze câteva posturi de mână a doua socialist-revoluționarilor de stânga. El aplică în mod radical și sistematic ideea existenței celor două tabere, care opun prieteni și dușmani într-o luptă nemiloasă, sub forma războiului civil ca luptă de clasă.

Înainte chiar ca acest război să fi izbucnit, Feliks Dzerjinski, fondatorul și conducătorul CEKA, declara în fața Sovnarkom, chiar în ziua preluării funcției: „Avem nevoie să desemnăm pe acest front – cel mai sângeros și cel mai crud dintre fronturi – tovarăși determinați, duri, gata să facă orice pentru a apăra revoluția. Să nu credeți că eu caut forme de dreptate revoluționară; acum nu avem nevoie de justiție. Acum este război – față în față, o bătălie finală. Pe viață și pe moarte”³⁵.

Din acel moment, teroarea se răspândește. Teroarea spontană provocată de sloganurile leniniste – „Furați hoții, jefuiți jefuitorii” –, care incită pleava societății să atace „bogații” fără a fi pedepsită, înmulțind hoțiile, violurile și asasinatele; în așa măsură, încât Gorki, până atunci un fidel susținător al bolșevicilor, protestează totuși vehement în ziarul său, *Novaia Jzni* din 19 decembrie 1917: „Instinctele supraexcitate ale acestor mulțimi mărginite și-au găsit purtătorii de cuvânt ai anarhismului lor zoologic și vedem astăzi

cum manipulatorii micilor-burhezi revoltați își experimentează măruntele idei meschine, care nu mai sunt deloc ale lui Marx, ci ale lui Proudhon, răspândind subversiunea în stilul Pugacev, și nu socialismul și predicând care mai de care egalizarea generală pe baza unei sărăcii atât morale, cât și materiale. E neplăcut să vorbești despre asta, dar trebuie vorbit, fiindcă cine va purta responsabilitatea tuturor acestor păcate și ticăloșii comise de o forță care dezavuează proletariatul conștient, dacă nu însuși acest proletariat conștient ? ”³⁶.

Dar și teroarea organizată, practică fie de Gărzile Roșii – cum ar fi asasinarea la 20 ianuarie 1918 de către marinarii bolșevici a doi foști miniștri ai partidului K-D, A. Șingariov, ministru al Agriculturii în primul guvern de coaliție al revoluției din februarie, și F. Kokoșkin, profesor de drept politic la Universitatea din Moscova –, fie de către oamenii CEKA, ce devin o putere intangibilă, protejată personal de către Lenin împotriva tuturor incriminărilor altor activiști bolșevici³⁷. La țară, teroarea este „importată” de către tinerii soldați demobilizați sau dezertori atinși de bolșevism, ce revin înarmați în sate și provoacă o puternică accentuare a violenței fizice, exercitată împotriva proprietarilor funciari, dar și a țăranilor proprietari. La 16 iulie 1918, asasinarea familiei imperiale pecetluiește cu sânge voința teroristă a lui Lenin, care este organizatorul secret și personal al acestui carnagiu³⁸. În sfârșit, după un atentat împotriva lui Lenin pe 30 august, s-a declanșat „teroarea roșie”, mai întâi oficios, apoi oficial, prin decretul referitor la „teroarea roșie” din 5 septembrie, care în câteva săptămâni duce la asasinarea a aproximativ 15 000 de persoane, în special ostatici.

Foarte repede, această teroare nu vizează doar dușmanii politici, ci și grupuri sociale, devenind o expresie a ideii de exterminare de clasă. Între 6 și 9 ianuarie 1918, într-un text publicat abia în 1929, Lenin așterne pe hârtie gândirea sa profundă :

Doar participarea benevolă și conștiincioasă a maselor de lucrători și țărani cu entuziasm revoluționar la înregistrarea și controlul bogaților, pungașilor, paraziților și vagabonzilor poate învinge aceste rămășițe ale blestematei societăți capitaliste, aceste deșeuri ale umanității, acești membri iremediabil putrezi și gangrenați, această infecție, această ciumă, această plagă pe care capitalismul a lăsat-o socialismului. [...] nici o milă pentru acești dușmani ai poporului, acești dușmani ai socialismului, acești dușmani ai muncitorilor. Război de moarte bogaților și paraziților lor, intelectualilor burhezi ; război pungașilor, trântorilor și lichelelor.[...] Orice măsură practică pentru a-i subjuga bine pe bogați și pe escroci, pentru a-i elimina, pentru a-i ține în evidență și a nu înceta supravegherea lor e mai importantă decât o duzină de excelente conferințe despre socialism.[...] Mii de forme și procedee practice și de evidență și control având ca obiect bogații, șarlatanii și paraziții trebuie puse la punct și puse în practică. [...] Diversitatea este în acest caz garanția vitalității, promisiunea succesului în urmărirea scopului unic : *debarasarea* pământului rus de toate insectele nocive, de purici (escroci), de ploșnițe (bogați) și așa mai departe. Aici vom aresta vreo zece bogați, vreo doisprezece găinari, vreo șase muncitori care trag chiulul [...] Dicolo îi vom trimite să curețe latrinele. În altă parte, la ieșirea din pușcărie, le vom da o legitimație galbenă [legitimația prostituatelor pe vremea țarismului], pentru ca întregul popor să-i poată supraveghea pe acești răufăcători până ce se vor îndrepta. Sau vom împușca pe loc un individ din zece vinovat de parazitism³⁹.

Astfel de directive, puse activ în practică de bolșevici și mai ales de CEKA, încep procesul genocidului de clasă, a cărei structură omologă o vom regăsi sub nazism⁴⁰. Acesta debutează cu indicarea dușmanului – „bogații” și prietenii lor (proprietari de imobile, deținători de acțiuni, funcționari de bancă etc.) – și exprimarea caracteristică la adresa lui, sub forma amenințărilor secrete sau publice : „Jefuiți jefuitorii, furați hoții”, „exterminarea sângeroasă a bogaților”.

Urmează recensământul viitoarelor victime de către organisme neoficiale, cum ar fi, de exemplu, comitetele de locatari, care notează numele, adresa, profesia, averea etc. Această înscriere în fișe este centralizată la bază de către comisariatul poporului pe probleme interne și de CEKA. Apoi se pune în acțiune un sistem de discriminare/segregare, datorită obligației de a avea o legitimație de muncitor-consumator, o legitimație galbenă etc., la care se adaugă acte de umilire publică : muncă publică forțată, curățarea latrinelor etc.

Se ajunge astfel la excluderea socială, conform faimosului slogan al lui Lenin „Cine nu muncește nu mănâncă !”, ce pare la prima vedere rațional, însă care devine terifiant, din moment ce te afli într-un sistem în care numai puterea îți poate oferi un loc de muncă – și care poate deci refuza arbitrar să o facă, condamnând la moarte prin înfometare sau la ilegalitate. Procesul se accentuează odată cu spolierea/exproprierea de bunuri, care slăbește capacitatea de rezistență și supraviețuire a populației vizate. El implică foarte adesea segregarea spațială, o bună parte a acestei populații văzând salvarea doar în exil.

În sfârșit, se trece la măsuri de represalii fizice : aruncarea în închisoare, apoi, începând cu vara anului 1919, trimiterea în lagărul de concentrare ; luarea de ostatici din vara anului 1918, adesea urmată de împușcare ; deportarea în insulele Solovki ; tortura și exterminarea fizică. Așadar, procesul este apropiat de genocidul de clasă, căci, dacă Babeuf „are prejudecăți în legătură cu problema exterminării [locuitorilor din Vendée]”, nu este și cazul lui Lenin⁴¹. La 24 noiembrie 1919, el face în așa fel încât să fie adoptată de către Biroul Politic decizia de „decazacizare” a Donului : „Să fie exterminați până la ultimul”. De fapt, vor fi exterminați între 300 000 și 500 000 de cazaci de pe Don, asasinați sau deportați de către bolșevici, la o populație de 3 milioane de locuitori.

Punerea în aplicare a proiectului

Chiar din ziua când pune mâna pe putere, Lenin visează să instaureze socialismul și promulgă, în consecință, decrete după decrete care „naționalizează” rapid întreaga economie, plasează sub „control muncitoresc” uzinele, se jefuiesc seifurile particularilor din bănci, înainte de a pune pur și simplu mâna, în primăvara anului 1918, pe recoltele țăranilor, cu ajutorul unei „armate de aprovizionare” ce operează deja în strigătele de „Moarte chiaburilor !”. Din vara anului 1918, revolta este generală atât în rândul țăranimii, cât și al muncitorimii și alimentează războiul civil și teroarea. În ciuda acestor reacții, Lenin instaurează monopolul partidului-stat asupra producerii și distribuirii bunurilor, ceea ce se va numi „comunismul de război”, care duce la dezastrul general, în special la marea foamete din 1920-1922, provocată în parte de manipularea statisticilor, care permite justificarea nivelului de rechiziție a recoltelor și aruncă țăranii în foamete.

Acest dezastru îl va constrânge pe Lenin să decreteze Noua Politică Economică (NEP) în martie 1921, o simplă repliere tactică, destinată să salveze regimul de o revoltă generalizată.

Această situație nu îl împiedică pe Lenin să continue punerea în aplicare a proiectului său de ansamblu. Din primăvara anului 1918 și de la ruptura atât de anarhiști, cât și de socialiști-revoluționari de stânga – care participau la Sovnarkom și au plecat, opunându-se Tratatului de la Brest-Litovsk –, Lenin întărește neîncetat monopolul puterii în favoarea bolșevicilor, accelerează cucerirea aparatului de stat de către partid și îi multiplică mijloacele de acțiune, în special datorită CEKA – ce numără deja 12 000 de oameni la sfârșitul lui iunie 1918, pentru a ajunge la 280 000 la începutul anului 1921 – și Armatei Roșii – armată de război civil, care, din 9 iunie 1918, beneficiază de serviciu militar obligatoriu. Începând cu Congresul al X-lea al Partidului Bolșevic din martie 1921, funcționează și interdicția fracțiunilor în sânul partidului, ceea ce va duce la puterea absolută a conducerii asupra partidului și în curând la aceea a secretarului general asupra conducerii.

Lenin veghează de asemenea la instaurarea monopolului ideologic, cultural și mediatic. După ce a suprimat sute de ziare, chiar și socialiste nebolșevice, el instaurează din 1920 Glavlit, organ de cenzură generală a tot ceea ce se tipărește. Foarte repede, ideologia bolșevică popularizată prin toată mass-media și printr-o propagandă din ce în ce mai prezentă devine normă obligatorie.

Monopolul puterii, al economiei, al culturii și al ideilor, teroarea ca mijloc obișnuit de guvernare – sunt prezente toate elementele esențiale ale totalitarismului, cărora li se adaugă, începând din primăvara anului 1922, deriva paranoică a liderului. De fapt, de la sfârșitul lui ianuarie 1922, Lenin se simte foarte obosit și din ce în ce mai rău, până la primul său atac cerebral, pe 26 mai. Stresat de ideea că nu va mai putea participa activ la conducere și chiar că nu va mai putea vorbi, este cuprins de o frenezie a lichidării ultimilor săi dușmani, la care nu putuse încă să ajungă. Pe 19 martie, el adresează Biroului Politic celebra notă prin care cere lichidarea Bisericii Ortodoxe⁴². Pe 20 mai, el îi cere lui Dzerjinski să pună la punct un vast plan de „expulzare a scriitorilor și profesorilor care ajută contrarevoluția”. În aceeași lună, el dă directive pentru redactarea noului Cod penal, folosit imediat în organizarea procesului înscenat liderilor socialiști-revoluționari, care se termină pe 11 august prin condamnarea la moarte a 11 vechi revoluționari. Pe 17 iulie vorbește cu Stalin despre deportarea menșevicilor. Iar pe 17 septembrie pomeneste despre deportarea intelectualilor socialiști, interesându-se cu precizie de soarta celor pe care îi cunoaște personal. La sfârșitul lui septembrie, la ordinul lui, sunt expulzați din Uniunea Sovietică 220 dintre cei mai cunoscuți intelectuali ruși – filosofi, economiști, scriitori, istorici, matematicieni, artiști sau critici literari⁴³. Înțelegem că Stalin, care a fost unul dintre cei mai apropiați lideri de Lenin, timp de cinci ani a fost în contact direct cu liderul carismatic și i-a putut aprecia lecțiile, care i-au fost foarte utile atunci când, în 1928-1929, va decide să pună capăt Noii Politici Economice, să relanseze proiectul totalitar și să îl aducă la un înalt grad de perfecțiune nu doar în Uniunea Sovietică, ci în ansamblul sistemului comunist internațional.

Această trecere în revistă a itinerariului lui Lenin este suficientă pentru a arăta că puterea leninistă din 1917 până în 1923 era cu totul altceva decât o simplă „dictatură revoluționară”, era punerea în acțiune a unui sistem de monopol și teroare, plasat sub

autoritatea absolută a unui lider pe cale de a fi venerat și răspunzând tuturor criteriilor a ceea ce va apărea puțin câte puțin în fața observatorilor ca fiind totalitarismul. A fost cu adevărat o dictatură revoluționară, dar o dictatură pe care aportul unei ideologii scientist-mesianice bine constituite și al unui partid al revoluționarilor profesioniști – elemente fundamentale care lipsesc în perioada iacobină a Revoluției franceze – a transformat-o în prima experimentare a unui grup, a unei mișcări, apoi a unui regim totalitar. Iar cel care a conceput și a pus în practică acest dispozitiv a fost, desigur, Lenin. Și tot el este cel care, *volens-nolens*, și-a desemnat succesorul.

Într-un ordin din 11 august 1918, el cerea să se găsească „oameni mai duri”⁴⁴. Și a făcut din Stalin unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai săi, până la a-l numi membru al Biroului Politic și în același timp al Biroului Organizației de Partid, punându-l în fruntea „Testamentului” său. Dar în ajunul morții sale, Lenin a avut, se pare, remușcări : alesese pe cineva „prea dur”. Or, în realitate, acesta nu era astfel ; Stalin a fost pur și simplu acela dintre conducătorii bolșevici care înțelesese cel mai devreme și cel mai bine natura sistemului pe cale să se nască și logicile interne inerente supraviețuirii, funcționării și extinderii mișcării, apoi a regimului inventat de Lenin. Nu doar că Stalin a fost executorul testamentar perfect al lui Lenin, dar a devenit cel mai mare om politic al secolului XX. Dacă înțelegem politica precum o artă a puterii, el a fost cel care și-a adaptat cel mai bine mijloacele obiectivelor⁴⁵ sale. El devine, chiar și pentru cel mai mare dușman al său, Hitler, modelul de conducător al acestor sisteme totalitare pe care Hannah Arendt le-a calificat drept „mașinării ale dominației totale”, „acumulatoare de putere și distrugătoare de oameni”.

CAPITOLUL IV

Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent

Timp de decenii, propaganda comunismului bolșevic și-a proclamat dorința de a asigura fericirea poporului și a revendicat superioritatea democrației „populare” sau „socialiste” asupra democrației „burgheze”. Or, simpla lectură a scrierilor principalilor promotori ai comunismului marxist și leninist din secolele XIX și XX demonstrează că ideea războiului civil – și deci refuzul principiilor care stau la baza democrației reprezentative – a fost centrală în demersul lor intelectual și în acțiunea lor politică¹.

Noțiunea de război civil este în centrul proiectului comunist de factură marxistă, și asta din 1848, prin *Manifestul Partidului Comunist*. Evocând lupta de clasă, Karl Marx vorbește aici despre „războiul civil mai mult sau mai puțin latent în sânul societății actuale, până când izbucnește în revoluție deschisă, prin care proletariatul pune bazele dominației sale prin răsturnarea violentă a burgheziei”². Concluzia *Manifestului* este foarte clară: „Comuniștii declară deschis că ei nu-și pot atinge obiectivele decât distrugând prin violență vechea ordine socială”.

Confruntat cu războiul contra Prusiei lui Bismark pierdut de Franța și martor al Comunei din Paris, Marx trage următoarea concluzie: „Războiul național este o pură mistificare a guvernanților, destinat întârzierii luptei de clasă și care este lăsat deoparte de îndată ce această luptă de clasă izbucnește în cadrul războiului civil”³.

În 1914-1915, Lenin își însușește această concluzie a lui Marx pentru a lansa un slogan care va avea un mare răsunet: „Transformarea războiului imperialist în război civil”. Până acum, concepția de violență revoluționară a conducătorilor bolșevici – ramura cea mai radicală a marxiștilor ruși – avea o triplă sursă: doctrina și acțiunea socialistului francez Auguste Blanqui (însurecția condusă de un grup revoluționar); Comuna din Paris și lecțiile lui Marx despre „arta însurecției”; în sfârșit, tactica populiștilor ruși⁴ bazată pe o acțiune intensă împotriva reprezentanților autorităților și pe răscoala țărănească tradițională, rebeliunea, care mătură totul în calea sa.

Izbucnirea războiului modern pe scena istoriei în august 1914 transformă viziunea lui Lenin și o radicalizează: orice conflict politic ori social este asimilat unui război care nu mai este un moment excepțional, ci un timp obișnuit și permanent. Războiul civil domină

concepția leninistă a politicii în general și a revoluției în special. Extrapolând evenimentele în curs, Lenin consideră că lumea a intrat în „epoca războiului”, care face din războiul civil principalul mijloc de acțiune a proletariatului – în gândirea sa, Partidul Bolșevic – pentru a prelua puterea și a construi o societate nouă.

În august-septembrie 1916, el scrie : „Războiului burghezo-imperialist, războiului capitalismului superior dezvoltat, obiectiv, nu i se poate opune din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă, decât războiul împotriva burgheziei, adică, înainte de toate, războiul civil al proletariatului împotriva burgheziei pentru cucerirea puterii, război fără de care este imposibil orice progres serios”. El precizează că acest „război civil pentru socialism” este „tot un război, în consecință, trebuie inevitabil ca și el să pună violența în locul dreptului. [...] Scopul războiului civil este să pună mâna pe bănci, fabrici, uzine etc., să nimicească toate posibilitățile de rezistență ale burgheziei, să-i extermine armata”⁵.

Fără cea mai mică ezitare, el va aminti în octombrie 1917 : „Acest război ar putea fi violent, ar putea fi sângeros, ar putea costa viața a zeci de mii de proprietari de pământ, de capitaliști și ofițeri care le adoptă cauza. Proletariatul nu va da înapoi în fața nici unui sacrificiu pentru salvarea revoluției”⁶.

În martie 1917, Rusia a intrat într-o fază a revoluției democratice, de care Lenin a decis să profite pentru a-și impune viziunea. Din septembrie 1917, el n-a încetat să-i împingă pe bolșevici la preluarea puterii printr-o insurecție ce ar deschide calea spre un război civil, etapă indispensabilă transformării socialiste a societății ruse.

Începând cu lovitură de stat bolșevică din 7 noiembrie 1917, Lenin pune sistematic în acțiune condițiile războiului civil, considerând că toți cei care rezistă voinței lui trebuie tratați ca dușmani absoluți. El interzice presa de opoziție, apoi celelalte partide ; dispersează *manu militari*, la 18 ianuarie 1918, Adunarea Constituantă – prima și ultima adunare aleasă liber în Rusia până în 1991 – și-i reprimă pe partizanii săi cu mitraliera ; semnează în martie 1918 Tratatul de Pace de la Brest-Litovsk, prin care cedează Germaniei cea mai mare parte a Ucrainei și provoacă din toate părțile o puternică reacție naționalistă împotriva bolșevicilor ; în mai 1918, declară război țărănimii, care refuză să se lase spoliată de grânele ei de către putere ; în fine, un ultim paradox pentru susținătorul „dictaturii proletariatului”, el zdrobește într-un mod feroce centrele muncitorești ce refuză dictatura bolșevicilor.

Din vara anului 1918, prin voința exacerbată a lui Lenin, întreaga Rusie a intrat într-un război civil care opune „Roșii” – și a lor Armată Roșie, înainte de toate, armată de război civil – „Albilor” – o mână de ofițeri regrupați în sud-vestul Rusiei –, dar și „Verzilor” – grupuri foarte diferite, uneori zeci de mii de oameni organizați în armate formate din țărani revoltați împotriva colectivizării pământurilor, a rechiziționării recoltelor și a înrolării obligatorii în Armata Roșie.

Se vor vedea chiar „roșii” bolșevici zdrobind „roșii” anarhiști din Mahno în Ucraina și pe cei din baza navală de la Kronstadt – principalul susținător înarmat al bolșevicilor în noiembrie 1917 –, totuși înverșunați partizani ai revoluției sociale. Acest război civil cu mai mulți „parteneri”, remarcabil descris de către Boris Pasternak în *Doctor Jivago*, va atinge culmile sălbăticiiei.

Pentru Lenin, războiul civil este un război fără limite. El nu pune restricții în privința mijloacelor : tortură, luare de ostatici, deportare și asasinarea în masă a civililor și a

luptătorilor prizonieri sunt generalizate, odată cu crearea unei poliții politice și a unei Armate Roșii care, în curând, vor fi – alături de Partid – stâlpii oricărei puteri comuniste. E nelimitat în timp : contrar războiului național, care se termină cu un armistițiu sau cu pace, războiul contra „burgheziei” este nesfârșit, deoarece nu este vorba doar despre exterminarea burghezilor, ci și despre uciderea spiritului burghez, acest spirit al apropierei care persistă în fiecare om. El este nelimitat în spațiu : început în Rusia, el trebuie să-i opună pe bogați săracilor, deci trebuie să se extindă în toată lumea.

Pentru a extinde în lumea întreagă acest război civil început în Rusia, Lenin se va înarma cu un nou instrument : Internaționala Comunistă (sau Komintern). În vara anului 1920, în timpul celui de-al II-lea Congres, Lenin impune cele „21 de condiții” fiecărui grup socialist pe care îl vrea alături și care din acest moment este strâns subordonat Internaționalei și, prin ea, conducerii bolșevice. Aceste „21 de condiții” reiau viziunea leninistă a revoluției ca război civil. Ele subliniază că „în aproape toate țările Europei și ale Americii, lupta de clasă intră în perioada războiului civil” și că lumea trăiește de acum „într-o epocă de înverșunat război civil”⁷.

Planul este clar : dincolo de „răsturnarea revoluționară a capitalismului”, „Internaționala Comunistă a declarat un război fără milă vechii lumi burgheze și tuturor partidelor vechi social-democrate galbene”.

De fapt, Kominternul devine rapid o vastă întreprindere de subversiune internațională, dispunând de enormele mijloace ale statului sovietic – bani, oameni (diplomați, ofițeri ai Armatei Roșii, militanți comuniști formați la „agit-prop” și în clandestinitate, dar și pregătiți pentru spionaj, sabotaj în școlile ad-hoc de la Moscova), logistică (material de propagandă, arme, acte false, rețele clandestine și, în curând, emițătoare și receptoare) –, al căror sanctuar⁸ era Rusia.

Desigur, în această perioadă agitată de după Primul Război Mondial în Europa, comuniștii nu sunt singurii care întrețin ideea războiului civil și a organizării în vederea acționării în acest sens. Dar ei sunt cei care afirmă cel mai clar necesitatea istorică a războiului civil și care, pe plan internațional, se pregătesc cel mai bine în acest scop.

Din 1919 îi întâlnim în Ungaria – cu republica sovietică a lui Béla Kun –, apoi în Italia și mai ales în Germania, unde URSS, care își mobilizase forțele la frontiera occidentală, și Partidul Comunist German, înzestrat de către ofițerii sovietici cu un aparat „militar” clandestin, au organizat în octombrie 1923 o insurecție. Ea va fi oprită pe ultima sută de metri de către comuniștii germani, speriați de aventura în care îi lansase Moscova.

În Bulgaria, comuniștii, conduși de Gheorghe Dimitrov, viitorul secretar general al Kominternului, organizează în septembrie 1923 o insurecție care se transformă în fiasco. La 16 aprilie 1925, comuniștii sunt cei care dinamitează domul catedralei din Sofia, în timpul unei mari ceremonii oficiale : regele Boris al III-lea scapă, dar la locul atentatului se înregistrează 150 de morți și 500 de răniți.

Prin discursurile lor înflăcărâte și acțiunile lor violente, comuniștii dau naștere peste tot la separări radicale și provoacă reacții care, în numele anticomunismului și al unității naționale, vor favoriza ascensiunea fascismului și a nazismului, ceea ce istoricul german Ernst Nolte a numit „războiul civil european”⁹.

Totuși, dacă Europa este în centrul atenției lui Lenin, apoi a lui Stalin, nici alte focare de tensiune nu-i lasă indiferenți. Din 1925, China cunoaște o revoluție naționalistă care

se sprijină pe alianța dintre Guomintang (partid naționalist), condus de generalul Jiang Jieshi, și Partidul Comunist, implantat mai ales în orașele de pe coastă și plasat sub controlul strict al consilierilor sovietici. În 1927, întrucât Ciang voia să se elibereze de sub tutela comunistă, izbucnește conflictul între cele două partide. Comuniștii se retrag din orașe spre sate, unde, în special sub conducerea lui Mao-Zedong, creează armate roșii, care, ca și în Rusia din anii 1918-1922, dezlănțuie războiul civil acolo unde se instalează¹⁰.

În 1934, sub presiunea guvernamentală, comuniștii încep o retragere – pe care propaganda maoistă o va mitiza sub numele de „lungul marș” – care îi conduce în nord-estul țării, unde stabilesc un ministat comunist. De-a lungul acestor ani, ei nu se preocupă de agresiunile tot mai violente ale Japoniei împotriva Chinei, începute prin invadarea Manciuriei în septembrie 1931, care se transformă în iulie 1937 într-un război național.

Această înaintare japoneză la frontiera de est îl determină pe Stalin să le impună comuniștilor chinezi, în septembrie 1937, un acord prin care aceștia renunță la răsturnarea guvernului naționalist, acceptă puterea lui în zonele în care au controlul și își plasează trupele sub autoritatea guvernului central. În același timp, în vreme ce guvernul este epuizat de războiul contra Japoniei, comuniștii continuă să-și extindă puterea, iar din 1941 războiul civil redevine activ.

Abia a fost obținută victoria asupra Japoniei, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, și Statele Unite, care până atunci l-au susținut puternic pe Chiang Kai-Shek, se dezinteresează de teatrul chinezesc, lăsându-le câmp liber sovieticilor. Războiul civil se dezlănțuie și se termină cu triumful Partidului Comunist în 1949.

Începând din 1928, Stalin a relansat în URSS revoluția comunistă – cu cortegiul ei de foamete organizată, de crearea Gulagului și foarte curând de declanșarea Marii Terori –, profită de ascensiunea fascismului în Europa – în special a nazismului, începând din ianuarie 1933 – pentru a inaugura o politică de front popular, alianță a comuniștilor cu socialiștii sau cu radicalii. Cel mai spectaculos succes al acestei noi tactici se înregistrează în Franța, fiind marcat de victoria electorală și socială a stângii în mai 1936. Partidul Comunist Francez pare foarte departe de războiul civil.

În Spania, unde din 1934 domnește un război civil care se prelungește, fiind alimentat atât de extrema dreaptă, cât și de o extremă stângă comunistă, dar mai ales anarhistă și socialistă, victoria Frontului Popular în februarie 1936 provoacă *pronunciamento*-ul generalului Franco, care declanșează războiul civil deschis, pierdut trei ani mai târziu¹¹ de partea republicană.

În 1939, Europa se pregătește să intre în al Doilea Război Mondial. Un nou război între națiuni care se va transforma la final, în anumite țări, în război civil, avându-i din nou pe comuniști în rolurile principale.

Într-adevăr, din toamna anului 1943, apoi din vara anului 1944 până în primăvara anului 1945, în Europa și, în sfârșit, în vara anului 1945, în Asia, retragerea, apoi înfrângerea forțelor de ocupație italiene, germane și japoneze lasă zone întinse fie sub ocupație sovietică, fie în afara oricărei puteri de stat. Situație ideală pentru comuniștii care dispun de o puternică structură de partizani, forțe armate constituite în gherile de susținere a Uniunii Sovietice.

La Ialta, în februarie 1945, învingătorii au semnat o „Declarație asupra Europei eliberate”, menită să asigure țărilor eliberate alegeri libere și guvernul dorit. Însă Roosevelt a avut imprudența să-l anunțe pe Stalin de decizia lui de a-i repatria pe ai săi *boys* la sfârșitul războiului.

În ceea ce-l privește pe Stalin, acesta nu-și ascunde intențiile ; de exemplu, în fața lui Milovan Djilas, el spune: „Acest război nu este cum erau cele din trecut. Cel care ocupă un teritoriu impune și sistemul său social. Fiecare impune propriul sistem până acolo unde poate ajunge armata sa”. Demersul său se sprijină pe uriașa putere și formidabilul prestigiu al Armatei Roșii și al URSS și beneficiază de o remarcabilă dezinformare privind realitatea sistemului de teroare sovietic.

Amenințarea războiului civil planează asupra Europei. În Franța și Italia, unde partidele comuniste cunosc o uriașă ascensiune, Eliberarea intervine într-un climat tensionat între forțele Rezistenței. În Italia de Nord, grupuri de partizani comuniști masacrează rezistenții democrați, iar „brigăzile volante” instaurează o adevărată teroare pe cuprinsul unor întregi regiuni. Istoricul Claudio Pavone vorbește despre război civil¹².

În Franța, mai ales în sud, în toamna anului 1944, tensiunea este puternică între puterea unui stat democrat restaurat de către generalul de Gaulle și forțele dominate de comuniști. Trebuie așteptată întoarcerea din URSS a lui Maurice Thorez, secretar general al PCF, la sfârșitul lui noiembrie 1944, pentru ca lucrurile să înceapă să reîntre în ordinea republicană: pe 19 noiembrie 1944, la Kremlin, Stalin a constatat un raport de forțe defavorabil – datorită prezenței armatelor americane – și i-a ordonat lui Thorez să renunțe provizoriu la preluarea puterii, să ascundă armele și, rămânând în așteptare, să-și concentreze loviturile asupra celui mai incomod inamic politic: generalul de Gaulle¹³.

Declanșarea „oficială” a Războiului Rece de către Stalin în septembrie 1947 cu „raportul Jdanov” și crearea Kominformului îi va determina pe comuniști, în special în Franța și Italia, să reactiveze acest climat de război civil prin greve insurecționale. O cultură de înfruntare ce caracterizează anii Războiului Rece care se impune până la jumătatea anilor '50.

În Europa Centrală și de Est, țările „eliberate-ocupate” de către Armata Roșie devin „democrații populare”. Partidele comuniste, adesea grupusculă până atunci, pun mâna pe putere cu sprijinul sovietic și o legitimează organizând alegeri despre care arhivele deschise după căderea acestor regimuri atestă până la ce grad au fost falsificate. Elitele tradiționale – politice, economice, culturale și religioase – sunt îndepărtate, spoliata, reprimate dur și adesea exterminate. Orice reacție a populației, chiar și pașnică, este înăbușită fără milă.

Este o schemă care se repetă în Bulgaria, România, Polonia¹⁴, Ungaria, fără a mai vorbi de Țările Baltice, Basarabia și partea de est a Poloniei, care sunt anexate Uniunii Sovietice. Acest proces de comunizare a puterii și a societății prin războaie civile mai mult sau mai puțin mascate cunoaște punctul culminant în Cehoslovacia; în februarie 1948, „lovitura de la Praga” îi permite lui Gottwald, liderul comunist, să-l îndepărteze în mod brutal pe președintele republicii, Edvard Beneš, și să lichideze o mișcare democratică puternică prin tradiție.

În Iugoslavia, comuniștii ajung la putere în urma unui război civil care a debutat chiar în timpul Rezistenței în fața ocupanților italieni și germani. Aliați ai puterilor

ocupante, ustașii croați comit masacre de proporție împotriva sârbilor și a evreilor. În Serbia, în Herțegovina și în Muntenegru, concurența dintre naționaliștii generalului Mihailovici și comuniști ia, începând din 1943, dimensiunea unui război civil pe care Tito, susținut de britanici și sovietici, îl va câștiga în cele din urmă. Erou al Rezistenței, Mihailovici este arestat și împușcat în 1946, în timp ce dușmanii regimului sunt masacrați în masă.

Cu totul altfel s-au petrecut lucrurile în Grecia, unde britanicii, apoi americanii au blocat ofensiva comunistă. Războiul civil grec, încadrat de obicei între 1946 și 1949, a debutat mult mai repede și a avut trei faze distincte : Rezistența, Eliberarea și Războiul Rece¹⁵.

El începe în 1943, într-o țară ocupată de trupe italiene, germane, dar și bulgărești ; se constituie un guvern în exil, la Cairo : grupurile de rezistență comuniste aduse de către șefii lor militari (*kapetanios*), fiind împotriva politicii de alianță a conducerii naționale, îi prigonesc, apoi îi extermină pe ceilalți oponenți – naționaliști, monarhiști, democrați sau socialiști. De altfel, în timpul perioadei de ocupație, luptele cele mai crunte s-au dat nu între Rezistență și ocupanți, ci între grupurile de rezistență. Capitularea italiană din septembrie 1943, ce oferă acelor *kapetanios* posibilitatea de a pune mâna pe o putere de foc semnificativă, duce la răsturnarea raportului de forțe și le permite să instaureze puterea absolută în regiuni întregi.

A doua fază se desfășoară la Atena : în decembrie 1944, comuniștii încearcă să pună mâna pe putere, dar sunt învinși imediat de trupele britanice. Această înfrângere se termină cu acordul de la Varkiza, prin care Partidul Comunist Grec se angajează să dea înapoi armele și să accepte guvernul revenit din exil, susținut de Aliați. Este un acord numai de formă, deoarece, încurajat de exemplele iugoslav și albanez, PCG își antrenează clandestin oamenii în Iugoslavia. După o călătorie la Tito, apoi la Moscova la începutul anului 1946, secretarul general Zachariadis decide să boicoteze primele alegeri legislative organizate după 1936 și, chiar în ziua scrutinului, atacă Jandarmeria, dând astfel semnalul de începere a celui de-al „treilea val” de război civil și inițiind noi omoruri între greci.

Stalin i-a susținut timp de mai mulți ani pe comuniștii greci ; el s-a servit de ei ca reprezentând o situație critică pentru a se stabili în Europa de Sud-Est. Dar, înțelegând că, în cadrul politicii sale de *containement* (limitare) a extinderii comunismului în lume, președintele Truman nu-i va permite aceasta, până la urmă, Stalin i-a abandonat. Comuniștii greci au fost obligați să se exileze în „democrațiile populare” și în URSS. Acest război civil a adus moartea a aproape 70 000 de persoane, la o populație de 8 milioane de locuitori. El a lăsat urme adânci în amintirea grecilor.

În 1949, în parte datorită armei războiului civil, URSS a creat un vast câmp comunist, cuprinzând jumătate din Europa și China – devenită republică populară. Nu este încă războiul civil mondial sperat de Lenin, dar lecția acestuia din urmă a fost bine învățată. Războiul civil a rămas pentru comuniști metoda preferată de a ajunge la putere și de a o menține. Or, experiența a arătat că aceste puteri întemeiate prin război civil sunt absolut incompatibile cu democrația.

CAPITOLUL V

De la partidul revoluționarilor profesioniști la partidul-stat totalitar

Problema „Partidului” este decisivă pentru înțelegerea totalitarismului, în special a celui de natură comunistă. De fapt, reținând această denumire pentru identificarea grupului său politic, Lenin a reușit să creeze o dublă diversiune. El a lăsat să se creadă că „Partidul” său este de aceeași natură cu partidele politice apărute în Europa și în Statele Unite la sfârșitul secolului al XIX-lea ; or, acestea erau partide „de clasă” – cum a arătat clar Hannah Arendt –, în timp ce partidul lui Lenin era primul nucleu totalitar, fundamental opus democrației reprezentative. Pe de altă parte, reluând terminologia clasică a statului – de exemplu, în Statul și revoluția –, Lenin și urmașii săi au ascuns acest fapt fundamental : în regimurile comuniste, statul a pierdut funcțiile ce-i reveneau de drept și a fost total aservit unui grup privat, Partidul Comunist, care dorea să absoarbă atât societatea, cât și statul¹.

Chiar dacă unul dintre cele mai celebre texte ale lui Marx se numește *Manifestul Partidului Comunist*, autorul nu utilizează cuvântul „partid” decât în sens general : ansamblul partizanilor comunismului. Abia în cadrul celei de-a doua Internaționale se folosește forma modernă a partidelor socialiste : o organizație care leagă strâns aleșii politici, sindicatele și mișcarea asociativă muncitorească. Social-democrația germană a constituit pentru aceasta, înainte de 1914, modelul european pe care-l regăsim în Suedia, Norvegia, Belgia și Marea Britanie, în timp ce țările din sud – Italia, Spania, Franța – sunt mai marcate de tradiția anarhistă.

Inventarea nucleului extremist cu vocație totalitară

În 1902, în lucrarea sa *Ce-i de făcut ?*, Lenin propune o nouă concepție despre partid, care se desprinde în trei puncte fundamentale de modelul social-democrat. Mai întâi, la nivelul proiectului : partidul leninist se vrea „detașamentul de avangardă al clasei muncitoare”, nu în virtutea eventualei calități muncitorești a membrilor săi, ci a ideologiei care îi animă – „teoria revoluționară”, „cunoașterea legilor revoluției”, „conștiința intereselor proletariatului” definite de către Lenin. În al doilea rând, acest „partid de tip

nou” se bazează pe o organizație puternic centralizată și disciplinată, supusă unei conduceri clandestine dominată de un lider carismatic. În sfârșit, în vreme ce social-democrația are un caracter de clasă – muncitoresc – foarte bine marcat, ce corespunde funcției sale de purtătoare de cuvânt și apărătoare a societății muncitorești și populare, în special prin votul universal și parlament, partidul leninist este alcătuit din revoluționari de profesie aleși cu grijă și preocupați numai de subminarea puterii în exercițiu.

Această concepție leninistă a partidului este obiectul criticilor severe în cadrul celei de-a doua Internaționale, în special din partea Rosei Luxemburg, care vorbește despre „disciplina de cazarmă”; de altfel, în fața puternicilor social-democrații, în 1914, facțiunea bolșevică nu este încă decât un grupuscul, un nucleu revoluționar asupra căruia liderul său carismatic încearcă să instaureze o dominație totală – ideologică, politică, organizatorică și financiară.

De la nucleu la mișcarea de masă

Datorită revoluției din februarie 1917 din Rusia, Lenin dispune în sfârșit de câmpul de manevră sperat de mulți ani. Mulțumită armatei sale, mult mai bine organizată decât celelalte curente socialiste, și demagogiei sale nemăsurate, el influențează o parte a opiniei populare din Sankt Petersburg. În șase luni, grupuscul bolșevic crește de la aproximativ 10 000 de membri la peste 100 000 și devine un partid de masă. Nu atât partidul clasei muncitoare, cum s-a prezentat el însuși după aceea, cât un partid a ceea ce Hannah Arendt numea „plebe”: un partid de declassați proveniți din medii diferite. Conducerea și cadrele lui sunt alcătuite din intelectuali, burghezi și aristocrați ruși de clasa lor – Lenin, Dzerjinski, Troțki –, din militanți de origine populară și muncitorească îndepărtați de multă vreme de muncă – cum este cazul lui Stalin – și chiar din aventurieri. Nou-veniții, care formează mari batalioane, sunt în cea mai mare parte țărani – mujici –, fie angajați de curând în uzinele de armament, fie soldați din garnizoane în stare de orice pentru a nu fi trimiși pe front. De altfel, din 1919, menșevicul Martov și mai târziu Boris Pasternak în *Doctor Jivago* vor califica revoluția bolșevică drept o „revoluție a soldătimii”.

În timp ce statul deține în principiu monopolul puterii armate, acest partid al plebei devine începând cu vara anului 1917, un partid-miliție, bolșevicii organizându-și propria forță armată exclusivă – Garda Roșie –, formată din soldați rebeli sau dezertori și din civili înarmați. Din iunie 1917, Lenin se sprijină pe această forță pentru a pune mâna pe putere și pentru a pune în fruntea ei un Comitet Revoluționar Militar, care va fi condus de Troțki.

Desigur, numeroși vechi militanți sau neofiți bolșevici aderă încă la idealul unei societăți drepte și egalitare, dând dovadă de generozitate, dezinteres și simțul sacrificiului. Dar fermentii totalitarismului lucrează deja în această masă: extremismul ideologiei, exaltarea fidelității față de lider și partidul său, legitimarea violenței și a războiului civil, respingerea democrației pluraliste, absența ancorării în societatea civilă. Și, mai mult, această afirmare a monopolului legitimității revoluționare ce vrea ca partidul să pună sub dominația lui totală sovietele, sindicatele, clasa muncitoare și întreaga societate.

De la partidul extremist de masă la partidul-stat totalitar

Obținând puterea pe 7 noiembrie 1917, Lenin modifică *volens-nolens* natura Partidului Bolșevic. De fapt, el pune mâna pe stat, atât ca loc, cât și ca aparat al puterii. Din acest moment, partidul este chemat să aibă simultan funcțiile unui partid – care nu urmărește decât interesul său particular – și pe cele ale unui stat – care trebuie să răspundă interesului general. Aceasta se întâmplă mai ales prin numirea membrilor de partid în toate posturile de conducere ale statului. Această formă inedită de putere este reprezentată de către Consiliul Comisarilor Poporului sau Sovnarkom, al cărui președinte este Lenin, fiind totodată șeful partidului. Partidul extremist de opoziție devine un partid-stat: partid unic, cu aspirația de a deține monopolul politic, ideologic și economic, de a se substitui atât statului, cât și societății. Nici unul dintre succesorii și emulii lui Lenin – Stalin, Hrușciiov, Brejnev începând din 1977, Andropov, dar și Mao, Castro, Kim Ir-sen etc. – nu se va abate de la acest principiu cardinal, cumulând adesea funcțiile de secretar general al partidului, președinte al republicii și șef al armatei. De la prima constituție sovietică din 1919 până la cea a lui Brejnev din 1977, acest principiu intangibil este afirmat astfel: „Forța conducătoare, îndrumătorul societății sovietice, nucleul sistemului său politic și al tuturor organizațiilor sale sociale și de stat este PCUS”.

Această mutație are trei consecințe. Pe de o parte, partidul devine un aparat administrativ care generează o imensă burocrăție, în frunte cu nomenclatura ei. În 1920, PCUS număra 600 000 de membri, iar în 1926, peste 1 000 000. Aceștia schimbă statutul de militant cu cel de aparatcic și părăsesc morala dezinteresului pentru cea a noii elite privilegiate și atotputernice, dar care îi datorează supunere absolută partidului. Pe de altă parte, sub presiunea împrejurărilor ce favorizează înclinația totalitară a leninismului, partidul devine monolitic din martie 1921, când Lenin interzice fracțiunile și îl dirijează autocrat prin Biroul Politic, care ia deciziile în locul Comitetului Central. În fine, odată devenit instanță supremă monolitică, „Partidul” dobândește un caracter sacru, proclamat din 1924 de către Troțki în timpul celui de-al XIII-lea Congres: „Nici unul dintre noi nu poate avea dreptate împotriva partidului său. În ultimă instanță, Partidul are întotdeauna dreptate. [...] Fie că are sau nu dreptate, este partidul meu”.

În timpul vieții sale, Lenin a asigurat unitatea partidului și a statului. Dar după moartea liderului său carismatic, o anumită șovăială se instalează în regim. Dacă Stalin este conducătorul necontestat al partidului – și se străduie serios să-i elimine de la conducerea acestuia pe principalii săi concurenți (Troțki, Zenoviev, Kamenev, Buharin) –, el nu controlează administrația de stat, condusă de șeful guvernului, Aleksei Rîkov. Este deci în înțelesul remarcabil al logicii totalitare de ce Stalin îi scrie la 22 septembrie 1930 adjunctului său Molotov o scrisoare în care îi propune să îl demită pe Rîkov: „Este absolut indispensabil. Dacă nu, va exista întotdeauna o ruptură între conducerea partidului și cea de stat. Prin combinația pe care ți-o propun, vom avea în sfârșit o unitate perfectă între conducerea statului și cea a partidului, ceea ce ne va întări puterea”². Zis și făcut: pe 19 decembrie, Biroul Politic îl demite pe Rîkov și-l înlocuiește cu Molotov.

Nu numai că această formă de partid-stat este impusă de către sovietici în „democrațiile populare” și în regimurile comuniste din Asia, Africa și America Latină, dar ea

contaminează partidele comuniste de opoziție din regimurile autoritare, precum și din cele democratice. „Centralismul democratic” este de fapt impus din 1920, prin a douăsprezecea dintre cele 21 de condiții de aderare la Internaționala Comunistă : „Partidele aparținând Internaționalei Comuniste trebuie să fie lămurite asupra principiului centralizării democratice. În timpurile noastre de război civil înverșunat, Partidul Comunist n-ar putea să-și îndeplinească rolul decât dacă este organizat în maniera cea mai centralizată, dacă o disciplină de fier asemenea celei militare este acceptată și dacă organul său central este înarmat cu puteri largi, dacă exersează o autoritate necontestată, dacă beneficiază de încrederea unanimă a militanților”³. Impus încă din anii '20 prin bolșevizarea, apoi prin stalinizarea partidelor comuniste, acest model de organizare va fi – împreună cu doctrina și strategia/tactica impuse de Moscova – unul dintre cele trei elemente fundamentale ale dimensiunii teleologice a partidelor comuniste. Acolo unde vor ajunge să depășească statutul de sectă și să obțină o audiență în masă – Partidul Comunist Francez în 1934-1938 și după 1944, Partidul Comunist Italian după 1944 –, partidele comuniste de opoziție vor deveni, conform expresiei lui Annie Kriegel, contra-societăți⁴, prefigurând în cadrul societății capitaliste partidul-stat comunist.

CAPITOLUL VI

Teroarea : o modalitate obișnuită de guvernare

Ca și în cazul interpretărilor republicane ale Revoluției franceze, teroarea instaurată în regimurile comuniste a fost pusă mult timp pe seama „împrejurărilor” : Revoluția determina apariția rezistenței contrarevoluționare, responsabilă de războiul civil și trebuia deci, în mod „necesar” și „inevitabil”, să fie zdrobită. Chiar și un analist ca Raymond Aron, care cunoștea atât de bine comunismul, s-a lăsat prins în plasa acestei „teorii a circumstanțelor” – asupra căreia a revenit total în Memorii. Or, revoluția documentară inițiată de prăbușirea sistemului comunist și deschiderea arhivelor nu mai lasă nici o îndoială : teroarea este parte a instalării regimurilor totalitare, o modalitate obișnuită de guvernare a lor ; iar gradul ei de intensitate este cu atât mai ridicat cu cât un regim se grăbește mai mult să-și instaureze dominația totală asupra societății și a indivizilor, cum a fost în primul rând cazul regimului bolșevic¹.

Comunismul nu e în mod necesar egal cu teroarea, cum au arătat curente comuniste ale secolului al XIX-lea – acela al lui Robert Owen sau Etienne Cabet². Totuși, odată cu apariția curentului leninist și a succesului său în timpul Revoluției din Octombrie, apoi cu extinderea lui mondială, comunismul secolului XX este strâns asociat cu folosirea terorii ca practică sistematică a violenței, pentru a pune mâna pe putere, pentru a o păstra și a pune în aplicare proiectul comunist. Această teroare a generat în toate societățile comuniste un sentiment de teamă intens și interiorizat.

Până în 1914, concepția lui Lenin în privința violenței a avut patru surse : Karl Marx, în *Manifestul Partidului Comunist* („Comuniștii declară deschis că ei nu-și pot atinge scopul decât distrugând prin violență vechea ordine socială”); Auguste Blanqui și încercările sale de insurtecție din partea unui grup revoluționar ; Comuna din Paris și învățăturile trase de Marx despre „arta insurtecției” ; în fine, revoluția rusă din 1905-1906, cu luptele sale de stradă și răzmerițele țărănești – *bunt* –, care au măturat totul în calea lor. Concepția sa a fost indusă și de nivelul de violență care domnea atunci în societatea rusă, cauzată de trei secole de sclavie a țăranimii și de terorismul practicat de către anumiți revoluționari ruși împotriva autocrației.

Dacă Lenin a teoretizat din 1903-1905 necesitatea violenței revoluționare în cele mai diverse forme, războiul din 1914, care a dus violența militară până la un nivel de neimaginat până atunci, îl determină să-și radicalizeze concepția și să justifice prin războiul „capitaliștilor” generalizarea violenței revoluționare ; transpunând această violență militară

pe terenul politicii, Lenin îl va considera în curând pe fiecare opozant, după bunul său plac, „dușman” sortit supunerii sau exterminării.

De la revoluția din februarie 1917 la „Teroarea Roșie”

Dacă revoluția din februarie 1917 nu a fost extrem de sângeroasă, raportată la amploarea evenimentului, revolta agrară care explodează începând din vara anului 1917 provoacă o teroare punctuală și spontană a mulțimilor, care face mai multe victime (asasinate ale proprietarilor de pământ, ale vechililor etc.). Revoluția din Octombrie încurajează acest lucru prin sloganurile lui Lenin, care incită la jefuirea „bogaților” și la dezordine generală, și prin dizolvarea tuturor forțelor de ordine, ceea ce dă curs liber acțiunii drojdiei societății și plebei.

Foarte curând, puterea bolșevică va caționa sau comanda asasinate : pe 3 decembrie 1917, al comandantului suprem al armatei, generalul Duhonin ; apoi, pe 18 ianuarie 1918, mitralierea manifestanților care susțin Adunarea Constituantă, soldată cu aproximativ 20 de morți și zeci de răniți ; în fine, pe 20 ianuarie 1918, asasinarea pe patul de spital a doi miniștri ai guvernului revoluției din februarie.

Începând cu 20 decembrie 1917, odată cu înființarea poliției sale politice, CEKA, Lenin și-a creat mijloacele instaurării dictaturii Partidului Bolșevic, sprijinindu-se pe o teroare sistematică împotriva „dușmanilor”. Aceștia sunt în primul rând dușmanii politici : „Albii” – toți partizanii țarului – și liberalii (constituțional-democrații, KD), apoi anarhiștii și, în fine, socialiștii revoluționari și menșevicii. În al doilea rând, sunt clasele sociale dușmane : aristocrații, burghezii, ofițerii, chiaburii – țăranii care refuză rechiziționările, calificați drept „bogați” –, cazacii, clerul. De asemenea, există elementele rele ale clasei „bune” : muncitorii revoltați împotriva dictaturii bolșevice. În sfârșit, există națiuni recalcitrante față de sovietizare : Finlanda, Ucraina, apoi popoarele din Caucaz, în special din Georgia.

Metodele folosite sunt diverse : împușcarea în masă, luarea și împușcarea de ostatici, masacrarea familiei imperiale începând cu 17 iulie 1918, decretul referitor la „Teroarea Roșie” din 5 septembrie 1918, crearea lagărelor de concentrare la 4 septembrie 1918, utilizarea înfometării ca armă în orașe (cartelele de raționalizare a alimentelor), deportarea în masă, folosirea foametei împotriva țăranimii etc.

Lenin dă ordinele personal, ca în telegrama sa din 9 august 1918 : „[...] introducerea pe loc a terorii în masă, împușcarea sau deportarea sutelor de prostituate care pun soldații, pe toți foștii ofițeri să bea etc. [...] deportarea masivă a menșevicilor și a altor elemente suspecte”³. Sau cel din 10 august : „Răscoala chiaburilor trebuie zdrobită fără milă. [...] Găsiți oameni mai duri”⁴.

Din primăvara anului 1918, teroarea constă în folosirea diverselor mijloace de presiune – fizice, psihologice sau economice – asupra unei persoane sau a unui grup în scopul obținerii ascultării și chiar supunerii, iar în caz de rezistență, în aplicarea represiunii, putându-se ajunge chiar la exterminare. Resortul principal al terorii este teama, care, în manifestările ei extreme, ia în cazul persoanelor vizate forma de angoasă sau chiar de panică.

În primul an al deținerii puterii, Partidul Bolșevic este responsabil de moartea a cel puțin 15 000 de persoane, în timp ce între anii 1825 și 1917 puterea țaristă a pronunțat 6 321 de condamnări la moarte pe motive politice. Războiul civil din 1918-1922 a prilejuit o dezlănțuire a violenței și a generalizat în rândul bolșevicilor o practică a terorii care va deveni obișnuința guvernului și va fi cultivată de acesta. Astfel, la 17 mai 1922, Lenin dă instrucțiuni pentru redactarea unui nou Cod penal : „Trebuie exprimat direct principiul corect din punct de vedere politic – și nu doar în termeni strict juridici – care motivează esența și justificarea terorii, necesitatea și limitele ei. Tribunalul nu trebuie să suprimă teroarea, pentru că, dacă o face, înseamnă să se mintă ori să mintă, ci să o fundamenteze, să o legalizeze în principii, clar, fără a trișa sau a cosmetiza adevărul”⁵.

Mândru de noul său Cod penal, Lenin inaugurează o altă formă de teroare : procesul trucat și cu mare spectacol – acela al socialiștilor revoluționari, în vara anului 1922 –, care va fi prototipul Marilor Procese din Moscova în timpul lui Stalin. În ultimul său an de luciditate, nu s-a mulțumit să se bucure de exilul voluntar a peste un milion de ruși care fugeau de sărăcie și represiune ; Lenin impune expulzările, constrângând la un exil forțat, în septembrie 1922, 160 dintre cei mai cunoscuți membri ai inteligenței ruse⁶.

Teroarea în timpul lui Stalin

Unul dintre principalii locotenenți ai lui Lenin între 1917 și 1922, Stalin a readus teroarea la ordinea zilei începând din 1929 și o aplică la o scară nemaivăzută până atunci. Deoarece decizia care o însoțește, de eradicare a religiei și colectivizare forțată a agriculturii, a provocat reacții puternice în rândul țărănimii, el instaurează în 1929-1933 teroarea în masă : împușcarea a zeci de mii de oameni, crearea sistemului concentraționar al Gulagului, deportările în masă, foametea organizată. Începând din decembrie 1934, el extinde această teroare la Partidul Comunist al Uniunii Sovietice și la administrație : delațiunea generalizată, epurările masive, cu excluderi din partid, procese truate, Marea Teroare din 1937-1938. Stalin „teoretizează” teroarea, afirmând că lupta de clasă se intensifică în cursul construirii socialismului. El practică aceleași metode în timpul războiului și după acesta.

Marile valuri ale terorii din anii '30-'40 vizează mai multe obiective :

- asigurarea puterii absolute a liderului asupra PCUS și a administrației, cu scopul de a dispune de un instrument perfect disciplinat ;
- asigurarea puterii absolute a partidului asupra populației, cu scopul de a-i impune acesteia politica hotărâtă de conducător și de a înăbuși orice rezistență, lichidând „oamenii trecutului”, „sabotorii” și alți „contrarevoluționari” ;
- în 1937-1938, pregătirea războiului exterminând categoriile de populație considerate, în funcție de criterii sociale și/sau naționale, potențiale coloane a cincea ;
- în 1939-1941, consolidarea cuceririlor datorate pactelor germano-sovietice, lichidând elitele naționale ale țărilor sau regiunilor anexate ;
- în 1943-1944, profită de război pentru slăbirea prin deportări în masă a naționalităților neruse (cecenii, tătari) ;

- după război, neutralizarea unei părți a sovieticilor – prizonieri de război, oameni înregimentați la muncă forțată de către nemți – contaminați prin contactul cu prosperitatea capitalistă ;
- neutralizarea eventualilor succesori prea grăbiți ;
- extinderea sistemului printr-o manieră cât mai largă posibil, în afara hotarelor Uniunii Sovietice.

Sub Lenin și mai mult în timpul lui Stalin, teroarea este considerată un mijloc rațional de guvernare.

Exportarea modelului

Practica terorii este reluată de către comuniștii chinezi în zonele aflate sub controlul lor de la începutul anilor '30 și în special de către Mao-Zedong la baza acestuia din Yanan începând cu 1938.

Ea este aplicată mai mult sau mai puțin rapid și cu mai multă sau mai puțină intensitate în viitoarele „democrații populare” începând din 1944-1945, fie prin război civil – în Iugoslavia și Albania –, datorită ocupării de către Armata Roșie – în RDG, Polonia, Bulgaria, România și Ungaria –, apoi prin crearea poliției politice „autohtone” sub control sovietic și prin organizarea unor procese truate.

Împinsă la extremă, logica terorii poate conduce la fenomene stupefiantе. Astfel, în închisoarea românească din Pitești, între 1949 și 1952, este experimentată o inginerie psihologică destinată să distrugă, prin tortură fizică și psihică intensă, personalitatea studenților naționaliști și creștini, pentru a-i transforma, prin reflexul pavlovian al fricii, în „oameni noi”, destinați să devină cadre comuniste⁷.

Sub khmerii roșii, în închisoarea de la Tuol Sleng, peste 15 000 de deținuți, adesea membri de partid – copii de 15 ani chiar –, au fost torturați până când au „mărturisit” crime imaginare, apoi au fost asasinați ; în Cambodgia, teroarea a atins o asemenea intensitate, încât a dezintegrat societatea și a dat naștere unui stres atât de puternic, încât numeroase victime s-au resemnat să moară.

În fine, teroarea atât împotriva celor de la putere, cât și a populației e practică de numeroase grupuri comuniste care luptă înarmate, în Asia, America Latină sau Africa.

Condițiile eficienței terorii

Pentru a obține o eficiență maximă, teroarea trebuie să se sprijine pe o puternică poliție politică, dar și să beneficieze de alte patru condiții : surpriza, secretul, delațiunea și izolarea. Faptul că, la fel ca în timpul Marii Terori, nu se știe nici cine e vizat, nici pentru ce, nici când contribuie foarte mult la prezența angoasei. Secretul întreține și frica, și speranța – persoanele dispar de seara până dimineața, dar apropiații lor speră mereu să le revadă, în timp ce ele au fost asasinate de mult – și permite ascunderea față de restul lumii a amplitudinii masacrelor ce ar putea păta imaginea regimului. Delațiunea

generalizată dezintegrează societatea din interior, fiecare se teme să nu fie denunțat de colegii de muncă, de vecini, de apropiați pentru vorbe sau fapte ostile regimului sau din răzbunare ; e simptomatic faptul că regimul sovietic l-a propus ca erou în rândul tinerilor pe micul Pavel Morozov, care își denunțase propriii părinți poliției politice în timpul colectivizării și care, din această cauză, a fost asasinat de unchii săi. În fine, izolarea între granițele sever păzite ale țării – ca Zidul Berlinului – a stins orice speranță de a scăpa de supunere și a alimentat resemnarea și colaborarea cu regimul.

RDG este un bun exemplu al eficacității cuplului delațiune-izolare. Dispunând de dosarele a peste 4 milioane de cetățeni „suspecți” – la o populație de 17 milioane de locuitori –, Stasi deținea recordul la supravegherea polițienească, cu 91 015 salariați, adică un cekist la 180 de locuitori – în URSS raportul era de 1 la 595. De altfel, unul dintre succesele acestei poliții politice este că o fracțiune a populației se asociază la represiunea societății. Informatorii – copii, chiar – sunt recrutați în funcție de utilitatea lor operațională. Formele de colaborare sunt multiple, iar motivele de asemenea. Unii o fac din constrângere, alții din aderarea la ideologie ; în fine, alții – o parte tot mai mare – din carierism sau oportunism, sperând că aceasta ajută la ascensiunea lor socială sau profesională și la accesul la privilegii⁸.

Bilanțul terorii

Nu este ușor să faci bilanțul general al terorii comuniste, având în vedere caracterul adesea anonim al victimelor, natura diferită a violențelor, secretul care le înconjoară și absența arhivelor în țări importante, cum ar fi China, Vietnam sau Cuba. Un bilanț provizoriu indică numărul mare al acestora. În URSS, în timpul lui Lenin s-au înregistrat aproximativ 6 milioane de morți, în timpul lui Stalin, peste 10 milioane (5 milioane în timpul colectivizării și foametei din 1931-1933, un milion în 1947, 700 000 în timpul Marii Terori ; 2 milioane în urma deportărilor în Gulag, prin care au trecut peste 18 milioane de persoane). În Polonia, din septembrie 1939 până în iunie 1941 : peste 50 000 de oameni împușcați, cel puțin 330 000 de deportați în Gulag, la o populație de 12 milioane de locuitori⁹. În Estonia, din iunie 1940 până în iunie 1941, apoi din 1945 : 40 000 de oameni împușcați, 135 000 de deportați în Gulag, la o populație de un milion de locuitori¹⁰. Pentru Lituania, Letonia și Basarabia nu există cifre exacte, dar sunt de același ordin de mărime ca și în Estonia. În România și în Ungaria s-au înregistrat sute de mii de persoane închise sau condamnate la muncă silnică, deportate în Gulagul sovietic. În Bulgaria au avut loc cel puțin 30 000 de dispariții în toamna anului 1944. În Iugoslavia, peste 100 000 de asasinate de către titoiști la Eliberare și zeci de mii de deportați și exilați. În China, din 1949 până în 2007, s-au înregistrat aproximativ 70 de milioane de morți, dintre care 40-50 de milioane din cauza foametei din timpul Marelui Salt Înainte. Cambodgia, din 1975 până în 1979 : 1 700 000 de morți la o populație de sub 8 milioane de locuitori. Coreea de Nord : în jur de 2 milioane de morți. Africa : 1 700 000 de morți (foamete, război civil). Afghanistan : 1 500 000 de morți.

Subliniem în plus că o teroare scurtă, dar de mare intensitate – cum ar fi cea din timpul khmerilor roșii din 1975 până în 1979 – a avut totuși mai multe efecte distructive

decât o teroare de mică intensitate, dar întinsă pe mai multe decenii – de exemplu, în România. De altfel, dincolo de bilanțul contabil, trebuie ținut seama de profundele traume psihice atât individuale, cât și colective pe care le-au suportat societățile, în special fenomenul generalizat al deresponsabilizării individuale, ceea ce explică în parte dificultățile de aplicare a economiilor postsovietice.

Natura crimelor

Comuniștii au încercat să-și ascundă crimele, mergând până la negaționism sistematic – de exemplu, masacrul ofițerilor polonezi din primăvara anului 1940 la Katyń și în alte locuri¹¹ – sau sistemul concentraționar. Ei au justificat ceea ce nu puteau ascunde prin teoria circumstanțelor : rezistența adversarilor lor politici ar fi antrenat războiul civil, ceea ce i-ar fi constrâns să stabilească o dictatură revoluționară și să lichideze contrarevoluția. Dar dacă împrejurările au rolul lor, teroarea comunistă relevă în mod fundamental logica totalitară care ține de ideologia leninistă și de natura regimurilor comuniste. Iată cum explică bolșevicul Lozovski, care i se opune lui Lenin după 7 noiembrie 1917 : „În afara unui guvern de coaliție [cu ceilalți socialiști] nu există decât o singură cale pentru a păstra un guvern pur bolșevic : teroarea politică”. Teroarea este condiția necesară a dictaturii proletariatului, a monopolului puterii comuniștilor și a voinței lor de a supune întreaga societate. De fapt, nici un regim totalitar nu a putut să se mențină fără această teroare de o mai mică sau mai mare intensitate. De îndată ce Gorbaciov a spus că URSS nu va mai utiliza teroarea în „democrațiile populare”, acestea s-au prăbușit în câteva săptămâni.

Rămâne de determinat natura acestor crime. Unele țin de crimele de război : asasinarea prizonierilor de război (masacrul de la Katyń, prizonierii de război nemți trimiși în Gulag). Altele sunt crime împotriva umanității : deportări și împușcări în masă, foamete organizată etc. În fine, altele țin de genocid, definit astfel la Convenția ONU din 1948 : „actele comise cu intenția de a distruge în totalitate sau în parte un grup național, etnic, rasial sau religios ca atare”. În același timp, creatorul termenului și al noțiunii în 1944, juristul polonez Rafael Lemkin, n-a ezitat să-și extindă definiția la grupul social¹². Or, din 1917-1918, Lenin a chemat la „exterminarea sângeroasă a bogaților” și a ordonat înscrierea lor generală în fișele CEKA. Apoi a început un proces de discriminare/segregare – obligația de a avea o legitimație de muncitor-consumator –, alături de acte de umilire publică – muncă publică forțată, curățarea latrinelor etc. Se instaurează excluderea socială după faimosul slogan al lui Lenin : „Cine nu muncește nu mănâncă !” : statul, care deține toate locurile de muncă, poate să refuze în mod arbitrar să ofere locuri de muncă și să le condamne astfel pe viitoarele victime la foame sau la ilegalitate. Procesul se accentuează prin spolierea/exproprierea de bunuri, ceea ce slăbește capacitatea de rezistență și supraviețuire a populației vizate. El implică foarte adesea segregarea din punctul de vedere al distribuirii spațiului, a locuinței, o parte dintre acești oameni văzând salvarea doar în exil. Se trece, în fine, la măsuri de represiune fizică : închisoare, apoi lagăr de concentrare, luare de ostatici, urmată adesea de împușcare, deportare, tortură și eliminare fizică.

Procesul ajunge să fie genocid de clasă. De fapt, dacă Gracchus Babeuf, în cartea lui din 1794, *La Guerre de la Vendée et le système de dépopulation (Războiul din Vendée și sistemul de depopulare)*, condamnă tratamentul aplicat vendeenilor și se autointitulează „omul cu prejudecăți în problema exterminării”¹³, Lenin nu este un astfel de om. La 24 noiembrie 1919, el determină adoptarea de către Biroul Politic a deciziei de „decazacizare” a Donului – „să fie exterminați până la ultimul” –, decizie ce determină asasinarea sau deportarea a 300 000-500 000 de cazaci, la o populație de 3 milioane¹⁴. Intenția este confirmată de Steinberg, socialist revoluționar de stânga și comisar al poporului pentru Justiție la începutul anului 1918, care îl întreabă pe Lenin: „La ce bun un comisariat al poporului în Justiție? Măcar de s-ar numi comisariat al poporului pentru exterminare socială, și motivul ar fi de înțeles”. Acesta i-a răspuns: „Excelentă idee! Este exact așa cum văd eu lucrurile. Din nefericire, nu se poate numi așa”¹⁵.

„Decazacizarea” începută de Stalin în 1929 sub sloganul „Să-i lichidăm pe cazaci și clasa lor” vizează exterminarea elitei țărănești. Cât despre foametea instaurată de Stalin în Ucraina în 1932-1933, ea este și genocid de clasă, și genocid național: aproximativ 30% din populația care din punct de vedere etnic poate fi considerată ucraineană a dispărut atunci de pe pământurile ei, fiind împușcată, ucisă de foame, deportare sau exil – mai ales elitele politice, intelectuale și țărănești. Cât despre khmerii roșii, ei au practicat genocidul asupra propriului popor, ceea ce anumiți istorici numesc democid. Iar în Tibet, China comunistă continuă de decenii un etnocid.

CAPITOLUL VII

Lenin și distrugerea intelighenției ruse

După ce a înăbușit revoltele muncitorești la Sankt Petersburg și Kronstadt în primăvara anului 1921, apoi a înșelărește țărănimea rusă în timpul mării foamete din 1921-1922, puterea sovietică a atacat în vara anului 1922 ultimele forțe sociale încă independente, personalitățile intelighenției ruse, expulzând în străinătate sau trimițând în exil intern 167 dintre cei maieminenți reprezentanți ai acesteia. La această crimă împotriva spiritului Lenin a participat decisiv, fapt evocat în prezentarea lucrării lui Lesley Chamberlain, *The Philosophy Steamer. Lenin and the exil of the Intelligentsia*¹.

În 1979, Michel Heller, unul dintre cei mai buni specialiști în istoria sovietică, a publicat în *Cahiers du monde russe et sovietique* un articol de pionierat despre ceea ce el a numit „una dintre petele albe” ale istoriografiei bolșevismului la putere : expulzarea personalităților culturale în afara URSS în 1922². Istoricul Lesley Chamberlain revine astăzi asupra acestui episod fundamental, dar puțin cunoscut, cu o carte foarte bine documentată. Este adevărat că, spre deosebire de Michel Heller, autoarea a beneficiat de deschiderea arhivelor sovietice, care dau o imagine clară asupra operației ținute aproape în secret de către regimul sovietic până în anii Perestroikăi.

În zorii zilei de 29 septembrie 1922, un vapor german, *Oberbürgermeister Haken*, părăsea portul Petrograd cu destinația Stettin, un port prusac în care sosea duminică, 1 octombrie, descărcând pe cheiul gol o încărcătură cu 35 dintre cei mai cunoscuți intelectuali ruși, însoțiți de familiile lor. Printre aceștia, filosofi – Nikolai Berdiaev, Semion Frank, Ivan Ilin și Lev Karșavin –, ziaristul și scriitorul Mihail Osorghin, istoricul și membrul fondator al Partidului Constituțional-Democrat Aleksandr Kizevetter, dar și tânărul și strălucitul sociolog Pitirim Sorokin, preotul uniatic Abrikosov și discipolul său Kuzmin-Karavaiev, economiști, cum ar fi Boris Brutskus sau aristocratul de 67 de ani și matematicianul cunoscut în toată lumea, specialist în algebră și membru al Academiei de Științe Dmitri Selivanov, precum și un întreg grup de matematicieni de la Universitatea din Moscova. Acestora li se adaugă Roman Jacobson și prietenul său, prințul Trubețkoi, care vor deveni doi dintre cei mai faimoși lingviști ai secolului XX, importanți agronomi, medici și organizatori ai cooperativelor. Nu trebuie să-l uităm pe Valentin Bulgakov, fost secretar al lui Tolstoi și director al Muzeului „Tolstoi”, Alexander Bogolepov, specialist în drept și istoria religiilor, prorector al Universității din Sankt Petersburg, care fusese însărcinat în 1917 cu supravegherea alegerii Adunării Constituante. Pe scurt, un eșantion

reprezentativ al acestei intelighenții care, de decenii, sub regimul țarist, asigurase locul Rusiei în concertul intelectual al principalelor națiuni și fusese conștiința ei morală din 1890 până în 1913, perioadă numită Epoca de Argint a culturii ruse.

Toate aceste personalități fuseseră arestate în noaptea de 16 spre 17 august de către GPU, Administrația Politică de Stat, care, din februarie 1922, înlocuia CEKA, organizația de o sinistră faimă, dar care, în realitate, îndeplinea aceleași funcții de poliție politică, având la conducere același personal, în frunte cu șeful ei, Felix Dzerjinski. Persoanele arestate au fost inculcate pentru activitate contrarevoluționară și li s-a oferit „oportunitatea” să „aleagă” între execuție și expulzare. Cei expulzați au fost obligați să-și plătească cheltuielile de călătorie cu vaporul și nu au putut să ia nimic cu ei – nici bijuterii, nici cărți (în special dicționare), nici icoane, considerate ca aparținând patrimoniului național. Nu au avut dreptul decât la două mantouri, un costum, lenjerie de corp, două cămăși de zi și două de noapte, două perechi de indispensabili și două de șosete, precum și 20 de dolari : prostia și cruzimea administrației totalitare făceau deja ravagii. De altfel, expulzații au fost preveniți că orice întoarcere ilegală în Rusia le va aduce automat pedeapsa cu moartea.

În noiembrie, un al doilea vapor, *Preussen*, ducea un nou transport de intelectuali, printre care socialistul fabianist și director al Departamentului de Filosofie din cadrul Universității din Sankt Petersburg, Nikolai Losski, și cel mai important astronom, Vsevolod Stratonov. În fine, în martie 1923 a fost expulzat prin Odesa celebrul teolog Serghei Bulgakov. În timp ce numeroși intelectuali fugiseră din anii 1918-1920 în străinătate de teroarea bolșevică și de mizerie, toate aceste personalități ale culturii, științei și tehnicii hotărâseră – în ciuda foametei³, umilințelor, amenințărilor și arestărilor⁴ – să rămână în țară, pentru a desfășura activități intense destinate publicului și pentru a ajuta Rusia să se ridice. Un timp, ele au fost protejate de către unul dintre cei mai cunoscuți scriitori ruși, prieten al bolșevicilor, Maxim Gorki. Dar în septembrie 1921 acesta a fost foarte insistent sfătuit să părăsească țara, iar din acest moment personalitățile private de protecția politică au fost fie expulzate în străinătate, fie trimise în exil intern.

De la începutul anului 1922, Lenin a intrat în război cu intelighenția, suspendând reviste, ziare și departamente universitare. Pe 19 mai, el îi va cere lui Dzerjinski să pregătească „deportarea în străinătate a scriitorilor și a profesorilor care ajută contrarevoluția”. O comisie specială a Biroului Politic a fost alcătuită în acest scop, pentru ca lucrurile să se facă „în legalitate”, iar Lenin a pus în lucru un nou Cod penal și a adăugat la articolul 57 o clauză de „clemență” : expulzarea administrativă – fără judecată – în străinătate.

Pe 25 mai, Lenin a avut primul atac cerebral ; dar, abia refăcut, prima sa preocupare a fost să-i ceară lui Stalin, secretar general al Partidului Comunist, socoteală în privința expulzării intelectualilor ; afirmând că CEKA trebuie să „facă liste”, el a adăugat : „mai multe sute dintre acești gentlemani trebuie expulzați fără milă. Vom curăța Rusia, o dată pentru totdeauna. [...] Ei trebuie dați cu toții afară din Rusia” ; și nu a încetat să denunțe nominal viitoarele sale victime. El inaugurează astfel practica unor cote de represiune stabilite dinainte, de care Stalin va face atâta uz în timpul Marii Terori. Lenin a ordonat ca CEKA să fabrice câte un dosar de acuzare pentru fiecare dintre viitorii expulzați, ceea ce nu era ușor, cât timp nu li se puteau reproșa decât ideile.

Pe 10 august 1922 a fost publicat noul articol 57, care autoriza expulzările administrative. Lenin spusese în martie: „În sfera economică, retragerea continuă, iar în domeniul politic asaltul continuă”. Pe 6 iunie el crease deja Glavlit, organ care, timp de decenii, a cenzurat toate publicațiile și a controlat gândirea. Și, cum pe 15 septembrie 1922 Gorki îi scrisese din exil pentru a-l pune în gardă în legătură cu aceste expulzări, Lenin i-a răspuns cu eleganța sa obișnuită: „intellectualii, lacheii capitalului, cred că ei sunt creierul națiunii. În realitate, ei sunt rahatul ei” (p. 125).

Lesley Chamberlain arată clar rolul decisiv al lui Lenin în ceea ce el numește „1922, anul Ianus”: un an „de deschidere”, bolșevicii căutând cu orice preț să se integreze în concertul națiunilor, pentru obținerea de credite indispensabile menținerii lor la putere, iar pe de altă parte, au fost lichidate ultimele sectoare ale opoziției, chiar dacă erau în aparență inofensive – dar, într-un regim pe cale de a deveni totalitar, oricine nu adera public la putere era considerat „dușman” și destinat distrugerii. Un „an Ianus” ce rezultă direct din concesile economice la care fusese constrâns Lenin în 1921, cu Noua Politică Economică, despre care el însuși spunea: „Ar fi cea mai mare eroare să se creadă că NEP va pune capăt terorii. Vom reveni la teroare, chiar la teroarea economică”.

Dar, fără îndoială, Chamberlain nu a insistat destul asupra climatului de ură exacerbată în care trăia pe vremea aceea Lenin. Victimă a unei mari oboseli, apoi a primului atac cerebral în mai 1922, totul arată că, temându-se de o paralizie, de pierderea graiului și deci de a nu mai putea comanda, el a intrat într-o fază de paranoia, care îl determină să-i exterminare pe cei pe care îi considera dușmani ireductibili: cei 2 000 de menșevici pe care i-a arestat în ianuarie 1922, Biserica Ortodoxă, a cărei exterminare o ordonase la sfârșitul lui martie 1922, apoi socialist-revoluționarii, al căror proces l-a organizat cu meticulozitate în iulie, și, în sfârșit, începând din vară, dușmanii săi personali din inteligenție.

Ne pare rău și de faptul că Lesley Chamberlain nu a mers, continuând munca lui Michel Heller, până la originea deciziilor lui Lenin: marea foamete din 1921-1922. Provocată de naționalizarea comerțului cu cereale și de rechiziționările neîntrerupte ale puterii sovietice asupra țăranilor, această foamete amenința să ia o amploare de proporții, pe care Rusia nu le cunoscuse niciodată, ceea ce a determinat un grup de personalități culturale să creeze în iulie 1921 un Comitet de Ajutorare a Înfometaților și să facă presiuni asupra regimului ca să ia singura măsură viabilă pentru a evita moartea a zeci de mii de persoane: solicitarea ajutorului din străinătate. Lenin a acceptat până la urmă ajutorul american, ceea ce i-a permis să limiteze numărul victimelor la aproximativ 5 milioane de morți din cauza foamei.

Dar nu le va ierta niciodată conducătorilor Comitetului că au arătat lumii nepriceperea, incompetența și cruzimea regimului bolșevic, chiar dacă războiul civil se terminase. Nici faptul că îl constrânseseră să facă unele concesii atât societății civile ruse ce renăștea, cât și uneia dintre principalele puteri capitaliste și deci să renunțe pentru o clipă la puterea absolută asupra populației sovietice. La 27 august 1921, cei mai mulți conducători ai Comitetului au fost arestați și ar fi trebuit să fie împușcați, întrucât CEKA „descoperise” în mod foarte oportun un complot la care aceștia participaseră și care – evident – fusese montat piesă cu piesă. Presiunea internațională a împiedicat această crimă, dar Lenin se gândea la o răzbunare sub forma inedită a surghiunului forțat, preluat din Antichitate și

care nu fusese niciodată practicat de către regimul țarist. Din primăvara anului 1922, el i-a constrâns la un exil forțat pe doi dintre principalii conducători ai Comitetului, Serghei Prokopovici și Ekaterina Kuskova. Apoi s-a apucat de „curățarea” Rusiei de „terchea-berchea” – după propria expresie –, expulzarea forțată fiind singurul mod de distrugere a intelighenției fără a da Rusiei o imagine dezastruoasă.

Lesley Chamberlain amintește, de altfel, că nivelul terorii practicat de către bolșevici era atât de mare, încât Troțki și-a putut permite luxul – culmea cinismului și a cruzimii – de a face să treacă acest exil drept o măsură de clemență. Bineînțeles, mai mulți conducători ai Comitetului au fost expulzați pe *Haken*, cum ar fi M. Osorghin, Șișkin sau Ugrimov – președintele Societății de Agricultură moscovite – și V.F. Bulgakov, secretarul lui Tolstoi și directorul Muzeului „Tolstoi”.

Cu această expulzare a intelighenției, deținem ultima verigă a lanțului care duce la crearea, începută în anii 1902-1903, a unui nucleu de revoluționari profesioniști cu vocație totalitară, la transformarea acestui nucleu în mișcare de masă în cursul anului 1917, apoi la regimul totalitar din 7 noiembrie 1917 și, în sfârșit, la partidul-stat, așa cum se cristalizează el în 1922-1923, chiar înainte de moartea lui Lenin. Lichidarea unei societăți civile ce renaște după sfârșitul războiului civil marchează sfârșitul procesului.

În a doua parte a lucrării sale, Lesley Chamberlain prezintă o largă panoramă a emigrației ruse – proprietari funciari ruinați, soldați și ofițeri ai Armatei Albe, tehnicieni, dascăli și studenți –, străbătută de curenți politice diferite și de tensiuni între prima generație de exilați „albi” și expulzați, considerați caii troieni ai GPU. Autoarea este interesată mai întâi de situația din Berlin, care, în 1922, a primit peste 350 000 de ruși și unde emigrația a fost foarte activă prin intermediul institutelor, ziarelor, revistelor etc., dar care a fost lovită în plin de criza economică din Germania. Numeroși intelectuali expulzați au plecat atunci la Praga, unde președintele cehoslovac Masaryk i-a primit cât se poate de bine și unde au putut să înființeze până în 1928 o universitate rusă. Alte grupuri importante s-au instalat la Belgrad și Harbin (în Manciuria), iar mai puțini în Polonia și în statele Baltice. Dar, până la urmă, partea cea mai importantă a intelighenției ruse s-a stabilit la Paris, odată cu sfârșitul anilor '20, unde a creat o importantă editură, YMCA, și un institut de teologie ortodoxă, „Sfântul Serghei”.

Această emigrație, în special a intelighenției, s-a confruntat cu nenumărate manevre sovietice destinate să ridice diferitele sensibilități intelectuale și mișcări politice unele contra altora, în scopul de a le despărți, neutraliza și recupera cât mai bine posibil. Între cele două războaie mondiale, emigrația rusă a fost împărțită între spaima de a cădea în mâinile poliției politice a lui Stalin, voința de a rămâne fidelă angajamentelor sale morale și dorința de a se întoarce în țară. Cei mai mulți expulzați vor rămâne în Occident. Dar mulți dintre cei care se distanțaseră oarecum de regimul sovietic au hotărât să se întoarcă; unii au devenit cei mai răi cădelnițători ai dictaturii staliniste – Aleksei Tolstoi, Ilya Ehrenburg și, în fine, Maxim Gorki însuși; ceilalți nu au găsit altă scăpare decât în sinucidere – Esenin, Maiakovski, Tsvetaeva. Unul singur, Boris Pasternak, va găsi forța de a oferi o mărturie umană despre o experiență inumană printr-o carte excepțională, *Doctor Jivago*.

Păcat că Lesley Chamberlain n-a abordat în lucrarea ei, ca o concluzie, un episod important, care va fi finalul manevrei bolșevice. De fapt, printre expulzați figurau cei

mai mulți autori ai unei culegeri celebre – *Jaloanele*, apărută în 1909 –, în care se trăgeau concluziile evenimentelor revoluționare din 1905-1906, se criticau mai ales „utopiile socialiste” și tendințele dictatoriale ale unei părți a intelighenției revoluționare. Or, în 1921 a apărut la Praga un volum intitulat *Schimbare de jaloane*, aluzie evidentă la cartea *Jaloanele* din 1909, publicat de un grup de emigranți, dintre care unii fuseseră foarte apropiați de albi și de amiralul Kolceak⁵. Printr-o neașteptată schimbare de poziție, aceștia recunosc victoria totală a roșilor, le cer albilor „să-și pună cenușă în cap” și să-și regăsească țara-mamă, expunând o ideologie „național-bolșevică” în revista lor *Nakanune (În ajun)*. Problema a fost discutată la cel mai înalt nivel al Biroului Politic de Lenin și Stalin, iar din 1921 până în 1924 *Nakanune* a fost finanțată în secret și manipulată de sovietici cu obiective precise : prin intermediul câtorva critici mărunte, ea oferea în străinătate o imagine pozitivă a Uniunii Sovietice ; revista atrăgea în URSS, după o selecție severă, specialiști din emigrație, de vreme ce regimul suferea de o cumplită lipsă de cadre tehnice ; și, *last but not least*, dezintegra puțin mai mult comunitatea emigrației ruse în străinătate, incitând emigranții „de rând” – în special cazacii – să se întoarcă, privându-i astfel pe lideri de trupele lor⁶.

Este inutil să precizăm că, odată operațiunea terminată, începând cu 1925-1930, cei care s-au întors în URSS au fost marginalizați și au sfârșit sub securea stalinistă. Astfel s-a desăvârșit munca de distrugere a intelighenției ruse de către bolșevici, ale căror expulzări din septembrie și noiembrie 1922 au constituit punctul culminant. După ce Rusia a fost „curățată”, Lenin putea în sfârșit să proclame, în decembrie 1922, crearea Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, primul stat totalitar.

PARTEA A DOUA

Stalin sau victoria totalitarismului

CAPITOLUL VIII

Cum să-l înțelegem pe Stalin

Acest text își are originea într-o comunicare prezentată pe 24 februarie 2003 la Academia de Științe Morale și Politice¹. În lumina documentelor din ce în ce mai numeroase provenite din arhivele din Moscova și spre deosebire de diferitele tipuri de interpretări – „aparaticul mediocru” la troștiști, naționalistul rus la generalul de Gaulle, monstrul paranoic la Hrușciov –, am afirmat ideea, spre stupoarea a numeroși academicieni, că Stalin a fost cel mai mare om politic al secolului XX, cel care și-a adaptat cu cea mai mare eficiență mijloacele obiectivelor sale și a asigurat în 1945 triumful de lungă durată al totalitarismului pentru aproape o jumătate de secol.

Într-o carte remarcabilă, Simon Sebag Montefiore a lămurit de curând un aspect fundamental al personalității lui Stalin, care explică în parte acest succes: relațiile strânse ale tânărului bolșevic georgian cu marele banditism din Caucaz², pe care le avea cu mult înainte de 1914. Încă din 1869, Neceaev scria: „Trebuie să ne unim cu lumea îndrăznească a briganzilor, singurii și autenticii revoluționari din Rusia”³. Stalin a urmat acest precept și, datorită atacurilor cu arma în mână, a racketului revoluționar și a șantajului, a devenit cel pe care Lenin îl numea „minunatul georgian” – pentru că el sporea averea grupului bolșevic –, cooptându-l în 1912 în Comitetul Central, apoi numindu-l secretar general al Partidului în 1922.

Această apropiere de marele banditism pune figura lui Stalin într-o lumină unică și explică în parte triumful său; osmoza progresivă între, pe de o parte, fanatismul ideologic ce instaurează o morală revoluționară care respinge morala iudeo-creștină, disciplina organizației ilegale și viziunea strategică și tactică a revoluției și, pe de altă parte, moravurile mafioate – fidelitatea absolută față de șef sub pedeapsa cu moartea, legământul de sânge între clanul mafiot și omul său de încredere, cimentat prin asasinat și refuzul oricărei mile, complicitatea și clandestinitatea. Șefii naziști au fost prezentați adesea ca niște delincvenți de drept comun, dar modelul inițial îl reprezintă Stalin. Iar el a fost copiat până astăzi în organizații cum ar fi cele columbiene, numite FARC, sau ca cea bască, ETA.

Imaginea lui Iosif Visarionovici Djugașvili, mai cunoscut sub pseudonimul Stalin – „omul de oțel” –, a trezit timp de decenii cele mai contrastante atitudini, de la adorație până la diabolizare.

Din anii '30, Stalin a devenit un simbol detestat de toți cei care combăteau comunismul, fie că fuseseră concurenții săi cei mai apropiați – cum au fost fasciștii și naziștii –, fie, dimpotrivă, că percepuseră în el conducătorul unui sistem antiuman, cum ar fi Papa Pius al XI-lea, în enciclica sa *Divini Redemptoris* din 19 martie 1937.

În contrast cu această atitudine, de la sfârșitul anilor '20 în URSS și la mijlocul anilor '30 în partidele comuniste din Internaționala Comunistă, Stalin a fost obiectul unui cult extraordinar și criteriul absolut al fidelității față de comunism. A-l critica pe Stalin oricât de puțin însemna că ai trecut în tabăra dușmanului de clasă ; chiar dacă erai un lingușitor înveterat al lui, nu erai scutit de o asemenea etichetare infamantă. Pentru comuniștii din lumea întreagă, Stalin era „marele Cărmaci” și „tătucul popoarelor”.

În prima hagiografie publicată în Franța în 1935, Henri Barbusse îl descria pe secretarul general al Partidului Comunist Bolșevic al Uniunii Sovietice ca pe „bărbatul cu cap de savant, cu figură de muncitor și îmbrăcăminte de simplu soldat”⁴. În 1937, Maurice Thorez, liderul PCF, îi dedică astfel propria sa autobiografie, *Fils du peuple* :

Tovarășului Stalin,
 constructorul genial al socialismului,
 conducătorul iubit al muncitorilor din lumea întreagă,
 îndrumătorul popoarelor,
 învățătorul și prietenul
 care mi-a făcut,
 într-o zi fericită între toate,
 marea cinste de a mă primi,
 dovadă a fidelității mele absolute
 și a dragostei mele filiale.

Thorez⁵

Geniu, îndrumător, învățător, prieten, fidelitate, dragoste filială – sunt tot atâtea termeni foarte îndepărtați de registrul politic și care totuși exprimă clar ce a fost comunismul înainte de toate : o pasiune. O pasiune revoluționară, cum bine a arătat François Furet în marea sa carte *Le Passée d'une illusion*. Dar și o pasiune mesianică : salvarea muncitorilor și a popoarelor era asigurată de dragostea pe care Stalin le-o purta, în schimbul căreia fiecare comunist și fiecare muncitor trebuia să i-o poarte lui Stalin.

A șaptezecoa aniversare a învingătorului de la Stalingrad în 1949 a fost, de altfel, ocazia celei mai deșănțate dezlănțuiri de adorare pe care o ființă umană a putut-o cunoaște în secolul XX. PCF nu a rămas mai prejos : a publicat o carte și a difuzat un film intitulate *Omul pe care îl iubim cel mai mult*. Numărul din 8 decembrie 1948 a ziarului *L'Humanité* a publicat în cinstea lui un poem intitulat „Iosif Stalin”, ieșit de sub condeul unuia dintre cei mai mari poeți francezi ai secolului XX :

Și mii și mii de frați l-au purtat pe Karl Marx
 Și mii și mii de frați l-au purtat pe Lenin
 Și Stalin pentru noi este prezent pentru mâine
 Stalin risipește azi nefericirea

Încrederea este fructul creierului său de dragoste
Ciorchinele rațional atât este de perfect

[...] Stalin în inima oamenilor este un bărbat
Sub forma sa muritoare cu păr gri
Arzând de un foc de sânge în via oamenii
Stalin îi răsplătește pe cei mai buni oameni
Și redă muncii lor virtutea plăcerii
Căci a munci pentru a trăi înseamnă să acționezi pentru viață
Căci viața și oamenii l-au ales pe Stalin
Pentru a întruclupa pe pământ speranța lor fără margini⁶.

Era semnat de Paul Eluard... Dar nici Louis Aragon nu a rămas mai prejos, când, la primirea de către Ilya Ehrenburg a Premiului Stalin la Moscova, pe 28 ianuarie 1953, cu doar câteva săptămâni înainte de moartea tiranului, declama cu accente patetice acest îndoielnic ditiramb:

Acest premiu poartă numele omului în care popoarele lumii își pun speranțele pentru triumful cauzei păcii; al omului al cărui fiecare cuvânt răsună în lume; al omului care a condus poporul sovietic la socialism. [...] Această distincție poartă numele celui mai mare filosof din toate timpurile. Al aceluia care educă oamenii și transformă natura; al aceluia care a proclamat că cea mai mare valoare pe pământ o reprezintă omul; al aceluia al cărui nume este cel mai frumos, cel mai apropiat, cel mai uimitor în toate țările pentru toți cei care luptă pentru demnitatea lor, numele tovarășului Stalin⁷.

Dacă adorarea era rezervată fidelilor comuniști, admirația era larg răspândită și în rândul celor care nu făceau parte dintre ei. Multe dintre străzile și piețele noastre se numeau Stalingrad, Stalin, iar când a murit dictatorul, pe 5 martie 1953, președintele Camerei Deputaților, Edouard Herriot, împotriva părerii chiar a ministrului Afacerilor Externe, a propus Adunării să se asocieze „profund” „durerii poporului sovietic” și să țină un minut de reculegere în memoria „mareșalului Stalin”⁸. Doar doi deputați au refuzat să se ridice...

Motivele acestei adulări generale erau foarte diverse. Pentru comuniști, aceasta venea dintr-o credință adânc înrădăcinată în tripla lor pasiune, revoluționară, scientiștă și utopică, și ducea la o iubire pseudomistică. La necomuniști, ea se sprijinea pe recunoștința datorată învingătorului armatelor naziste – farmecul universal al Stalingradului –, pe o anumită fascinație pentru ideea revoluționară și violența sa inerentă și, în mod mai trivial, pe imperativele *Realpoliticii*.

În cazul tuturor, adularea se datora în mare parte unei formidabile propagande: într-adevăr, Stalin se îngrijise personal, din anii '30, de rescrierea istoriei revoluției bolșevice, pentru a-și atribui cel mai important rol, neezitând, pentru a fi mai credibil, să-i facă să dispară mai întâi simbolic, din biblioteci și fotografii, apoi fizic, în timpul epurărilor și al proceselor înscenate, pe principalii actori și martori ai acestei istorii.

Totuși, în 1935, Boris Suvarin a publicat o remarcabilă primă biografie a lui Stalin, în care refacea parcursul georgianului spre puterea absolută. În 1939, pregătind o

reeditare, el îl prezenta pe Stalin ca pe unul dintre marii criminali ai istoriei, denunțându-i „teroarea autocratică fără precedent în memoria umană”⁹.

Acest portret a fost de atunci completat în special prin lucrările lui Robert Conquest¹⁰ și Aleksandr Soljenițin. Mai recent, în *Cartea neagră a comunismului*, Nicolas Werth a prezentat o remarcabilă sinteză a dimensiunii criminale a comunismului sovietic atât în timpul lui Lenin, cât și în timpul lui Stalin¹¹.

Datorită cercetării tot mai asidue a arhivelor sovietice și din Europa de Est, realizăm mai bine astăzi profilul acestei mari terori în masă, marcată de câteva evenimente majore.

În primul rând, războiul împotriva țăranimii, care va însoți colectivizarea forțată din anii 1929-1933, cu sloganul lansat de Stalin: „Să-i lichidăm pe chiaburi și clasa lor”. „Chiaburul” era cel care manifesta și cea mai mică opoziție față de colectivizare, formă modernizată a sclaviei. În 1930-1931, aproximativ 30 000 de „chiaburi” au fost împușcați, 1 680 000 au fost deportați cu familiile lor, alți un milion și-au părăsit satul și numai două milioane au fost exilați în alte regiuni. Apoi, din vara anului 1932 până în primăvara anului 1933, a fost organizată marea foamete împotriva țăranimii ucrainene; decretând rechiziționarea de către stat a întregii recolte, trimițând zeci de mii de comandouri comuniste să pună mâna cu forța pe ultima rămășiță a recoltei celor recalitrânți, Stalin a provocat un adevărat genocid etnic și de clasă, cauzând moartea a 5-6 milioane de persoane în nouă luni¹².

După asasinarea lui Kirov la 1 decembrie 1934, Stalin a început programarea Marii Terori, începută în vara anului 1936 prin primul dintre cele trei Mari Procese de la Moscova. În acest scop, el l-a numit la conducerea NKVD pe unul dintre oamenii săi cei mai apropiați, Nikolai Ejov¹³. În afara oricărei proceduri judiciare demnă de acest nume și la termene hotărâte, Ejov a fost însărcinat să „trateze” populația ca „dușman al poporului” după cote fixate dinainte, existând numai două categorii: prima – cei împușcați, iar a doua – cei deportați. De acum, ordinele operaționale ale NKVD, trimise direct de Stalin, au marcat cele 14 luni care s-au scurs între 30 iulie 1937 și 1 noiembrie 1938:

- ordinul operativ nr. 00447 din 30 iulie 1937 vizând „chiaburii” care-și ispășiseră pedeapsa sau evadaseră din Gulag, religioșii și credincioșii, foștii membri ai partidelor necomuniste, criminalii și, în general, „oamenii trecutului”, autorizând arestarea a 767 397 de persoane, dintre care 386 798 au fost împușcate;
- ordinul operativ nr. 00486 din 15 august 1937, dat de Biroul Politic la 5 iulie 1937, autorizând arestarea a peste 18 000 de soții ale „dușmanilor poporului” și a 25 000 de copii peste 15 ani;
- ordinul operativ nr. 00439 din 25 iulie 1937 vizând germanii care lucrau în URSS și sovieticii care au avut relații cu Germania, în total 68 000 de persoane arestate, dintre care 42 000 au fost executate;
- ordinul operativ nr. 00485 din 11 august 1937 vizându-i pe toți sovieticii care au avut relații cu Polonia sau cu polonezii din URSS, în total 144 000 de persoane arestate, dintre care 110 000 au fost executate, dintre ei, majoritatea fiind conducători și cadre ale Partidului Comunist Polonez refugiați în URSS, partid oficial dizolvat de către Komintern în august 1938;

- ordinul operativ nr. 00593 din 20 septembrie 1937 vizând sovieticii originari din Harbin, reveniți din Manciuria în URSS după finalizarea problemei căii ferate din estul Chinei cu Japonia în 1935. Au fost arestate 25 000 de persoane ;
- din august până în octombrie 1937, NKVD a deportat de la frontiera Extremului Orient în Kazahstan peste 170 000 de coreeni.

La 31 ianuarie 1938, Biroul Politic a autorizat NKVD să-și extindă acțiunea prin operațiuni în Letonia, Estonia, Grecia, Iran, România, Finlanda, China, Bulgaria și Macedonia, iar la 1 august 1938, să-și extindă operațiile în Afghanistan. Totalul victimelor acestor „operațiuni naționale” se ridică la 350 000 de persoane arestate, dintre care 247 157 au fost executate.

La 19 septembrie 1937, Biroul Politic a autorizat NKVD să intervină în Mongolia exterioară, ceea ce a dus în patru luni la arestarea a 10 728 de „conspiratori”, dintre care 7 814 preoți budiști, 322 de proprietari feudali, 300 de ofițeri ministeriali, 180 de responsabili militari ; dintre aceștia, 6 311 au fost împușcați până la 31 martie 1938.

În același timp, Stalin a semnat personal 383 de liste transmise prin Ejov, conținând peste 44 000 de membri ai Partidului Comunist și ai aparatului de stat, dintre care 39 000 au fost executați, iar ceilalți deportați.

În total, din 1 octombrie 1936 până la 1 noiembrie 1938, 1 565 000 de persoane au fost arestate – 365 805 pentru „operațiunile naționale”, iar 767 397 pe baza ordinului nr. 00447, dintre care 668 305 au fost executate, iar 668 558 trimise în lagăre. Aceste cifre sunt sub numărul real al celor executați, care se ridică la peste 700 000. Acesta este modul în care Stalin pune în aplicare „soluția finală” a problemei „elementelor anti-sovietice”¹⁴. El a fost responsabil de Marea Teroare, de prea multe ori pusă doar pe seama lui Ejov – de unde și termenul de „Ejovșina” –, atâta vreme cât în perioada 1937-1938 șeful NKVD a fost primit de Stalin de 278 de ori la Kremlin – în medie, o dată la două zile și jumătate ! –, aproape cât Molotov, mâna dreaptă a tiranului.

Acordurile Ribbentrop-Molotov din 23 august și din 28 septembrie 1939, care au dus la cucerirea de către Armata Roșie a Poloniei de est, apoi, în iunie 1940, a țărilor baltice, a Basarabiei și a Bucovinei de Nord, au adus noi valuri de teroare împotriva acestor națiuni, a căror sovietizare a început imediat.

În Polonia, sovieticii au luat în câteva zile aproximativ 230 000 de prizonieri de război, dintre care jumătate – considerați belaruși și ucraineni – a fost imediat eliberați. Dar alți 30 000 au fost trimiși în Gulag și mulți alții au fost încorporați cu forța în Armata Roșie, ca noi „cetățeni sovietici”. La 5 martie 1940, pe baza raportului lui Beria, Stalin și Biroul Politic au decis să asasineze 25 700 de polonezi închiși, dintre care 14 587 de ofițeri prizonieri de război – 4 243 dintre ei au fost uciși cu un glonț în cap la Katyń. De precizat că, la 2 martie 1940, Stalin a răspuns afirmativ cererii lui Nikita Hrușciiov, prim-secretar al PC din Ucraina, care solicita autorizația de a deporta între 22 000 și 25 000 de familii ale bărbaților condamnați la moarte trei zile mai târziu de către Biroul Politic¹⁵ !

În același timp, NKVD a lansat patru mari operațiuni de deportare, vizând cu prioritate păturile conducătoare poloneze : pe 10 februarie 1940 (140 000 de persoane),

pe 13 aprilie 1940 (61 000), pe 29 iulie 1940 (75 000) și în iunie 1941 ; în total, 330 000 de persoane – dintre care o treime era alcătuită din copii sub 14 ani – conform cifrelor disponibile la ora actuală ale NKVD și 800 000 conform cifrelor guvernului polonez în exil în timpul războiului¹⁶. De altfel, după 22 iunie 1941, NKVD a masacrat pe loc sau în timpul transferului mai multe zeci de mii de prizonieri polonezi. În total, regimul sovietic a făcut peste 440 000 de victime – morți și deportați – în Polonia de est, din 17 septembrie 1939 până pe 22 iunie 1941, la o populație de 12 milioane de locuitori. Masacrele și deportările au fost reluate în anii 1944-1945, la reîntoarcerea Armatei Roșii în aceste teritorii ocupate în 1939 și în timpul intrării sale pe alte teritorii care aparțineau, în principiu, Poloniei independente, recunoscută ca atare de Moscova.

Invazia Estoniei de către Armata Roșie la 12 iunie 1940 a adus în această țară un val de teroare comunistă : din iunie 1940 până în iunie 1941, peste 2 200 de persoane au fost asasinate (dintre care 800 de ofițeri, jumătate din efectiv !), 12 500 de soldați și peste 10 000 de civili au fost deportați în URSS ; apoi, din nou, la reîntoarcerea Armatei Roșii în iarna din 1944-1945, 75 000 de persoane au fost arestate, dintre care cel puțin 25 000 au fost împușcate sau au murit în lagăre, iar 75 000 au fost exilate, dintre care aproximativ 6 000 au fost ucise pe drum de către sovietici ; în martie 1949, un nou val de deportări a trimis peste 22 000 de persoane în Gulag. De altfel, din 1944 până în 1953, peste 2 000 de rezistenți machisarzi au fost uciși în luptă, 1 500 au fost asasinați, iar 10 000 arestați. În total, în jur de 175 000 de estonieni au fost victime ale terorii sovietice, adică 17,5 % din populație, ceea ce, raportat la populația franceză, ar corespunde cu 10,5 milioane de persoane¹⁷ !

Aceleași metode au fost practicate în Lituania și Letonia, precum și în Basarabia și Bucovina de Nord.

Războiul i-a oferit lui Stalin ocazia să-și continue operațiile genocidului cu deportarea a aproape 900 000 de germani de pe Volga în toamna anului 1941, a 93 000 de calmuci în perioada 27-30 decembrie 1943, a 521 000 de ceceni și inguși între 23 și 28 februarie 1944, a 180 000 de tătari din Crimeea între 18 și 20 mai 1944, cărora li se adaugă grecii, bulgarii și armenii din Crimeea, precum și turcii, kurzii și klemșinii din Caucaz.

După război, teroarea în masă a continuat și s-a extins și în țările Europei de Est recent cucerite, însoțită de nenumărate acte de barbarie.

Rămâne să înțelegem motivele profunde ale acestui exces de crime. Numeroși istorici au pus pe primul loc paranoia lui Stalin și fiecare a insistat pe o explicație sau alta a comportamentului violent al acestuia : tatăl său – violent și alcoolic –, complexe lui – statura mică, fața ciupită de vărsat, brațul stâng atrofiat, provincialismul –, neîncrederea sa bolnăvicioasă, cruzimea și plăcerea de a se răzbuna ; e drept că, în 1926, Stalin i se confesa unui apropiat : „Să alegi victima, să-i pregătești în detaliu lovitura, să-ți satisfaci o răzbunare implacabilă și apoi să te duci la culcare... Nimic nu este mai dulce pe lumea asta”.

Stalin a fost adesea comparat cu țarul Ivan cel Groaznic, iar Troțki a fost printre primii care au insistat asupra firii paranoice și polițienești a celui care îi va comanda asasinarea.

Paradoxal, această analiză e susținută de Nikita Hrușciiov, care, în „Raportul secret” la al XX-lea congres al PCUS din februarie 1956, a sporit aluziile psihiatrice la adresa lui

Stalin, denunțând caracterul său „maladiv de suspicios”, „nervozitatea”, „isteria” sa, „nebunia persecuției sale care atingea proporții incredibile” și „nebunia grandomaniei” sale¹⁸.

Această imagine paranoidă era însoțită de o viziune imbecilă ; pentru Troțki, secretarul general era un personaj de mâna a treia, „cea mai strălucită mediocritate a partidului”, un mic aparatcic care nu era „nici gânditor, nici scriitor, nici orator” și care, prin intrigă și lipsă de scrupule, se cocoșase în vârful puterii. El a afirmat chiar că Stalin „a ajuns la putere prin uzurparea dreptului de a juca un rol atât de excepțional”¹⁹. Și Hrușciiov a mers pe urmele lui Troțki 30 de ani mai târziu, explicând pe cel mai serios ton că Stalin conducea operațiile militare ale celui de-al Doilea Război Mondial pe o hartă a lumii.

Stalin a fost adesea prezentat ca un chefliu care-și petrecea vremea uitându-se la filme lipsite de orice interes. Acest portret este completat uneori de ideea că ar fi fost un panicard, un „terrorist terorizat”, evitând prin asasinarea lui Kirov confruntarea cu popularitatea crescândă a acestuia sau reacționând prin depresie la atacul german din 22 iunie 1941. În sfârșit, revine în mod repetat ideea că Stalin ar fi fost un agent al Ohranei, poliția politică a țarului, ca și Roman Malinovski, unul dintre preferații lui Lenin, veritabil agent provocator demascat în 1917 și împușcat.

Dacă au o parte de adevăr, aceste explicații psihologizante se bazează adesea pe zvonuri care astăzi se demonstrează a fi nefondate : acest om cu nervii de oțel nu a tremurat niciodată, nu a cunoscut nici o cădere psihologică în iunie 1941 și a muncit timp de 35 de ani câte 15 ore pe zi.

În plus, aceste explicații care fac apel la registrul monstruoșității trimit totodată la judecata morală și la o abordare ce relevă misteriosul și inexplicabilul. Într-un articol publicat în *Le Monde* din 12 iunie 2002, regretata Françoise Giroud avea aceeași părere despre Hitler, subliniind „caracterul sistematic și gratuit” al Holocaustului și amintind că până atunci „omul nu a exterminat niciodată metodic alți oameni fără motiv, oarecum din capriciu”.

De asemenea, unul dintre șefii de promoție ai unei școli revizioniste americane care studiază istoria URSS, Sheila Fitzpatrick, într-o lucrare recent tradusă în franceză, a scris despre Marea Teroare : „Pare imposibil, cel puțin pentru spirite formate în principiul Epocii Luminilor, că un lucru atât de extraordinar, atât de monstruos de străin experienței normale, poate să se producă «din întâmplare». Oamenii cred că asemenea evenimente trebuie să aibă o explicație, și totuși acestea par fundamental iraționale, absurde, fără legătură cu interesele cuiva”²⁰. Dacă am crede acest lucru, Marea Teroare ar rămâne „un mister” atât în ochii sovieticilor cultivați, cât și în ai celor de rând.

Înțelegem că, în fața unor asemenea masacre, mintea omenească refuză să ia în considerare „rațiunile” bune sau rele care le-ar fi putut provoca. Și totuși, aceste masacre au fost comandate de către oameni a căror conduită corespundea unui demers rațional, pe care istoricul trebuie să-l elucideze, pentru a nu se vedea asimilat unui povestitor de la țară.

În 1959, în *Mémoires de guerre*, generalul de Gaulle, remarcabil observator al oamenilor puterii, care s-a confruntat personal cu dictatorul de la Moscova în decembrie 1944, nu ținea cont de falsitatea elogiului ditirambic, de critica diabolizantă sau de stigmatizarea psihiatrică pentru a aborda problema de fond :

Stalin era posedat de dorința de putere. Determinat de o viață de complot să-și ascundă trăsăturile și sufletul, să nu-și facă iluzii, să nu aibă milă și să nu fie sincer, să vadă în fiecare om un obstacol sau un pericol, totul la el este manevră, neîncredere și obstinație. Revoluția, partidul, statul, războiul i-au oferit ocaziile și mijloacele de a domina. El a ajuns astfel folosind temeinic tertipurile exegezei marxiste și rigorile totalitare, punând în joc o îndrăzneală și o viclenie supraomenești, subjugându-i sau lichidându-i pe ceilalți²¹.

Multe dintre trăsăturile evidențiate în acest portret sunt exacte, dar generalul se înșela atunci când, căutând să definească „scopurile despotului”, considera că acestea vizau satisfacerea „visurilor patriei” și că Stalin „iubea Rusia în felul său”, o Rusie al cărei „campion viclean și implacabil” ar fi fost el. E adevărat că de Gaulle nu a crezut niciodată în vitalitatea istorică a sistemelor ideologice și că, la 74 de ani după 7 noiembrie 1917, istoria i-a dat dreptate : sistemul comunist s-a prăbușit ca un castel de cărți.

Nu e mai puțin adevărat că, în faza fondării sistemului din 1917 până în 1953, ideologia a fost cea care a dictat conduita lui Lenin, apoi a lui Stalin. O ideologie revoluționară și comunistă, constituită de Lenin în doctrină și în vulgată de Stalin, dar o ideologie care, în orice conjunctură, a cântărit asupra alegerii în sensul „dictaturii proletariatului” și al unui proiect totalitar tot mai afirmat, contra legitimității tradiționale și a legitimității democratice.

Căci, se uită de prea multe ori, Stalin era un bolșevic autentic, educat la școala leninismului. Revoluționar profesionist din 1900, la vârsta de 22 de ani, el îl întâlnește pe Lenin în 1905. Din 1907 se ocupă de organizarea *hold-up*-urilor pentru alimentarea casieriei Partidului Bolșevic, ceea ce îl califică drept „minunatul georgian” în ochii șefului partidului, care în 1912 îl cooptează în Comitetul Central, alcătuit atunci din 13 membri.

În primăvara anului 1917 a fost ales în poziția a treia în Comitetul Central ; în iulie-august 1917, când Lenin a intrat din nou în clandestinitate, iar Troțki nu se alăturase încă bolșevicilor, Stalin a fost aproape singurul care a condus partidul ; el a avut din acel moment un rol important în aparatul acestuia.

În 1919 era unul dintre cei cinci membri ai Biroului Politic, fiind singurul care, în același timp, era membru al Biroului organizației ; în 1922 a fost numit secretar general al Comitetului Central, adică șeful aparatului unui partid care pusese mâna pe unul dintre cele mai puternice state din lume și care se transforma rapid în partid-stat.

Stalin nu a fost deci obscurul aparatcic descris de Troțki, ci unul dintre colaboratorii direcți ai lui Lenin și printre cei mai apreciați pentru susținerea necondiționată a liderului, simțul său disciplinar, sângele rece și fermitatea caracterului excepționale, determinarea și lipsa totală de scrupule și de milă în acțiune fiind atuuri majore în timpul războiului civil din 1918-1922.

Este deci absolut logic faptul că, în „testamentul” său dictat la sfârșitul lui decembrie 1922, în ultimele sale momente de luciditate, Lenin l-a indicat pe Stalin ca pe unul dintre cei doi principali responsabili ai partidului, alături de Troțki.

În bătaia pentru succesiune, Stalin va demonstra infinit mai multă voință și simț tactic decât adversarii săi. El îi va manipula la perfecție pe unii împotriva altora,

aliindu-se mai întâi cu Zinoviev și Kamenev pentru a-l elimina din joc pe cel mai periculos adversar al său, Troțki, la sfârșitul anului 1923, înainte de a-l expulza din URSS în ianuarie 1929. Imediat ce Troțki a fost îndepărtat, el schimbă complet alianțele și se apropie de Buharin, Tomski și Rîkov, pentru a-i înlătura pe Zinoviev și Kamenev din conducere, misiune îndeplinită în 1925. Din acest moment, destul de puternic, el se întoarce împotriva aliaților recenți; Buharin este exclus din Biroul Politic în noiembrie 1929, Tomski în iulie 1930, iar Rîkov este demis din funcție la 19 decembrie 1930²².

Punând mâna pe partid, Stalin îl va remodela după placul său, asigurând promovarea a milioane de tineri veniți de la țară, cu pregătire școlară foarte slabă – Ejov nu avea decât un an de școală primară –, fascinați de pozițiile care le erau promise, dar constrânși să demonstreze prin fapte, de câte ori era cazul, supunerea lor totală față de șefii lor și în primul rând față de primul dintre ei, Stalin – chiar prin compromiterea lor în asasinat de masă. În schimb, acest partid de tineri frustrați, brutali și grosolani s-a recunoscut în acest șef provenit ca și ei din rândul celor de jos – spre deosebire de majoritatea șefilor bolșevici, care erau marxiști erudiți, proveniți din rândul micii nobilimi, al burgheziei ruse sau din comunitățile evreiești ale orașelor.

În șase ani, Stalin s-a impus ca un stăpân – *vojd*, „conducător” – în urma unei serii de manevre prin care și-a demonstrat întreaga capacitate de om al puterii, dar mai ales o înțelegere profundă a naturii totalitare a regimului care, încă de pe vremea lui Lenin, se baza pe principiul partidului unic, al autorității necontestate a șefului și a unității absolute a partidului. Lupta cu Troțki a dus-o începând cu a doua jumătate a anului 1923, pe două probleme majore: natura puterii și a procesului revoluționar.

Spre deosebire de mulți alți bolșevici, Stalin a înțeles că natura partidului va fi modificată de cucerirea puterii, partidul va deveni din element al mișcării revoluționare partid-stat. La 19 ianuarie 1924, el a adoptat o rezoluție care denunța în cazul lui Troțki o „tentativă directă de discreditare a aparatului de partid” care nu putea, „obiectiv vorbind, conduce la nimic altceva decât la sustragerea aparatului de stat a influenței Partidului”. În spatele acestei dispute se ascunde una dintre bazele sistemului totalitar: superioritatea constantă a partidului asupra aparatului de stat, a ideologiei asupra constrângerilor guvernului, a ideocrațiilor asupra tehnocrațiilor, a „roșilor” asupra „expertiilor”.

De altfel, din acest punct de vedere, Stalin și-a încheiat cucerirea puterii absolute; la 22 septembrie 1930, el i-a scris lui Molotov o scrisoare propunându-i demiterea lui Rîkov, șeful guvernului: „Este absolut indispensabil. În caz contrar, va exista întotdeauna o ruptură între conducerea partidului și cea a statului. Prin combinația pe care ți-o propun, vom avea în sfârșit o perfectă unitate între vârfurile statului și cele ale partidului, ceea ce ne va consolida puterea”²³.

Celălalt obstacol era acela al căilor și mijloacelor revoluției bolșevice. Într-adevăr, a doua promisiune făcută de Stalin în fața sicriului lui Lenin – după aceea a unității partidului – a fost „păstrarea și întărirea dictaturii proletarietului”, ceea ce, mai clar, însemna păstrarea puterii prin toate mijloacele și dezvoltarea puterii comuniste inaugurate în noiembrie 1917. Și în acest caz, Stalin dă dovadă de un mare simț politic și de o formidabilă eficacitate. Față de romanticii care credeau că puterea bolșevică trece prin extinderea revoluției în Europa și în special în Germania, Stalin nu credea în puterea

mișcării muncitorești și revoluționare nici în Europa, nici în altă parte și a înțeles din vara anului 1923 că nașterea Uniunii Sovietice implica o modificare a procesului revoluționar.

Din august 1923, el a înțeles că insurecția pe care conducerea sovietică și Kominternul o pregăteau pentru octombrie în Germania va fi un eșec, iar eșecul Partidului Comunist Chinez din 1926-1927 l-a convins definitiv că singurul mijloc de păstrare și întărire a puterii sovietice se baza pe „construirea socialismului într-o singură țară”, slogan pe care îl va face public la 17 decembrie 1924. Această alegere strategică implica reluarea mersului înainte al revoluției comuniste, înghețată provizoriu prin Noua Politică Economică, ceea ce a impus trei decizii majore.

Prima angaja Uniunea Sovietică într-o industrializare accelerată, cu obiective clar anunțate de Stalin în 1925 : „Avem nevoie de 15-20 de milioane de proletari în industrie, de electrificarea principalelor regiuni ale țării noastre, de cooperativizarea agricolă și de o industrie metalurgică foarte dezvoltată. Atunci nu ne va mai fi teamă de nimic. Atunci vom învinge pe plan internațional”. Această industrializare în marș forțat pusă sub semnul Primului Plan Cincinal, început în 1928, a dezvoltat siderurgia grea și industria de automobile și aeronautică, cu prețul superexploatării muncitorilor – salariul lor real a scăzut la jumătate între 1928 și 1934. Obiectivul lui Stalin era să doteze URSS cu o armată mare, modernă și mecanizată, care va fi piatra de temelie a victoriei militare din 1945 și a expansiunii consecutive sistemului comunist.

A doua decizie a fost colectivizarea agriculturii, cu scopul smulgerii din mâinile țăranilor a capitalului indispensabil finanțării industrializării – această „acumulare primitivă” apreciată a lui Marx a finanțat achiționarea din străinătate a tehnologiei și utilajelor –, dar și al aducerii colhoznicului în starea de semisclavie și mai ales al controlului producerii hranei, iar prin aceasta asigurarea pentru putere a unui mijloc de presiune decisiv asupra societății.

A treia decizie a fost, încă de la jumătatea anilor '30 și mult mai intens începând cu iunie 1941, instrumentalizarea marelui naționalism rus, lichidând sau rusificând minoritățile și îmbrăcând această operație în sintagma „patriotism sovietic”, un șovinism etnic rus a cărui extravaganță va merge în 1945 până la a declara poporul rus „popor erou”, în contradicție, din 1943, cu creșterea unui antisemitism numit în mod ipocrit „anticosmopolitism”²⁴. Prin aceasta, Stalin și-a atașat puternic serviciile rușilor pentru a combate fermentii permanenți ai dezagregării pe care îi reprezentau naționalitățile noului imperiu comunist în curs de formare. În măsura posibilului, el a aplicat aceleași metode în cazul națiunilor cucerite începând cu septembrie 1939.

Grație controlului asupra venitului, a locuinței, alimentației și culturii, puterea a reușit să aducă întreaga populație la gradul zero al autonomiei și a putut din acel moment să reconstruiască „societatea” după cum a vrut ; ea îi extermina sau îi reprima pe cei care doreau să păstreze un strop de libertate și împărțea favorurile – în aceste vremuri îngrozitoare, un pat cu cearceafuri curate într-o casă încălzită și trei mese pe zi erau un lux – celor care făceau să meargă mașina totalitară : partidul, poliția politică, armata și administrația.

Căci un astfel de sistem nu poate funcționa decât grație terorii în masă, care își găsește în aceasta justificarea sa „rațională”. De fapt, în 1918, Lenin scria : „Dacă revoluția întârzie în Germania, trebuie să mergem la școala capitalismului de stat a

germanilor, să-i imităm cu toate puterile, să nu ne temem de procedeele dictatoriale pentru accelerarea acestei asimilări a civilizației occidentale de către Rusia barbară, să nu dăm înapoi în fața mijloacelor barbare pentru a combate barbaria”.

Astfel, marile valuri de teroare din anii '30-'40 și începutul anilor '50 au vizat „rațional” să atingă mai multe obiective :

- asigurarea puterii absolute a șefului asupra partidului și a administrației, pentru ca acesta să dispună de un instrument perfect disciplinat ;
- asigurarea puterii absolute a partidului asupra întregii populații, pentru a-i impune acesteia politica hotărâtă de conducător și să reprime orice rezistență, lichidând „oamenii trecutului” ;
- pregătirea războiului lichidând categorii ale populației definite după criterii sociale și/sau naționale, considerate potențiale coloane a cincea ;
- consolidarea cuceririlor din 1939-1941, lichidând elitele naționale ale țărilor sau regiunilor respective ;
- profitarea de război pentru a slăbi prin deportări în masă națiunile neruse, tradițional rebele (cum ar fi cecenii) sau fidele tradițiilor culturale incompatibile cu comunismul ;
- neutralizarea după război a tuturor sovieticilor – prizonieri de război, lucrători obligați la muncă forțată de către nemți sau chiar luptători – contaminați de „ororile” prosperității capitaliste ;
- neutralizarea eventualelor succesori prea grăbiți ;
- extinderea sistemului cât mai mult în afara Uniunii Sovietice.

Teroarea a fost principalul mijloc rațional de guvernare, iar una dintre condițiile eficacității acesteia era secretul care o înconjura.

În domeniul politicii externe, Stalin a demonstrat aceleași calități excepționale de prudență și îndrăzneală, o viziune strategică și o abilitate tactică, o disimulare și o lipsă de scrupule care, datorită virajului antifascist al Frontului Popular în 1934 către pactele germano-sovietice din 1939, apoi cel de la Ialta, i-au permis asigurarea pentru mult timp a puterii sovietice, constituirea unui imperiu european și încurajarea serioasă a apariției altor poli comuniști în Asia, apoi în America Latină și în Africa.

Această teroare și acest expansionism au fost foarte devreme mascate printr-o formidabilă propagandă, element esențial al vicleniei, al disimulării și al dezinformării inerente politicii lui Stalin, căreia el îi dădea cea mai mare atenție. Cuplul teroare-propagandă este de altfel ilustrat simbolic de cuplul Ejov : când Nikolai a devenit conducătorul Marii Terori, soția lui era directoarea principalei reviste de propagandă sovietică, *URSS în construcție*...

Este indispensabil să argumentezi cu informații indignarea în fața crimelor monstruoase ale secretarului general și ale părintelui său politic, Lenin. Dar a venit momentul – cum a fost și cazul totalitarismului nazist – să stabilim ceea ce Ernst Nolte numea „nucleul rațional”, să-l înțelegem pe Stalin. Nu intrând în complicitate cu el, ci făcând inteligibilă purtarea sa.

Stalin a fost fără îndoială cel mai important om politic din secolul XX. Churchill și Lenin nu au influențat problemele lumii decât timp de cinci ani, iar Hitler și Roosevelt

timp de 12 ani. De Gaulle, Gandhi și Mao au marcat mai ales destinul țărilor lor. Stalin a participat la putere din 1917, înainte de a deveni un conducător tot mai autocrat, până la moartea lui, în 1953.

Nici visător, nici exaltat, dar fanatic realist, el măsura cel mai bine raportul de forțe și nu se angaja decât atunci când era sigur de succes, chiar dacă știa, când era cazul, să facă dovada unei formidabile îndrăzneii. El a impus întregii lumi comuniste un regim care l-a supraviețuit aproape 40 de ani. A înălțat la rang de superputere o Uniune Sovietică devenită matrice ideologică și politică a sistemului comunist mondial.

Dacă a fost tot atât de fanatic ca și Hitler – un profesionist perfecționist, supermachiavelic și remarcabil strateg și tactician al politicii –, el a fost mult deasupra concurentului său totalitar, care, în comparație cu el, este un amator, chiar un diletant.

Stalin a fost cel mai strălucit om al puterii din secolul XX, care a știut cel mai bine să-și adapteze mijloacele obiectivelor sale.

Desigur, un astfel de sistem întemeiat pe distrugerea proprietății private și pe economia centralizată, pe teroare și pe minciună și, în fine, pe negarea persoanei umane și pe pretenția de a crea „omul nou” ține de nebunie, fiind o „construcție intelectuală patologică, fără legătură cu lumea reală și care e însoțită de o convingere absolută”. Pe termen lung, nu se putea deci decât să se prăbușească. Fără îndoială, nu se poate înțelege nimic din istoria comunismului secolului XX și din durata unui sistem atât de criminal dacă se neglijează calitățile specifice ale celui care l-a moștenit și a știut să facă din el modelul totalitarismului.

CAPITOLUL IX

O Anna Frank în țara lui Stalin¹

Prăbușirea comunismului sovietic în 1991 a eliberat un număr imens de arhive ținute până atunci secrete, care au făcut lumină în adâncul unui sistem totalitar de nepătruns. Această revoluție documentară a permis accesul la nenumărate documente ale celor din fruntea acestei puteri – Biroul Politic al Partidului Bolșevic și liderii lui, în special Lenin și Stalin –, dar și a sucursalelor ei din străinătate.

Un anumit număr de mari dispute istorice și-au găsit astfel rezolvarea : responsabilitatea sovietică în asasinarea ofițerilor polonezi la Katyń, în primăvara anului 1940, procesul Marii Terori, care în 1937-1938 a avut ca urmare în URSS executarea a peste 700 000 de persoane și, mai aproape de noi, negocierile pe tot cursul verii din 1940 dintre PCF și Otto Abetz, reprezentantul lui Hitler la Paris.

Aceste arhive conțin și alte tipuri de documente, care, dacă nu se referă la „marea Istorie”, nu sunt mai puțin revelatoare ale climatului politic și social al unei epoci, al unui regim. Astfel este jurnalul intim al Ninei Lugovskaia, păstrat în mod miraculos și regăsit în arhivele NKVD, strămoșul de tristă amintire al KGB.

Irina Osipova, istoric în cadrul asociației ruse „Memorial” – care, din 1988, în ciuda unor tracăsări constante, lucrează neîncetat la reabilitarea memoriei victimelor bolșevismului –, a regăsit acest jurnal studiind dosarul represiunii familiei Lugovski.

Tatăl, pe numele său adevărat Serghei Rîbin, s-a născut în 1885 într-o familie de țărani. Autodidact, licențiat în comerț la Moscova, militant socialist-revoluționar (SR), exilat în Siberia pe vremea țarului, el a fost ales după revoluția democratică din martie 1917 în diverse instituții, apoi se regăsește, la fel ca cea mai mare parte dintre socialiști-revoluționari, printre opozanții bolșevicilor după lovitura de stat a lui Lenin din 7 noiembrie 1917.

Autorizat să se întoarcă la Moscova la începutul Noii Politici Economice – lansată de Lenin în 1921, limitând instaurarea comunismului și autorizând revenirea activităților private –, Rîbin a creat împreună cu alți camarazi socialiști-revoluționari o cooperativă comercială care a devenit în scurt timp înfloritoare.

În 1928, considerând că puterea era destul de consolidată pentru a pune capăt Noii Politici Economice, Stalin relansează revoluția comunistă cu Primul Plan Cincinal și industrializarea sa accelerată, apoi colectivizarea forțată a pământurilor și corolarul acesteia, crearea Gulagului. Refuzând să-i lase pe funcționarii comuniști să preia conducerea cooperativei sale, Rîbin a fost arestat în ianuarie 1929 și condamnat la trei

ani de exil în Nord. Reîntors la Moscova în 1932, i s-a interzis să rămână în oraș. Arestat din nou în ianuarie 1937 și dus la Moscova, a fost condamnat la 10 ani de Gulag pentru că ar fi fost conducătorul unei organizații contrarevoluționare socialist-revoluționare. Întrucât a supraviețuit, a fost eliberat în 1947 și a murit la sfârșitul anilor '50, fără să-și revadă familia.

Soția sa, Liubova Vasilievna Samoilova, născută în 1887, era și ea originară de la țară. Absolventă a Institutului Superior de Fete din Moscova și profesoară de matematică, s-a căsătorit cu Rîbin în 1914, iar familia a luat numele Lugovski, după numele orașului natal al lui Serghei. Bibliotecară la cooperativa soțului ei, Liubova a fost dată afară în momentul arestării acestuia, în 1929, iar după 1932 a rămas singurul întreținător al familiei. În 1915, familia Lugovski avea două fete gemene, Olga (Lalia) și Eugenia (Genia). Apoi s-a născut Nina, la Moscova, pe 25 decembrie 1918.

Soarta întregii familii s-a schimbat la 4 februarie 1937, când le-a fost perchiziționat apartamentul și i s-a ridicat toată corespondența lui Rîbin, biblioteca cu lucrările socialist-revoluționare și cele două jurnale intime ale Ninei și Olgăi. Întrucât a refuzat să colaboreze cu NKVD împotriva soțului său, Liubova a fost condamnată în același timp cu cele trei fiice ale sale la cinci ani de Gulag și trimisă într-unul dintre cele mai teribile locuri de deportare, la Kolyma, evocată magnific de Varlam Șalamov în *Povestiri de la Kolyma*². Cele patru femei au supraviețuit și au fost eliberate din Gulag în 1942. Mama a murit la Magadan, în 1949 – ea va fi „reabilitată postmortem” în 1957 –, iar fiicele ei au putut pleca din Kolyma în 1947, pentru a fi transferate în Ural. În 1959, Ninei și soțului ei – Viktor Templin, fost deținut politic și artist – li s-a permis să se instaleze la Vladimir, la 200 de kilometri de Moscova. În 1963, Nina i-a scris lui Hrușciiov pentru a-i cere reabilitarea, iar sentința ei a fost anulată pentru... „lipsă de probe”. Pictor fiind, Nina a realizat o operă importantă, apreciată prin numeroase expoziții. Ea a murit în 1993, înaintea găsirii jurnalului său.

Acest jurnal, început în octombrie 1932 de către o adolescentă care nu avea încă 14 ani și ținut până la 3 ianuarie 1937, este un document unic, iar această ediție tradusă din limba rusă prezintă esențialul. Ea se citește în două registre paradoxale.

Primul este cel al unei vieți „normale”. Mai întâi, familia : tatăl, adesea absent, dar foarte prezent în gândurile fiicei lui ; mama care lucrează zi și noapte pentru a asigura cele necesare vieții de zi cu zi, rămânând inima căminului și confidenta fiicelor ei ; cele trei surori – Lalia, Genia și Nina –, mereu în mișcare, gata să se ciondănească, dar și bune prietene.

O familie care beneficiază de un apartament confortabil cu patru camere – un privilegiu pe vremea aceea –, care era încălzit iarna și în care Nina dispunea de propria cameră. Care pleca vara la *datcha*, la tatăl exilat aproape de Mojaisk, la un unchi sau la o mătușă. O familie în care se mânca bine, se pare, în această perioadă de mare penurie alimentară, permițându-și să aibă un câine, canișul Betka. La revelionul din 1935 au la masă chiar și mandarine. O familie care se poate îmbrăca în mod adecvat, cu palton, pălărie și ghiozdan – mama îi aduce Ninei pe 18 ianuarie 1933 un palton de blană.

Fetele duc o viață de adolescente „mic-burgeze”. Gemenele cântă, dansează, cântă la pian – există un pian în casă –, desenează, fac plimbări călare – cu o jachetă de călărie –,

patinează cu prietenele. Nina frecventează teatrul, unde întâlnește „mulțimea pestriță a femeilor în rochii de mătase” și Opera. Sunt fete cultivate, care citesc Lermontov, Turgheniev, Tolstoi, Cehov, Esenin și chiar Pokrovski.

Pe scurt, o familie tipică a micii intelighenții revoluționare moscovite, dar nu bolșevică, înaintea Marii Terori. De altfel, Nina e foarte conștientă de asta și notează acest lucru pe data de 8 iulie 1934, când călătorește cu mama ei cu trenul : „Dintre toți pasagerii din vagon, eram singurele care făceau parte din intelighenție și care mergeau la *datcha* și mi-e groaznic de rușine în fața acestor oameni pe jumătate flămânzi, care nu cunosc o clipă de odihnă”.

O altă dimensiune „normală” a jurnalului este Nina însăși. O adolescentă plină de viață, de întrebări, de angoase, ca majoritatea fetelor de vârsta ei. Laitmotivul ei : „Vreau să trăiesc !”, „Libertate, libertate, iată de ce este însetată inima mea”, „Trăiește cât timp ești vie”. Băieții sunt marea ei preocupare, cum notează la 1 mai 1935 : „Îmi petrec toată viața gândindu-mă doar la băieți ; orice alt subiect îmi pare lipsit de interes și fără importanță”. Dar e o preocupare dominată de grija „urâteniei” sale – are strabism –, ceea ce îi creează un complex, o mare timiditate și o face să se gândească în unele clipe chiar la sinucidere.

Nina este și o bună școlăriță moscovită „normală”, confruntată cu băieții – clasele sunt mixte –, dar și cu profesorii și cu o administrație pe care nu o apreciază deloc, așa cum notează în 26 noiembrie 1936 : „Impertinență față de profesori, disimulare și răutate. În raporturile noastre cu ei, nu e nimic ce ar putea aminti de aceste legături noi și excelente care sunt numite de acum «legături sovietice»”. Există o întrebare chinuitoare ce o frământă permanent în interior în legătură cu viitorul și posibilitățile ei universitare, reduse datorită priorității pe care o acordă regimul copiilor de cadre ale Partidului Comunist și tinerilor proveniți din clasele populare.

Există o neliniște alimentată de reflecția sa asupra statutului inferior al femeii din Rusia, chiar și în ochii unui revoluționar ca tatăl ei. Căci a doua mare problemă a ei este tatăl său, pe care îl adoră și îl detestă alternativ, atunci când e acasă și o pisează cu întrebări sau când este în exil, adică închis la Butirka, unde va putea cândva să-l viziteze. Și atunci este plină de dragoste și respect : „Îl iubesc când este revoluționar. Iubesc ideile lui de bărbat de acțiune, bărbat care își păstrează părerile, pe care nu le reneagă în schimbul unor avantaje din viața cotidiană”. Chiar dacă ea nu ne spune decât în trecere, e clar că o bună parte dintre reflecțiile sale politice și sociale, care alcătuiesc al doilea registru de lectură al jurnalului, provin de la tatăl ei și din ceea ce a reținut din discuțiile dintre părinți.

Al doilea registru este ușor de recunoscut : a fost aproape în întregime subliniat de anchetatorul NKVD însărcinat să citească această teribilă probă de culpabilitate care era jurnalul intim al unei fete de 15 ani. Aceste sublinieri arată că NKVD nu mai era o tradițională poliție politică, ci o poliție totalitară, o poliție a gândirii. Trebuie spus că Nina nu rămâne cu penița în călimară și că, puțin câte puțin, se văd apărând la suprafața destul de liniștită a vieții sale „normale” semnale tot mai neliniștitoare ce vorbesc despre instaurarea regimului totalitar inaugurat de Lenin și reactivat, apoi generalizat de Stalin începând din 1928.

Primul semnal este dat la 1 noiembrie 1932, cu percheziționarea-surpriză a apartamentului familiei Lugovski la ora 23.30. A doua zi, Nina evocă râzând reacțiile prietenei sale Irina, „îngrozită [...] doar la ideea pronunțării cuvântului *percheziție*”. Dar pe 21 ianuarie 1933, tatăl Irinei este arestat, iar Nina nu mai are chef să râdă : „Le-au distrus fericirea și liniștea, au redus la nimic modul de viață al întregii familii, obiceiurile lor, tot ce era aproape de sufletul lor. [...] Oh, ticăloșii, lepădăturile ! Cum îndrăznesc să facă asemenea lucruri ! Ah, bolșevici, bolșevici ! Până unde ați decăzut ? Ce faceți ? ”.

Al doilea semnal este dat la 24 martie 1933, când lui Rîbin i se refuză pașaportul. La sfârșitul anului 1932, regimul a instaurat un sistem de pașaport intern care te autoriza să locuiești într-un anumit număr de centre aglomerate. Acest sistem avea în vedere împiedicarea țăranilor ruinați și înfometați prin colectivizare forțată să fugă la orașe – de acum, colhoznicul era legat de colhozul lui ca un sclav – și epurarea orașelor de „elemente indezirabile”, definite în funcție de părerile lor de opozanți – cunoscute sau presupuse a fi așa – și de poziția lor socială. Ca socialist-revoluționar antibolșevic și fost responsabil al unei cooperative private, tatăl Ninei era o țintă perfectă. Astfel, a început un uriaș proces de marginalizare oficială a unei întregi părți a populației destinate răzbunării publice. Serghei Rîbin a fost constrâns să-și lase munca și familia, să se instaleze la peste o sută de kilometri de Moscova, să revină clandestin să-i vadă pe ai săi, cu riscul de a fi arestat, și obligat să-și părăsească domiciliul pe nepusă masă în cazul în care s-ar fi anunțat o razie în imobil.

Din acest moment, Nina se dezinteresează de viața socială – chiar dacă este uneori atrasă de vreun eveniment special, cum ar fi salvarea navei „Celiuskin”, prinsă între ghețurile banchizei –, neglijează manifestările tradiționale de 7 noiembrie și 1 mai, este tot mai sensibilă față de latura mincinoasă a propagandei. Cu ocazia accidentului avionului gigant „Maxim Gorki” în mai 1935, ea notează : „Oh, cum e la noi, această lăudăroșenie, voința de a demonstra cine suntem, în ciuda bunului-simț. Și din această cauză, a acestei lăudăroșenii, suferim cu toții”. I se întâmplă chiar să treacă la fapte, ca în ziua de 16 mai 1933, când smulge un afiș de pe imobilul ei care laudă avantajele unui nou împrumut obligatoriu.

În paralel, Nina observă creșterea îndoctrînării la școală, critică profesorul de sociologie, care laudă „înnoirea cadrelor și a numeroaselor instituții” și o repede când își pune întrebări cu voce tare. Denunță instalarea delațiunii chiar și în clase și transformarea unei glume de licean – redactarea de către băieți a unei foi provenind de la împăratul Krok al II-lea ! – în „organizație clandestină contrarevoluționară”. Chemată la director, ea face portretul aparatcicului perfect : „antipatic, ieșit în evidență datorită carnetului său de partid, cu șireteniile și capacitatea sa de a îndeplini toate sarcinile venite de sus, fără zel și fără să gândească. Înainte de a avea acest post, părea că a evoluat doar printre bandiții la drumul mare și poate printre prostituate. Cu siguranță nu în mediu școlar. [...] Un odios dictator. Era prima oară în viața mea când mă loveam de ceea ce se numește «puterea în exercițiu»”.

Din toate acestea, Nina trage concluziile corecte : „Domnește în URSS o împotrivire cum nu s-a mai văzut. Îngrozitor ! [...] Totuși, în parte, îi înțeleg pe bolșevici. Sunt grosolani și de o cruzime barbară, dar, din punctul lor de vedere, au dreptate : dacă nu-i bagă în sperieți încă din copilărie pe oameni, nu vor vedea instalându-se puterea lor pe

pământ, așa cum nu-și vor vedea propriile urechi. În consecință, ne educă pentru a ne face sclavi supuși și omoară nemilos din fașă cel mai mic suflu de rebeliune. Cea mai mică manifestare a spiritului critic, cel mai slab semn de independență sau de libertate a gândirii este pedepsit înspăimântător”.

Nina constată cum acest climat sufocant și toate dificultățile cotidiene schimbă comportamentul oamenilor. Mai întâi, pe mama ei: „Dumnezeule, biata mamă. [...] A îmbătrânit, e bolnavă, apatică. [...] Ai zice că e un cal epuizat de muncă, dar care continuă din inerție să tragă șareta toată ziua, deși nu mai are putere”. De asemenea, surorile ei, cu care are violente ciocniri, ca în 4 iulie 1933: „Nu pot fi de acord cu surorile mele. Pentru ele, socialismul este un regim adevărat, iar ororile de astăzi sunt în ordinea lucrurilor”. Sau pe 11 decembrie 1934: „O zi îngrozitoare. [...] Nu știu cum a alunecat conversația la cel mai periculos subiect posibil: puterea sovietică, bolșevicii și viața actuală. Ne-am trezit, ele și cu mine, pe poziții total opuse”.

Aceste certuri pot fi provocate pur și simplu și de foamea și promiscuitatea pe care le trăiește Nina la țară, în iulie 1933. Ea observă pe drept cum aceste circumstanțe speciale provoacă un proces de brutalizare până și în familia sa: „Suntem pe picior de război. [...] S-au întâmplat lucruri incredibile. Nu ne mai opream din țipăt unul la celălalt. De dimineața până seara, aerul răsună: «Brută!», «Imbecilule!», «Idiotule!». Era de necrezut câtă brutalitate putea țâșni din noi!”.

Această violență e remarcată de Nina și în societate, fiind provocată în mare măsură de degradarea constantă a situației economice din 1928-1929. Pe 21 august 1933, ea face un tablou foarte realist al diferitelor tipuri de magazine moscovite, începând cu cele ale nomenclaturii comuniste până la cooperativele de stat, unde sunt cozi interminabile. Citând prețurile, ea se indignează: „La cozi, oamenii se ceartă și blestemă viața. Sunt răi, înfometați, epuizați. Nicăieri nu se aude o vorbă de apărare a bolșevicilor urâți. [...] Ce vor mânca muncitorii în iarna aceasta?”. Întoarsă dintr-o vacanță din provincie, ea notează: „În locul solidarității muncitorești atât de celebrată, domnea acolo un antagonism visceral între muncitorii locali și sezonieri. Certurile și pumnii în gură erau o monedă curentă”.

Este sensibilă mai ales la soarta țăranilor – poate în amintirea originilor sale familiale și a bunicii ei, pe care o vedea adesea. În august 1933 scrie: „Lucruri ciudate se petrec în Rusia. Foamete, canibalism... Cei care vin din provincie povestesc lucruri ciudate. Ei spun că nu au timp să adune cadavrele de pe străzi, că orașele din provincie sunt pline de țărani în zdrențe și înfometați. Peste tot sunt jafuri teribile și banditism. Iar din grâнарul Ucraina ce a mai rămas? Nu o mai recunoști”. La 11 decembrie 1934, în timpul unei violente dispute, ea le pomenește surorilor despre „cele cinci milioane de morți din Ucraina”. Și este adevărat, deoarece în 1932-1933 puterea sovietică a organizat prin rechizițiile ei forțate și interzicerea oricărui ajutor dat înfometaților o uriașă foamete, care a lovit în principal Ucraina, făcând în jur de 5 milioane de victime³. Se constată deci că, în ciuda eforturilor considerabile ale puterii pentru a ascunde această tragedie de care era direct responsabilă, a uriașei campanii de dezinformare și a propagandei declanșate pentru a-i nega existența, informația a fost transmisă până la o liceană moscovită din vara lui 1933.

Atâtea nenorociri familiale și generale trezesc în Nina o adevărată ură împotriva bolșevicilor, ea neezitând să atace figurile sacre ale regimului. În noiembrie 1932 a

asistat la înmormântarea lui Aliluieva, soția lui Stalin, care s-a sinucis ; ea observă că în mulțime era „o bucurie rea” împotriva acestei „bolșevice”. În iunie 1933 își bate joc de o statuie a lui Lenin, o adevărată „caricatură”. Ajunge să dorească moartea conducătorilor bolșevici. Când a fost asasinat Kirov, la 1 decembrie 1934, ea se bucură : „Am regretat că nu am asistat la acest eveniment teribil și răsunător. Va fi un tâmbălău pe cinste acum”. Într-adevăr, ce scandal : marile procese de la Moscova, Marea Teroare și tot ce a urmat...

Ea îi purta pică mai ales lui Stalin, „acest ticălos, această lepădătură, acest josnic georgian” care „mutilează Rusia” : „Am ajuns la concluzia că trebuie uciși acești mârșavi. [...] Timp de mai multe zile, întinsă în pat, am visat felul în care îl voi omori pe acest dictator. [...] Strângeam pumnii de furie. Îl omor, și cât mai repede posibil. Mă răzbun și îl răzbun și pe tata. Îl omor”. Ne închipuim șocul inspectorului NKVD la această lectură...

Fără îndoială, caracterul progresiv al aplicării terorii de către Stalin, în special la Moscova, este bine subliniat de îngrijorarea ultimei însemnări a Ninei, la 3 ianuarie 1937 : „Trei vorbe despre revelion. Atmosfera a fost destul de veselă și însuflețită, însă ar fi putut să fie mai plăcută”. Va fi cu mult mai rea decât tot ce și-ar fi putut imagina Nina. A doua zi are loc percheziția și începe tragedia întregii familii.

Totuși, dacă familia Ninei ar fi fost arestată după iulie 1937, soarta ei ar fi fost probabil și mai rea. De fapt, prin ordinul nr. 00447 din 30 iulie 1937, care inaugura Marea Teroare, Nikolai Ejov, șeful NKVD, aflat în subordinea directă a lui Stalin, hotăra condamnarea „în categoria 1” – la împușcare – sau în „categoria 2” – la deportare în Gulag – „foștii membri ai partidelor necomuniste, criminalii și, în general, oamenii trecutului”, adică 767 397 de persoane, dintre care 386 798 au fost imediat împușcate. Nina și mama ei ar fi putut și ele să cadă sub incidența ordinului nr. 00486 din 15 august 1937, dat de Biroul Politic pe 5 iulie 1937, care autoriza arestarea familiilor „dușmanilor poporului” deja arestați, adică peste 18 000 de femei și 25 000 de copii (peste 15 ani).

La 28 septembrie 1933, Nina scria : „În această dimineață, mi-am spus : «Mă bucur că cresc și părăsesc această țară de barbari și de sălbatici»”. Stalin a trimis-o într-o țară și mai barbară, Kolyma, dar jurnalul ei ne-o redă intactă, autentică, acuzatoare. Un document important, care ne trimite inevitabil cu gândul la *Jurnalul Annei Frank*, chiar dacă împrejurările în care au fost scrise cele două sunt destul de diferite. Aceeași luciditate nemiloasă în ochii celor două adolescente și aceeași prospețime a scriiturii. Aceeași mărturie a unei vieți palpitate, sfârșimată de o putere totalitară. Să nu uităm niciodată.

CAPITOLUL X

Jurnalele intime sovietice : psihologia totalitară¹

Deschiderea arhivelor sovietice în anii '90 la Moscova a permis lămurirea unor întregi capitole ale perioadei leniniste și staliniste din URSS. Un nou depozit de arhive este adus astăzi la lumină, acela al jurnalelor intime ținute de cetățeni sovietici și oferite publicului fie de familiile lor, fie descoperite în arhivele poliției politice. Această documentare inedită permite o analiză a celor mai intime gânduri ale cetățenilor „paradisului muncitorilor”, departe de fațada propagandistă și discursurile admise de ideologie.

Încă din 2005 a fost publicat în Franța jurnalul Ninei Lugovskaia, o școlăriță sovietică dintr-o familie moscovită de socialiști-revoluționari². La 4 ianuarie 1937, NKVD – poliția politică a lui Stalin – perchiziționează apartamentul familiei Lugovski și ridică jurnalul pe care Nina îl ținea de la vârsta de 13 ani, din 1932. Acesta se dovedește în curând un teribil element acuzator : în vara anului 1933, povestind o vacanță la țară, unde a descoperit foamea provocată de către putere împotriva țăranilor ucraineni ce rezistaseră la colectivizarea forțată și cele „cinci milioane de morți” ca urmare a foametei, Nina a visat „să-i ucidă pe acești ticăloși”, să-l „ucidă pe dictator”, pe Stalin. Această crimă virtuală le-a costat pe mamă și pe cele trei fete deportarea în Gulagul de la Kolyma, iar pe tată dispariția în furtuna violentă stărnită de găsirea acestui jurnal.

Bazându-se pe același tip de documente – jurnale intime –, Jochen Hellbeck, istoric la Rutgers University, ne propune în *Revolution on my mind. Writing a diary under Stalin*³ o cu totul altă analiză a gândurilor intime a patru comuniști, activiști din perioada stalinistă.

Prima este Zinaida Denisevskaja. Această profesoară de științe trăiește într-o mare singurătate afectivă, de călugăriță laică foarte melancolică. Având vârsta de 30 de ani în momentul preluării puterii de către bolșevici, ea le condamnă ideologia și crimele. În același timp, fiind salariată într-o fermă experimentală, își abandonează puțin câte puțin individualismul radical, fiind atrasă de promisiunea unei noi vieți colective și regăsește etica clasică a inteligenței ruse dinainte de 1917, îndreptată către munca în slujba societății.

La sfârșitul anilor '20, regimul începe o violentă campanie împotriva „specialiștilor burghezi” – elită formată înainte de 1917 –, iar Denisevskaja respinge această amenințare ce ajunge să-i afecteze și anturajul. Atunci, aspirația sa tot mai mare de a participa la o

viață colectivă este exprimată și de dorințele ei cele mai secrete : se îndrăgostește de unul dintre elevii săi, Alioșa, mai mic cu 15 ani decât ea, care devine și primul ei amant atât de mult visat și simbolul noii inteligenții sovietice, modelul „omului nou”. De-acum, profesoara cultivată se va supune „educației de clasă” a elevului ei și se va căsători cu partenerul ideologic pe care îl vedea în acest bărbat. Prima întâlnire fizică este dură, dar această decepție în dragostea personală se transfigurează în dragoste „colectivistă” : Denisevskaia se aruncă în lectura lui Marx !

Este însă curând recuperată de Stalin, care lansează colectivizarea forțată la sate și „lichidarea chiaburilor”, acești exploatare individuali pentru care agronomii experimentează noi tehnici. Or, atunci când represiunea îi lovește pe director și pe colegii ei, Denisevskaia se entuziasmează în favoarea colectivizării și se lasă convinsă în final că foametea astfel provocată este rezultatul sabotajului „specialiștilor burghezi” ! În fața teribilelor presiuni, ea capitulează : după participarea la defilarea de 1 Mai, scrie : „M-am simțit pentru prima oară percepută ca o ființă omenească, un membru al societății” ; sau : „Noi toți, noi eram unul. [...] Eram o picătură din mare”. Ea se consideră de-acum *renăscută*, reînviind în marea familie sovietică. Nu va mai profita deloc de această viață și va muri de cancer în martie 1933.

Al doilea caz cercetat de către Jochen Heelbeck este cel al lui Stepan Pidlubnii, fiu de țărani ucraineni, născut în 1914. În timpul campaniei de „lichidare a chiaburilor” din 1928-1930, mica fermă a părinților săi a fost confiscată, tatăl a fost deportat în Gulag, iar mama și fiul aruncați în stradă. Cu acte false, care îi demonstau originea muncitorească, Stepan a fugit la Moscova, unde a reușit să intre ucenic la tipografia... revistei *Pravda*. Foarte hotărât să se descurce și să se integreze în noul regim, Stepan devine activist în Komsomol – tineretul comunist –, șeful unei brigăzi de muncitori și, curând, redactorul unui ziar de perete. În schimb, adoptă normele sovietice și denunță public „devianții”. Și totuși, când visează să devină scriitor și să renască la noua viață sovietică, este torturat de conștiința de a fi „un fiu de chiabur” și se teme să nu fie demascată ca „dușman de clasă”. Singurul său prieten este jurnalul său, început în 1931, căruia îi încredințează angoasele și care ne dezvăluie schizofrenia în care trăia. El speră totuși că frecvența cotidiană a proletariatului – la *Pravda* ! – l-ar putea purifica de „esența sa de chiabur” și l-ar putea face să dobândească ideologia proletară. Constrâns să-și controleze permanent comportamentul, Stepan îl copiază întru totul pe secretarul Komsomolului, ca să-și demonstreze mai bine conformitatea indispensabilă supraviețuirii sociale.

Ca o ironie a istoriei, strădania sa îl face să fie reperat de NKVD, care îl obligă să devină informator. Din clipa aceea, tensiunea sa psihologică este extremă, datorită opoziției totale dintre gândurile intime și comportamentul său social : „Secretul meu zilnic este secretul vieții mele interioare, care nu-mi permite să devin o persoană cu caracter independent. Nu pot să mă exprim deschis și clar, nici nu pot avea o gândire liberă”.

Dezgustul de sine, ura de sine cresc în decembrie 1932, când puterea face pașapoarte interne, singurele care permiteau să locuiești în Moscova ; zeci de vecini de-ai lui Stepan sunt expulzați. Acesta e pe cale să-și piardă cumpătul, iar din acea clipă aderă cu sinceritate la regim, ceea ce îl face fericit. Iar când nepoții lui, rămași la țară în Ucraina,

îi scriu protestând împotriva foametei și îl imploră să-i ajute să supraviețuiască, Stepan subliniază în jurnalul său că a primit implorarea lor cu „calm” bolșevic.

Această fericire este risipită în octombrie 1934 : NKVD descoperă adevărata sa origine socială, dar nu ține cont de ea, cu condiția să continue să muncească pentru „organe”. Reacția lui exprimă sindromul Stockholm, dragostea călăului : „Gândul că eram cetățean sovietic al familiei comune a Uniunii Sovietice ca oricare altul mă obligă să le răspund cu dragoste celor cărora le datorez acest lucru. De-acum nu mai fac parte dintre dușmani”. Plouă cu gratificații : locuință nouă, autorizarea începerii studiilor medicale.

Dar, la începutul anului 1936, e denunțat public ca fiu de chiabur, exclus din Komsomol și din universitate. La aceste vești, Stepan reacționează făcând arborele genealogic al familiei sale paterne, din secolul al XVIII-lea. Până la urmă, mama lui (în decembrie 1937) și el însuși (în octombrie 1939) sunt arestați și deportați în Gulag. Supraviețuiesc, iar tatăl, mama și fiul se vor reîntâlni la Moscova după război.

Jurnalul intim al lui Leonid Potemkin ne dezvăluie cazul foarte diferit al unui băiat născut în 1914, care este posedat de o adevărată voință de putere, de o aspirație furibundă de a deveni „șef”. Or, acestui tip de oameni sistemul sovietic le oferea enorme posibilități și imense satisfacții narcisiste – fără a uita gratificările materiale și simbolice. Intrat în 1934 în Komsomol, responsabil sindical, apoi agitator politic în 1936, el devine un specialist al marxism-leninismului, continuându-și în același timp studiile de geologie. În 1947 descoperă un enorm zăcămint de nichel, care-i va asigura succesul politic și-l va propulsa în înalta nomenclatură, mai întâi secretar de partid în districtul Moscova (în 1956), apoi viceministru al cercetărilor miniere (în 1965).

În cazul său, apartenența la partid este expresia dorinței de putere, deci de libertate. În viziunea sa eroică și romantică pe care o atribuie comunismului, se vede în postura de artist și chiar demiurg. Și în cazul acestui activist care-și consacră timpul demascării dușmanilor ascunși ai partidului, dragostea față de puterea sovietică a înlocuit dragostea față de persoană. El și-a apropiat total valorile staliniste și, în final, nu exprimă nici regrete, nici remușcări.

Aleksandr Afinoghenov s-a născut în 1904. De la vârsta de 13 ani, din 1917, este ales secretar al Uniunii Locale a Studenților Comuniști, aproape de Riazan, și se mândrește că a intrat în clasă „speriindu-i pe profesori cu atitudinea mea dominatoare și cu revolverul la centură”. Admis în Partidul Bolșevic la 17 ani, se instalează în 1927 la Moscova și devine unul dintre liderii organizației radicale, numită Asociația Rusă a Scriitorilor Proletari (RAPP). Prima sa lucrare în stilul „realist proletar” – *Excentricul* – este prezentată în fața lui Stalin, care o recomandă membrilor Comitetului Central. Cea mai cunoscută piesă a lui – *Frica* – opune o tânără comunistă entuziastă unui profesor din vechea intelighenție rusă, pe care îl îndeamnă să se ralieze construcției socialismului. Când, în octombrie 1932, Stalin reunește intelectualii și îi îndeamnă să se alăture campaniei de industrializare a țării, devenind „ingineri ai sufletelor”, Afinoghenov face parte dintre invitați. Și este coorganizator al congresului de întemeiere a Uniunii Scriitorilor, care va deveni structura unică și obligatorie a intelectualilor.

Aceste promovări sunt însoțite de gratificări serioase : apartament cu patru camere confortabil amenajat, salariu foarte mare, acces la magazinele speciale, autorizația de a călători în străinătate și de a-și aduce de acolo o mașină, are o *datcha* la dispoziție. Pe scurt, Afinoghenov aparține noii elite a regimului, pe care el este gata să-l servească fără a-și pune întrebări. De altfel, din jurnalul său intim ținut din 1926 nu reiese nici o îngrijorare metafizică în legătură cu colectivizarea forțată, cu marea foamete ucraineană din 1932-1933 sau cu instaurarea Gulagului. E drept că scriitorul nostru frecventează asiduă *datcha* lui Iagoda, atotputernicul șef al NKVD...

Totuși, în 1933, când Afinoghenov scrie o piesă intitulată *Minciuna*, în care aduce pe scenă îndoilele unei tinere comuniste care se întreabă despre pertinența „liniei generale” a partidului și indiferența față de oamenii care construiesc socialismul, Stalin critică direct „această bolboroseală plictisitoare” ; autorul este obligat să-și retragă telegrafic piesa de la trei sute de teatre ! Avertismentul a fost atât de aspru, încât Afinoghenov se întreabă : oare nu se află pe cale să alunece în parazitism ? Prin urmare, decide să-și folosească jurnalul pentru a reconstitui eul său comunist, pentru a-și regăsi credința în sensul istoriei, entuziasmul necesar transformării în literatură a directivelor de partid. Stalin consideră fără îndoială că nu l-a măcinat destul, iar în 1936 interzice toate piesele lui Afinoghenov, ceea ce nu-l împiedică pe acesta să se felicite în jurnal pentru formidabila epurare începută de persecutorul său pentru a curăța partidul, ceea ce pentru el înseamnă o șansă de a demonstra că este un adevărat bolșevic.

Dar epurarea îl ajunge și pe el : la 4 aprilie 1937, *Pravda* anunță arestarea lui Iagoda. Toată vechea conducere a RAPP este vizată, șeful ei fiind soțul sorei lui Iagoda... Silit la o autocritică publică, Afinoghenov recunoaște că atât ca persoană, scriitor, cât și comunist, el a „degenerat”, ceea ce necesită „o intervenție chirurgicală” ; în cursul unei ședințe care a durat mai mult de patru zile, 30 de scriitori îl denunță. În curând este exclus din partid și alungat din apartament, în timp ce mai mulți dintre „complicii” lui – care au refuzat autocritica – sunt executați.

Refugiat în *datcha* sa, Afinoghenov se încredințează jurnalului său : în timp ce se consideră nevinovat de crimele ce i se impută, el încearcă disperat să dea un sens existenței și crede că este victima unui vast complot „fascist”, vizând distrugerea celor mai talentați artiști sovietici. Este sfâșiat între două sentimente : teama permanentă de a nu fi arestat, el meditănd la Cervantes și Dostoievski și visând la o existență departe de această lume zgomotoasă și nebună, dar în același timp visează la reintegrarea în partid. „Încep să mă tem că-mi pierd mințile”, scrie el. Ajunge să redacteze propriul interogatoriu imaginar pentru un ofițer NKVD căruia îi propune o „evaluare politico-morală” aprofundată pentru verificarea purității conștiinței sale de comunist !

În cele din urmă, într-un fel de extaz cvasireligios, se felicite pentru „miracolul” săvârșit : autocritica a provocat moartea vechiului „eu” și l-a făcut să renască în „omul nou” sovietic. De-acum, îmbogățirea personalității sale trebuie să treacă prin adoptarea identității sociale dorită de regim. Afinoghenov a ucis în el ceea ce rămăsese din ethosul tradițional al intelighenției ruse. El se supune epurării ce „purifică” și justifică faptul că ea l-ar putea zdrobi, un ultim serviciu făcut partidului – confirmând astfel analiza lui Arthur Koestler⁴. El se consideră „călimara” genialului Stalin, care se va exprima prin el. Are totuși sub ochi exemplul vecinului său de *datcha*, Boris Pasternak, care,

detașat de circumstanțele tragice ale momentului, scrie *Doctor Jivago* fără să-i pese de amenințări.

În decembrie 1937, convins că „miracolul” i-a redat toată puritatea comunistă, Afinoghenov cere reintegrarea sa în partid, pe care o obține în ianuarie 1938, beneficiind de rezoluția Comitetului Central, care regretă că prea mulți comuniști buni au fost excluși. Ceea ce Annie Kriegel numea într-o analiză pătrunzătoare „pedagogia infernală”⁵ a terorii a funcționat perfect: în loc să-și pună întrebări referitoare la resorturile inchizitoriale ale epurării, Afinoghenov nu are cuvinte suficiente pentru a-i mulțumi lui Stalin și NKVD, care, în marea lor înțelepciune – „sensibilitatea lor umană [sic]” –, au știut să-i acorde încredere, ceea ce nu vor regreta.

Abia reabilitat, scriitorul se lansează în campania de epurare împotriva „oportuniștilor” care i-au denunțat pe „comuniștii buni”. Iar de Anul Nou 1939 e în culmea fericirii. Primește un bilețel adresat „tovarășului Afinoghenov” în care Stalin se scuză că nu a avut timp să citească manuscrisul la care autorul i l-a trimis. Fără îndoială rămâne în Purgatoriu: noua sa piesă n-a fost inclusă în repertoriu. Dar războiul îl va trimite în Paradisul socialist: la 29 octombrie 1941, când se află la sediul Comitetului Central, o bombă nemțească îl omoară pe loc și face din el un martir al fascismului. Sfârșitul poveștii reflectă perfect morala comunistă a acestei epoci: la 29 octombrie 1946, la a cincea comemorare a morții lui, Casa Scriitorilor din Moscova îi consacră o seară prezidată chiar de cel care l-a denunțat primul în 1937.

Jurnalele prezentate de Jochen Hellbeck⁶ arată prin ce procese intime putea trece un cetățean sovietic în timpul lui Stalin ca să devină activist comunist: dorința de putere asupra celorlalți, căutarea de foloase materiale și simbolice, dar și teama permanentă de a nu fi numit „dușman de clasă” și de a-și pierde capul. Din acel moment, persecutatul-persecutor⁷ era constrâns să-și însușească valorile partidului unic și să-și proclame adeviziunea la ideologia comunistă, care îi permitea justificarea participării la un regim de teroare. Astfel, nemulțumindu-se să pună în acțiune o inginerie socială – deportând sau exterminând grupuri sociale sau naționale întregi –, Stalin a pus la punct și o inginerie mentală și psihologică ce asigura participarea unei părți a cetățenilor la marea mașinărie totalitară.

CAPITOLUL XI

Stalin și evreii

Problema relațiilor istorice dintre lumea ebraică și revoluția comunistă – de la Karl Marx la Troțki, Zinoviev și Kamenev, locotenenții lui Lenin – n-a încetat de un secol și jumătate să fie în centrul violentelor polemici reactivate serios în timpul denunțării de către naziști a „iudeo-bolșevismului”. În cartea lui Stalin și evreii¹, a cărei prefață mi-a încredințat-o, Arkadi Vaksberg, ziarist și scriitor care a cunoscut foarte bine toată perioada sovietică, revenea asupra evoluțiilor și a continuității antisemitismului în Rusia țaristă, în URSS și în Rusia postcomunistă. Aleksandr Soljenișin a publicat apoi importanta sa lucrare Două secole împreună², ce oferă un punct de vedere rusesc asupra acestei probleme.

Istoria relațiilor dintre evrei și Rusia țaristă a fost sub semnul discriminării – evreii fiind izolați într-o „zonă de rezidență”, la vest de Imperiu și supuși interdicțiilor profesionale – și, de prea multe ori, al unei tragice persecuții presărată de violente pogromuri. Antisemitismul era atunci o politică de stat revendicată cu mândrie de o facțiune ultranaționalistă și reacționară. Revoluția din februarie 1917 a eliberat deodată evreii de această opresiune. Mulți dintre ei se angajează total atât în mișcările democratice, cât și în cele revoluționare. Războiul civil declanșat prin preluarea puterii de către bolșevici la 7 noiembrie 1917 a prilejuit un nou val de pogromuri atât din partea „albilor”, cât și a naționaliștilor ucraineni sau ai Armatei Roșii. Odată bolșevicii bine instalați la putere, situația evreilor din noua Rusie părea să se amelioreze simțitor. Mulți dintre ei s-au implicat în instituțiile noului regim, aglomerând marile orașe, care până atunci le-au fost interzise. Astfel, la începutul anilor '30, Moscova număra peste 250 000 de evrei, la o populație evreiască sovietică de aproximativ 3 milioane de persoane. Această lume idiș a cunoscut un fel de „vârstă de aur” culturală prin intermediul ziarelor, teatrelor, al grupurilor muzicale, al cluburilor de tot felul.

Totuși, norii se adunau sub conducerea noului șef absolut al partidului, Iosif Stalin. Uniunea Sovietică era în principiu o republică federativă ce respecta fiecare dintre republicile naționale care o compuneau. În plus, Stalin fusese primul comisar al poporului pe problema naționalităților, ceea ce ar fi trebuit să-l facă mai sensibil decât pe alții din acest punct de vedere. Or, foarte repede, vedem că acest lucru nu a contat. De îndată ce a început colectivizarea forțată a agriculturii, în 1929, Stalin s-a confruntat repede cu o rezistență generală, foarte puternică, în Ucraina, unde relația dintre țărânie și sentimentul

național era intensă. Atunci el a lansat cunoscutul slogan „Să-i lichidăm pe chiaburi și clasa lor”, deportând milioane de țărani, împușcându-i pe cei mai recalcitranți și organizând în vara anului 1932 o foamete de proporții, destinată să distrugă definitiv întreaga existență socială și națională a țăranimii ucrainene. Acest genocid a dus timp de nouă luni la moartea prin înfometare a aproximativ 5 milioane de persoane. În 1938, Nikita Hrușciiov, devotat lui Stalin, a fost numit în fruntea Ucrainei, unde, printr-o represiune feroce, a sfârșit orice posibilitate de independență față de puterea de la Moscova.

Mândru de aceste prime rezultate spectaculoase și impunându-și puterea absolută asupra partidului, și a partidului asupra țării, Stalin își asigură spatele. Temându-se ca, în caz de război – cu Germania, Polonia, Japonia sau cu orice altă țară –, minoritățile frontaliere să nu se transforme în coloane a cincea, el ordonă din 1935 deportarea masivă din vest a polonezilor, finlandezilor și nemților, iar din est a coreenilor.

În 1937, „marele cârmaci” a decis accelerarea acestui proces, declanșând Marea Teroare. În 14 luni (1937-1938) au fost organizate „mari operații teroriste secrete”, planificate, centralizate și puse la punct de Stalin personal. Acestea au urmat, pe de o parte, „linia chiaburilor”, a cărei țintă erau „oamenii trecutului” – aristocrați, preoți, burghezi, țărani care până atunci scăpaseră de teroarea de clasă –, iar pe de altă parte, o linie „națională”, vizând minoritățile naționale implantate în apropierea frontierelor (polonezi, nemți, finlandezi, coreeni etc.). În total, peste 700 000 de împușcați și milioane de deportați.

Pe acest tragic fundal, Arkadi Vaksberg, care a cunoscut din interior această istorie, a putut accede la numeroase documente inedite și a cules aceste mărturii confidențiale, a trasat din nou drumul întortocheat care a condus la reactivarea persecuției antisemite în URSS.

În timpul primei jumătăți a anilor '30, evreii au fost mai degrabă scutiți de represiune. În 1933, Stalin le-a impus locuitorilor de la orașe un pașaport intern, pe care, în căsuța a cincea, era menționată obligatoriu originea etnică – în cazul acesta, „evreu”. În mai 1934, Stalin a hotărât să creeze regiunea autonomă evreiască din Birobidjan, în adâncul Asiei Centrale, care viza fără îndoială îndepărtarea de capitală a unei părți din populația evreiască, dar care nu a avut prea mare succes. Desigur, în timpul primului Mare Proces de la Moscova, în vara anului 1936, 11 din 16 acuzați erau evrei, dar acest lucru reflecta doar prezența lor importantă în rândul generației vechi bolșevice, pe care Stalin hotărâse să o extermine.

În schimb, la 12 ianuarie 1931, acesta declarase *urbi et orbi*, într-un interviu dat Agenției Telegrafice Evreiești: comuniștii sunt „dușmanii feroce și ireductibili ai antisemitismului, formă extremă a canibalismului”. Foarte mulți evrei erau în sferele puterii, astfel încât, în 1936, aproape 40% din cadrele poliției politice de la vârf erau evrei. Iar doi dintre oamenii cei mai apropiați ai „tătucului popoarelor”, Kaganovici și Mehliș, erau tot evrei.

Ca de obicei, acest strateg viclean și fără scrupule care era Stalin juca simultan mai multe partide și ținea discursuri diferite. El a continuat față de exterior – războiul din Spania obliga la acest lucru – să aibă tradiționalul discurs internaționalist al bolșevicilor și noul discurs antifascist inaugurat în 1934. Dar pe plan intern a accelerat întoarcerea

la semnele evidente ale naționalismului rus, chiar țarist, publicând în *Pravda* din 15 ianuarie 1937 un editorial închinat slavei „Marelui popor rus”.

Angajat în primăvara lui 1939 într-o îndrăzneță manevră diplomatică între Hitler și democrați, Stalin, care propunea neutralitatea sa celui ce oferea mai mult, a decis la începutul lui mai să opteze pentru propunerea hitleristă și a jucat cartea evreiască : pe 4 mai, l-a demis pe ministrul de Externe, Maxim Litvinov – un evreu, pe numele său adevărat Wallach-Finkelstein –, precum și pe majoritatea colaboratorilor săi evrei, un semnal foarte clar în direcția Germaniei naziste. De îndată ce au fost semnate cele două tratate germano-sovietice pe 23 august și pe 28 septembrie 1939, discursul antinazist – și deci denunțarea antisemitismului și a persecuției evreilor în Germania și în țările ocupate de naziști – a dispărut brusc din întreaga propagandă comunistă din URSS și din toată Internaționala Comunistă, și asta până în iunie 1941.

Între septembrie 1939 și iunie 1940, Stalin a tras foloasele alianței sale cu naziștii, iar Armata Roșie a putut invada fără vărsare de sânge partea de est a Poloniei, Țările Baltice și provinciile românești Basarabia și Bucovina de Nord. Și, dintr-odată, problema evreiască s-a pus cu acuitate. URSS, care număra aproximativ 3 milioane de evrei, a „recuperat” 2 milioane suplimentare : 1 270 000 de polonezi, 250 000 din Țările Baltice și 375 000 din România. Desigur, ei au fost „sovietizați”, ca și restul populației, dar, neapartenând în cea mai mare parte a timpului nici elitelor autohtone, nici țărănimii, ei au avut mai puțin de suferit din cauza terorii care însoțea cucerirea lor ; totuși, peste 250 000 de evrei polonezi care nu doreau nici să se întoarcă în zona ocupată de Germania, nici să adopte naționalitatea sovietică au fost deportați în Gulag, alături de aproximativ 25 000 de evrei din Letonia.

În paralel, naziștii, care încă nu recurseseră la „soluția finală” a problemei evreiești, se lansaseră în numeroase operațiuni de discriminare și persecuție în partea de vest a Poloniei. Aceasta părea că îl lasă pe Stalin impasibil. El a acceptat să primească, între octombrie 1939 și iunie 1941, 300 000 de evrei fugiți din Polonia de vest, doar pentru că aceștia, care erau mai ales tineri, au acceptat să muncească pe șantierelor din nord sau din Siberia ; ceilalți, cu zecile de mii, au fost împinși în zona de ocupație germană. Pentru a-i face pe plac lui Hitler, Stalin a înapoiat chiar naziștilor peste 4 000 de antifasciști nemți, printre care numeroși evrei. În plus, un fapt puțin cunoscut, a respins două scrisori, înapoiindu-le Oficiului pentru Emigrarea Evreilor de la Berlin și Viena, care la începutul anului 1940 propuneau guvernului sovietic să-i primească în Birobidjan pe toți evreii din Reich, adică peste 350 000, și pe cea mai mare parte dintre evreii din Polonia de vest, peste 1 800 000³.

Atacul german a modificat provizoriu locul evreilor în politica lui Stalin. De fapt, puțin după ce au intrat pe teritoriul sovietic, naziștii au pus în acțiune așa-numitele *Einsatzgruppen*, însărcinate cu exterminarea sistematică a bărbaților evrei, apoi, foarte repede, a întregii populații evreiești, având loc masacre cum ar fi cel de la Babi Yar, unde au fost asasinați peste 30 000 de evrei, la 29 septembrie 1941. Fiind la curent cu aceste operațiuni de exterminare, Stalin a autorizat la 24 august 1941, la Moscova, un mare miting condus de principalele personalități sovietice evreiești, care au lansat la radio un apel „Fraților noștri evrei din lumea întreagă”, în care denunțau în mod clar punerea în acțiune de către naziști a exterminării „poporului evreu”⁴. Iar la 7 noiembrie 1941 a fost

singura dată în timpul războiului și după acesta când Stalin a ținut un discurs în care a făcut aluzie la persecuția specifică a evreilor.

În 1942, Stalin a decis să joace din nou cartea evreiască, dar de data aceasta pentru a-i manevra mai bine pe aliații săi englezi și americani, și a permis crearea Comitetului Antifascist Evreu (CAJ). Întrucât era sub înalta autoritate a șefului poliției politice, Beria, acesta a fost însărcinat să întărească propaganda prosovietică din Statele Unite și să strângă fonduri importante pentru URSS, iar în plan secund să faciliteze activitatea „spionilor atomiști” ai Moscovei pe teritoriul american. Susținerea oficială a CAJ în 1942-1943 a dat multe speranțe conducătorilor lui, făcându-i să creadă chiar că a venit momentul să relanseze ideea creării unei republici evreiești autonome; ei au propus asta în scrisoarea din 21 februarie 1944, adresată conducerii Partidului Comunist al Uniunii Sovietice.

Dar vremurile erau deja pe cale să se schimbe sau, mai degrabă, să revină la normalitatea stalinistă. Într-adevăr, sigur de-acum că va câștiga războiul, Stalin a decis să termine munca începută în timpul Marii Terori, lichidând prin noile „mari operații teroriste secrete” „minoritățile” frontaliere neruse și considerate în mod tradițional turbulente, rebele. Din 27 până pe 30 decembrie 1943, el a deportat 93 000 de kalmuci, apoi, din 23 până pe 28 februarie 1944, 521 000 de ceceni și inguși, între 18 și 20 mai 1944, 180 000 de tătari din Crimeea, și, în fine, zeci de mii de greci, bulgari, armeni, turci și kurzi din Caucaz. În timpul toastului în cinstea victoriei, la 24 mai 1945, Stalin a numit poporul rus „poporul conducător” și s-a orientat mai clar spre un național-comunism.

Din acest moment, evreii și CAJ au apărut tot mai mult ca viitoare victime. A început să apară un antisemitism de stat: evreii au fost îndepărtați din posturi de răspundere, lăsați chiar fără locuri de muncă. La 19 noiembrie 1946, un tânăr aparatcic în ascensiune, Mihail Suslov, a adresat secretariatului de partid o scrisoare în care denunța pericolul naționalist reprezentat de CAJ; în același timp, Stalin a interzis publicarea *Cărții negre asupra exterminării evreilor din URSS*, culegere de mărturii adunate de doi dintre cei mai cunoscuți scriitori evrei, Ilya Ehrenburg și Vassili Grossman⁵. La sfârșitul anului 1947, Stalin și-a dat personal acordul pentru lichidarea, camuflată în accident, a lui Solomon Mihoels, actor evreu foarte cunoscut, care activase cu succes în CAJ; Mihoels a fost asasinat pe 12 ianuarie 1948.

Dacă în politica internă Stalin a jucat deschis cartea antisemită în favoarea liniei național-comuniste, pe plan extern, el nu-și epuizase avantajele direcției filosemite. În special, el susține cu putere crearea statului Israel, autorizând chiar ca mii de militari evrei sovietici să ajute tânărul stat în războiul său inițial împotriva țărilor arabe în mai 1948. Stalin spera să controleze și să dispună astfel de un atu în Orientul Mijlociu, atât față de englezi, cât și față de americani⁶.

De îndată ce a înțeles că aceste speranțe îi vor fi spulberate, sioniștii fiind stăpâni pe situație, el a abandonat definitiv această direcție, pentru a-și alinia atitudinea pe care o avea în exterior – denumită „antisionism” – cu poziția sa internă, deschis antisemită. La 20 noiembrie 1948 a dat ordinul de dizolvare a CAJ, iar din 1949 a început în URSS o violentă campanie împotriva evreilor, care, după ce au fost acuzați de naționalism sionist, au devenit „cosmopoliți apatrizi”. Antisemitismul de stat a devenit nedisimulat,

evreii fiind discriminați moral și material și creându-se în opinia publică un climat favorabil unei persecuții de mare amploare. Astfel, în 1952, are loc montarea procesului secret al conducătorilor CAJ – în frunte cu Lozovski⁷ –, apoi, în martie, deschiderea unui nou proces, în care erau implicate peste două sute de personalități evreiești și, în fine, în ianuarie 1953 se pune la cale „complotul cămășilor albe”, care, conform informațiilor date de Arkadi Vaksberg, trebuia să pornească o mare operațiune de deportare a evreilor.

Moartea lui Stalin a pus capăt brusc acestor proiecte, dar, după căderea lui Nikita Hrușciiov, la jumătatea anilor '60, politica antisemită a reapărut sub conducerea neobositului Suslov – care, să ne reamintim, era cea mai înaltă personalitate sovietică prezentă la funeraliile lui Maurice Thorez, conducătorul istoric al PCF, în 1964 !

Astăzi, la peste zece ani de la căderea regimului sovietic, întoarcerea în forță a comuniștilor e însoțită de puternice manifestări antisemite, sub pretextul patriotismului rus. În primăvara anului 2001, când Vladimir Putin era președintele Rusiei, aproape o treime dintre deputații Dumei au refuzat să păstreze un moment de reculegere în memoria evreilor din URSS asasinați de naziști. Arkadi Vaksberg ne îndrumă cu competență și măiestrie printre meandrele întortocheate ale acestei tragice și tulburi istorii.

Rămâne o problemă gravă și tragică din anumite puncte de vedere : care parte a evreilor a participat la revoluția bolșevică și la instaurarea sistemului totalitar comunist ? Căci, dacă evreii din URSS au fost persecutați masiv – exterminați de naziști și discriminați de regimul de după 1945 –, ei au fost și – foarte puțini, e drept – de partea persecutorilor, în organele Partidului Comunist, ale poliției politice și ale Armatei Roșii. Ar fi onorabil din partea unui evreu, rus mai ales, să abordeze această delicată problemă pentru a stabili ceea ce Paul Ricœur numește „dreapta memorie”.

CAPITOLUL XII

Teroarea poate fi „blândă”

Publicarea Cărții negre a comunismului în majoritatea fostelor țări cu „democrație populară” și în regiunile anexate la URSS și sovietizate m-a purtat în aceste țări pentru a susține conferințe și dezbateri publice legate de apariția cărții. Cu această ocazie, am întâlnit numeroși martori și am putut să percep mai bine natura opresiunii căreia i-au fost victime sub regimul comunist. Or, cu excepția perioadelor paroxistice ale preluării puterii de către comuniști și ale perioadei staliniste – unde se aplica o teroare de mare intensitate –, acești cetățeni au suportat în majoritatea timpului o teroare de slabă intensitate – teroarea „blândă” –, ceea ce nu înseamnă că a fost mai puțin eficientă pe termen lung¹.

De la publicarea în 1997 a *Cărții negre a comunismului*, numeroși istorici au pus accent pe rolul fundamental al terorii în regimurile comuniste, mijloc de cucerire, păstrare și gestionare a puterii. În acest timp, episoadele cu adevărat tragice – asasinate în masă, deportări colective, sistem concentraționar – care șochează prin cruzimea călăilor și numărul victimelor, care se numără cu sutele de mii, chiar cu milioanele, nu trebuie să oculteze teroarea de mică intensitate criminală, mijloc preferat de inoculare a fricii în societate, cu scopul de a o putea dezintegra mai bine și deci de a o controla.

Această „teroare blândă”, care nu provoacă direct moartea fizică, ia formele clasice ale unui stat polițienesc, dar trimite și la practici mai neașteptate și mai periculoase, care lezează persoanele în viața cotidiană și chiar în intimitatea lor.

Regimurile comuniste au stabilit o rețea foarte strânsă de supraveghere a societății, un veritabil control – pe imobil, grupuri de case, întreprinderi etc. – ce are la bază poliția politică și Partidul Comunist, dar și organizațiile „sociale”, a căror adeziune este obligatorie sau recomandată foarte serios – sindicate, mișcări ale tineretului etc. Metodele folosite sunt cele ale tuturor polițiilor din lume ; în același timp, în loc să se ocupe de lupta împotriva mediilor criminale, ele sunt extinse aici la întreaga populație, considerată în ansamblu „suspectă”. Ele sunt puse în aplicare cu mijloace materiale și umane considerabile și beneficiază de absența totală a protecției juridice a cetățeanului în fața puterii.

Fișarea, prevăzută de Lenin încă din 1917, este generală și răspunde necesității oricărui regim totalitar de a-și păstra monopolul politic și ideologic. Orice persoană care exprimă o critică, are o simplă îndoială sau face o glumă la adresa partidului unic și a

conducătorilor lui, care manifestă idei diferite de ale dogmei marxist-leniniste – sau maoiste, castriste etc. – sau care nu face parte dintre cei cu „origine sănătoasă de clasă” – copii de aristocrați, de „burghezi”, de „chiaburi” – „are dreptul” la deschiderea unui dosar. În RDG, unde acest sistem a fost împins la extrem, exista un membru Stasi pentru 180 de cetățeni, iar acest fișier cuprindea 4 milioane de cetățeni, la o populație de 17 milioane.

„Alimentate” cu informații foarte diverse, aceste dosare au necesitat instalarea unui enorm dispozitiv de supraveghere, folosind mijloace variate: deschiderea scrisorilor, ascultarea telefoanelor, instalațiile clandestine de „sonorizare” din apartamente, filări (clandestine sau ostentative) și mai ales rețeaua de informatori dispuși în jurul „țintei” și recrutați din mediul său profesional, din entourageul său, din familie – soț sau soție care își spionau consortul, copil care își supraveghea părinții. Acest tip de supraveghere, transformată rapid în hărțuire morală și psihologică și extinsă la nivelul întregii societăți, dizolvă cele mai elementare legături sociale, nimeni neștiind cine pe cine spionează, dar fiecare știind că este la discreția unui delator.

Acest climat apăsător a fost redat cu forță de tânărul realizator german Florian Henckel von Donnersmark în filmul său recent *Viața altora*, distins cu Oscar pentru cel mai bun film străin din 2007. Este povestea banală a unui ofițer Stasi însărcinat să supravegheze un dramaturg până atunci iubit de regim, dar care a crezut că are dreptul la puțină autonomie și a cărui soție este râvnită de un responsabil de partid. Dacă povestirea redă perfect tehnicile și tacticile poliției politice, ea devine parabolă atunci când redă felul în care apare la ofițer puțin câte puțin conștiința caracterului abominabil al muncii sale. De fapt, nu se cunoaște cazul vreunui ofițer care și-ar fi trădat instituția pentru a-i salva pe cei destinați să-i fie victime.

Nu este de neglijat că acest ofițer este interpretat de către un actor remarcabil, Ulrich Mühe, el însuși fost cetățean al RDG, care, după 1989, și-a consultat dosarul la Stasi și a descoperit că prima lui soție lucra pentru poliția politică. Un proces i-a pus față în față ca adversari și ea a murit înainte să fie eliberată de aceste acuzații, în timp ce el însuși a murit de cancer în iulie 2007, la vârsta de 54 de ani. Înțelegem mai bine cum acest climat de delațiune a putut duce la conflicte interpersonale distructive și în sânul cuplurilor.

Fișarea generală, rețeaua omniprezentă de delatori și supravegherea constantă nu au fost singurele suporturi ale acestei „terori blânde”. Toate regimurile comuniste au instaurat o economie administrată și planificată central de partidul-stat, care a preluat astfel monopolul proprietății, al producției și al distribuirii bunurilor materiale. Dacă acest sistem a sărăcit puternic țările care i-au fost supuse – și chiar le-a ruinat, cum s-a întâmplat în Cambodgia –, el a asigurat puterii o formidabilă poziție dominantă asupra societății, prin asigurarea alimentelor, a bunurilor de consum de bază (îmbrăcăminte, încălțăminte etc.) și a locuințelor. Gestionarea discreționară a penuriei a contribuit la pătrunderea terorii în centrul vieții cotidiene.

Din 1917, Lenin a decretat: „Cine nu muncește nu mănâncă”. Or, când partidul-stat interzice salariatul privat și preia monopolul distribuirii slujbelor, supraviețuirea cetățeanului depinde de bunăvoința puterii. Supraviețuirea alimentară a devenit astfel un formidabil mijloc de presiune a puterii asupra cetățeanului. În cazul orașelor, a fost destul de ușor ca aceste principii să fie aplicate.

Dimpotrivă, a fost cu mult mai dificil să fie impuse țăranilor, care-și asigurau necesarul alimentar. Este unul dintre motivele care l-au împins pe Stalin și, după el, majoritatea celorlalte regimuri comuniste la colectivizarea agriculturii, pentru a fi preluat controlul asupra recoltelor, dar și al curților cu păsări, al grădinilor de zarzavat și al livezilor. Această colectivizare a dus la mari tragedii, cum ar fi foametea organizată în Ucraina în 1932-1933 sau cea a Marelui Salt Înainte maoist din anii 1959-1961. Foamea a fost o armă teribilă în mâinile puterilor comuniste, iar dacă nu a dus întotdeauna la astfel de drame, nu e mai puțin adevărat că a rămas o amenințare constantă.

Lipsa cronică a bunurilor de consum de bază, comună tuturor regimurilor comuniste, a dat naștere fenomenului caracteristic al „cozii”. Pentru a-și procura câteva ouă, o pereche de încălțăminte sau un costum nou, cetățeanul obișnuit trebuia să stea la coadă ore întregi, fără să aibă, de altfel, garanția că, odată ajuns în față, va mai găsi obiectul dorit. Timpul astfel pierdut după ore de muncă sau din concediu a fost un mijloc de presiune asupra populației, creând un climat de incertitudine, invidie și ostilitate violentă între cetățeni.

Alt mijloc dintre cele mai eficiente al „terorii blânde” a fost locuința. Când a preluat puterea, nomenclatura partidului-stat a pus mâna și pe palatele, vilele și apartamentele fostelor elite arestate, apoi exterminate. Prin urmare, persoanele arestate au fost expulzate din casele lor fără nici o altă formă de proces; iar numeroasele denunțări nu au fost motivate decât de dorința turnătorului de a pune mâna pe locuința victimei sale.

Cât despre cetățeanul obișnuit, acesta a fost constrâns să trăiască în condiții de locuit dezastruoase – cabane, pivnițe, barăci. Dacă avea șansa locuirii într-un apartament, trebuia să-l împartă cu mai multe familii, în condiții de promiscuitate ce favorizau gelozii, agresivitate, conflicte și delațiune și contribuiau la dizolvarea solidarității naturale de vecinătate.

O altă formă a „terorii blânde” a fost cea a spațiului și peisajului, care a distrus câteva dintre cele mai marcante simboluri ale societății „burgheze” sau „feudale”. Din anii '30, Stalin a ordonat distrugerea a mii de biserici, mergând până la dinamitarea catedralei ortodoxe din Moscova.

În anii '80, Ceaușescu a decis să construiască un gigantic și grotesc Palat al Poporului, a demolat un întreg cartier din București, răzând în trecut nu mai puțin de 18 biserici și mănăstiri și un întreg ansamblu de imobile în stil haussmanian. La inițiativa lui Eugen Ionesco, 15 personalități franceze – membri ai Academiei Franceze și ai Collège de France – au organizat la 15 februarie 1988 o conferință de presă pentru denunțarea „vandalismului” cultural al lui Ceaușescu și amenințarea distrugerii iminente a Catedralei Patriarhiei Române din București.

Această „teroare blândă” putea să meargă până la modificarea totală a cadrului vieții populației pentru a o controla mai bine. În România anilor '80, Ceaușescu a impus „orășenizarea”, obligând țăranii să-și părăsească gospodăria pentru a se instala într-un fel de locuință muncitorească. În China de astăzi, puterea încearcă să impună prin toate mijloacele urbanizarea forțată, deci sedentarizarea, a peste 700 000 de păstori tibetani de pe platourile înalte, sub pretextul „civilizării” lor.

„Teroarea blândă” se impune până în cele mai intime aspecte. Începând din 1966, Ceaușescu le-a pretins femeilor din rațiuni „patriotice” să aibă mai mulți copii. A interzis

contracepția și avortul, femeile cu vârsta de procreare fiind supuse supravegherii ginecologice forțate. Această politică a provocat nenumărate avorturi ilegale și abandonul a zeci de mii de copii adunați în orfelinate de stat jalnice. În plus, femeile care, în urma unui avort, erau constrânse să ajungă la spital nu erau îngrijite decât cu condiția denunțării „complicilor” lor agenților de securitate, poliției politice. Filmul tânărului regizor Cristian Mungiu, *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile* – distins cu Palme d’Or la Festivalul de la Cannes din 2007 – este povestirea traumatismului provocat unei tinere de un avort în era Ceaușescu și mărturia cicatricelor pe care, 20 de ani mai târziu, le-a lăsat în societatea românească această practică inumană.

În China, politica unui singur copil continuă să provoace violente reacții ale populației față de asemenea metode inchizitoriale, teroriste ale serviciilor „planningului familial”.

Dacă puterea teroriza amestecându-se în cea mai intimă latură a fiecărui individ, ea ataca și întreaga societate, cu un mijloc de o simplitate biblică: închidea ermetic frontierele, nu pentru a împiedica invazia unor intruși, ci pentru a le interzice cetățenilor să fugă din „paradisul muncitorilor”. Pașapoartele care permiteau călătoria în afara „câmpului socialist” nu erau distribuite decât cu picătura și doar persoanelor care prezentau garanție, fiind membre ale nomenclaturii, prin familia păstrată „ostatică” sau angajamentul semnat cu poliția politică.

Orice încercare de fugă implica riscuri foarte mari, fie traversarea frontierelor terestre – 190 de fugari au fost uciși pe Zidul Berlinului –, fie pe mare, cum au fost așa-numitele *boat people* vietnameze sau, la ora actuală, așa-numitele *balseros* cubaneze, cu riscul naufragiului, al atacului rechinilor sau al piraților.

Această cvasiimposibilitate de a fugi a fost unul dintre principalele resorturi psihologice ale „terorii blânde”: ideea că vei fi constrâns să trăiești până la capătul zilelor în acest sistem din care este imposibil să scapi a contribuit foarte mult la anihilarea voinței de a opune rezistență și a dus chiar și în rândul celor mai decisi la acomodarea cu regimul, fie prin refugiarea într-un fel de exil interior, fie prin căderea în apatie socială sau depresie (alcool, sinucidere etc.), fie prefăcându-se că participă la un consens aparent – un soi de schizofrenie colectivă. Nu este întâmplător faptul că, în regimurile comuniste, statistica sinuciderilor este un secret bine păzit.

Demonstrația *a contrario* cea mai spectaculoasă a intervenit în noiembrie 1956, când, după înăbușirea revoluției maghiare de către Armata Roșie, aproape 200 000 de unguri – la o populație de 8 milioane – n-au mai suportat ideea că va trebui să se supună noului regim-marionetă impus de sovietici și au fugit din țară în câteva săptămâni. De altfel, acest exemplu amintește în mod clar faptul că, deși domnește o „teroare blândă”, aceasta n-a fost niciodată departe de teroarea ucigașă, ce poate reveni în forță de îndată ce dictatura totalitară își simte libertatea amenințată.

Revoluția documentară provocată de căderea regimurilor comuniste a permis stabilirea circumstanțelor și a bilanțului celor mai multe crime sângeroase și în masă². Teroarea „blândă” a afectat întreaga populație și a lăsat în psihologia colectivă cicatrice adânci, pe care numai o muncă serioasă și continuă a istoriei și memoriei o va putea șterge puțin câte puțin.

Dacă în Germania legile au păstrat arhivele poliției politice, au reglementat accesul cetățenilor la dosarul lor individual și au instaurat „lustrația”³ – interdicția de a accede

la funcții publice pentru cei care au muncit în cadrul poliției politice ori au colaborat cu aceasta –, în România⁴ sau în Rusia, comuniștii s-au menținut la putere și au păstrat controlul asupra arhivelor poliției politice.

În Polonia, unde ieșirea din comunism a fost rezultatul unui compromis între comuniști și opozanți, această memorie dureroasă ocupă astăzi un loc central în dezbaterile publice, iar legile lustrației și „deconspirării” – constând în dezvăluirea publică a numelui colaboratorilor secreți ai poliției politice – obligă aproape 700 000 de persoane să certifice faptul că nu au colaborat cu poliția politică. Eurodeputatul și istoricul Bronisław Geremek a refuzat acest lucru în aprilie 2007, denunțând o formă a „Ministerului Adevărului și a Poliției Memoriei ce dezarmează cetățeanul în fața campaniilor de calomnii”. Dar, dimpotrivă, Lech Wałęsa, liderul Solidarność și primul președinte polonez postcomunist, a făcut public dosarul său de supraveghere⁵.

Oricare ar fi poziția specifică a fiecărui guvern postcomunist față de problema decomunizării și a arhivelor, aceste societăți resimt încă efectele terorii cotidiene pe care a trebuit s-o suporte de-a lungul mai multor decenii.

CAPITOLUL XIII

Kominternul : o elită de tip nou

În măsura în care ideologia marxistă se pretindea universalistă, Lenin a dezvoltat un proiect de revoluție proletară mondială pe care l-a inaugurat în 1919, prin crearea Internaționalei Comuniste. În 1924, în ciuda alegerii sale tactice, a „construirii socialismului într-o singură țară”, Stalin n-a abandonat deloc proiectul revoluției mondiale. El a utilizat deci Internaționala Comunistă ca pe o pepinieră de resurse și o școală a formării echipelor revoluționare destinate să instaureze comunismul în țara de origine. Pentru aceasta, conjuncturile naționale și mai ales internaționale trebuiau să permită Uniunii Sovietice – matrice și motor al sistemului comunist mondial – să relanseze ofensiva revoluției comuniste. Această conjunctură s-a prezentat mai întâi prin alianța germano-sovietică din 1939-1941, apoi a continuat cu victoria Uniunii Sovietice împotriva Germaniei naziste în 1945 și înfrângerea Japoniei. Astfel, unele echipe comuniste selectate cu grijă și formate între cele două războaie au putut la momentul oportun să pună mâna pe putere, să o instaureze și să se mențină până la prăbușirea sistemului comunist mondial din 1991¹.

O elită

Tradițional, elitele sunt de ordin societal – economice, culturale, sociale sau religioase – și de stat – politice, diplomatice, militare și administrative. Or, cele care vor fi amintite aici sunt de o natură cu totul diferită ; ele provin dintr-o organizație creată în Rusia în 1919, Internaționala Comunistă, sau Internaționala a III-a, sau Komintern, care nu trimite nici la ordinea societăților – în sensul tradițional al societăților civile –, nici la ordinea statelor – cel puțin, la început –, ci la ceea ce s-ar putea numi „ordinea mondială a revoluției”.

Într-adevăr, Komintern a fost o organizație cu un caracter inedit, el însuși legat de natura cu totul nouă a bolșevismului la putere. Când, în aprilie 1917, Lenin se întoarce în Rusia, el conduce un grup marxist și revoluționar afiliat până în 1914 Internaționalei Muncitorești a lui Kautsky și Jaurès, chiar dacă bolșevicii au ocupat în cadrul acesteia un loc destul de marginal, din cauza extremismului lor și a modului de acțiune legat de o strictă clandestinitate, datorită caracterului polițienesc al regimului țarist. Preluând

puterea pe 7 noiembrie 1917, acest grup își schimbă brusc natura: dacă, în cartea sa *Ce-i de făcut?* din 1902, Lenin inventase deja „partidul revoluționar de tip nou”, el inventează în noiembrie 1917 primul partid revoluționar la putere, gândit ca partid „comunist” – partidul bolșevic adoptă acest nume emblematic în martie 1918 –, animat de voința îndârjită de a pune în aplicare imediat doctrina comunistă, eliminându-i fizic pe toți cei care nu li se alătură cu entuziasm; dar el este gândit și ca avangardă pe pământ rusesc a ceea ce Lenin a numit pompos „marea revoluție proletară mondială”.

O nouă ordine revoluționară

Aceste trei cuvinte – „revoluție proletară mondială” – arată clar caracterul novator al problemei. Cuvântul „revoluție” presupunea că nu va mai rămâne nimic din „vechea lume burgheză” și că, *ipso facto*, elitele tradiționale au fost dintr-odată contestate și „condamnate de Istorie”, ceea ce s-a întâmplat imediat în Rusia: nobilimea, corpul ofițerilor, burghezia, inteligenția și clerul au devenit ținta favorită a noii puteri și a patimilor pe care le trezea în straturile profunde ale poporului. Aceste elite ruse tradiționale au fost fie exterminate, fie constrânse să fugă în străinătate (sau chiar expulzate cu forța²), fie integrate în noul regim și au acceptat supunerea totală, deci pierderea autonomiei lor de elită tradițională³. Cuvântul „proletară” arăta că noile elite vor proveni din rândul claselor populare – adică din drojdia societății –, al grupurilor revoluționare formate din oameni de origine foarte diferită, adesea din decలాsați și marginali: Lenin și Dzerjinski proveneau din mica nobilime rusă sau poloneză, care-și pierduse drepturile; Troțki era fiul unui mare fermier evreu; Stalin nu frecventase seminarul și trăia rupt de societate încă din adolescență. Termenul „mondială” exprima clar ideea că, pentru Lenin, tot ce era experimentat în Rusia urma să se extindă în lumea întreagă cu ocazia unui mare război civil național și internațional.

Pentru a duce acest război civil pe cele cinci continente, liderul bolșevic a creat o organizație ad-hoc, Kominternul. Creat oficial în martie 1919, acesta era destinat să marcheze simbolic față de vechea Internațională Socialistă existența unei noi Internaționale Comuniste revoluționare⁴. Dar, foarte curând, începând cu al doilea Congres al său, organizat la Moscova în iulie 1920, și chiar în virtutea victoriei bolșevicilor ce reușiseră să se mențină la putere, Komintern a devenit locul de adunare al tuturor celor care contestau formulele socialismului înainte de 1914 și doreau aplicarea celor leniniste. Atunci, Statul-Major bolșevic, orientat în totalitate către ideea unei revoluții iminente în Europa, nu a mai conceput Internaționala ca pe o federație a diverselor grupuri ce se revendicau de la comunism, forum în cadrul căruia oricine putea să se exprime, ci ca pe o structură în care sunt uniți organic toți aceia care, grupuri și oameni, sunt recunoscuți drept comuniști de către conducerea bolșevică. De fapt, cele 21 de condiții celebre de adeziune declarate la al doilea Congres al Kominternului au făcut din acesta un partid comunist mondial, în care fiecare partid național nu era decât o secție supusă disciplinei de la centru. De altfel, până în 1943, anul dizolvării Kominternului de către Stalin, Partidul Comunist Francez a purtat numele de SFIC: Secția Franceză a Internaționalei Comuniste⁵.

Istoria Kominternului a fost învăluită timp de decenii de reputația sulfuroasă a oricărei mișcări revoluționare și clandestine, întărită de „zgomotul și furia” perioadei staliniste. Dar secretul a fost bine păstrat și se ignora esențialul istoriei, punctată doar de întâlnirile congreselor mondiale – de la primul până la al cincilea între 1919 și 1924, al șaselea în 1928, iar al șaptelea în 1935 –, din a căror desfășurare se cunoștea doar ceea ce apărea în presa centrală – publicația lunară *Internaționala Comunistă* și bisăptămânala *Corespondență internațională* – cu ocazia unui scandal – când poliția punea mâna pe vreun clandestin – sau a dezvăluirilor unui „renegat” – Boris Suvarin, Charles Plisnier, Jacques Doriot, Walter Krivîțki sau Artur Koestler. Până și aceste dezvăluiri erau foarte modeste, fie pentru că, din cauza izolării clandestine și a maniei secretului, martorul nu a înțeles mare lucru din organizare, fie din cauza cultivării a ceea ce rușii numesc „conspirație” – activitatea conspirativă –, fie pentru că onoarea revoluționară interzicea divulgarea anumitor aspecte, a celor mai secrete, susceptibile să ajute prea mult „forțele burgheziei”. Până la sfârșitul anilor '80, doar câțiva cercetători care prezentau toate garanțiile politice din punct de vedere sovietic au putut accede la arhivele interne și au fost autorizați să publice extrase într-o viziune clar manipulatorie: trebuia demonstrat câtă dreptate a avut Kominternul sau Partidul Comunist respectiv într-un anumit moment⁶.

Doar de curând, în 1992, ca urmare a imploziei sistemului comunist de la Moscova, cercetătorii au putut avea acces la arhivele interne ale Kominternului și au început să înțeleagă amploarea acțiunii sale și întreaga complexitate a organizării sale. Aceste arhive sunt admirabile; perfect conservate și clasate, ele sunt accesibile în condiții pentru care nu poți decât să le mulțumești arhivarilor ruși, care lucrează totuși într-un cadru dificil. Cercetătorii sunt confrunțați cu o „revoluție documentară” ce se referă la lumea întreagă, fiecare țară „beneficiind” de partidul ei comunist, ale cărui arhive, cel puțin pentru perioada 1919-1945, sunt depuse la Moscova⁷. Regretăm doar că un anumit număr de cercetători continuă să publice despre Komintern sau partidele comuniste dintre cele două războaie fără să se refere sistematic la aceste arhive sau fără să tragă concluziile care se impun⁸ după deschiderea acestora.

Elite de „tip nou”

Grupul pe care îl evocăm constituie fără îndoială o elită, în măsura în care Komintern a fost o organizație de cadre politice, un corp de elită al comunismului internațional. Din anii 1924-1925, urmând mișcarea prin care Stalin și clanul său au încheiat transformarea Partidului Bolșevic în partid-stat totalitar, Komintern a fost supus, sub presiunea liderilor sovietici, la „bolșevizare”, ce viza combaterea a tot ce putea aminti de vechile partide socialiste. Dacă, de fapt, comuniștii au condamnat fără drept de apel elitele „burgheze”, ei au urmărit și prin răzbuarea lor elitele tradiționale ale mișcării socialiste și muncitorești: sociale – intelectualii, profesorii, avocații, medicii, ziariștii, dar și pe liderii sindicali și responsabili burselor de muncă și ai cooperativelor – și politice – aleșii; ele au fost înlocuite cu noile elite sociale – miticul proletar⁹, mai exact, metalurgistul, minerul și ceferistul – și cu politicienii – cadrele comuniste agreate de Moscova. Ei respingeau de

asemenea vechile structuri copiate exact după tiparul circumscripțiilor electorale, impunând altele noi : celula comunistă din uzină, fracțiunea comunistă.

Chiar în sânul sistemului comunist mondial, acești comuniști ai Kominternului sunt considerați un fel de corp consacrat, cu o natură diferită de cea a maselor, „oameni dintr-o stofă aparte”, cum îi califica Stalin pe bolșevici, oameni gata de orice pentru apărarea cauzei : puteau să-și trădeze țara sau familia și, tot atât de bine, puteau să se sacrifice ori să-și sacrifice pe alții. Și această elită de tip nou era mondială. Din ea făceau parte cei mai mulți conducători istorici ai partidelor comuniste : în Franța, Thorez, Duclos, Marty, Frachon, Jean Jérôme etc. ; în Europa, bulgarul Gheorghe Dimitrov, italianul Palmiro Togliatti, spaniola Dolores Ibarruri, cehul Klement Gottwald, maghiarul Mátyás Rákosi, românca Ana Pauker, iugoslavul Tito, germanul Walter Ulbricht etc. ; iar în lume, indochinezul Ho Și Min, chinezul Zhou Enlai, americanul Earl Browder.

Această elită a „kominterniștilor” – termen căruia i s-a redat onoarea după deschiderea arhivelor – a fost creată *ex nihilo* ; totuși, foarte repede, ea a fost operațională și performantă. Explicațiile acestui succes se datorează în același timp structurilor, oamenilor și felului lor de funcționare.

Structurile

Ca stat-major al revoluției mondiale, Komintern a funcționat foarte devreme după un model de organizație militarizată, copiată după modelul Partidului Bolșevic, așa cum se transformase după ce a ajuns la putere, mai întâi sub autoritatea lui Lenin, apoi sub pumnul absolutist și realist al lui Stalin, care, din 1928, a făcut din Komintern un instrument al politicii sale mondiale, așa cum s-a întâmplat și în cazul diplomației, armatei sau al serviciilor secrete.

Structura era extrem de rigidă sub autoritatea sa și diversificată ca formă de acțiune. Kominternul a fost dominat încă de la înființare de secția rusă și de liderii ei, Lenin, Troțki, Zinoviev (primul președinte), Buharin (al doilea președinte), Molotov (al treilea președinte) și Stalin. Din 1925, acesta din urmă a făcut manevre pentru a-i îndepărta din posturile de conducere pe oamenii lui Troțki, apoi pe ai lui Zinoviev și pe ai lui Buharin, pentru a-și plasa oamenii, cel mai important și de încredere fiind până în 1943 Dimitri Manuilski¹⁰. Începând din 1937, întregul sistem a fost închis de către unul dintre principalii săi fideli, Andrei Jdanov, ale cărui funcții le-am descoperit acum datorită arhivelor¹¹.

Komintern a fost condus de un Comitet Executiv, alcătuit în 1935 din zece secretari puși în fruntea diferitelor secretariate, comisii și departamente, fie de ordin geografic, pe țări sau grupe de țări – de exemplu, Secretariatul Latin cuprindea țările de limbă latină (Franța, Italia, Spania, Portugalia, Elveția romandă, Belgia și coloniile franceze, belgiene și portugheze) –, fie de ordin funcțional – secția de cadre, a serviciului de propagandă și a organizațiilor de masă, a Serviciului Secret (OMS), a serviciilor administrative, a traducerilor etc.¹² Fiecare secretar al Comitetului Executiv era însărcinat cu mai multe secții geografice sau funcționale. Aceștia li se adăugau filialele Kominternului : Profintern sau Internaționala Sindicală Roșie, Krestintern sau Internaționala Tărânimii Comuniste,

Internaționala Comunistă a Tineretului (condusă de un francez, Raymond Guyot), Sportintern (o internațională care încerca să organizeze o mișcare sportivă comunistă), Ajutorul Roșu Internațional, destinat solidarității cu revoluționarii persecutați, etc. Fiecare partid comunist avea unul sau mai mulți reprezentanți permanenți la Moscova pe lângă Comitetul Executiv, care era abilitat să trimită instructori sau reprezentanți adesea cu depline puteri pe lângă oricare partid comunist.

Acest ansamblu enorm era răspândit în toată lumea și număra mii de membri, era sudat printr-o puternică unitate ideologică și doctrinară, dar nu putea funcționa decât datorită unei severe discipline politice, dublată de o disciplină proprie unei organizații cu funcții ilegale și clandestine, așa cum era în cazul celor mai mulți kominterniști. Factorii de control au fost și mai întăriți începând cu 1928, iar Stalin a controlat Kominternul ; de la începutul anilor '30, nici o decizie, indiferent de importanță, nu era adoptată fără ca Manuiski, apoi, în curând, secondat de Gheorghi Dimitrov¹³, fără acceptul personal al lui Stalin. De asemenea, nici o decizie de oarecare importanță – și adesea fără importanță – nu era luată de un partid comunist fără acordul Kominternului.

Oamenii

Organizația nu putea funcționa decât cu oameni mânați de pasiune, de credința în mitul revoluției mondiale, foarte puternic după Primul Război Mondial și al cărui simbol era ceea ce François Furet a numit „farmecul universal al lui Octombrie”¹⁴. Farmec întărit din 1928-1929 și prin mitul „construcției socialismului” în URSS – planuri cincinale, colectivizarea agriculturii etc. – și confirmat prin puterea statului sovietic, a cărui reintegrare progresivă în concertul internațional urma să legitimeze întreaga acțiune.

Alegerea oamenilor a fost rezultatul unei selecții tot mai severe de-a lungul anilor. Dacă în anii leniniști aceasta se sprijinea în primul rând pe criteriile ideologice, doctrinare și politice ale adeziunii declarate la teoria și acțiunea comuniștilor ruși – definită clar prin cele 21 de condiții din 1920 (a 22-a, rezervată Franței, care interzicea adeziunea la un alt tip de elită, francmasoneria, era secretă) –, în timpul lui Stalin, selecția presupunea și alte criterii, punând pe primul loc fidelitatea personală față de Stalin și oamenii lui, supunerea absolută și necondiționată în fața acțiunilor pe care nu doar morala obișnuită, ci chiar și morala revoluționară le-a condamnat înainte de 1924.

Această selecție era făcută de Secția de Cadre, condusă de un comunist sovietic ce aparținea Secției de Cadre a Partidului Comunist Sovietic și poliției politice sovietice ; ani de zile, până la epurarea sa din 1938, a făcut-o Meir Trilisser, zis Moskvîn, membru al Comitetului Executiv. Serviciul de Cadre, care deținea dosarele personale ale cadrelor comuniste din lumea întreagă – mai multe mii de dosare doar pentru PCF –, era abilitat să-și dea avizul asupra a tot ceea ce-l privea pe kominternist : selectarea, recrutarea în aparatul Kominternului, formarea, atribuirea, promovarea, intrarea și ieșirea din URSS etc.

Selecția a permis Kominternului să impună partidelor comuniste proceduri de depistare, de punere la încercare și formare a oamenilor „noi”, capabili să determine funcționarea unui sistem opus celui de cultură socialistă și sindicalistă dinainte de 1914. Aceste proceduri implicau un fel de parcurs inițiativ în cursul căruia fiecare trebuia să se

debarase de „vechiul om”, să abandoneze orice referire la viața din trecut. Kominternul nu se mulțumea doar să controleze politica, structurile și funcționarea partidelor comuniste; el mai voia să-și controleze oamenii, în mod colectiv și individual. Pentru a atinge acest obiectiv, a folosit mijloacele clasice ale poliției, rapoartele fiecăruia despre fiecare au devenit o regulă, iar delatiunea sub pretextul controlului politic era unul dintre principalele criterii de recrutare în timpul lui Stalin; aceste rapoarte completau dosarul personal al fiecărui responsabil comunist, întocmit de Secția de Cadre a Moscovei, al cărui nucleu central era „biografia”.

Deschiderea arhivelor a permis accesul la aceste documente fundamentale și la tragerea primelor concluzii. „Biografia” era adesea formată din două elemente. În primul rând, un chestionar uneori foarte detaliat (74 de întrebări în cazul PCF din anii '30), care încerca să descopere profilul militantului – originea socială, formația școlară, lecturile, capacitățile militare, activitatea militantă etc. – și care permitea să-i identifice aptitudinile particulare – cel care vorbea o anumită limbă putea fi trimis în țara respectivă, celui care fusese radiofonist în armată i se putea încredința un emițător etc. – sau să depisteze elementele infiltrate. În al doilea rând, o autobiografie scrisă de mână, datată și semnată, uneori de 10 sau 15 pagini, permitea descoperirea profilului psihologic al militantului, dar mai ales aprecierea aptitudinii sale de a se devota în întregime partidului și Kominternului. De fapt, nu rareori s-a întâmplat ca militantul să fie pus în situația de a-și încredința secretele cele mai ascunse și mai personale: în autobiografia lui, Jacques Duclos și-a dezvăluit cel mai profund traumatism, că moartea tatălui alcoolic și nebun i-a aruncat familia în mizerie, iar Eugen Fried și-a destăinuit slăbiciunea cea mai ascunsă, că în 1932 a avut o fată cu o kominternistă, aceasta neavând confirmarea acestei paternități decât în 1992, când a putut citi faimoasa „biografie” a tatălui ei¹⁵.

În același timp, dacă disciplina și supunerea trebuiau să fie absolute, ele nu erau oarbe. Totalitarismul nu rimează obligatoriu cu cretinismul. Raportat la obiectivele sale, Stalin a știut să descopere comori de inteligență politică. Faptul că uneori s-a înșelat grav nu trebuie să oculteze formidabila sa capacitate de om al puterii, voința de a învinge totul cu orice preț. Fiind un politician viclean, știa să se înconjoare de credincioși și de fideli competenți. Manuiski, Togliatti, Dimitrov, Thorez, Tito – ca să nu-i cităm decât pe ei – au demonstrat calități politice mult peste medie. Desigur, în cadrul activității lor cotidiene, care consta în elaborarea și aplicarea concretă a unei politici, aceștia luau decizii în lipsa directivelor precise ale lui Stalin, chiar dacă rămăneau sub controlul diverselor servicii. Totuși, pentru orice decizie importantă, trebuia viza, ordinul „bossului”. Acesta a fost și cazul Partidului Comunist Francez în iunie-august 1940¹⁶ sau în timpul întâlnirilor față în față dintre Thorez și Stalin, la 19 noiembrie 1944 și 18 noiembrie 1947¹⁷. Existența unui grad de interacțiune între Stalin și conducerea Kominternului nu eludează cu nimic implementarea ansamblului procesului de luare a deciziei în cadrul regimului totalitar.

Acești oameni erau selectați cu grijă, erau formați fie prin nenumărate întâlniri, rapoarte, ședințe de critică și autocritică în care erau analizate în detaliu toate aspectele activității lor, fie prin școlile obișnuite ale Kominternului – formarea politică și ideologică – ori „speciale” – învățarea folosirii emițătoarelor și receptoarelor, a actelor false, a filajelor și contrafilajelor, a funcționării clandestine și a sabotajelor. Școlile puteau fi

internaționale – la Moscova, de exemplu, Waldeck Rochet, viitor secretar general al PCF, a fost instruit în 1931 la Școala leninistă – sau naționale – Duclos a fost instruit la prima școală de cadre comuniste, la Bobigny, în 1924, iar Gérard Belloin, care a fost directorul Școlii Centrale a PCF în anii '60, a făcut o mărturie evocatoare din acest punct de vedere¹⁸.

Omogenitatea ideologică și politică a acestei elite kominterniste, întărită prin trecerea prin școli, era întreținută de mari ceremonii ale regimului la date aniversare – 1 mai, 7 noiembrie etc. – și era simbolizată prin locul special în care se desfășurau: în anii '20, kominterniștii din lumea întreagă se întâlneau la Moscova, la Hotel Lux, imobil situat pe bulevardul Tverskaia, mai sus de Kremlin; începând din 1935, acesta a devenit locul arestărilor nocturne și al marilor suspiciuni¹⁹.

Modul de funcționare

Oamenii Kominternului erau chemați să îndeplinească misiuni specifice. La un capăt al firului constituiau aparatul partidelor comuniste; termenul „aparat”, care se generalizează în URSS începând din 1921-1923, desemnează militanții plătiți de organizație. La celălalt capăt al firului era Comitetul Executiv și serviciile lui. Conducerile internaționale și naționale se întâlneau la congrese, la plenarele Comitetului Executiv sau cu orice alte ocazii, când situația o impunea. Thorez, Duclos, Marty, dar și Togliatti, Gottwald, Fried etc. au petrecut numeroase sejururi la Moscova, uneori foarte lungi: Thorez a rămas în URSS din noiembrie 1939 până în noiembrie 1944 și din noiembrie 1950 până în aprilie 1953.

Cele două capete ale firului erau legate permanent printr-o intensă circulație a agenților de legătură, a instructorilor specializați și a reprezentanților plenipotențari. Agenții de legătură aduceau rapoartele diferitelor partide la Centru – denumirea internă a Moscovei – și duceau directivele Centrului spre periferie. Toate aceste documente erau considerate secrete, majoritatea agenților erau de pe vremea ilegalității, dotați cu acte false și operând după modalitățile clandestinității; dacă erau militanți cunoscuți, ei memorau principalele directive. Curierii puteau avea misiuni în locuri îndepărtate. Astfel, comunistul francez Joseph Ducroux, ales printre altele pentru cunoașterea limbii engleze, a fost însărcinat între 1926 și 1931 cu mai multe misiuni în China²⁰, la Hong-Kong, apoi la Singapore, unde a fost arestat de poliția britanică.

Instructorii erau trimiși într-o țară pentru a întări activitatea partidului într-un anumit sector. Existau specialiști în agitația sindicală și greve, alții se ocupau de formarea ideologică, alții erau specializați în mișcările tineretului, iar alții în sprijinirea punerii în funcțiune a aparatelor militare și paramilitare. Era posibilă și prezența simultană a mai multor instructori în aceeași țară, fiecare căutând să-și valorifice rezultatele față de Centru, de care depindea fie continuarea misiunii – deci finanțarea sa –, fie promovarea în aparatul central, fie, în anii '30, chemarea la Moscova și epurarea²¹.

Reprezentanții Comitetului Executiv erau fără îndoială cei mai importanți kominterniști. Repartizați unui partid comunist, trebuiau să aplice politica Centrului, chiar schimbând cu autoritatea lor componența conducerii și impunând orientarea politică și

modalitatea de funcționare a organizației respective. Pe scurt, aveau aproape putere deplină, cu condiția informării amănunțite a Centrului referitor la cele mai mici detalii și la conduita fiecărui responsabil.

Unul dintre cele mai cunoscute exemple este cel al lui Eugen Fried, care a fost din 1930 până în 1939 reprezentantul Kominternului în Franța²². El a fost în mare măsură cel care a selectat în 1931 conducerea „istorică” a PCF – Thorez, Duclos, Frachon, Marty, Guyot; tot el a fost și cel care a creat în 1932 Secția de Cadre a PCF, serviciul „gestionării resurselor umane” și poliția politică a partidului timp de 50 de ani, fiind responsabil de toate numirile și, în paralel, de toate excluderile; Fried este cel care a intervenit într-o manieră decisivă în politica PCF, în special în primăvara anului 1934, cu întoarcerea spre Frontul Popular, în mai 1936, cu refuzul de a participa la guvernul Léon Blum și, în septembrie 1939, cu obligarea aplicării virajului politic consecutiv pactelor germano-sovietice. În acea perioadă, Maurice Thorez nu lua nici o decizie fără să discute în prealabil cu Fried și adesea se mulțumea să se supună directivelor acestuia din urmă.

Comuniștii francezi au fost și ei reprezentanți ai Kominternului: Jacques Duclos în Spania în 1930, apoi în Germania în 1932; Jean Cremet, secretar al PCF, la Shanghai în 1930²³; André Marty a fost din 1936 până în 1939 șeful Brigăzilor Internaționale, organizație militară controlată strict de Komintern – de altfel, toate dosarele individuale ale brigadierilor internaționali se găsesc în arhivele Kominternului. Din 1973, Branko Lazici și-a publicat *Biographical dictionary of the Comintern*, accesul la arhive deschizând în acest domeniu perspective aproape nelimitate.

Să adăugăm că același militant putea îndeplini consecutiv funcțiile pe care tocmai le-am enumerat. În acest sens, Fried este un bun exemplu: curier comunist în perioada revoluției maghiare din 1919, apoi militant în Partidul Comunist Cehoslovac, a devenit în 1929 secretar al PCC înainte de a trece în aparatul internațional în 1930, apoi, la sfârșitul anilor '30, a fost reprezentant al Franței și responsabil al Kominternului pentru Europa Occidentală în septembrie 1939.

Care circulație?

Fără îndoială că în secolul XX nu a existat o altă organizație al cărei personal să circule precum cel al Kominternului, și asta în perioada când deplasările la distanță mare nu erau simple și ușoare ca acum. Kominterniștii – cum ar fi șefi ca Manuileski – aveau obiceiul să se deplaseze în lumea întreagă și să treacă frontierele fără ca măcar să-și dea seama. Câmpul lor de activitate era lumea întreagă.

Această circulație geografică era însoțită deseori de o circulație funcțională, kominternistul putând trece de la conducerea unui partid comunist la un post din cadrul Kominternului la Moscova sau într-o misiune specială la capătul lumii.

Circulația ierarhică în sânul sistemului kominternist și comunist nu lipsea. Există o mișcare descendentă în cazul epurării – în Franța, reținem cazurile lui Barbé, Celor, Doriot, Marty, Tillon, Lecœur, Servin, Casanova, Garaudy, Fiszbin și mulți alții mai puțin cunoscuți –, dar și una ascendentă, pentru numeroși militanți de rând deveniți șefi.

Totuși, mișcarea cea mai intensă era de ordin social. De fapt, cei mai mulți kominterniști erau, prin originea lor populară – muncitori și țărani – și/sau culturală – evrei, emigranți –, destinați unui parcurs foarte modest în societatea bine fixată a Europei dintre cele două războaie mondiale. Intrarea în Komintern le permitea cunoașterea unei promovări spectaculoase, cu alt parcurs, desigur, cu anumite riscuri importante – represiunea „burgheză” și mai ales stalinistă –, dar și gratificări considerabile, atât materiale, cât și simbolice. Mai întâi, chiar în URSS, unde kominterniștii aveau parte de privilegiile puterii totalitare – primeau locuință, alimente, aveau căldură și dreptul de a călători în străinătate –, apoi în țările în care comuniștii ajunseseră la putere cu ajutorul prezenței decisive, directă sau indirectă, a Armatei Roșii. Aceste elite exkominterniste s-au transformat după modelul nomenclaturii sovietice și au exploatat populația al căror „gauleiter” sovietic erau. Fără Komintern, tâmplarul Gottwald nu ar fi ajuns niciodată președintele Republicii Populare Cehoslovace, Ulbricht președinte al RDG, aventurierii Tito și Rákosi președinți ai Iugoslaviei, respectiv Ungariei comuniste. Cel mai uimitor e faptul că, după 1989-1991 și prăbușirea sistemului comunist, o parte dintre aceste elite provenite din rândul kominterniștilor au ajuns să se reconvertească, profitând fie de poziția din fruntea economiei pentru a-și însuși o parte a bogățiilor naționale și a se transforma în noii capitaliști, fie de pozițiile din sfera puterii, pentru a se menține în fruntea unui regim acum democratic – prim-ministrul român Petre Roman, fiu de kominternist, este cel mai reprezentativ exemplu în acest sens.

Chiar și acolo unde nu au preluat puterea, elitele kominterniste au reușit adesea, datorită ascensiunii crescânde a Uniunii Sovietice, să se impună printre puternicii și dominanții societății din care făceau parte. Fără Komintern, minerul și „fiul poporului”²⁴ Thorez nu ar fi ajuns niciodată vicepreședinte al Consiliului, ministru de stat și prieten cu Picasso și Aragon. La fel, patiserul Duclos nu ar fi devenit niciodată vicepreședinte al Camerei Deputaților, senator și candidat la președinția Republicii. Este și cazul metalurgistului Frachon, care nu ar fi ajuns niciodată șeful atotputernic al Confederației Generale a Muncii, care putea oricând să oprească trenurile, să închidă porturile și să oprească electricitatea, adică tot atâtea mijloace de presiune care echivalau cu puterea unui ministru. Întrucât majoritatea nu proveneau nici din elite burgheze, nici din elite socialiste tradiționale și deseori nu aveau ocazia de a beneficia de ascensiunea socială a unei școli republicane, aceste elite kominterniste au știut să atragă simpatia unei părți a maselor populare și muncitorești și să facă din Partidul Comunist Francez sau Partidul Comunist Italian mari mișcări populiste, numai datorită apropierii de masele respective și a demagogiei în care erau neîntrecuți.

Această mișcare intensă a elitei kominterniste – geografică, funcțională, socială ascendentă – era în orice moment susceptibilă de o ruptură cu principiile și identitatea comunismului leninist-stalinist; nu o dată au existat kominterniști care au dispărut cu fondurile și/sau cu secretele ce le erau încredințate sau care au profitat, cum a fost cazul lui Doriot, de notorietatea obținută grație Kominternului pentru a face politică pe cont propriu. Ea trebuia deci să fie controlată în permanență, pentru a fi combătute toate pericolele dispersării, diversității și contaminării cu lumea „burgheză” și pentru a fi întărite omogenitatea ideologică și fidelitatea adeziunii. Pariul a fost câștigat, deoarece kominterniștii formați în anii '20-'30, în ciuda inevitabilelor diminuări, au constituit

până în anii '70-'80 coloana vertebrală a mișcării comuniste internaționale, controlată de Moscova. Astfel, cuibăriți discret în cadrul PCF până în anii '80, Jean Jérôme și Georges Gosnat²⁵ au controlat legăturile financiare ale partidului cu Moscova, în timp ce Gaston Plissonnier²⁶ era însărcinat cu cadrele, iar Duclos, Waldeck Rochet sau Raymond Guyot asigurau menținerea dogmei politico-ideologice. În fața diversității societale ce caracterizează fiecare țară, kominterniștii au asigurat în cadrul fiecărui partid comunist – mult timp și după dizolvarea Kominternului – hegemonia dimensiunii teleologice a comunismului prin respectarea doctrinei, aplicarea modelului organizării leniniste și supunerea față de imperativele strategiei sovietice.

Fără îndoială, implozia sistemului comunist mondial între 1989 și 1991, căreia i s-au adăugat și efectele vârstei, pare să fi marcat sfârșitul aproape definitiv al funcționării elitei kominterniste, care astăzi pare desuetă și anacronică, la fel ca Muzeul Kominternului, care a rămas în obscuritate la Ufa, în stepele Asiei Centrale.

CAPITOLUL XIV

Sistemul comunist mondial, criteriul de evaluare a totalitarismului

La sfârșitul anilor '70 s-a pecetluit maxima expansiune atinsă de comunism în 1979, cu invazia Afghanistanului de către Armata Roșie. Comunismul sovietic părea atunci atotputernic la frontierele sale din 1940-1941 – rezultate în urma pactelor germano-sovietice și ratificate de occidentali la Ialta. Era solid implantat în Europa Centrală și de Est, dispunea de puternice puncte de sprijin în Franța și Italia și ajunsese în America Latină – în Cuba și Nicaragua –, precum și în Africa – în fostele colonii portugheze și Etiopia. Era în relații bune cu numeroase regimuri din Africa de Nord sau din Orientul Mijlociu, având în același timp vechi și privilegiate legături cu Vietnamul comunist – Laos și chiar Cambodgia. În paralel, China comunistă, după episodul maoist nebunesc și dezastruos al Revoluției Culturale, părea să abandoneze conflictul cu „revizionismul sovietic” și să revină la comunismul mai tradițional.

Pe acest fundal al unui comunism în expansiune, la începutul anilor '80 a apărut o controversă mai întâi discretă, apoi mai deschisă între cele două mari doamne ale studiilor franceze referitoare la comunism. Hélène Carrère d'Encausse, specialistă în studierea Uniunii Sovietice, a deschis dezbateră în 1978, cu lucrarea L'empire éclaté, care vedea URSS-ul ca pe o continuare a expansiunii începute pe vremea țarilor, un fenomen specific rusesc.

Pionieră a studiilor despre comunism în cadrul universitar francez, Annie Kriegel îi răspunde publicând în 1984 Le système communiste mondial, în care propune o analiză sistemică: dacă provenea dintr-o matrice situată în Rusia și dominată de URSS, comunismul era în mod fundamental un sistem mondial, elaborat de Lenin și făcut durabil de Stalin.

Acest sistem se baza pe trei subsisteme distincte, dar bine articulate:

- *subsistemul partidului-stat sovietic, creat începând cu 7 noiembrie 1917 și menit să-și extindă teritoriul (în 1939-1941, în 1944-1945), dar și să vegheze asupra apariției altor partide-stat rezultate din preluarea puterii de către anumite partide comuniste;*
- *subsistemul partidelor comuniste organizate din 1919-1920 de Lenin în cadrul Internaționalei Comuniste ca secții naționale ale unui Partid Comunist mondial și care trebuiau să formeze echipe comuniste destinate să devină partide-stat;*

- *în fine, subsistemul alianțelor, ce permitea primelor două subsisteme să-și multiplice forțele conform celor trei axe ale luptei ideologice : alianța pe tema păcii – împotriva „războiului imperialist” –, atât de profitabilă pentru Lenin în 1917 și reactivată cu regularitate pe linia mediilor pacifiste (pe vremea Frontului Popular, la începutul Războiului Rece împotriva bombei atomice americane, în anii '80 împotriva eurorachetelor), alianța pe tema solidarității muncitorești prin organizațiile sindicale internaționale (Internaționala Sindicală Roșie în anii '20-'30, apoi Federația Sindicală Mondială din 1945 până la căderea Uniunii Sovietice) și, în sfârșit, alianța pe tema mișcărilor anticoloniale și de eliberare națională, benefică în special începând din anii '50.*

Textul¹ care urmează este consacrat analizei pertinenței acestui concept al sistemului comunist mondial pentru înțelegerea evoluției și prăbușirii lumii comuniste.

La ora actuală, s-a stabilit un larg consens referitor la definirea fazei staliniste a puterii sovietice ca fiind „totalitară” și chiar, în opinia lui François Furet, ca „maturitate totalitară”² pentru perioada 1945-1953. Din lipsă de spațiu, nu vom reveni la o descriere detaliată a fenomenului totalitar, dar putem, printr-o abordare suficientă a acestei expuneri, să-l caracterizăm ca pe o putere ce vizează dominarea totală asupra societății, datorită instituționalizării celor trei monopoluri. Monopolul politic este cel fundamental, permițând unui partid unic să-i supună pe indivizi voinței sale după ce a distrus statul de drept, a fuzionat executivul, legislativul și judiciarul sub autoritatea partidului și a privatizat statul, făcând din el un stat partizan, ale cărui instituții nu mai sunt decât forțele administrative și înarmate ale partidului. Al doilea monopol, cel al gândirii, asigura partidului-stat supunerea gândirii, datorită stăpânirii tuturor mijloacelor de formare și informare, sprijinindu-se pe o formidabilă rețea de propagandă și îndoctrinare, ce asigura dominația unei ideologii unice și obligatorii. Ultimul monopol specific totalitarismului comunist este cel economic, care, după distrugerea principiului proprietății private a mijloacelor de producție și a mecanismelor pieței, furnizează puterii controlul unei părți tot mai mari a producției și distribuirii bunurilor și îi asigură supunerea întregului.

Cucerirea puterii, apoi menținerea ei de către mișcările totalitare se bazează pe două mijloace complementare: seducerea – prin propagandă, mobilizarea maselor, cultul șefului, entuziasmul organizat, fascinația forței determinată de o disciplină absolută și privilegiile acordate partizanilor puterii – și represiunea opozanților, a indiferenților, care poate merge de la simpla stigmatizare și marginalizare a indivizilor sau a grupurilor sociale până la teroarea în masă, la crime împotriva umanității și la genocide – de rasă sau de clasă –, trecând prin „pedagogia infernală”, procese trucate și izolarea popoarelor întregi între frontiere de netrecut.

Desigur, aceste caracteristici au fost întâi și-ntâi esențiale pentru fenomenul comunist, Uniunea Sovietică întemeiată de Lenin și dezvoltată remarcabil de Stalin. Dar ele sunt valabile pentru întregul comunism european, care a fost centrul unui sistem mondial.

Annie Kriegel a publicat în 1984 lucrarea *Le système communiste mondial*³, o culegere de mai multe articole scrise în anii 1978-1979, după 40 de ani de observare – participantă, apoi critică – a fenomenului comunist. Această reflecție aprofundată a fost foarte repede acoperită de vacarmul iscat de *glasnost*-ul și de *perestroika* inaugurate de

Mihail Gorbaciov în 1985, apoi de harababura provocată în 1989 de căderea Zidului Berlinului și a „democrațiilor populare” și, în sfârșit, de răsunetul prăbușirii Uniunii Sovietice în toamna anului 1991. Annie Kriegel a făcut o analiză structurală a fenomenului comunist în momentul de apogeu, care rămâne un excelent punct de reper pentru aprecierea evoluției naturii comunismului european și sovietic.

În opinia ei, acest sistem nu era „în sine exclusiv teritorial și mult mai puțin pur etnist”, ci se desfășura „într-o pluralitate de planuri: teoretic, strategic, politic și instituțional”. O asemenea abordare permitea, în viziunea ei, „recenterarea întregului sistem asupra a ceea ce este locul adevăratei sale vitalități: o vitalitate care nu este proprie unui stat, ci care decurgea din faptul că la origine era un *proiect* comunist în curs de realizare”⁴.

Apartenența la sistemul comunist mondial : criteriul gradului de totalitarism

La moartea lui Stalin, sistemul comunist, care cunoscuse între 1939 și 1949 o perioadă de formidabilă expansiune în Europa și în lume, se stabilizase și atinsese deplina lui maturitate și eficiență. Apăruse dintr-o matrice reprezentată de URSS, dar încarnată în realitate de Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, denumire pe care și-o luase Partidul Bolșevic, instalat la putere în Rusia din 7 noiembrie 1917. Plecând de la acest centru atât model, cât și motor, sistemul comunist mondial s-a împărțit în trei subsisteme: cel al partidelor comuniste, al partidelor-stat comuniste și al alianțelor.

În centrul sistemului era Partidul Bolșevic, „partid revoluționar de tip nou”, inventat și definit teoretic de Lenin în *Ce-i de făcut ?* (1902) și a cărui organizare și acțiune au fost inaugurate din 1903, prin crearea fracțiunii bolșevice în sânul social-democrației rusești. Înaintea preluării puterii, acest partid funcționa conform unui anumit număr de invariabile: o doctrină – marxismul, revăzut de Lenin, combinat cu utopia lui Cernișevski și cu nihilismul revoluționar al lui Neceaev – care întemeiază un proiect vizând o distrugere radicală nu doar a regimului țarist, dar și a societății existente și trecerea imediată la socialism; un model de organizare bazându-se pe „centralismul democratic” – „o disciplină de fier, asemănătoare celei militare” (a douăsprezecea din cele 21 de condiții) – și o dublare a structurii în forme legale și clandestine (a treia din cele 21 de condiții); o strategie și o tactică politice bazate în principal pe insurecție și declanșarea unui război civil național și internațional.

Din 1919, Lenin a concretizat acest subsistem al partidelor creând Internaționala Comunistă, căreia, în 1920, prin cele 21 de condiții de aderare la aceasta, i-a impus ca model teleologia bolșevică. Aceasta se bazează pe o doctrină marxistă intangibilă, devenită în timpul lui Stalin marxism-leninism după un model organizatoric – acela al partidului revoluționar profesional ultraierarhizat și disciplinat –, și, în sfârșit, pe supunerea față de strategia și tactica bolșevicilor, care aveau ca sarcină revoluția mondială. Bolșevizarea începută în anul 1924, apoi stalinizarea la sfârșitul anilor '20 i-au permis PCUS-să-și fortifice ascendența asupra acestor partide, transformându-le în final în copii conforme modelului.

Acest model, Partidul Bolșevic, nu și-a dezvoltat adevărata natură decât în cursul anului 1917, când a înregistrat o dublă mutație. În câteva luni, grupuscul revoluționar din martie 1917 s-a transformat în prototipul mișcării totalitare, devenind un partid de masă grație demagogiei, capacității sale de mobilizare a populației – în sensul arendtian al termenului, adică regruparea declassașilor tuturor straturilor sociale – și bazându-se pe ceea ce Boris Pasternak a numit în *Doctor Jivago* „o revoluție a soldăției”, pentru a combate prin toate mijloacele apariția curentelor favorabile unui stat de drept și unei reprezentări democratice⁵.

Începând cu 7 noiembrie 1917, Partidul Bolșevic a cunoscut a doua mutație : mișcarea totalitară a pus mâna pe stat, s-a transformat în partid-stat și a instaurat un regim totalitar, formație politică inedită în istorie. Toate bazele i-au fost temeinic stabilite pe vremea lui Lenin, apoi consolidate și lărgite în timpul lui Stalin, mai întâi în 1939-1941, când, grație acordurilor germano-sovietice, subsistemul partidului-stat a cunoscut o primă expansiune prin cucerirea Statelor Baltice, a Poloniei de Est, a Basarabiei și a Bucovinei de Nord. Apoi, între 1944 și 1948, când a beneficiat de a doua formidabilă câștigare de teren prin crearea a opt „democrații populare”, în care partidele comuniste – minoritare până atunci în țara lor, cu excepția Cehoslovaciei – s-au transformat rapid în partide-stat, după modelul sovietic, fiind sub tutela permanentă a instituțiilor sovietice.

Or, toate aceste partide comuniste europene, fie că rămân simple mișcări – ca partidele Europei Occidentale – sau devin partide-stat – ca în Europa Centrală și de Est –, au fost îndelung pregătite între cele două războaie, în cadrul Internaționalei Comuniste. Nucleele lor conducătoare și „cadrele” au fost selectate și formate cu grijă, conform psihologiei și doctrinei totalitare sovietice. Organizarea lor a fost strict copiată după cea a PCUS și era sever controlată de serviciile acestuia. Și, bineînțeles, ele urmau întocmai directivele politice primite de la Moscova atât prin documentele transmise prin emisari secreți, cât și prin ordinele verbale date conducătorilor chiar la Moscova, prin radio-telegrame, în cazul Partidului Comunist Francez, începând din 1934.

Dinaintea războiului, aceste partide deveniseră mișcări totalitare, cu vocația de partide-stat totalitar și legate organic de matricea totalitară prin adeziunea oficială la Internaționala Comunistă și prin intermediul oficios al rețelelor secrete ale comunismului internațional. Astfel, chiar înainte de a ieși la lumină în „democrațiile populare” în 1944-1945, sistemul comunist mondial, mai ales cel din sectorul european, era instalat și demonstra pe planul acțiunii perfecțiunea conceptuală a dispozitivului imaginat de Lenin pentru asigurarea dominației totale a mișcării sale asupra societății, nu doar a celei rusești și europene, ci și mondiale.

Cu mult înaintea războiului, apartenența la acest sistem – constrângător încă din vremea lui Lenin și devenit implacabil în timpul lui Stalin – lăsa să se înțeleagă participarea la dimensiunea totalitară a comunismului. Începând cu 1947 și cu crearea Kominformului, această apartenență a fost oficializată într-un organism ce regrupa atât partidele-stat ale „democrațiilor populare”, cât și partidele-mișcări (partidele comuniste francez și italian). Această coabitare arată clar că, în viziunea lui Stalin, gradul – și obligația – apartenenței la sistemul totalitar era același pentru ambele tipuri de partide, în pofida funcțiilor diferite în dispozitivul general.

În paralel și din 1917, Lenin a dezvoltat un al treilea subsistem, cel al alianțelor, urmărind trei linii mai mult sau mai puțin accentuate, în funcție de conjuncturi : alianța pe tema păcii – de foarte mare actualitate în 1917-1918 –, alianța clasei muncitoare internațională – prin crearea Internaționalei Sindicale Roșii, ramură specializată a Internaționalei Comuniste – și, în fine, alianța cu mișcările anticoloniale și de eliberare națională, concretizată prin cunoscutul Congres de la Baku în 1920. Ca discipol fidel, Stalin a întărit aceste alianțe în anii '30 cu tactica sa de front popular, pe tema păcii antifasciste și a unității muncitorești. După atacul german împotriva Uniunii Sovietice, el își concentrează atenția asupra temei eliberării naționale, ceea ce le permite diferitelor partide comuniste să obțină o audiență mult ridicată în rândul populației și să ajungă în 1945-1946 la apogeu în Europa.

După triplul eșec din 1948 – cel al blocadei Berlinului, al disidenței reprezentate de Tito, apoi al înfrângerii comuniștilor în războiul civil grec –, Stalin a înțeles că expansiunea sistemului comunist a fost provizoriu împiedicată în Europa printr-o prezență tot mai activă a americanilor. El și-a reorientat atunci expansiunea pe terenul asiatic, susținând activ instalarea puterii comuniste în China și Coreea de Nord, apoi atacul Coreei de Nord împotriva vecinului său din sud și, în sfârșit, lupta Vietnamului împotriva prezenței franceze în toată Indochina, ducând după 1949 la formarea mai multor partide-stat noi în Asia.

Niciodată sistemul comunist nu cunoscuse o astfel de expansiune teritorială, punându-și totodată în practică *proiectul*, grație practicării unui totalitarism de mare intensitate, ale cărui semne exterioare erau la apogeu : teroarea în masă, pregătirea în URSS a unei vaste epurări antisemite, organizarea de către KGB a „procesului de la Moscova” în toate „democrațiile populare”, exacerbarea cultului personalității șefilor, propaganda omniprezentă, aiureala pseudoștiințifică a lui Lîsenko și a lîsenkismului, dezvoltarea intensă a producției militare etc. Diferitele echipe comuniste aflate la putere, în special în țările Europei Centrale și de Est ocupate de Armata Roșie, erau îndeaproape dirijate și controlate de PCUS, în spatele fațadei pseudostatale a Pactului de la Varșovia și a CAER.

Urmărind-o pe Annie Kriegel, putem estima că, înaintea morții lui Stalin, gradul de adâncire a procesului comunizării sistemului în Europa era foarte avansat, în funcție de trei parametri ce permiteau măsurarea gradului de conformitate cu modelul bolșevic : sistemul puterii interne al diferitelor partide-stat comuniste, politica lor externă și gradul de fiabilitate satisfăcător pentru contribuția lor la funcționarea și extinderea sistemului comunist mondial.

Astfel, trebuie să recunoaștem că Stalin a reușit cu o măiestrie deosebită să dezvolte și să stabilizeze un sistem mondial, în special european, ce părea de departe conform modelului central. După câteva „peripeții” inițiale, al Doilea Război Mondial se terminase cu rezultatul pe care-l pronosticase Stalin în fața lui Gheorghe Dimitrov la Kremlin pe 7 septembrie 1939 : expansiunea comunismului în Europa⁶, chiar dacă, în timpul întâlnirii cu Maurice Thorez, din 18 noiembrie 1947, Stalin regreta că debarcarea aliaților din Normandia l-a împiedicat să ajungă la Paris⁷. Triumful ar fi fost complet. Fără îndoială, URSS devenea după război a doua superputere mondială. Iar sistemul comunist imaginat de Lenin și dezvoltat de Stalin asigura în 1953 o dominație totalitară de la linia Oder-Neisse până la Oceanul Pacific și-și întindea ramificațiile până la Atlantic și Mediterană.

Destalinizare, decomunizare, detotalitarizare

E admis de comun acord – iar acesta este și punctul de vedere al lui Hannah Arendt⁸ și mai târziu al lui Krzysztof Pomian⁹ – că, după moartea lui Stalin, caracterul totalitar al sistemului comunist a dispărut, în special în URSS și în „democrațiile populare”. Este adevărat că, din primăvara anului 1953, a început la Moscova o primă destalinizare destinată atât punerii definitive în siguranță a păturii conducătoare ce scăpase de epurările staliniste, cât și îndepărtării celor mai caricaturale și îngrozitoare aspecte ale totalitarismului de mare intensitate, care începea să reprezinte pentru sistem un preț mult prea mare. Costul financiar al Gulagului – al cărui preț era de-acum mult mai mare decât merita –, costul politic al unei terori în masă a cărei realitate nu mai putea fi ascunsă prin propagandă, realitate care, din cauza războiului, trecuse în grabă frontierele până la cele închise aproape ermetic ale Uniunii Sovietice.

Prima destalinizare a pus deci accentul pe criticarea cultului personalității și pe respectarea principiului conducerii colective, a început reabilitarea liderilor reprimăți în timpul lui Stalin și sancționarea anumitor responsabili nu prea implicați în aparatul terorii și chiar a promulgat o mare amnistie, eliberând din Gulag sute de mii de acuzați¹⁰.

Totuși, aceste câteva semne ale evoluției au intervenit într-o situație materială catastrofală, în special pentru miile de lucrători beneficiari ai regimului. Tensiunile au explodat până la urmă, mai întâi în Cehoslovacia, unde între 1 și 5 iunie 1953 a avut loc prima mare revoltă a muncitorilor, înregistrându-se 129 de întreprinderi în grevă la Plzeň și o uriașă manifestație antiguvernamentală de stradă, reprimată dur de poliție și de armată¹¹. La 17 iunie 1953 a avut loc răscoala muncitorească din Berlinul de Est și din toată Germania Democrată, zdrobită de tancurile sovietice, care a făcut peste 50 de morți. Dacă puterea comunistă era dispusă să slăbească puțin presiunea asupra populației, ea nu era gata să abandoneze teroarea ca mijloc de guvernare și să-și sacrifice proiectul comunist pentru bunăstarea populației.

În 1955, PCUS a recunoscut oficial faptul că Tito a fost nedreptățit de Stalin și s-a reconciliat cu acesta, contrazicând astfel principiul până atunci intangibil al infailibilității șefului. Acest principiu a fost serios pus în discuție când, în februarie 1956, Nikita Hrușciov a prezentat „raportul secret” în care îl critica violent pe Stalin, punându-i în cârcă toate relele, pentru a lăuda cât mai mult meritele figurii tutelare a lui Lenin¹². Acest raport se baza pe lucrările Comisiei Pospelov, care, în ianuarie 1956, făcuse bilanțul represiunii din Rusia din vremea țărilor până în 1952¹³. Or, de-a lungul unei ședințe a Biroului Politic în care părerile au fost foarte împărțite, Hrușciov a decis să nu îndrepte proiectorul decât asupra anumitor victime comuniste, o infimă parte din întreg. A fost astfel inaugurată a doua destalinizare, ce a dus la faimosul „dezgheț” sovietic¹⁴.

Această evoluție a generat mai multe consecințe susceptibile să modifice natura totalitară a sistemului comunist mondial. Pe plan doctrinar și strategic, Hrușciov a pus la loc de cinstă teza coexistenței pașnice între țări cu regim social diferit și a plasat conflictul cu sistemul capitalist pe terenul științei, al tehnologiei și al producției, în care socialismul trebuia să-și demonstreze superioritatea. Pe plan organizatoric, el a decis dizolvarea Kominformului, simbol al celei mai dure faze a Războiului Rece, a instaurat

o funcționare bazată pe relațiile bilaterale regulate dintre „partidele înfrățite” – PCUS păstrând prerogativele „fratelui mare” – și întâlnirea lor periodică în cadrul conferințelor internaționale. Aceasta nu a schimbat în mod esențial relația celor mai multe partide cu Moscova, cum a demonstrat *a contrario* condamnarea generală a comuniștilor chinezi ca urmare a rupturii chino-sovietice – care a presupus o gravă alterare a unității generale a sistemului.

Prin aceasta, erau niște semnale incontestabile de abandon din partea Centrului de metode teroriste. Or, aceste semnale au fost interpretate diferit de către diferiți componenți ai sistemului, care nu ajunseseră la același grad de aprofundare a unui proces de comunizare care coincidea cu punerea în practică a principiilor totalitare. Iar avansarea acestui proces depindea mult de rezistența opusă de societate.

Comunitatea sovietică, întemeiată în 1922 ca urmare a unui teribil război civil, lărgită între 1939 și 1944, a cunoscut cel mai înalt grad de realizare a puterii comuniste, cea în care rezistența societății și a naționalităților a fost sfârșită, în care ideea de stat tradițional a fost complet înlocuită de ideea de partid, în care distrugerea proprietății private și a societății civile a reușit cel mai bine, iar teroarea și îndoctrinarea au fost împinse cel mai departe și pentru cea mai lungă perioadă. Salvată în mod extraordinar, prin îndepărtarea amenințării din anii '30 și '40, societatea s-a mulțumit pe deplin cu un simplu „dezgheț”, intuind de altfel slăbiciunea mișcării disidente.

Dimpotrivă, în anumite „democrații populare” ce dispuneau înainte de război de o societate civilă și o tradiție statală puternice, societatea a fost mai puțin distrusă decât în URSS și a rezistat mai bine procesului de comunizare; ea a interpretat deci semnalele hrușcioviene ca pe o oportunitate majoră de a se debarasa simultan de constrângerile sovietice și totalitare. În vara anului 1956, Polonia a intrat în fierbere, urmată de Ungaria, care a cunoscut în noiembrie o adevărată revoluție antisovietică, anticomunistă și antitotalitară¹⁵.

În legătura cu aceasta, în 1980, Annie Kriegel își punea întrebări referitoare la „formidabila ruptură prin care Hrușciov și hrușciovismul și-au asumat conștient sau nu riscul destrămării ideologiei comuniste, acest soi de derapaj generalizat ce ar fi putut de fapt să conducă sistemul comunist la pieirea sa”¹⁶. În opinia ei, primul-secretar „uitase sau cel puțin minimalizase principiul inițial conform căruia Uniunea Sovietică nu-și bazează vocația, obligațiile și puterea specifică decât pe faptul că îndeplinește o funcție atât particulară, cât și centrală în sistemul comunist mondial”¹⁷. URSS își va regăsi *in extremis* funcția centrală când Hrușciov va trimite Armata Roșie să zdrobească revoluția maghiară. Ceea ce nu-i va împiedica pe colegii lui să-l demită în 1964, considerându-l prea puțin fiabil pentru a asigura supraviețuirea sistemului.

Astfel, la zece ani după „Raportul secret”, ce a rămas oare din veleitățile hrușcioviene? Desigur, cultul personalității era mai puțin nebunesc decât în timpul lui Stalin, dar principiul șefului a rămas puternic înrădăcinat în URSS în timpul lui Brejnev, ca și în Ungaria cu Kádár, în Polonia cu Gomułka, în RDG cu Ulbricht, apoi cu Honecker, cuplul Ceaușescu în România, în Bulgaria cu Jivkov, fără a-l uita pe Tito în Iugoslavia și pe Enver Hoxha în Albania.

Desigur, moartea lui Stalin a marcat – cel puțin în URSS și în „democrațiile populare” – sfârșitul a ceea ce Nicolas Werth a numit „marile operații teroriste secrete” – Marea

Teroare din 1937-1938, deportarea „popoarelor pedepsite” în 1944-1945 etc. –, precum și sfârșitul lichidării fizice a concurenților în timpul luptelor interne din cadrul Partidului Comunist. Mai trebuie notat că aceste două tipuri de teroare au continuat să fie practicate în alte componente ale sistemului, atât antisovietice (Albania, China, Cambodgia), cât și prosovietice (Cuba, Angola, Etiopia).

Cu toate acestea, dacă teroarea nu mai era prezentă zilnic, mai ales printre membrii Partidului Comunist și conducătorii lor – cu excepția Albaniei prochineze, în care se omorau între ei, până și în Biroul Politic¹⁸ –, ea a fost practică punctual la scară mare în Ungaria în 1956, apoi sub formă de amenințare directă în Cehoslovacia în 1968, servind astfel drept lecție și avertisment pentru alte componente ale sistemului. Represiunea avea de-acum ca țintă disidenții, întreținând în rândul populației un sentiment permanent de teamă și ideea că teroarea poate fi reactivată oricând, organele însărcinate cu punerea ei în practică fiind mereu active.

Într-adevăr, instituțiile care asiguraseră în timpul lui Stalin esența puterii totalitare – partidul, poliția politică, armata – au rămas. Chiar oamenii care conduceau aceste instanțe – cum ar fi Suslov la ideologie, Ponomarev la relațiile cu „partidele înfrățite”, Gromiko la Afaceri Externe, Serov la KGB – s-au menținut la putere. Unii chiar au ajuns la puterea supremă: să ne amintim că, în calitate de șef comunist al Moscovei în timpul Marii Terori, apoi în Ucraina în 1938-1947, Hrușciov a ordonat execuția sau trimiterea în Gulag a zeci de mii de persoane; și Iuri Andropov, secretar general al PCUS din 1982 până în 1984, după ce a pus la cale zdrobirea Ungariei ca ambasador sovietic la Budapesta în 1956, a fost șef al KGB din 1967 până în 1982. Ca și Stalin, începând din 1941, Hrușciov, Brejnev și Andropov au fost și secretari generali de partid, și președinți ai Sovietului Suprem sau ai guvernului, simbolizând menținerea fundamentală a formei partidului-stat.

Adăugăm că teroarea în masă nu este un dat obligatoriu al regimului totalitar odată ce acesta s-a instalat bine la putere, cum a demonstrat Emilio Gentile în cazul fascismului italian¹⁹. În realitate, caracteristica totalitarismului este mai întâi căutarea unei dominații totale care poate fi instaurată prin interiorizarea generalizată a fricii – ca urmare a unei faze teroriste intense –, completată prin evidența riguroasă a populației prin structurarea strictă a organizațiilor de masă specifice – tineri, femei etc. – și dublată printr-un sever control polițienesc – care, în URSS, la sfârșitul anilor '60, se numea eufemistic „metodă profilactică”²⁰.

Așadar, dacă există cu adevărat o schimbare în istoria Uniunii Sovietice și în cea a sistemului comunist european după moartea lui Stalin, aceasta nu pare să fi dus de la totalitarism la autoritarism. Mai degrabă, se pare că s-a asigurat trecerea de la o fază de totalitarism de mare intensitate la una de mică intensitate, caracterizată printr-o resemnare a populației de a suporta acest tip de regim, în schimbul unei scăderi sensibile a nivelului terorii și al slăbirii mobilizării și îndoctrinării din partea puterii. Dar asta nu înseamnă că *proiectul* comunist a fost abandonat.

Sistemul comunist s-a confruntat cu eterna dilemă a regimurilor totalitare care, pentru a ajunge la dominația totală, nu dispuneau decât de trei mijloace: violența pentru eliminarea opozanților și reducerea la tăcere a nemulțumiților, captarea spiritelor grație dispozitivelor sofisticate, de la propaganda cea mai grosolană până la îndoctrinarea cea mai subtilă, și, în sfârșit, satisfacerea nevoilor materiale ale populației.

Comuniștii nu au putut folosi deloc acest ultim mijloc, doctrina lor conducând sistematic la falimentarea producției și la mizeria maselor. Exemplul cel mai clar se pare că a fost Polonia, care, la cotitura anilor '70 și sub impulsul lui Gierek, s-a crezut capabilă, primind credite occidentale, dar refuzând economia de piață – și tot ceea ce ține de statul de drept –, să pornească o economie „socialistă”; falimentul a fost răsunător și țara a plătit mult timp rambursarea acestor datorii.

Al doilea mijloc – ideologia – pierduse de la finele anilor '60 o parte a grandorii sale, a acestei formidabile forțe de propulsare care, din 1917 până în 1945, trecând prin 1936, făcuse din ideea revoluționară și din cea antifascistă motoarele principale ale adeziunii la comunism. În același timp, destalinizarea ideologiei făcută de Hrușciov a restabilit o *doxa* leninistă strictă, mascând cu grijă tot ceea ce la Lenin îl anunța foarte clar pe Stalin – în special în *Opere*, în pasajele vădit criminogene²¹. Annie Kriegel scria în legătură cu asta: „Ideologia ridiculizată, degradată, zdrențuită, prăbușită ca o prostituată, ridată și uscată ca o babă, ar fi total incapabilă să reîncălzească încrederea și fidelitatea militanților, precum și să inspire respect nepartizanilor. Deci neîncrederea a triumfat: nu va mai rămâne decât constrângerea ce va menține popoarele cucerite într-o supunere mută. Așa să fie oare? Credința dispune, ca și istoria, de multe viclenii”²².

Într-adevăr, dacă puterea de seducție și mobilizare a ideologiei comuniste a slăbit în „democrațiile populare” cele mai contestate – Polonia, Ungaria, Cehoslovacia –, ea a păstrat o mare parte din eficiența ei în acele țări care erau cel mai bine aliniate la Moscova și chiar la URSS. În toate universitățile „lagărului socialist”, examenele de marxism-leninism erau obligatorii – și eventual eliminatorii. Chiar și disidenții – sovietici, dar și cehi în 1968 – rămăneau adesea închiși în cercul magic al mitului comunist.

Desigur, s-a putut constata o „ieșire de sub vraja” acestui mit, o laicizare a acestei religii, dar temele lui principale au continuat să modeleze gândirea generală: privirea revoluționară dictată de lupta de clasă, înaintarea spre o societate fără clase, stigmatizarea automată a dușmanilor rituali – capitalismul, imperialismul (obligatoriu american), „fasciștii” etc. –, solidaritatea obligatorie cu „lagărul progresului” (obligatoriu sovietic și comunist).

Mai mult, începând cu anii '60, această ideologie s-a răspândit foarte mult în Lumea a Treia; ea a facilitat alianțe ale sistemului comunist cu așa-numitele mișcări „de eliberare națională”, culminând cu convergențe uimitoare, ca în Iran, unde, asemenea imaginii alianței de fapt a naziștilor și a comuniștilor împotriva Republicii de la Weimar, molahi integriști și studenți marxiști și-au unit forțele pentru a doborî regimul de modernizare autoritară al lui Reza Pahlavi.

De altfel, această ideologie a fost puternic reactivată în Europa Occidentală, prin mișcările studențești de la jumătatea anilor '60, cu reveniri până astăzi – de exemplu, prezența a trei candidați troțkiști, care au adunat peste 10% din sufragiile primului tur la alegerile prezidențiale franceze din 2002 și menținerea unei ideologii filorevoluționare de către o parte a intelighenției franceze²³.

Oricum, destalinizarea și cele câteva pretenții hrușcioviste de reforme nu au slăbit cu nimic sistemul comunist mondial. Prin Pactul de la Varșovia, CAER și controlul strict al echipelor conducătoare – cu excepția României –, URSS și-a păstrat puterea asupra Europei Centrale și de Est. În Ungaria, reluarea puterii de către Kádár după revoluția din

1956 a fost deosebit de dură, facilitată, de altfel, de exilul aproape imediat a peste 200 000 de maghiari (la 8 milioane de locuitori) – prin definiție, persoanele cele mai dispuse să reziste regimului. RDG a fost condusă cu mână de fier, cu o populație închisă în spatele Zidului Berlinului și al frontierei militarizate²⁴. Represiunea în masă exercitată de sovietici între 1945 și 1949, apoi fuga spre vest a milioane de germani, controlul strâns al populației și infiltrarea miilor de disidenți – și chiar crearea lor de către Stasi, ca o provocare preventivă – au anihilat orice intenție serioasă a opoziției. Cehoslovacia a fost „normalizată” după 1968, iar membrii Cartei 77 au fost fie trimiși în exil – Karel Bartošek –, fie aruncați în închisoare – Václav Havel. În Bulgaria, Jivkov a inventat „bulgarizarea” forțată a populației turcești, însoțită de asasinarea disidenților refugiați în Vest – Markov, otrăvit la Londra de o împunsătură de „umbrelă bulgărească”, fabricată în realitate la Moscova. Cât privește România, dacă sub autoritatea dementă a „Conducătorului” și a soției sale a adoptat o anumită autonomie în raport cu Moscova, ea a fost menținută sub un regim strict comunist.

Sistemul a menținut o puternică presiune asupra Europei Occidentale, datorită a două puternice partide comuniste. Partidul Comunist Francez, sub autoritatea absolută a lui Maurice Thorez, a rezistat bine primei destalinizări – încheiată cu expulzarea numărului trei din partid, Auguste Lecœur, în 1954 –, apoi revelațiilor din „raportul atribuit” lui Hrușciiov în 1956. Abia după moartea lui Thorez, în 1964, acest partid a dezaprobat foarte timid invadarea Cehoslovaciei din 1968 și a respins în 1976 noțiunea de „dictatură a proletariatului”. În ciuda certurilor legate de politica Uniunii de Stânga din anii '70, PCF a rămas până în 1991 un foarte fidel elev al PCUS.

Partidul Comunist Italian, sub conducerea eminentului stalinist Togliatti, apoi a lui Enrico Berlinguer, a știut mai bine să profite de semnalele hrușcioviste pentru a se adapta la o societate în plină evoluție. El a rămas în cadrul comunist tradițional până la transformarea sa în Partidul Stângii Democrate în 1991. Din cele câteva informații obținute la începutul procesului angajat la Moscova contra PCUS în 1992-1993, am aflat că PCF și PCI au beneficiat până în 1991 de subsidii care veneau dinspre primul departament al KGB, ca instituție totalitară ce era²⁵. Cât despre partidele comuniste portughez și grec, ele au rămas profund staliniste până în anii '90. Toate partidele comuniste est-europene s-au mobilizat în mari operații de propagandă lansate de Moscova: împotriva prezenței americanilor în Vietnam, a Comunității Europene sau a eurorachetelor.

În paralel, sistemul comunist a cunoscut o puternică expansiune în restul lumii, ceea ce arată că „destinderea” și „coexistența pașnică” nu erau decât măsuri tactice care facilitau extinderea sistemului. Mai întâi, în Asia – după 1975, cu Vietnamul „reunificat”, „colonia” sa laotiană și la început Cambodgia lui Pol Pot –, apoi în Africa – Angola, Mozambic, Etiopia – și în America Latină – Cuba din 1959, apoi Nicaragua –, înmulțind mereu alianțele cu regimurile „socializante” – în special în Algeria și în Orientul Mijlociu, până s-a poticnit în 1979, din cauza invaziei din Afghanistan.

Astfel, toate componentele sistemului instalate la putere au menținut sau introdus bazele fundamentale ale totalitarismului comunist: monopolul partidului unic, al gândirii, al mijloacelor de producție și al distribuirii bunurilor. Și în ansamblul sistemului au fost reafirmate bazele doctrinare organizatorice, strategice și tactice ale teleologiei bolșevice.

De exemplu, în toamna anului 1979, secretarul general al Partidului Comunist Francez, Georges Marchais, i-a îndepărtat din funcție pe conducătorii Federației Comuniste din Paris – acuzați de oportunism – și a aprobat invadarea Afghanistanului de către Armata Roșie. Astfel, în câteva săptămâni era proclamată fidelitatea menținută a doctrinei, a centralismului democratic și a politicii Uniunii Sovietice²⁶.

La sfârșitul anilor '70, dacă ansamblul sistemului comunist sovietic a cunoscut – în special în Europa – o anumită destalinizare, nu se puteau remarca decât slabe urme de detotalitarizare a partidelor comuniste aflate la putere sau în opoziție – cu excepția terorii în masă, majoritatea principiilor totalitare erau totuși în curs – și nici o urmă de decomunizare.

De la un totalitarism de slabă intensitate la prăbușirea sistemului

În 1978, Annie Kriegel se întreba „unde să-și plaseze instrumentele de observare a capacităților duratei și rezistenței sistemului colectivizat de tip comunist” și răspundea astfel: „În sfera partidului trebuie plasate, care este un neobosit mecanism de respingere a instanței sociale și un nu mai puțin neobosit instrument de absorbție a instanței administrative a imaginii statului”²⁷. Or, dacă la nivel global puține lucruri s-au mișcat după 1953 în acest domeniu, nu a mai fost la fel începând din 1982-1983 și mai ales din 1985.

Într-adevăr, mecanismul de absorbție de către instituția administrativă a imaginii statului a funcționat tot mai rău, în special în centrul sistemului, în URSS, din cauza apariției unei noi tehnocrații – militaro-industrială, științifică și tehnică, diplomatică –, mai puțin preocupată de ideologie decât de competență, mai ales față de sfidarea americană în toate domeniile.

Respingerea instanței naționale a devenit la rândul ei tot mai dificilă, atât în țările anexate Uniunii Sovietice prin forță în timpul lui Lenin, apoi al lui Stalin – Ucraina de est, Georgia, Cecenia, Azerbaidjan, apoi Ucraina de vest, Estonia, Lituania, Letonia și Moldova –, până atunci, constrânse să funcționeze în „democrațiile populare” integrate în „lagărul socialist”.

La fel, mecanismul respingerii instanței sociale a atins o cotă înaltă de blocaj, după cum a arătat foarte bine, pe de o parte, „stagnarea” brejnevistă, iar pe de altă parte, izbucnirea pe scena poloneză a sindicatului liber Solidarność. Aflat în incapacitatea crescândă de a înfrâna această instanță, PCUS a încercat să o utilizeze pentru a-și redinamiza puterea, prin *glasnost*, *perestroika* și organizare de alegeri pe care credea că le va controla.

Krzysztof Pomian se întreabă care sunt căile de ieșire din totalitarism și amintește calea „clasică”, cea a înfrângerii militare, cum a fost cazul pentru Germania nazistă și Italia fascistă. El vorbește și despre o altă cale, care ar fi fost cea a regimurilor comuniste europene: transformarea prealabilă, chiar dacă puțin vizibilă, a regimului totalitar în regim autoritar²⁸. Nu sunt deloc convinși de această ipoteză, desigur, seducătoare și logică prin anumite aspecte, dar care nu ține seama de fenomenul fundamental: prăbușirea aproape simultană a unui tip de regim și a unui sistem mondial. Supraviețuirea lor a fost radical compromisă de politica aventuristă a lui Gorbaciov, un lider prea naiv și

neexperimentat pentru a reedita manevrele în stil mare, de camuflare a terorii și a legitimării *proiectului* comunist, conduse bine de Stalin în 1934-1939 cu antifascismul „frontului popular” sau în 1944-1948 cu crearea „democrațiilor populare”, și chiar de Hrușciov, cu „dezghețul” și „coexistența pașnică”.

La începutul anilor '80, Iuri Andropov compromisese comunismul și era pe cale să piardă bătălia pe două terenuri importante: cel al științei și tehnologiei, care cunoscuse o formidabilă creștere datorită dezvoltării informaticii și ciberneticii, și cel al imaginii pe plan mondial, care, datorită exploziei mijloacelor de comunicare, devenea un „sat planetar” în care liderii occidentali experți în comunicare – cum ar fi președintele Reagan și Papa Ioan Paul al II-lea – au știut să întoarcă armele mediatice împotriva comunismului, care până atunci îi asiguraseră acestuia succesul.

Începută de Andropov, manevra a fost continuată de Gorbaciov, care s-a angajat într-o nouă fază de „destindere” destinată atât ameliorării imaginii „socialismului real”, profund alterată în vremea brejnevismului crepuscular – cu împotmolirea în Afghanistan, starea de război din Polonia, distrugerea în aer a unui avion japonez, caracterul gerontocratic al puterii etc. –, cât și faptului de a profita de tehnologia și de creditele occidentale – în special europene –, grație operațiuni *glasnost* și *perestroikăi*, precum și proiectului numit „casa comună europeană”.

În același timp, în cursul acestei manevre și oricare ar fi fost motivele, Gorbaciov a violat două principii majore ale puterii totalitare. Mai întâi, a fost retragerea Armatei Roșii din Afghanistan, încheiată pe 15 februarie 1989. A fost pentru prima oară după înfrângerea din Polonia anului 1920 când militarii sovietici au primit ordin să abandoneze un teritoriu cucerit și controlat de URSS. Gorbaciov nu a respectat obligația până atunci intangibilă a „solidarității internaționaliste”, care obliga fiecare partid comunist să sară în ajutorul partidului înfrățit aflat în pericolul de a pierde puterea. Acesta a fost în mod explicit abandonul principiului de guvernare prin teroare – la nivel național și internațional – pe care se sprijinea sistemul.

Acest mesaj important, primit atât de diversele societăți supuse imperiului sovietic, cât și de partidele comuniste ale „democrațiilor populare”, sublinia incapacitatea militară și imposibilitatea politică a Uniunii Sovietice de a utiliza forța, violența și chiar teroarea pentru menținerea coeziunii sistemului comunist mondial.

Această retragere a fost concomitentă cu violarea unui al doilea principiu major: recunoașterea existenței legale a unei opoziții reale. Organizând la 26 martie 1989 – pentru prima oară, din toamna anului 1917 – alegeri în care doar 1 500 de deputați din 2 250 erau aleși liber, Gorbaciov a crezut că poate controla procesul reînnoind totodată legitimitatea și imaginea puterii. Asta însemna să se uite natura regimului partidului unic: alegerile, chiar în parte libere, contraziceau radical principiul monopolului puterii. Nu întâmplător, evident, la 18 ianuarie 1918, Lenin a făcut uz de toată puterea sa ca să fie distruse Adunarea Constituantă și principiul votului universal. Iar ceea ce trebuia să se întâmple s-a întâmplat: pentru prima oară de la această dată a apărut o opoziție reală și legală în anumite republici baltice, dar mai ales la Moscova, prin triumful lui Boris Elțin. PCUS și-a pierdut monopolul politic și cultural, campania electorală implicând o libertate de exprimare inedită.

Polonia i-a călcat pe urme : puterea comunistă a fost constrânsă să înceapă tratative secrete la masa rotundă între februarie și martie 1989, apoi să accepte legalizarea mișcării Solidarność pe 17 aprilie și a Bisericii Catolice pe 17 mai. Fără îndoială, liderii Partidului Comunist Polonez sperau să controleze această opoziție și să o compromită pe lângă alegătorii ei, pentru a dezamorsa criza socială. Ei se simțeau destul de puternici pentru a controla procesul. Organizate pe 18 iunie, alegerile au marcat deruta Partidului Comunist, încheindu-se pe 24 august prin numirea unui premier necomunist, care își anunța intenția de a porni către statul de drept și economia de piață. Pentru prima oară după 7 noiembrie 1917, într-o țară în care pusese mâna pe putere, Partidul Comunist nu doar că pierdea conducerea guvernului, dar era și constrâns să abandoneze esența doctrinei sale – colectivismul – și a puterii – monopolul producerii de bunuri și al distribuirii lor.

O zguduire atât de spectaculoasă și la care Moscova nici nu a putut și nici nu a știut cum să se opună a provocat imediat căderea pieselor de domino unele după altele, în pofida încercării disperate de a schimba *in extremis* echipele conducătoare, cum ar fi, de exemplu, în RDG, unde Gorbaciov a venit personal și i-a dat pe 7 octombrie 1989 „sărutul morții” lui Erich Honecker, ceea ce nu a împiedicat căderea Zidului pe 9 noiembrie.

Ultima piesă a dominoului – centrul sistemului – a căzut în august 1991. După eșecul loviturii sale de stat, PCUS a fost interzis în armată și în toate organismele statului, apoi, pe 29 august, activitatea sa a fost suspendată pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice. Astfel s-a pus capăt principiului de partid-stat, lichidare confirmată pe 11 octombrie prin dizolvarea KGB-ului, principalul instrument al violenței de partid și totalitare. Iar pe 8 decembrie s-a înregistrat sfârșitul Uniunii Sovietice, după ce 15 republici sovietice și-au proclamat independența.

Din iulie 1920 – data celui de-al doilea congres al Internaționalei Comuniste și a întemeierii sale efective – până în august 1991, partidul creat de Lenin a reușit să construiască și să facă să dureze un sistem comunist mondial, al cărui model și motor era și care a fost cadrul său de funcționare și principalul vector de dominare și expansiune. Partidele comuniste europene în ansamblu erau legate organic de acest sistem, majoritatea până în 1991. În ciuda nenumăratelor crize interne care au afectat aceste partide și sistemul însuși, acesta a fost timp de decenii factorul fundamental ce a determinat caracterul lor totalitar. Și doar implozia finală, ca urmare a prăbușirii PCUS, apoi a Uniunii Sovietice, a marcat sfârșitul dimensiunii totalitare a acestor partide, chiar dacă, în sânul unui anumit număr dintre ele, câteva fracțiuni nostalgice ale perioadelor de mare intensitate încearcă să perpetueze o gândire comunistă totalitară.

PARTEA A TREIA

**Comunism, crimă împotriva
umanității, genocid**

CAPITOLUL XV

Cartea neagră și cercetarea istorică a comunismului

În afara unei vaste polemici cu caracter ideologic, publicarea Cărții negre a comunismului în noiembrie 1997 a provocat un șoc în mediul universitar, în special printre specialiștii comunismului. După mai multe luni de tăcere apăsătoare, la secția de Științe Politice a fost organizat în primăvara anului 1998 un prim seminar de dezbateri – limitat la 15 persoane – referitoare la această carte și în special la capitolul meu introductiv. Lucrările acestui seminar sunt publicate într-un număr special al revistei Comunisme, al cărei prim avantaj l-a constituit abandonarea terenului polemicii în favoarea discuției intelectuale¹. Am publicat în revistă textul de mai jos, având un caracter destul de sever – deși destul de moderat, având în vedere atacurile ad hominem al căror obiect am fost –, dar care, în opinia mea, prezintă și astăzi un interes de necontestat; el constituie un punct de reper, o mărturie a stării generale în care se afla dezbaterea în acel moment referitor la dimensiunea criminală a regimurilor comuniste. De atunci, cunoașterea istorică a progresat considerabil și foarte multe lucrări au completat și confirmat Cartea neagră.

Reluând de sute de ori, cu calm și în liniște, opera la care lucrează, istoricul nu poate prevedea – și, de altfel, nici nu se gândește la acest lucru niciodată – cum va fi primită lucrarea sa de către colegi, mass-media și marele public: cu o indiferență absolută, cu o curiozitate de bună calitate sau cu zgomot și furie.

La rândul ei, *Cartea neagră a comunismului* a provocat efecte neașteptate. Mai întâi, prin primirea pe care i-a rezervat-o publicul: cartea a avut de la început un ecou formidabil. Primul tiraj a fost epuizat în câteva zile, pentru a ajunge doi ani mai târziu la aproape două sute de mii de exemplare pentru toate edițiile. Din februarie 1998 au apărut în străinătate primele sale traduceri (în Spania, Italia, România, Germania), iar publicarea cărții în țările Europei de Est a fost un eveniment editorial și intelectual. Ea este tradusă astăzi în 16 țări și sunt programate aproape tot atâtea ediții străine. Simbolic, tocmai a fost publicată la Moscova și în Statele Unite (la Harvard University Press). Peste șapte sute de mii de exemplare sunt deja în mâinile cititorilor².

Un alt motiv de uimire este participarea femeilor la publicarea cărții, în țările în care aceasta putea să se lovească de diferite obstacole. În Portugalia, unde Partidul Comunist

este încă puternic, o femeie, fostă membră a Biroului Politic al PCP și victimă a unui „proces de la Moscova la Lisabona”, a fost cea care a editat cartea cu un succes nesperat. În Slovacia și Bulgaria, de publicarea ei s-au ocupat două femei-editor remarcabile. În Bosnia, o tânără femeie a tradus singură cele 850 de pagini și a mai găsit și energia să organizeze la Sarajevo o pasionantă conferință în prezența foștilor deținuți politici ai regimului titoist și a președintelui Republicii. Când știi în ce stare se află astăzi Sarajevo și Bosnia, realizezi mai bine la ce așteptări a răspuns această carte. Fără ca autorii ei să fi avut cel mai mic presentiment în cursul redactării, *Cartea neagră* a devenit o carte „mondială”, ceea ce se referă mai puțin la mondializarea vânzării ei, cât la existența fenomenului comunist ca realitate internațională și problemă universală ce preocupă întreaga lume.

Anumite modalități ale acestei preocupări au generat o a doua mare surpriză: virulența reacțiilor și dezlănțuirea pătimașă. Asemenea coautorilor mei, nici eu nu m-am gândit măcar o clipă că această carte ar putea provoca un asemenea vacarm, polemici de o rară violență, mergând adesea până la atacuri *ad hominem*. Victimă a unei anumite naivități, aveam fără îndoială aceleași sentimente pe care le mărturisește Anne Applebaum când vorbește despre Europa de Est:

Am crezut ca mulți alții că, odată cu prăbușirea regimurilor comuniste din Europa de Est, era confuziei morale și a respingerii adevărilor stânjenitoare e revolută. Am crezut că felul nostru de a vedea și judeca Uniunea Sovietică va dispărea tot atât de repede ca Zidul Berlinului, că „anticomunismul” nu va supraviețui dizolvării Tratatului de la Varșovia. Din acel moment, eliberați de constrângeri ideologice, de sechelele mcarthismului, de amintirile unei alianțe militare cu un stat defunct și bazându-ne pe arhivele în sfârșit deschise și pe mărturiile supraviețuitorilor, vom fi, în fine, capabili să gândim și să scriem ceea ce s-a petrecut în Europa de Est cu o anumită obiectivitate și străduindu-ne să înțelegem amploarea experienței pe care comunismul a reprezentat-o acolo pentru natura umană și ororile pe care le-a produs. Mă înșelam³.

Deschiderea mai mult sau mai puțin considerabilă a arhivelor din Europa de Est și de la Moscova ar fi trebuit să aducă o anumită seninătate în munca de cercetare, o detașare evidentă în raport cu obiectul istoric mult timp fierbinte și devenit deodată rece. Dar această răcire nu a fost instantanee, a necesitat timp, iar dacă Zidul Berlinului a căzut în noiembrie 1989, el nu a căzut încă pentru toți: doliul comunismului va dura mai mulți ani.

Deci *Cartea neagră* a apărut exact când trebuia, fiindcă cel puțin două motive ar fi făcut improbabilă apariția ei zece ani mai târziu. Primul este de ordin tehnic: dacă arhivele comunismului nu ar fi început să se deschidă în 1990-1991, această carte nu ar fi fost decât, în cel mai bun caz, o sinteză a mărturiilor și lucrărilor existente. Accesul chiar și limitat la arhivele rusești și ale Europei de Est a permis ca ea să aparțină noii perioade a cercetării istorice despre comunism. Chiar dacă, așa cum se arată în introducere, calitatea ei documentară rămâne foarte inegală, din cauza absenței totale a arhivelor din anumite țări.

Al doilea motiv este mai decisiv: el ține de climatul intelectual în care avea loc cercetarea comunismului înainte de 1989-1991. URSS era pe atunci cealaltă superputere

mondială, aflându-se în fruntea a ceea ce Annie Kriegel a numit „sistemul comunist mondial”, înțelegând prin aceasta centrul și periferiile: Uniunea Sovietică, țările socialiste, partidele comuniste, sistemul de alianțe (sindicale, pacifiste, de eliberare națională)⁴. Această putere politică a contribuit la alimentarea unei formidabile puteri ideologice, menținută de un dispozitiv propagandist perfect rodat pe la sfârșitul anilor '20⁵ și relansată în întreaga opinie publică, inclusiv în cea universitară. Puterea comunistă sau filocomunistă se manifesta și în câmpul cercetării istorice. Pe scurt, comuniștii ajunseseră să creeze în câmpul intelectual, în special în cel al istoriei contemporane, un raport de forțe ce le era foarte favorabil. Una dintre cele mai frumoase ilustrări ale acestei realități a fost primul colocviu universitar intitulat „PCF în anii întunecați”, organizat în 1983 de Institutul de Istorie a Timpului Prezent, pe care numeroși istorici și militanți comuniști aflați acolo au încercat să o pună sub controlul lor aproape fizic.

Acest climat, care se repercuta asupra conduitei cercetătorilor, și-a pierdut suportul obiectiv în 1991; totuși, el a continuat să-și facă simțite efectele. De altfel, vorbisem despre caracterul său ineluctabil și despre modalitățile de manifestare într-un articol din *Débat*, în 1993, despre memoria comunistă și memoria comunismului unei părți a opiniei publice – de stânga și de dreapta – care opunea o rezistență puternică în privința cercetării istorice⁶. Iar a te purta ca și când nu ar fi existat acest context specific acestui domeniu istoric însemna fie să fii orb sau de rea-credință militantă, fie, mai simplu, să ai buna-credință naivă a cercetătorilor care nu s-au confruntat în alte domenii istorice cu asemenea constrângeri. Dar nu ignorând aceste constrângeri poți scăpa mai ușor de ele și nu este imposibil ca, odată trecut vacarmul, publicarea *Cărții negre* să servească drept catharsis și să permită, în sfârșit, un demers mai senin, al cărui semn încurajator este acest număr al revistei *Communisme*.

Despre critica în general a *Cărții negre*

Unul dintre simptomele cele mai manifeste ale imaturității franceze față de problema comunismului a fost natura dezbatărilor care au urmat după apariția *Cărții negre*. Departele de a se finaliza, cum s-a întâmplat, de exemplu, în Germania, în cadrul unei întâlniri cu presa de o înaltă ținută și al unei debateri la care au participat cei mai buni universitari⁷, în Franța, discuția s-a rezumat la o violentă polemică de ordin politic și ideologic, care viza mai ales să acopere zgomotos informația referitoare la crimele comunismului și care, în acest sens, ar trebui să figureze la rubrica „excepția franceză”. Pierre Rigoulot și Ilios Yannakakis au scris deja câteva pagini lămuritoare⁸ despre acest aspect.

Așa cum pe drept cuvânt remarcă Marc Lazar, *Cartea neagră* nu a avut parte în Franța de o analiză detaliată⁹. Fără îndoială, criticile exprimate s-au referit atât la ceea ce este această carte, cât și la ceea ce s-ar fi dorit să fie. De fapt, este destul de uimitoare tendința unora de a discuta nu despre obiectul supus analizei, ci despre cartea care ar fi vrut ei să apară, fără să le fi venit ideea să se înhame la treaba pe care o propun altora să o facă.

O critică mai serioasă ne reproșează absența sau lipsa de convingere a unei puneri în context, inclusiv pentru părțile atât de bine elaborate ale lui Nicolas Werth. Or, subiectivitatea

lucrării noastre era anunțată încă din „Introducere”: cartea nu se referea *decât* la asasinatelor în masă. În deplină cunoștință de cauză nu ne-am angajat la o perspectivă de ansamblu a procesului de reprimare și cu atât mai puțin la o contextualizare mai globală, ceea ce ar fi impus un altfel de demers. Oricât de pasionant ar fi, comentariul capitolului consacrat Americii Latine din *Cartea neagră* făcut de Gilles Bataillon e destul de îndepărtat de subiectul nostru¹⁰.

Este semnalată o altă lacună: lipsa referirii la terorismul Brigăzilor Roșii italiene și al Frațiunii Armatei Roșii (FAR) din Germania. Desigur, aceste mișcări se aflau la periferia ideologică și organizatorică a sistemului comunist mondial și au practicat un terorism foarte „selectiv” – polițiști, magistrați, patroni –, fără legătură cu teroarea în masă. Totuși, căderea Zidului a permis descoperirea faptului că RDG servea ca bază de retragere pentru anumiți membri ai FAR, ea însăși devenită o anexă teroristă militară a serviciilor est-germane. „Uitarea” este deci incontestabilă.

Mai ciudată este contestarea făcută de Marc Lazar în privința prezenței organizației Calea Luminoasă peruviană, considerată o „necuviință”¹¹, în partea referitoare la America Latină. Spre deosebire de Brigăzile Roșii și de Frațiunea Armatei Roșii, Calea Luminoasă se revendica și continuă să se revendice de la gândirea și strategia președintelui Mao. Este o mișcare comunistă revoluționară autentică, ce nu ezită să practice teroarea împotriva populației.

În linii mai generale, mai mulți colegi regretă absența unei „serioase aprofundări a considerentelor proiectului de cercetare” (Marc Lazar), a unei comparații generale a sistemelor de represiune a numeroaselor regimuri comuniste (Marc Lazar), a unei tipologii a diverselor regimuri comuniste (Jean-Jacques Becker) sau chiar a unei comparații între țările studiate¹². Ei ne pretind prin aceasta ambiții științifice depășind mult proiectul nostru, care, având o natură mai modestă, avea în vedere verificarea unei ipoteze: în ce măsură crima în masă a fost o dimensiune prezentă în toate regimurile comuniste? Verificarea a necesitat muncă și cercetări colective, care au permis realizarea unei constatări, a unei stări de fapt, o primă recenzie globală a dimensiunii criminale în sistemul comunist și, astfel, deschiderea perspectivelor cercetării.

Un adevărat proiect de cercetare, chiar dacă ar presupune doar compararea crimelor în masă în timpul regimurilor comuniste, ar fi implicat îndeplinirea mai multor condiții, ceea ce nu a fost cazul. Cunoașterea din punct de vedere istoric a sistemului represiv în fiecare regim comunist nu este destul de avansată pentru a ne permite o comparație termen cu termen, în afara asemănărilor și diferențelor celor mai vizibile ce rezultă din lectura *Cărții negre*. Ce știm, de exemplu, despre funcționarea diferitelor poliții politice: NKVD-ul sovietic, est-germanul Stasi, Securitatea românească, NSW-ul polonez etc.? Starea de avansare – sau mai degrabă de înapoiere – a demersului este legată de carențele documentării – arhive inaccesibile în cazul Chinei, al Coreei de Nord etc., arhive specifice conducerii (Stalin) și ale represiunii (CEKA sau KGB) abia deschise în cazul Uniunii Sovietice. În multe cazuri, încă ne aflăm doar la schițarea inventarului. Nu dispunem de studii serioase despre funcționarea în ansamblu a acestor regimuri și, în consecință, suntem departe de a stabili o tipologie, care, de altfel, nu era deloc obiectul lucrării noastre. În sfârșit, va trebui să așteptăm o dezvoltare mult mai clară a cercetărilor referitoare la dimensiunea psihologică a crimei în masă în regimurile comuniste, pentru

a-i sesiza resorturile în cazul celor care dețin puterea și pentru a-i măsura efectele asupra victimelor și a ansamblului populației. Acest demers a început în Franța, fie că e vorba despre volumul *La Révolution fratricide*¹³ al lui Jacques André, care își pune întrebări referitoare la resorturile psihanalitice ale fenomenului revoluționar la iacobini, despre lucrarea Irenei Talaban, *Terreur communiste et résistance culturelle*¹⁴, sau despre teza recentă a lui Radu Clit¹⁵. Dar suntem încă departe de a trage concluzii.

Ajungem astfel la criticile referitoare la conținutul *Cărții negre*. Una dintre cele mai importante, aparținându-i lui Marc Lazar, ne reproșează că am rezumat comunismul la un principiu unic, fără să ținem cont de „tensiunea fundamentală și permanentă” dintre „o tendință determinantă către unicitate” și „diversitatea realizărilor comuniste”. Iar criticul conchide: „Insistarea asupra unității sale fundamentale îi șterge disparitățile, îi subliniază excesiv diversitatea, ocultează ansamblul trăsăturilor sale comune”¹⁶. Chiar dacă nu putem decât să ne aliniem acestei poziții de principiu, este totuși indispensabil să insistăm asupra unității fenomenului, altfel riscăm să ne găsim în fața unui comunism atât de diversificat în particularitățile sale spațiale și temporale, încât nu ar mai exista ca obiect al istoriei. Or, dincolo de toate mărturiile culese începând din 1917 și de toate indiciile observabile în publicațiile și în acțiunea comuniștilor, arhivele din Moscova arată că, din 1917 până la sfârșitul anilor '50, fiecare partid sau partid-stat a fost legat de centru, de Moscova, unde i se stabileau doctrina, organizarea și politica. Chiar dacă în anii '60 chinezii au ieșit de sub controlul sovietic, ei n-au abandonat deloc modelul general și chiar au încercat o întoarcere la faza lui paroxistă. Formidabila unitate a sistemului a durat până la căderea sa și nu este deci ilegal să emitem în *Cartea neagră*, prin intermediul prezenței unui inventar al terorii, unul dintre principiile esențiale ale unității sistemului – crima în masă –, chiar dacă, după cum bine o arată și lectura, acesta a fost practicat în condiții uneori foarte diferite.

Lărgind discuția, să ne reamintim că, încă de acum 15 ani, am stabilit cu Denis Peschanski, apoi cu Marc Lazar schema interpretativă a Partidului Comunist Francez, care ne indica atât apartenența PCF la un sistem dominat de URSS, cât și pătrunderea sa cu succes în societatea franceză. Această interpretare a comunismului se bazează pe două dimensiuni: teleologică (doctrină, organizare, strategie și tactică politice impuse de la Moscova) și societală (tot ceea ce trimite la diversitatea societății de implantare). Perfect aplicabilă la ansamblul comunismului în Europa de Vest, această grilă ar putea fi extinsă la partidele-stat. Într-adevăr, găsim la acestea, până în momentul preluării puterii, cele trei elemente teleologice; după preluarea puterii, dacă își schimbă parțial funcția prin capacitatea de a impune ansamblului societății – și nu doar membrilor de partid – potențialul lor totalitar, aceste partide-stat nu conservă mai puțin elementele teleologice – doctrină, organizare, politică internă și internațională, total sau parțial supuse celor de la Moscova. Circulația „consilierilor” este, din acest punct de vedere, foarte instructivă, în special în domeniul poliției politice, deci al metodelor represive.

Plecând de la aceeași reflecție asupra diversității evidente a comunismului, Jean-Jacques Becker duce mai departe această critică: ar fi nepotrivit din punct de vedere științific să alături în aceeași dimensiune criminală regimuri care, din acest punct de vedere, nu ar avea legătură, cum ar fi, de exemplu, Cehoslovacia lui Gottwald și Cambodgia lui Pol Pot. Există aici două probleme de fond. Oare, sub pretextul că sunt „comuniste”, e

pertinent să pui în aceeași lucrare și prin urmare pe același plan regimuri ce relevă contexte foarte diferite și în care, de altfel, teroarea a provocat un număr nemăsurat de victime? Oare regimurile comuniste europene ale anilor 1980-1991 au fost ele însele de aceeași natură ca celea care, după caz, au practicat teroarea în masă din 1920 până în 1950?

Această a doua întrebare nu i-a privit pe autorii *Cărții negre*: ei s-au ocupat de aceste regimuri în faza lor de teroare în masă și deci nu și-au pus întrebări despre evoluția acestor regimuri după aceste perioade paroxiste. În legătură cu prima problemă, părerea autorilor *Cărții negre* nu s-a schimbat de-a lungul demersului colectiv căruia i s-a dedicat: există incontestabile deosebiri între partide sau partide-stat, care pot fi la aceeași scară – China și numărul imens al populației sale – sau de același grad – Cambodgia lui Pol Pot, unde experiența comunistă pare să fi atins paroxismul în privința crimelor –, dar nu de (aceeași) natură.

Totuși, critica merge uneori mai departe. Astfel, J.-J. Becker scrie că „acolo unde istoria nu-și mai află locul și este chiar pervertită, trebuie considerat că nu s-a analizat doar o trăsătură a comunismului, ci că, odată cu studierea crimelor sale, s-a pretins că s-a studiat *tot* comunismul”¹⁷. Suntem aproape de un proces de intenție; în realitate, încă de la a treia pagină a lucrării am precizat clar de două ori că „istoria regimurilor și a partidelor comuniste [...] nu se rezumă la această dimensiune criminală, nici chiar la o dimensiune a terorii și represiei” și că noi considerăm „dimensiunea criminală *una* dintre dimensiunile proprii ansamblului sistemului comunist”; de altfel, J.-J. Becker este prea specializat în istoria contemporană și participă de prea mult timp la viața revistei *Communisme* pentru a ignora celelalte lucrări despre comunism ale coautorilor *Cărții negre*, care deseori nu tratează în nici un fel dimensiunea criminală a acestuia.

Acestea sunt deci principalele critici aduse cărții în ansamblul ei. În schimb, esențialul polemicii a avut ca subiect capitolul introductiv.

Polemici în jurul capitolului introductiv

Polemica s-a declanșat de la contestarea introducerii de către doi coautori ai *Cărții negre*, reluată de ziare cum ar fi *Le Monde* sau *L'Humanité*¹⁸. Henry Rousso, care nu a fost străin de felul în care N. Werth și J.-L. Margolin au contestat *in extremis* acest capitol introductiv, o rezumă reluând în nume propriu: „unul dintre autori, Stéphane Courtois, a transformat un demers științific legitim, deja serios amenințat de ambițiile editorului, într-o acțiune ideologică ce i-a asigurat în mod cert un mare succes comercial, dar a lăsat să planeze o îndoială despre munca depusă asupra unui subiect care merita un alt tratament”¹⁹.

Este o afirmație cel puțin abruptă, pe care autorul ei nu o argumentează în nici un moment: în ce sens ideologică? Însuruirea victimelor comunismului, comparația nazism-comunism, faptul că a fost evocat caracterul de crimă împotriva umanității a acțiunilor celei mai mari părți a regimurilor comuniste este un demers „ideologic”? Această dorință de stigmatizare prin „ideologic” în opoziție cu „istoric” amintește de metodele polemice ale unei alte epoci. Dar, mai ales, prin termenul „ideologic”, Henry Rousso pare să refuze istoricului dreptul de a se referi la valori. Or, așa cum spunea François

Bédarida într-o discuție despre rostul istoricului, „fără exigența adevărului [...], pe ce s-ar putea întemeia noțiunea de responsabilitate? E drept că în acest stadiu intrăm în domeniul valorilor și se stabilește o legătură între istorie și etică. Dar și în acest caz, oare putem separa etica de responsabilitate printr-un perete despărțitor etanș?”²⁰.

Precizăm de la început condițiile de redactare a acestui capitol introductiv, care a avut patru forme succesive, citite între mai și august 1997 de autorii principali – Bartošek, Margolin, Panné și Werth –, care din februarie până în septembrie au făcut o considerabilă muncă împreună (17 întâlniri). Fiecare a putut critica și a putut face propriile observații și în scris, care, după discuții, au fost în cea mai mare parte integrate în lucrare. Chiar dacă acest text reprezintă responsabilitatea mea, unii coautori nu pot afirma că nu au avut cunoștință de el sau că le-a fost impus. Ei au participat îndelung la elaborarea și îmbunătățirea lui.

Acest capitol introductiv al *Cărții negre* a dat naștere și în mediul universitar unei critici mult mai polemice decât cea dedicată cărții în ansamblul ei. Unul dintre cei mai critici a fost Henry Rousso, în opinia căruia aș fi „enunțat o presupunere ce a făcut să curgă multă cerneală, și anume că respectivele crime ale nazismului «sunt echivalente» cu cele ale comunismului”²¹. Și a citat fraza: „Genocidul «de clasă» devine «genocid de rasă»: moartea prin înfometare a unui copil de chiabur ucrainean deliberat adus în stare de foamete de regimul stalinist «echivalează» cu moartea unui copil evreu din ghetoul Varșoviei, constrâns la foamete de către regimul nazist”²². Or, această prezentare este de două ori greșită. În primul rând, citatul este trunchiat; el începe cu „*Aici*, genocidul...” și este ca o concluzie a expunerii referitoare la foametea ucraineană din 1932-1933; „*aici*” indică deci la ce realitate istorică precisă se referă calificarea de genocid de clasă. Pe de altă parte, această frază este singurul pasaj în care utilizez cuvântul „echivalează” pus între ghilimele, subliniind că folosirea sa este excepțională și puțin obișnuită pentru un istoric, de vreme ce trimite la dimensiunea morală. Cu un cuvânt și o frază scoase din context și aplicate la toată „Introducerea”, Henry Rousso mi-a deformat gândirea, pentru a conchide mai ușor că acest text are ca țință o „provocare” și că pentru mine „toate sistemele sunt identice”. Pentru ca povestea lui să capete greutate, el adaugă: „Comparația istorică dintre cele două sisteme [nazist și comunist] nu face parte în nici un fel din obiectul analizelor sale [ale *Cărții negre*]. În schimb, a constituit un argument polemic, o pârghie comercială și o mare publicitate mediatică”²³. Rousso subliniază, în sfârșit, că acest capitol introductiv ar marca „un angajament politic ce se situează undeva... la dreapta centrului-dreapta”, apreciere politică paradoxală din partea unui coleg care, câteva rânduri mai sus, îi taxează munca drept „acțiune ideologică”.

Oricine va fi de acord că o carte de 850 de pagini consacrată exclusiv crimelor comunismului în a cărei introducere nu s-ar fi făcut nici cea mai mică aluzie la crimele naziste ar fi putut trece pe drept cuvânt drept o lucrare de cel mai rău negaționism de extremă dreaptă. „Argumentul polemic” nu pare să fi provocat nici o reticență în cazul istoricilor epocii contemporane specialiști în comunism și fascism, de la Pierre Milza la Marc Lazar și de la Jean-Luc Domenach la François Fejtő, acesta din urmă exprimându-și acordul în mod expres cu faimoasa frază incriminată despre genocidul de clasă²⁴.

Cât despre argumentul „pârghie comerciale”, care trimite la ceea ce Henry Rousso numește în alte locuri „ambițiile editorului”²⁵, este defăimător pentru un editor care, în

paralel cu o literatură destinată marelui public, a publicat François Furet, Vladimir Bukovski, Robert Conquest, Pin Yathai și, de foarte curând, istoria disidenței rusești a lui Cécile Vaissie²⁶.

Jean-Jacques Becker este întru totul de acord cu Henry Rousso, afirmând : „coordo-natorul lucrării caută o poveste eficace, adică o istorie militantă – o concepție asupra istoriei care seamănă mult (chiar dacă înțelege să o combată) cu aceea pe care o produceau regimurile comuniste”²⁷. Nu știu unde a putut J.-J. Becker să vadă că eram un susținător al unei istorii „militante”. Militant pentru cine ? Pentru ce ? E un mister, din moment ce această afirmație nu este nici explicitată, nici raportată la ceva. Mai surprinzătoare este ideea că istoria din *Cartea neagră* ar releva aceeași concepție precum cele din timpul lui Stalin sau al lui Mao : acestora le era proprie minciuna sistematică, pentru gloria dictatorului și a sistemului său, pe când *Cartea neagră* are la bază cercetarea scrupuloasă a adevărului, sprijinindu-se de fiecare dată când e posibil pe o documentație pe care oricine o poate verifica.

Aceste reflecții ale lui J.-J. Becker se lămuresc totuși dacă luăm în considerare trăsătura care, în opinia sa, definea comunismul european : „în plus, este amestecul unei propagande permanente, vizând pregătirea spiritelor și interzicerea încercării de a scăpa de aceasta, absența totală a libertății și represiunea zilnică. [...] pentru că, în plus, crima a fost inseparabilă de sistemul sovietic”²⁸. Cu faptul că propaganda, așa cum a definit-o J.-J. Becker în părerile sale, a fost una dintre caracteristicile majore ale sistemelor totalitare sunt de acord, incontestabil. Dar existența unei propagande omniprezente în URSS în anii '30 nu poate în nici un fel compensa, ascunde sau oculta importanța crimelor în masă practicate în același timp. Dacă propaganda este un element necesar în definirea acestor regimuri, ea nu este și suficientă. Mussolini a făcut o propagandă intensă, și totuși masacrele în masă au lipsit din practica puterii sale – ținând cont că masacrarea etiopienilor de către militarii italieni ținea mai mult de atrocitățile legate de cuceririle coloniale. Acesta este chiar motivul pentru care majoritatea autorilor contemporani consideră că regimul lui Mussolini, în ciuda revendicării sale ca „totalitar”, nu poate fi asimilat celor două forme radicale de totalitarism care sunt comunismul și nazismul.

Totuși, cum ar fi putut dura atât de mult încercarea de „pregătire a spiritelor”, dacă nu s-ar fi sprijinit mai ales pe teama permanentă și generală determinată de teroarea în masă, reactivată cu regularitate de poliția politică omniprezentă ? Cum s-ar fi putut menține la putere aceste regimuri fără această amenințare ? De îndată ce a fost înlăturată – în pofida unei propagande permanente la fel de obsedante –, regimurile s-au prăbușit în câteva luni. Imediat ce populația Germaniei Democratice a înțeles că sovieticii nu vor interveni și că poliția politică nu va trage, Zidul a căzut. În URSS a fost destul ca Gorbaciov să autorizeze alegeri, iar numai două treimi dintre candidaturi să fie libere, pentru ca regimul să se dezintegreze.

Mai este un punct asupra căruia polemica a înlocuit de prea multe ori critica : problema numărului de victime. Astfel, Henry Rousso scrie că problema violenței politice „trebuie abordată fără a te opri la asemănări superficiale : punerea în ecuație a numărului respectiv de victime, dacă impune un respect egal pentru suferința trăită de ambele părți, nu ajută cu nimic la înțelegerea naturii proceselor politice, sociale și culturale puse în acțiune”²⁹. La rândul său, Marc Lazar îmi reproșează „punerea pe

picior de egalitate a celor două genocide, al represiunii comuniste și al celei naziste”³⁰. Nu am „pus în ecuație” numărul respectiv de victime ; m-am mulțumit să subliniez în sistemul comunist o proporție a victimelor care, raportată la cel nazist, trebuia „cel puțin să trezească o reflecție comparativă asupra similitudinii dintre regimul care a fost considerat, începând din 1945, cel mai criminal regim al secolului și un sistem comunist care a păstrat până în 1991 întreaga sa legitimitate internațională”³¹.

În fine, Marc Lazar admite – dar în același timp critică „modalitatea cavalerască” în care am făcut-o – că cifrele mele nu coincid cu cele ale lui Werth, Bartošek și Paczkowski. Aceasta arată deosebiri de apreciere dintre autori – chiar dacă J.-L. Margolin consideră că este vorba despre „puncte de vedere până la urmă neimportante” –, dar nu schimbă cu nimic mărimea acestora. În ceea ce privește URSS, Nicolas Werth nu a reținut decât cifrele ce puteau fi dovedite prin documentația disponibilă, ceea ce e perfect legitim ; or, închiderea actuală a arhivelor represiunii din Rusia și circumstanțele epocii fac în așa fel încât numeroasele victime să nu poată fi încă numărate, iar altele să nu poată fi, fără îndoială, numărate niciodată : persoane decedate în timpul transporturilor în vederea deportării, asasinate comise de trupele NKVD pentru împiedicarea oricărei retrageri sau a oricărei contestații a combatanților pe front – 13 000 de persoane împușcate timp de patru luni doar în timpul bătăliei de la Stalingrad³³ –, foștii prizonieri de război sovietici asasinați chiar înaintea întoarcerii lor în URSS – de exemplu, cazacii sau *vlasovii* înapoiți de englezi Armatei Roșii în 1945 –, rezistenți naționaliști hărțuiți după 1945 etc. Reamintim că cei mai serioși autori au avansat cifre mult superioare față de ale noastre : Conquest 40 de milioane de morți, Volkogonov 35 de milioane, Panin 60 de milioane, Soljenițin 66 de milioane, Kurganov 66 de milioane. Cinci milioane de victime în plus este deci un număr extrem de rezonabil.

În ceea ce privește cifrele din Europa de Est – cu excepția Poloniei –, investigațiile cele mai recente în toate aceste țări indică cifre în creștere ; am subestimat serios crimele regimului lui Tito, în Bosnia, Slovenia sau Trieste ; în aceste ultime două regiuni apar cu regularitate gropi comune. În cazul RDG, am ignorat perioada în care această parte a Germaniei era o zonă de ocupație în care Armata Roșie și NKVD au practicat o represiune masivă cu zeci de mii de victime³⁴. Cât privește Polonia, Andrzej Paczkowski a apreciat numărul victimelor din timpul ocupației sovietice pe baza arhivelor NKVD la aproximativ 130 000, din septembrie 1939 până în iunie 1941 ; acestora li se adaugă, în opinia Alexandrei Viatteau, deportații polonezi care nu s-au mai întors niciodată în Polonia ori au decedat în timpul deportării, adică mai multe sute de mii de persoane³⁵. În total, aceste estimări absolut aproximative în condițiile cercetării actuale se apropie de un milion pentru întreaga Europă de Est.

Fără îndoială că aceste critici și observații, adesea foarte polemice din partea lui Jean-Jacques Becker sau a lui Henry Rousso, sunt interesante prin faptul că indică o stare a opiniei universitare, dar și publice, care nu pare să fi avut cunoștință de adevărata amploare a tragediei trăite de popoarele supuse regimurilor comuniste, ceea ce explică în parte reacția lor vie față de capitolul introductiv. De fapt, dacă tonul în care a fost redactată concluzia la *Cartea neagră* este unul senin, tonul redactării introducerii a fost gândit ca un text de sensibilizare, destinat unei opinii total ignorante și indiferente la tragediile provocate de comunism.

Distanța dintre idealul comunist și realitatea sa

Una dintre criticile cele mai importante ale coautorilor mei Werth și Margolin este aceea de a fi confundat idealul comunist cu realitatea stalinistă și chiar de a fi conchis că doctrina comunistă – în cazul acesta, cea leninistă, apoi marxist-leninistă – era una dintre cauzele principale ale apariției unei dimensiuni criminale în comunismul secolului XX³⁶. Astfel, într-un interviu acordat revistei *L'Histoire*, Nicolas Werth declară : „Ceea ce cred eu, în fond, este că există o profundă similitudine, un fel de nucleu dur al totalitarismelor, care le e comun tuturor. Dar mai cred și că la originea comunismului a existat totuși un ideal, care a fost pervertit. Din această cauză, în comunism există o tensiune extremă și constantă între decepționații regimului și tovarășii lor «ortodocși». Nu am văzut niciodată pocăiți ai nazismului, vechi militanți naziști care să critice sau să încerce reformarea sistemului din interior. Nazismul, dimpotrivă, este adecvarea totală între doctrină și realitate. Comunismul este decalajul între doctrină și realitate”³⁷. J.-J. Becker adaugă : „s-a trecut astfel, pe lângă esențialul pe care metodele de realizare a unui proiect generos l-au condus întotdeauna la *represiune*, adesea la crimă”³⁸.

Cum se poate ca autorul care a contribuit la *Cartea neagră* cu cea mai documentată parte, cea mai structurată și care a vorbit îndelung despre faptul că Lenin este la originea terorii să vorbească despre un „ideal pervertit”? Care ideal? Umanist, democrat, „generos”, cum spunea J.-J. Becker? De bună seamă, toți acești termeni i-ar fi făcut să râdă pe Lenin și Troțki, pe Buharin și mai ales pe Stalin. Ce „decalaj” poate fi între omul care a fondat doctrina, cel care a fondat partidul, cel care a fondat regimul și cel care a întemeiat teroarea, când este vorba despre același om? Oare trebuie să ne gândim că Lenin și-a imaginat un „ideal bun” și că l-a pus el însuși în practică într-un fel cu totul pervertit?

Faptul că au existat decepționați ai bolșevismului la putere este incontestabil, dar aceasta dovedește doar că nu au înțeles corect natura partidului în care militau; poate, purtători ai unui ideal umanist, ei au remarcat prea târziu că s-au înșelat asupra partidului. Cât despre afirmația că nu au existat decepționați ai nazismului, faptele care o contrazic sunt prea numeroase, începând cu crizele manifeste ori secrete – punctate de crime – care au zguduit regimul începând cu Noaptea cuțitelor lungi până în ultimii ani, Himmler însuși devenind un opozant al liniei hitleriste, trecând prin Frontul Negru antihitlerist al fraților Strasser, activ până în 1939. Nici despre Lenin ori Stalin nu dispunem de o mărturie și o reflecție de calitate ale celor ale „pocăitului nazist” Hermann Rauschning și a celor două cărți ale sale – *Hitler mi-a zis* și *Revoluția nihilismului* – scrise înainte de război, dar când autorul lor ieșise deja din universul nazist. Troțki nu ieșise din universul bolșevic atunci când a scris despre Revoluția din Octombrie sau despre Uniunea Sovietică stalinistă. Suvarin însuși, în cartea sa *Stalin* din 1935, rămâne încă atașat imaginii mitice a lui Lenin.

De atunci, Nicolas Werth a publicat un document ce lămurește dintr-odată tensiunea dintre idealul umanist și realitatea criminală: ultima scrisoare a lui Buharin adresată lui Stalin, datată 10 decembrie 1937, înaintea celui de-al treilea mare proces de la Moscova, care urma să se deschidă pe 2 martie 1938 și să se termine cu 19 condamnări la moarte.

Asupra acestui document de un mare interes merită să ne oprim puțin mai mult. El aparține unuia dintre principalii șefi ai partidului, care-l cunoștea bine pe Stalin și știa ce soartă îl aștepta, scrisoarea fiind, de altfel, prezentată de atunci de zeci de ori, ca însuși simbolul idealismului comunist față de deviația stalinistă. Buharin începe prin a-l asigura pe Stalin de intențiile lui :

Ca să nu fie neînțelegeri, vreau să-ți spun că *pentru lumea exterioară* (societatea) :

1. Nu voi retrage nimic – public – din ceea ce am scris în timpul instrucției.
2. Nu-ți voi cere niciodată nimic referitor la *aceasta* și tot ce decurge de aici, nu te voi implora, nu voi cere nimic ce ar putea face să divagheze problema, care își urmează cursul. Dar îți scriu pentru informația ta *personală*. Nu pot părăsi această lume fără să-ți fi scris aceste câteva ultime rânduri, căci sunt bulversat de mai multe lucruri, pe care trebuie să le știu :
1. Fiind la marginea prăpastiei, de unde nu mai există întoarcere, îți dau cuvântul meu de onoare că sunt nevinovat de crimele pe care le-am recunoscut în timpul instrucției. [...]
3. Nu am avut altă „soluție” decât să confirm acuzațiile și mărturiile altora și să le dezvolt ; altfel, s-ar fi putut crede că „nu depun armele”³⁹.

Așadar Buharin revendică deschis principiul unui dublu adevăr : cel al lumii interne a grupului revoluționar, singurul care contează – partidul –, și cel al lumii exterioare, profane și fără importanță – societatea națională și internațională –, exceptând ceea ce atinge imaginea partidului, adică propaganda. Dar el merge mai departe, acceptând și justificând principiul excluderii, subliniindu-i caracterul rațional cu privire la circumstanțele și obiectivele partidului :

E marea și îndrăzneția idee a epurării generale :

a) în legătură cu amenințarea războiului ; b) în legătură cu trecerea la democrație. Această excludere afectează : a) vinovații ; b) elementele nesigure ; c) potențialii îndoielnici. [...]

în acest fel, conducerea Partidului nu riscă nimic, se asigură de o *garanție totală*.

Te rog să nu crezi că, analizând astfel de unul singur, îți adresez vreun reproș. M-am maturizat, înțeleg că *marile planuri, marile idei, marile interese* sunt mai importante decât orice, că ar fi meschin să pun problema mizerabilei mele persoane pe același plan cu aceste interese *de importanță mondială și istorică* ce apasă, înainte de toate, pe umerii tăi⁴⁰.

În cazul lui Buharin, această aprobare a epurării ca mijloc de atingere a intereselor generale ale partidului se alătură unui puternic sentiment de culpabilitate creat de partid la toți membrii săi :

Consider că trebuie să ispășesc pentru acești ani în care am dus realmente o luptă de opoziție față de Linia Partidului. Știi, ceea ce mă tulbură cel mai mult în aceste momente este un episod pe care tu poate chiar l-ai uitat. Într-o zi [...] eram la tine și mi-ai spus : știi de ce îți sunt prieten, pentru că ești incapabil să unelțești împotriva cuiva, indiferent cine ar fi. De acord. Și, imediat după, fug la Kamenev [...]. Acesta este episodul care mă frământă, este păcatul originar, este păcatul lui Iuda. [...] Iar acum plătesc pentru toate acestea cu onoarea și viața mea. Pentru aceasta, iartă-mă, Koba [nume pe care tovarășii

cei mai apropiați i-l dădeau lui Stalin]. [...] nu pot să tac, să nu îți cer iertare pentru ultima dată. De aceea, nu sunt furios pe nimeni, nici pe conducerea Partidului, nici pe instructori și îți cer încă o dată iertare, deși sunt pedepsit în așa fel încât totul nu mai e decât întunerice⁴¹...

Dar acest sentiment de vinovăție este însoțit de o puternică voință de răscumpărare prin serviciile pe care Buharin se oferă să le facă în continuare partidului :

Dacă totuși mi-ar fi cruțată viața, aș dori [...] :

– fie să fiu exilat în America pentru X ani. Argumente pentru : aș face campanie *proceselor*, aș duce o luptă pe viață și pe moarte împotriva lui Troțki, aș îndruma către noi pătri largi ale intelighenției, aș fi practic anti-Troțki și aș conduce toată problema cu un formidabil entuziasm. Ați putea trimite cu mine un cekist experimentat și, ca o garanție suplimentară, mi-ați putea reține nevasta șase luni ostatic în URSS, timp în care aș demonstra prin fapte cum îi fac praf pe Troțki & Co. etc. [...]

– dacă ai doar o fărâmă de îndoială referitor la ceea ce ți-am spus acum, exilează-mă 25 de ani la *Peciora* sau la *Kolyma*, într-un lagăr. Aș organiza acolo o universitate, un muzeu, o stație tehnică, institute, o galerie de artă, un muzeu etnografic, un muzeu zoologic, un jurnal de lagăr. Într-un cuvânt, aș face acolo o muncă de pionierat de bază până la sfârșitul zilelor mele, împreună cu familia⁴².

Buharin rămâne închis în proiectul său utopic și în fanatismul ideologic. El susține în continuare lupta politică a vorbelor ucigătoare – „o luptă până la moarte împotriva lui Troțki” –, care nu sunt fără consecințe, după cum va arăta asasinarea tocmai de către „un cekist experimentat” a lui Troțki. El crede în continuare că lagărele sunt locuri de reeducare prin muncă și cultură, după cum afirmă neîncetat propaganda regimului. El merge și mai departe, clamându-și dragostea pentru Stalin. Nicolas Werth amintește că, în timpul ultimei sale întâlniri cu Fiodor Dan, liderul menșevic aflat în exil, în primăvara anului 1936, Buharin a declarat despre Stalin : „nu lui îi acordăm încredere, ci omului căruia partidul i-a acordat încredere. Nu știu cum s-a ajuns aici, dar asta e. A devenit simbolul Partidului”⁴³. Este o afirmație apropiată de faimoasa declarație a lui Troțki la al XIII-lea Congres al Partidului Bolșevic din 1924 : „Nici unul dintre noi nu poate avea dreptate împotriva partidului său. În ultimă instanță, Partidul are întotdeauna dreptate. [...] Fie că are sau nu dreptate, este partidul meu”. „Partidul” rămâne singurul orizont al acestor oameni formați de *Ce-i de făcut?* a lui Lenin ; funcția partidului este tocmai aceea care anulează distanța dintre ideal și realitate, exceptând situația în care, odată ajuns la putere, partidul instaurează o realitate pe care o impune ca ideal, pe care toți comuniștii trebuie să-l aprobe și să-l promoveze în orice clipă.

Această scrisoare a lui Buharin exprimă în cel mai adânc mod mentalitatea comunistă când autorul ajunge să-și proclame respectul și dragostea pentru Stalin :

De-a lungul ultimilor ani, am urmat onest și sincer Linia Partidului și am învățat, cu mintea mea, să te respect și să te iubesc. [...] Când mă gândesc la orele pe care le-am petrecut împreună stând de vorbă... Doamne, de ce nu există un aparat care să-ți permită să-mi vezi sufletul sfâșiat, ciopârțit de ciocuri de păsări ! Dacă ai putea să vezi măcar cât sunt de

legat interior de tine [...]. Bine, hai, iartă-mă pentru toată această „psihologie”. Nu mai există Îngerul care să-i spună lui Avraam să arunce cuțitul din mână ! Împlinească-se Destinul ! ⁴⁴

Și termină astfel :

Iosif Visarionovici ! Ai pierdut în mine unul dintre cei mai capabili și mai devotați generali ai tăi. [...] Mă pregătesc sufletește să părăsesc această viață și nu simt față de voi toți, față de Partid, față de Cauza noastră nimic altceva decât un sentiment de dragoste imensă, nemărginită. [...] Conștiința mea este curată față de tine, Koba. Îți cer pentru ultima oară iertare (o iertare spirituală). Te strâng în brațe, în gând. Adio în vecii vecilor și nu-i păstra nici o ranchiună nenorocitului care sunt⁴⁵.

Această scrisoare demonstrează că unul dintre principalii lideri bolșevici și sovietici, „cel mai prețios și mai bun teoretician al Partidului” (Lenin), este total incapabil la 20 de ani după preluarea puterii din noiembrie 1917, să înțeleagă caracterul fundamental antiuman al sistemului, la a cărui aplicare a contribuit din plin și a cărui victimă va fi. Mai rău, el aderă la acest sistem, la proiectul său („Cauza noastră”), la ideea sa („grandioasa și îndrăzneța idee a epurării generale”), chiar cu prețul propriei vieți – și a soției sale, pe care este dispus să o lase „ostatic” ! Dacă, dincolo de deviațiile stalinismului, Buharin este considerat de mulți o imagine pură a ideii comuniste, înseamnă că această idee coincide cu practica stalinistă. Așa cum a arătat deja Koesler în *Zero și infinit*, Buharin reprezintă de fapt figura tragică a intelectualului bolșevic zdrobit, pocăit, care, prin minciuna, dezonoarea și moartea sa, vrea să facă un ultim serviciu partidului și să aducă un ultim omagiu infailibilității acestuia.

Comparația între nazism și comunism

Nu facem aici istoricul comparației dintre nazism și comunism, care, chiar înaintea utilizării termenului „totalitarism” ca un concept din anii '30, era larg răspândit printre specialiștii regimurilor sovietic, nazist și fascist. În 1972, el nu părea să trezească emoții nici cronicarului din *Le Monde* care prezenta cartea lui Hannah Arendt, *Sistemul totalitar* : „Paralela dintre Germania nazistă și Rusia stalinistă este inaugurată. Cele două regimuri nu sunt identice întru totul, dar se aseamănă atât de mult, încât același termen de totalitarism poate fi folosit atunci când se vorbește despre amândouă”. Și teroarea totalitară părea atunci unul dintre elementele principale ale comparației : „Ea viza reîmpărțirea societății, apoi exterminarea ei, a categoriilor întregi de populație definite prin statutul lor social (țărani din Rusia în timpul colectivizării forțate), prin apartenența la un grup considerat dușman (evreii în Germania și, înaintea morții lui Stalin, în Rusia sau o naționalitate ori alta – tătari, nemții de pe Volga – din această țară)”⁴⁶. Iar în afara unei mișcări comuniste și stângiste ce refuză însuși principiul acestei comparații, majoritatea cercetătorilor o consideră legitimă.

În același timp, un curent istoriografic recent susține că acea comparație analizată în special de Arendt și subliniată în prealabil sau reluată ulterior de numeroși autori nu este

decât teoretică și, prin urmare, „limitată și superficială”. Astfel, Henry Rousso își propune să „pună în evidență diferențele reale din spatele asemănărilor aparente”⁴⁷. Ian Kershaw, pentru care „conceptul de totalitarism are o valoare euristică majoră, dar paradoxală”, va merge mult mai departe: „dincolo de asemănările obiectului său comun, care sunt stalinismul și nazismul – teroarea statului, partidul unic, dinamica revoluționară a regimului, cultul șefului –, el ajută, contrar propriei voințe a majorității utilizatorilor, la marcarea diferențelor radicale care există între cele două regimuri”⁴⁸. De la „diferențe reale” se trece la „diferențe radicale”, ce resping *a priori* orice legitimitate a comparației.

Această alegere a orientării cercetării nu este neutră. În realitate, ea provine dintr-o lume în care, în anii '30, nazismul și comunismul au fost prezentate ca două fenomene radical diferite, opuse unul celuilalt ca apa și focul. Dacă este o excelentă metodă de a distinge clar asemănările și diferențele dintre aceste regimuri, nu trebuie pierdută din vedere niciodată problema fundamentală: aparțin ele unui gen comun? Pot fi ele gândite împreună? Oare analiza similitudinilor lor mai lămurește istoria secolului XX, față de cea a diferențelor? Iar dacă putem fi de acord cu demersul propus de Henry Rousso, de ce să nu-l completăm, propunând „punerea în evidență a asemănărilor reale din spatele diferențelor aparente”?

În *Le Passé d'une illusion*, François Furet a insistat deja asupra importanței acestor asemănări în opoziția lor comună democrației reprezentative, statului de drept, individului. Voi limita aici discuția la problema terorii în masă. În acest domeniu, asemănările de formă și de conținut sunt incontestabile. În frumoasa lui carte *Le Malheur du siècle* (*Nenorocirea secolului*), Alain Besançon a punctat cele cinci etape ale distrugerii evreilor din Europa: exproprierea, concentrarea, „operațiile mobile ale crimei”, deportarea, centrele de exterminare. El comentează: „Urmând aceeași canava, se constată că distrugerea comunistă cunoaște primele patru mijloace, deși cu variante care țin de natura și proiectul său. Ea a omis-o pe a cincea. A adăugat alte două, de care nazismul nu a avut nevoie: execuția judecătorească și foametea”⁴⁹.

Această analiză necesită câteva precizări. Exproprierea, concentrarea – sau trimiterea în lagăre de concentrare – și deportarea au fost practicate de regimul bolșevic în primii ani. „Operațiile mobile ale crimei”, exprimate de naziști prin *Einsatzgruppen*, au apărut în sistemul comunist începând cu anii '30: epurarea și cotele ei – cei 700 000 de asasinați în 1937-1938 – și lichidarea elitelor din țările ocupate – de exemplu, cei 25 700 de polonezi destinați execuției prin ordinul Biroului Politic din 5 martie 1940, dintre care 4 400 de ofițeri la Katyń. Ca și CEKA din anii războiului civil, apoi NKVD, așa-numitele *Einsatzgruppen* au exterminat prin împușcare și într-o manieră artizanală peste un milion de evrei din teritoriile sovietice ocupate.

Dar nu voi fi de acord cu Alain Besançon în privința centrelor de exterminare și a înfometării. Regimurile comuniste au cunoscut și ele centre de exterminare. Lubianka, în plin centru al Moscovei, a fost unul dintre aceste centre, unde au pierit mii de oameni. În închisoarea Tuol Sleng din Phnom Penh au intrat peste 15 000 de deținuți: aproape nici unul nu a ieșit viu de acolo. Pădurea Katyń a fost un centru al crimei, la fel și Vinnița și Kuropatki. Și nu suntem încă decât la începutul descoperirii acestor gropi comune uriașe, care erau colectoarele centrelor vecine ale crimei. Diferența principală ține de faptul că aceste centre ale crimei nu erau industriale – prin gazare –, ci

„tradiționale”, prin împușcare, iar trupurile nu erau arse (ceea ce le-a permis naziștilor să facă în așa fel încât aceste urme să dispară). Așadar nu voi fi de acord nici cu Marc Lazar atunci când scrie că „genocidul de rasă duce la instituirea locurilor de exterminare, și nu genocidul de clasă”⁵⁰. Stalin și Pol Pot au demonstrat că nu era nevoie de lagăre specializate pentru exterminarea unei populații de mai multe milioane de persoane.

Cât privește foametea, să ne reamintim că sute de mii de evrei au murit de foame, de frig și de boală, care în general merg împreună, în marile ghetouri din Est, moarte provocată printr-o politică deliberată de restricție tot mai drastică a resurselor alimentare. Și în acest caz, comuniștii au fost primii care au practicat această metodă și în același fel. În 1933, țăranii ucraineni care fugeau din sate pentru a găsi scăpare la oraș erau adunați fără milă de miliție și NKVD și duși în timpul nopții în regiunile unde era foamete. Zece ani mai târziu, naziștii nu au procedat altfel: ei au înghesuit în ghetoul din Varșovia peste 500 000 de evrei și au interzis ieșirea sau intrarea în ghetou sub amenințarea pedepsei cu moartea. Chiar Stalin a atacat o populație țărănească locală, pe care nu avea nevoie să o caute în cele patru colțuri ale Uniunii Sovietice, fiindu-i suficient să o înfometeze până la moarte chiar în locul în care aceasta era stabilită. În afara teritoriilor sovietice ocupate, unde îi asasinau pe loc, naziștii au decis să-i caute pe evrei în locurile unde trăiau, în toată Europa; și asta pentru un motiv fundamental: exterminarea evreilor trebuia să rămână secretă, nu-i puteau asasina în văzul tuturor, să știe toată lumea din Franța, Belgia, Olanda etc. Era indispensabil să-i ducă în locuri de execuție ascunse și secrete.

În această privință, Marc Lazar consideră că analiza mea comparativă se bazează pe „un principiu funcționalist care stabilește că regimurile ce au caracteristici asemănătoare sunt în mod necesar identice în esența lor”. Nu înțeleg prea bine ce înseamnă „identice în esența lor”. Oare există o esență a comunismului? Oare există, așa cum mi s-a atribuit, o „esență criminală” a comunismului? Ca istoric, mă mulțumesc să răspund că există în comunism o dimensiune criminală. Ține de o „esență”? Un filosof ar putea da un răspuns. Eu nu folosesc termenul „totalitarism” decât ca tip ideal și nu îi percep nici o „esență”, admitând, de altfel, că se folosește la plural, așa cum face Bernard Bruneteau în recenta sa lucrare *Les Totalitarismes*⁵¹. În plus, eu nu am scris și nu m-am gândit niciodată că cele două sisteme, nazist și comunist, erau identice, ceea ce este, evident, absurd pentru un fenomen istoric, singular prin definiție.

Pentru a conchide asupra acestui punct, Marc Lazar spune că eu aș fi comis în comparație „o eroare fundamentală, [ce] constă în a fi privilegiat omologiile, care în realitate sunt rarissime, în loc de a stabili analogii, «adică de a discerne ceea ce fenomenele globale distincte pot avea în comun»”⁵². El trage concluzii peremptorii din două pagini pe care le-am consacrat apropierea nazismului de comunism și care nu au constituit decât o evocare a problemei. Omologiile între cele două sisteme sunt efectiv foarte numeroase – am amintit doar câteva – și nu sunt deci decât mai semnificative, oferind astfel posibilitatea gândirii analogice. Căci demersurile omologic și analogic nu sunt deloc contradictorii și constat cu satisfacție că acest demers a fost început cu succes de Nicolas Werth și Philippe Burrin, care s-au angajat în examinarea comparativă a rolului dictatorului, a ideii de violență și a legăturilor dintre putere și societate în cele două sisteme⁵³.

Dacă ei admit legitimitatea comparației, anumiți colegi de-ai noștri vor să o limiteze foarte strict la două cazuri, Germania hitleristă și Uniunea Sovietică stalinistă, respingând

ideea că Germania lui Hitler și Uniunea Sovietică a lui Hrușciuv sau Brejnev au puncte comune⁵⁴. Or, dacă după moartea lui Stalin regimul sovietic nu a mai înregistrat atâtea asasinat, Germania hitleristă nu a mai înregistrat atât de multe crime înainte de începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Și în Germania anilor 1935-1936, când regimul nu inițiasse nici expansiunea militară, nici crimele la adresa evreilor și a tuturor celor din „rasa inferioară” (*Untermenschen*), dimensiunea criminală nu era mai dezvoltată decât în Uniunea Sovietică din timpul lui Hrușciuv, din 1956 – care a înecat în sânge revoluția maghiară –, sau al lui Brejnev, din 1968 – care îl trata pe Dubček și Cehoslovacia aproape cum îl tratase Hitler pe Hacha și pe aceeași Cehoslovacie în martie 1939.

Dacă nu mi s-a părut pertinentă, această voință de a limita strict comparația pune fără îndoială o problemă de fond: oare regimurile comuniste aflate încă în exercițiu în 1989-1991 aveau ceva în comun cu cei care practicaseră teroarea în masă cu câteva decenii în urmă? În opinia lui Krzysztof Pomian, acestea și-au schimbat progresiv și imperceptibil natura, până acolo încât, din totalitare, au devenit autoritare, în sensul în care înțelegem asta în cazul regimului lui Franco sau al lui Salazar⁵⁵. Nu sunt convins de părerea lui K. Pomian, care încearcă totuși să prezinte o realitate: regimul lui Hrușciuv sau al lui Brejnev nu a fost cel al lui Stalin. Și totuși, aceste regimuri s-au perpetuat într-o surprinzătoare continuitate a elitelor, structurilor și, parțial, a modurilor de funcționare. Ele au deci o natură „genetică” în comun, chiar dacă unele dintre elementele lor constitutive au funcționat într-un fel mai atenuat, în comparație cu momentele paroxistice ale perioadei staliniste. Desigur, teroarea din vremea lui Hrușciuv și a lui Brejnev nu avea nimic în comun cu cea practică pe vremea lui Stalin, și totuși era mereu prezentă, sub forma amintirii și a amenințării, susceptibilă să revină în orice moment, chiar dacă se transformase progresiv într-o simplă teamă. Se pare deci că este preferabil să vorbim despre un regim totalitar *în expansiune* sau *în stagnare*, să-i definim fazele în funcție de felul în care acționează elementele sale constitutive. În realitate, comunist sau nazist, aceste regimuri sunt înainte de toate niște sisteme revoluționare ce consumă o foarte mare cantitate de energie (oameni, resurse, armament, ideologie, propagandă etc.). Mobilizată de pasiunea politică și proiectul utopic, aceasta este concentrată, catalizată, deținută de un singur om: liderul carismatic. Dacă acesta dispăre, sursa de energie slăbește progresiv, iar succesorii nu mai sunt capabili să mobilizeze energia formidabilă necesară funcționării sistemului.

Rămâne, în sfârșit, un punct de diferențiere aparent ireductibil între nazism și comunism. Marc Lazar, dar și Nicolas Werth și Jean-Louis Margolin, ca să nu-i cităm decât pe ei, susțin că cele două ideologii au un conținut radical diferit: una ar fi fundamental rasistă și inegalitară, pe când cealaltă ar fi legată de gândirea egalitară – „fericirea pentru toți”, cum spunea Babeuf – și universalistă provenită din Revoluția franceză, punct de vedere ce îi aparține și lui François Furet. Marc Lazar își ilustrează poziția cu un citat al lui Primo Levi, care scrie: „Aceste două infernuri nu urmăresc același scop. Primul este un masacru între egali: el nu se bazează pe o preeminență rasială, nu împarte omenirea în suboameni și supraoameni”⁵⁶. Oare cum a putut un om atât de sensibilizat de tragedia secolului XX să scrie o asemenea frază? Cum să crezi că Stalin îi considera egali pe cei 700 000 de oameni trimiși la moarte în 1937-1938, pe mulți dintre ei în mod expres? Cum să crezi că el îi considera egali pe milioanele de

țărani ucraineni condamnați la moarte prin înfometare în anii 1932-1933 ? Pentru Stalin, acești oameni nu meritau să trăiască. El nu folosea în mod sigur termenul „suboameni”, ci un altul, a cărui semnificație nu trebuie să ne înșele : „burghez”, „chiabur”, „contrarevoluționar”, „bandit troțkist”, „spion japonez” etc. Ceea ce Pierre Hassner numește „inamicul total”⁵⁷ rămâne figura centrală atât pentru naziști, cât și pentru comuniști. De altfel, oare nu Buharin, acest pretins umanist, este cel care, în 1925, în polemica sa împotriva lui Kautsky, după ce a decretat că acesta din urmă nu avea „în călimara lui decât bale de câine turbat”, a conchis logic : „Ce decădere chiar și pentru un renegat ! Și totuși, Kautsky a fost cândva un om”⁵⁸ ? „Cândva”... Dacă nu mai este om, atunci ce e ? Un animal ? Un parazit ? Un om viu deja mort, care, în consecință, trebuie asasinat, pentru a face în așa fel încât moartea sa clinică să coincidă cu moartea politică declarată ? Cum a fost Troțki ? Cum a fost Buharin însuși în 1938 ?

Desigur, în Occident, gândirea comunistă a fost puternic influențată de dimensiunea egalitară și universală a democrației și a drepturilor omului, așa cum a demonstrat discursul comunist francez începând din 1934-1935. Mai trebuie să distingem ceea ce, în acest discurs, ține de tactica Frontului Popular și antifascist și ne trimite la tradiția social-democrată occidentală din care s-au născut aproape toate partidele comuniste europene. Însă oare la această tradiție democratică a Revoluției franceze se raportau într-adevăr Lenin, Stalin, Troțki și chiar Buharin ? În mod sigur nu. Ei nu au reținut decât faza ei robesprieriană și momentul ei terorist. Încă din 1925, Buharin, apropo de Kautsky, strecoară comparația dintre „partidul bolșevicilor, partidul «iacobinilor proletari» și social-democrației, girondini destinați ghilotinei”⁵⁹. Urmându-și maestrul Lenin, Stalin s-a mulțumit să treacă la fapte, într-atât încât Buharin să fie numit la rândul său un girondin. Cât despre proiectul comunist, acesta are pretenții de universalitate, dar se recuză el singur de la aceasta, excluzând din rândul oamenilor încă de la început și din principiu pe toți „dușmanii poporului”, în rândul cărora, așa cum a demonstrat istoria, poate intra întregul popor, inclusiv membrii de partid.

În spatele acestei false disimetrii a universalului și particularului se ascund adevăratele apropieri ideologice : respingerea radicală a societății moderne – cu individul ei, cu statul ei de drept, cu democrația ei reprezentativă, cu libertatea de a acționa în toate domeniile –, proiectul utopic, scientismul care motivează necesitatea istorică sau biologică de a realiza proiectul, desemnarea figurii dușmanului care pune piedici realizării proiectului și legitimitatea folosirii violenței ; iar toate acestea în numele fericirii „germanilor” sau al „omenirii”. De altfel, ar trebui să se revină într-o manieră mult mai aprofundată asupra anumitor texte „rasiste” și „exterminacioniste” ale părinților comunismului, Marx și Engels, așa cum au început să o facă de curând Konrad Loew⁶⁰ și George Watson⁶¹. Exista cu adevărat în marxism-leninism un proiect exterminatoriu împotriva „burgheziei” și a întregii „vechi societăți”.

Ultimul argument folosit pentru demonstrarea diferenței radicale dintre valorile nazismului și comunismului este cel al pocăinței. Simon Leys, marele specialist al Chinei lui Mao și puțin probabil de a fi suspectat de simpatie față de comunism, scria totuși în 1998 : „prieteniile textului *Commentaire* (care sunt și ai mei) au numărat, firește, câțiva comuniști care s-au pocăit – și mă bucur pentru aceasta ; dar mă îndoiesc că printre ei au inclus vreodată mulți foști naziști”⁶². Cu tot respectul datorat lui Simon Leys pentru

opera sa de pionierat, acest tip de gândire relevă adevăratul fals bun-simț. Ai săi „comuniști pocăiți” erau militanți de bază, nici unul dintre ei nu a avut o funcție, cu excepția celeia de subaltern, în aparatul de partid. Or, când se referă la foștii naziști, Leys face trimitere evident la arhetipul nazistului de rang înalt. Comparația sa nu este deci potrivită. Numai în cazul în care Simon Leys se gândește la faptul că Germania postbelică a fost epurată de toți foștii naziști : or, această Germanie incontestabil democratică, care a condamnat și a alungat nazismul, a fost reconstruită cu participarea masivă a „naziștilor pocăiți” : desigur, nu marii lideri condamnați la Nürnberg, ci acești germani de rând care îl votaseră pe Hitler, care au aderat la Partidul Național-Socialist Muncitoresc German (NSDAP) din convingere naționalistă și/sau din dorința de a-și folosi aptitudinile profesionale, care au crezut în victorie și în posibilitatea de a-și regăsi țara și au apărut-o până la înfrângerea finală. Dimpotrivă, am putea sublinia că întreaga Europă de Est e pe cale să iasă din comunism, în timp ce o parte importantă a clasei sale politice și economice e formată din „comuniști nepocăiți”.

Totuși, chiar dacă am admite punctul de vedere al unui „bun ideal comunist”, ar rămâne întrebarea lui Jacques Julliard : „De ce criminalii care pretind că au avut intenții bune sunt mai puțin condamnaibili decât cei care se reclamă de la rău?”⁶³. Este o întrebare pe care o lămurește Alain de Benoist : „Raționamentul care constă în opunerea «doctrinei urii» a nazismului «idealului de emancipare umană» al comunismului este foarte departe de realitate. El reia opoziția dintre o definiție a comunismului dată de partizanii săi și o definiție a nazismului dată de adversari. [...] În realitate, nazismul nu pretindea mai puțin decât comunismul, de a asigura «fericirea» celor cărora li se adresa. Nu propunea mai puține perspective «radioase» partizanilor săi”⁶⁴. Iar autorul conchide : „Nu putem ignora faptul că judecarea de către noi a comunismului nu corespunde celei pe care acesta o face asupra sa. Altfel, am putea la fel de bine să spunem că el se revendică nu de la bine, ci de la rău, având în vedere ororile pe care ni le pot inspira ideile sale”⁶⁵.

Teroarea și raționalitatea totalitară

Dacă nu pot contesta aceste fapte, susținătorii anticomparatismului deplasează problema pe alt teren. Astfel, în opinia lui Ian Kershaw, teroarea nu se găsește în natura însăși a puterii sovietice, dar a existat în cadrul misiunii de purificare rasială care a fost miezul crezului nazist. De fapt, Kershaw scrie : „Așa teribilă cum a fost, ofensiva împotriva chiaburilor nu a fost atât de lipsită de rațiune ca exterminarea muncitorilor evrei calificați, în condițiile în care industria armamentului era în mod acut lipsită de mână de lucru, iar mobilizarea transporturilor pentru a duce victimele până la camerele de gazare ar fi putut să servească la transportarea trupelor”⁶⁶. Or, cunoașterea, prin deschiderea arhivelor, a proceselor de decizie staliniste și reexaminarea procesului de exterminare a evreilor de către naziști denotă o puternică rațiune a autorilor acestor acțiuni.

Cartea recentă a lui Christian Gerlach, *Despre conferința de la Wannsee*, revine la înlănțuirea deciziilor care au dus la exterminarea evreilor⁶⁷. În afara teritoriilor sovietice ocupate – lăsate pe mâna așa-numitelor *Einsatzgruppen* din iulie 1941 –, problema

evreiască a intrat într-o nouă fază decizională la 28 iulie 1941, când Göring a declarat că evreii „nu mai au ce căuta în teritoriile de sub dominație germană”. Pe 31 iulie, el l-a însărcinat pe Heydrich „să dea toate dispozițiile necesare [...] în vederea unei soluționări globale a problemei evreiești în zona de influență germană din Europa”⁶⁸. „Globală”, și nu „finală”.

În august 1941, Heydrich este refuzat de Hitler în legătură cu un plan de deportare a evreilor din Reich spre Est. Iar în octombrie și noiembrie 1941, naștii au deportat zeci de mii de evrei germani spre Est (Łódź, Minsk), dar fără a-i asasina. Pe 30 noiembrie, o mie de evrei din Berlin deportați la Riga au fost împușcați, ceea ce a provocat o puternică reacție din partea lui Himmler, care a cerut oprirea masacrelor ; prin urmare, evreii au fost duși în lagăre improvizate, unde au murit repede de foame, de frig și de boală, întocmai ca și zecile de mii de chiaburi care au murit în timpul primelor mari valuri de deportări sovietice din 1930-1931. În sistemul nazist, ca și în sistemul comunist, încă din 1941, deportarea nu implica în mod necesar exterminarea.

Revenind la decizia de nimicire a iudaismului în Europa, Christian Gerlach afirmă că ea a fost luată între 7 și 14 decembrie 1941. În realitate, la începutul lui decembrie 1941 au loc aproape simultan două evenimente. Pe 5 decembrie începe contraofensiva sovietică la Moscova, provocându-le nemților pierderi grele, iar Hitler vede pentru prima oară spectrul înfrângerii militare. Pe 7 decembrie, atacul japonez de la Pearl Harbour antrenează patru zile mai târziu intrarea în război a Germaniei împotriva Statelor Unite. Pe 12 decembrie, în timpul unei întâlniri extraordinare a întregii conduceri a partidului nazist, Hitler anunță decizia de a „șterge de pe fața pământului” evreii.

Așadar această decizie nu pare a fi deloc răspunsul la un impuls negândit, ci este consecința logică a întâlnirii dintre o doctrină politico-ideologică, a nouă conjunctură și constatarea unui raport de forțe. În discursul ținut la Reichstag pe 30 ianuarie 1939, Hitler a declarat : „Dacă evreimea financiară internațională trebuia să reușească în și în afara Europei să împingă încă o dată popoarele într-un război mondial, atunci rezultatul nu ar fi bolșevizarea lumii și, prin aceasta, victoria iudaismului, ci nimicirea rasei evreiești în Europa”. Or, intrarea în război a Statelor Unite și a Japoniei este semnul indubitabil că Germania este implicată într-un război de-acum mondial. Pe de altă parte, Hitler trebuie să recunoască evidența : dușmanul bolșevic este mai puternic decât s-a prevăzut și devine și mai periculos, având în vedere contraofensiva sa. Având în vedere punctul său de vedere anticomunist și antisemit asupra lumii, decizia lui Hitler era deci perfect rațională : „lupta finală” a început, este o luptă pe viață și pe moarte, iar el are ocazia să-l extermine pe unul dintre dușmani, care este la discreția lui, evreul. Oare Stalin a raționat altfel în marea sa bătălie pentru colectivizare, a cărei fază teroristă a durat din 1929 până în 1933 și în cursul căreia a cunoscut și aspecte neplăcute, înainte de a decide să aplice ceea ce s-ar putea numi „soluția finală” a problemei țărănești în URSS?

Motivațiile deciziei de exterminare sunt și ele lămuritoare. Christian Gerlach ne prezintă principalele elemente și citează mai ales „represaliile împotriva pretensei activități antigermane a «evreimii mondiale» și presupunerea responsabilității evreilor în declanșarea conflictului mondial”⁶⁹. Regăsim motivarea deciziilor staliniste de același fel : prevenirea și reprimarea activităților „antisovietice” și „contrarevoluționare” ale unui anumit număr de grupuri considerate de regim dușmani ai poporului și acuzate că

pun în aplicare comploturi naționale și internaționale. Stalin a început acest proces din 1928-1930, cu „procesul partidului industrial” și „procesul menșevicilor”, desemnând vinovații pe care istoria i-a disculpat, demonstrând că procesele lor au fost inventate în întregime, dar care, în concepția lumii comuniștilor mobilizați serios în două acțiuni uriașe și decisive pentru supraviețuirea lor și îndeplinirea proiectului comunist – industrializarea accelerată și colectivizarea forțată –, apăreau ca fiind „sabotori”.

Or, pe 18 decembrie 1941, în urma unei întâlniri cu Hitler, Himmler scrie în agenda lui : „Problema evreiască. De exterminat ca partizani”⁷⁰. Christian Gerlach comentează : „Termenul «partizan» pare să trimită mai întâi la Uniunea Sovietică. Dar uciderea tuturor evreilor din Uniunea Sovietică este de multă vreme hotărâtă și e în plină desfășurare. Practic, în această perioadă nu există partizani evrei pe teritoriile sovietice ocupate. Aceasta arată că nota are un alt sens ; este vorba aici despre «partizani» imaginari, ai pretensei «amenințări evreiești». Această notă a lui Himmler, așa lapidară cum este, e fundamentală : evreii nu sunt uciși doar pentru ceea ce sunt, ci și pentru ceea ce se spune că sunt, pentru ceea ce ar fi putut să facă sau se presupune că ar putea face ; nu doar pentru că sunt evrei, ci pentru că sunt „partizani”, adică „dușmani” – desigur, imaginari – și chiar dușmani „comuniști”, cuvântul „partizan” desemnând în mod special în epocă ceea ce naștii numeau și „teroriști”, care luptau cu arma în mână împotriva ocupanților germani în toate țările și care erau sistematic asimilați „comuniștilor”. Această viziune „partizan – terorist – comunist” se baza, de altfel, pe o minimă realitate, de vreme ce, de la sfârșitul lui iunie 1941, Kominternul îi chemase pe toți comuniștii să saboteze prin toate mijloacele producția de război germană și să hărțuiască trupele germane. Dar ea nu putea să se refere decât la o mână de oameni, și nu la întregul unei populații. Totuși, această populație a fost vizată în ansamblul ei, incarnând astfel imaginea dușmanului, fundamentală în mentalitatea totalitară.

De altfel, figura „partizanului-sabotor” prezintă avantajul de a desemna un țap ispășitor pentru toate eșecurile : ineficacitatea din punct de vedere economic a industrializării accelerate și a colectivizării forțate ; stupiditatea strategică a atacului german împotriva Uniunii Sovietice. Christian Gerlach subliniază acest lucru : „Luând în considerare deteriorarea situației [în decembrie 1941], evreii îi apăreau lui Hitler ca opozanți, revoluționari, «partizani», sabotori sau spioni ce acționau în spatele Germaniei, care, prin atacul previzibil al Statelor Unite, se extind în toată Europa”⁷¹.

Aceste circumstanțe permit și înțelegerea a ceea ce putea să apară ca fiind inconsecvențe în punerea în aplicare a unei idei exterminatoare. Astfel, chiar un om ca Viktor Brack, responsabil de „Acțiunea Eutanasiu” și creatorul primelor echipe specializate în gazare, a avansat ideea, într-o scrisoare târzie, de pe 23 iunie 1942 – când măcelul era la apogeu –, că din zece milioane de evrei europeni ar trebui păstrați două sau trei milioane, pentru a furniza mână de lucru industriei de război germane⁷². În cazul naziștilor, logica exterminatoare – teleologică – coexistă deci cu o logică utilitară tehnocrată – munca forțată – și cu o logică a presiunii societății (Bisericile, consorții arieni etc.), constrângând puterea să excludă un anumit număr de persoane din categoria dușmanului (bineînțeles, această logică societală nu a putut funcționa niciodată în Uniunea Sovietică stalinistă). Păstrând proporțiile, situația evreilor *în acel moment*, în toamna anului 1941 – înaintea deciziei soluției „finale” –, prezintă puternice analogii cu

colectivizarea sovietică : o parte a țăranimii a fost considerată ca fiind acceptabilă – supusă colectivizării – și integrată cu forța în colhozuri ; un al doilea grup, cel al chiaburilor, a fost considerat dușman – opoziție reală sau imaginară – și deportat la muncă forțată sau colonizat forțat, iar asta în condiții de improvizație care au provocat mari pierderi, fără ca acest lucru să ducă la cea mai mică flexibilizare a politicii urmate ; în sfârșit, un al treilea grup, caracterizat ca reziduul cel mai ostil, a fost atacat direct în vara-toamna anului 1932, cu o armată de fanatici ai partidului și ai Komsomolului, care i-au confiscat toate sursele de hrană și l-au condamnat să moară de foame.

Prin discursurile lor, Hitler și Stalin s-au plasat în logica exterminatorie – pe care noi o numim azi genocidară –, anunțând public voința de a elimina categoriile de dușmani desemnați. Pe această bază și profitând de circumstanțe favorabile, au alunecat de la idee la intenții mai precise înainte de a trece la fapte. Așa cum afirmă foarte corect Gerlach : „Dezvoltarea exterminării nu devine imaginabilă decât progresiv, în ciuda unei predispoziții existente foarte răspândite. Drumul de la planuri utopice de transplantare și exterminare către un program criminal efectiv realizabil a fost decisiv pentru punerea în aplicare a genocidului. De exemplu, planul care data din 1941 și viza asigurarea aprovizionării Europei ocupate de nemți cu alimente, forțând aproximativ 30 de milioane de persoane din Uniunea Sovietică să moară de foame se vădea inaplicabil. Prin urmare, a fost înlocuit în toamna anului 1941 prin programe de nimicire a anumitor grupe de populație, cum ar fi milioanele de prizonieri de război sovietici «inapți de muncă». Schimbarea din decembrie 1941 a reprezentat un pas determinant spre concretizarea planurilor de genocid îndreptate împotriva evreilor”⁷³.

La fel de interesantă este contestarea de către Gerlach a ipotezei lui Christopher Browning conform căreia decizia de exterminare a evreilor ar fi fost luată de Hitler într-un moment de euforie, al victoriei inițiale împotriva Uniunii Sovietice. Dimpotrivă, adevărul este că, într-un moment de pericol extrem, de sentiment al imposibilității de a realiza un proiect decisiv – pentru Hitler, cucerirea Uniunii Sovietice, iar pentru Stalin, colectivizarea totală –, cei doi șefi totalitari au fost determinați să aplice amenințările proferate de multă vreme. Iar execuția lui Heydrich în iunie 1942 a putut să joace același rol de catalizator și accelerator ca și moartea lui Kirov.

Cum poate istoricul să analizeze fenomene totalitare dacă o face pe măsura propriei ideologii umaniste și democratice ? Oricât de dificil și respingător este uneori, trebuie să înțeleagă punctul de vedere al actorilor istorici – Hitler, Stalin –, pentru a încerca să înțeleagă motivele deciziilor lor. Iar a explica totul prin „paranoia” sau prin „irațional” înseamnă lipsă de seriozitate și, în definitiv, renunțarea la întrebarea fundamentală „de ce ?”. Din nefericire, această atitudine este mai răspândită decât pare ; în recenta sa lucrare *Auschwitz expliqué à ma fille*, Annette Wieviorka ajunge să afirme : „rămâne un miez cu adevărat de neînțeles, deci inexplicabil : de ce au vrut naștii să suprimă evreii de pe planetă ?”⁷⁴. Această revendicare a unei noncapacități și deci a unei nonposibilități de înțelegere este evident aproape de voința îndârjită a acestei colege de a proclama „singularitatea Holocaustului” și deci de a condamna radical orice demers comparativ⁷⁵.

Față de ceea ce se poate numi un integrism al memoriei și față de ciudata polemică pe care încearcă să o stârnească Marc Lazar despre „singularitate” – între ghilimele, pentru că acest termen are acum asemenea conotații, încât nu mai poate fi utilizat în mod

nevinovat⁷⁶ –, voi deosebi trei planuri. La nivel moral și juridic, crimele în masă naziste și comuniste sunt, în opinia mea, echivalente în oroare și calificare (crima împotriva umanității și, în anumite cazuri, genocidul). La nivelul faptelor istorice, pe care Alain Besançon le numește „circumstanțe materiale”, aceste crime prezintă puternice analogii în privința motivelor care le-au determinat și a modalităților de decizie care au condus aici, precum și puternice omologii privind punerea în acțiune: trebuie, desigur, să se țină cont de specificitatea tehnică a lagărelor de exterminare naziste (concentrare, selecție, gazare, ardere), dar aceasta nu poate caracteriza doar ea „singularitatea” genocidului evreilor, în măsura în care mai puțin de jumătate dintre ei au fost asasinați în camerele de gazare. Rămâne al treilea nivel, al găsirii sensului acestor practici criminale, despre care Marc Lazar amintește că reprezintă principalul obstacol între François Furet și Ernst Nolte⁷⁷. Pierre Rigoulot rezumă astfel acest punct de vedere: „acțiunea voită și sistematică de distrugere a unui popor nu a avut niciodată această intensitate în URSS. Nu e mai puțin adevărat că acțiunea de distrugere a poporului din Biblie, care ocupă un loc central în civilizația noastră, are o astfel de rezonanță culturală și chiar spirituală, încât face delicată această comparație între două hecatombe”⁷⁸. Consider că aceste crime au un sens imediat, comun celor două regimuri totalitare: locul central al figurii dușmanului total și necesitatea distrugerii acestuia. În ceea ce privește persecuția pluriseculară a evreilor în Europa creștină, se pune fără îndoială problema unei specificități a genocidului evreilor.

În ultima frază a editorialului său despre *Cartea neagră*, Jean Daniel a oferit un început de răspuns: „Nu există popor ales în suferință”⁷⁹. Cardinalul Jean-Marie Lustiger este de aceeași părere: „Desigur, victimele lagărelor nu au fost numai evrei, iar în privința conștiinței universale, ne putem întreba în ce măsură conștiința ebraică are dreptul să revendice pentru Holocaust o singularitate tragică. Oare nu este aceasta dovada unui egocentrism al durerii? [...] Holocaustul nu este doar singularitate”⁸⁰. Cu toate acestea, cardinalul își continuă reflecția: „Holocaustul consideră că numai poporul evreu este purtătorul cuvântului divin, al Legii, al celor zece porunci, în ceea ce acestea au incontestabil pentru cultura ebraică și creștină. [...] Nu se poate înțelege singularitatea Holocaustului decât făcând referință la singularitatea muntelui Sinai. Pe acest fond cultural, nazismul se prezintă ca o renegare, ca o negare a celor zece porunci”. Într-adevăr, negarea radicală a ideii de Dumnezeu mi se pare că se află la baza demersului atât nazist, cât și marxist-leninist. În ultimă analiză, ea singură poate să explice comportamentul oamenilor care credeau că, prin voința lor, pot domina natura și istoria, considerându-se așadar eliberați de orice constrângere pentru a-și atinge obiectivele. Așa cum a demonstrat Alain Besançon, este fără îndoială că, la nivel teologic, se va putea vorbi în sfârșit în mod pertinent despre „singularitatea Holocaustului”. Iar liber-cugetătorii nu au motive să suradă: *volens nolens*, și ei sunt supuși acestor zece porunci ale culturii iudeo-creștine, care sunt și bazele morale ale democrației.

Istorie și memorie

Dacă astăzi sistemul comunist, ca mișcare istorică, a murit, comuniștii sunt în continuare prezenți și nu am terminat-o cu comunismul. Amintirea răului făcut de el, dar și a puterii

sale, în special acolo unde a fost la putere, continuă să apese. Și, așa cum nu putem decât să fim de acord cu aspirația puternică a acestor societăți traumatizate în urma deceniilor de putere totalitară către pacea civilă, „valoarea primordială a societăților democratice sau a celor care tind să încarneze democrația”⁸¹, tot așa, la ieșirea din acest război civil cald, apoi rece impus de comunism, ele nu pot accede la „pacificare” și la reconciliere decât în anumite condiții. Prima este ca memoria victimelor să fie onorată și să li se facă dreptate.

Numeroși autori au subliniat dubla mișcare de amnezie și amnistie care guvernează ieșirea din comunism. Chiar dacă Henry Rousso contestă „falsa simetrie pusă în față de Alain Besançon, între, pe de o parte, «hipermnezia» nazismului în conștiința contemporană publică, iar pe de altă parte, «amnezia» comunismului”, pretinzând că această afirmație va fi „în cea mai mare parte a timpului nesustinută”⁸², Yves Santamaria confirmă aceste afirmații într-un număr al revistei *Comunisme*⁸³. Această amnezie privind fața sumbră a comunismului este evident legată de amnistia pe care comuniștii o doresc aplicată.

Așadar se pune problema a ceea ce, în titlul unui interviu cu Krzysztof Pomian, revista *L'Histoire* numea „imposibilul proces al comunismului”. Îți vine în minte imediat marele precedent istoric al Procesului de la Nürnberg. Un anumit număr de personalități în măsură să se exprime în virtutea parcursului lor personal – Pierre Daix, Vladimir Bukovski etc. – au amintit ideea unui asemenea proces, propunând judecarea în fața lumii întregi a tuturor crimelor comunismului⁸⁴. La rândul lor, autorii *Cărții negre* nu au propus niciodată un „Nürnberg al comunismului”, considerând că responsabili ai acestor crime nu provin de la o instanță de stat unificată, ca în cazul nazismului, ci de la un ansamblu mult mai complex, sistemul comunismului mondial, constituit din regimuri distincte – dintre care unele încă sunt în vigoare –, în care crimele au fost comise în perioade diferite, la ordinele mai multor responsabili, nu ale unui singur dictator. Considerăm deci – și vorbesc la plural, căci există un acord total al diferiților coautori ai *Cărții negre* asupra acestui punct – că, dacă va avea loc un proces, acesta nu poate fi făcut decât de fiecare popor care a suferit din cauza „propriului” regim comunist.

De altfel, un proces juridic nu se poate deschide decât cu un acuzat în carne și oase, căruia tribunalul îi poate imputa anumite crime pe baza unei documentații incontestabile. Or, în „democrațiile populare” și în fosta Uniune Sovietică, în cursul anilor '70-'80, regimul a practicat o represiune „obișnuită” foarte atenuată în raport cu perioadele de teroare paroxistică din anii '30-'50 pentru URSS și din anii 1945-1953 pentru Europa de Est, chiar dacă violența în masă a cunoscut momente de revenire în Ungaria în 1956, în Cehoslovacia în 1968 sau în Polonia în 1980 și au fost puse în acțiune noi forme de represiune mai sofisticate – spitale psihiatrice în URSS, supraveghere generalizată în RDG. Faptul că un individ a aparținut unei organizații ai cărei conducători au comis într-un anumit moment crime în masă nu e suficient pentru a-l inculpa.

În același timp, aceste obstacole ce țin de tehnica juridică nu îmi par esențiale pentru a explica dificultatea organizării unui proces al comunismului după modelul Nürnberg sau chiar a unui proces al principalilor responsabili comuniști din fiecare țară. Procesul Nürnberg a fost un fel de punct final al unui război mondial și nu a fost posibil decât pentru că naziștii fuseseră opriți din punct de vedere militar. Or, comunismul nu a fost

înfrânt militar. Pomian scrie că acesta „a murit de bătrânețe”. Această expresie mi se pare nepotrivită, deoarece lasă să se înțeleagă că ar fi murit de moarte bună, după ce și-a îndeplinit sarcina istorică. În realitate, comunismul a murit din cauza incapacității intrinseci de a-și adapta proiectul utopic realității ; a murit din cauza rezistenței societăților supuse de puterea lui și a rezistenței lumii democratice, în special în fața amenințării expansiunii militare. Totuși, cu privire la ambițiile – și pretențiile – afișate de regimurile și partidele comuniste, el a suferit o frumoasă înfrângere. După o experimentare de mai bine de 70 de ani în 15 țări, acest sistem și-a demonstrat, prin propria implozie, incapacitatea de a crea un nou model de guvernare, economic și de societate.

Iată marele paradox : în cursul Războiului Rece, care a durat câteva decenii, comunismul a fost înfrânt în câmp deschis de capitalism și democrație. Dar acest adevăr de maximă importanță este interzis să fie exprimat, din cauza riscului de a trece drept necioplit, adică „anticomunist”. De fapt, în toată Europa de Est, în fosta Uniune Sovietică, dar și în Franța, comuniștii s-au comportat de parcă nu ar fi suferit o înfrângere istorică. În Est, mulți *aparatchiki*, văzând că vine dezastrul, s-au repliat în ordine pentru a-și salva mijloacele financiare și pozițiile la putere. Chiar și în Franța, comuniștii, dacă ar fi să-i credem, nu ar fi avut decât relații vagi și fără consecințe cu puterea sovietică. Pe scurt, puțini comuniști sunt gata să-și asume înfrângerea istorică și, prin urmare, responsabilitățile. În aceste condiții, amnezia și amnistia depășesc memoria, judecata și istoria.

Dacă nu este uimitor că acest punct de vedere este încă destul de răspândit în Europa de Est, e mai surprinzător să-l vezi reluat în Franța. Astfel, în *La Grande conversion (Marea schimbare)*, Georges Mink și Jean-Charles Schurek publică mărturiile unor foști activiști comuniști polonezi, cehi și maghiari, dar îi prezintă atât de apropiați de discursul autojustificativ al celor în cauză, încât devin îngăduitori cu aceștia⁸⁵. Cum să iei drept adevăr lăudăroșeniile generalului Jaruzelski, care, după ce a instaurat starea de asediu, se laudă că este fondatorul democrației poloneze ? El nu a fost decât sindicul falimentului propriei puteri și victima propriei manevre, care, la masa rotundă, a dorit să asigure menținerea controlului comuniștilor asupra puterii.

În alt stil, Alexandra Laignel-Lavastine și-a făcut o specialitate din critica sistematică a oricărei încercări de comparație între nazism și comunism⁸⁶. Articolul ei din *Stalinisme et nazisme* dă o serioasă lovitură credibilității unei opere la început excelente, făcând un proces de intenție de antisemitism puținilor intelectuali români ce creează o reflecție asupra comunismului ; astfel, sunt vizați Ana Blandiana, fondatoarea Memorialului de la Sighet (vezi capitolul XXII), și Gabriel Liiceanu, responsabilul uneia dintre principalele edituri necomuniste, Humanitas, care publică printre altele o colecție intitulată „Procesul comunismului”, unde îi găsești pentru prima dată în limba română pe Orwell, Conquest, Suvarin, Miłosz, Pipes și alții și chiar *Cartea neagră a comunismului* (în colaborare cu Fundația Academia Civică – n.t.). Articolele publicate într-un număr al revistei *Comunisme* despre asociația Memorialul de la Moscova⁸⁷, despre Memorialul de la Sighet din România⁸⁸ sau despre activitatea Comisiei Gauck în Germania⁸⁹ dezminț prin adevărul mărturiei lor aceste derizorii încercări, care, în numele vechiului „antifascism” și al „singularității Auschwitz-ului”, în forme pseudosavante, își bat joc de suferințele reale impuse popoarelor de comunism și vor să-l exonereze de responsabilități.

Căci imposibilitatea practică de a organiza un Nürnberg al comunismului nu neagă cu nimic ideea că un astfel de proces ar fi fost legitim, având în vedere natura și amploarea crimelor comise. Iar dacă un Nürnberg este exclus, trebuie să tragem concluzia unui „proces imposibil”? În această privință, o părere a lui Henry Russo mi se pare simptomatică: „În timp ce istoricii nazismului încearcă după Nürnberg să iasă din logica juridică pentru a promova o logică istorică, iată această modalitate de lectură aplicată, fără altă precauție, unui fenomen de altă natură, înscris într-un alt context și în cazul unor țări care nu au nici o legătură unele cu altele, și chiar mai puțin cu Germania nazistă”⁹⁰. În opinia sa, „acest text introductiv [din *Cartea neagră*] recrează într-un mod artificial un cadru juridic al cărui singur rol este de a formula o judecată și un verdict cu toate aparențele înșelătoare nu doar din punct de vedere moral, ci și al dreptului. Astfel, el răspunde nevoii epocii noastre, care dorește ca relatarea istorică să fie inclusă în categorii simple, care permit identificarea fără ezitare a victimelor și călăilor, a inocenților și vinovaților”⁹¹.

Pe de o parte, utilizarea, legată de crimele comunismului, a categoriilor juridice definite de Tribunalul de la Nürnberg nu avea ca scop „formularea unei judecăți și a unui verdict”, ci caracterizarea cât mai precisă posibil a actelor criminale. Iar din acest punct de vedere, aș vrea să mi se explice de ce istoricul ar trebui să se priveze de instrumentele definirii crimelor puse la punct de juriști. Orice istoric care cercetează criminalitatea în societatea franceză a secolului al XIX-lea utilizează categoriile crimelor definite de Codul penal. De ce istoricul criminalității comuniste ar trebui să se lipsească de asemenea instrumente?

Pe de altă parte, reflecția generală asupra crimelor comunismului nu va putea să scape unei faze de definire clară a victimelor și călăilor. De fapt, un discurs dominant impus de puterea sistemului comunist mondial a făcut ca mult timp victimele (comunismului) să treacă drept călăi (contrarevoluționari), iar călăii (comuniști) drept victime (ale contrarevoluției). Micul Pavel Morozov, ucis de familie pentru că și-a denunțat părinții ca fiind chiaburi, a fost promovat la rangul de victimă și erou revoluționar, fiind dat ca exemplu întregului tineret sovietic și comunist. „Raportul secret” al lui Hrușciiov la al XX-lea Congres nu a putut schimba mare lucru în această percepție, ocupându-se doar de comuniștii-victime ai lui Stalin – și, prin urmare, nimeni nu a avut ideea să spună că aceștia au fost călăi înainte de a cădea și ei sub secure. Confuzia merge atât de departe, încât la Moscova, familiile lui Beria și a lui Abakumov, mari criminali în fața Istoriei, cer și obțin reabilitarea rudei lor condamnate și împușcate în urma falselor acuzații la moartea lui Stalin.

În fine, refuzarea abordării în termeni juridici înseamnă ignorarea urgenței puternice, în special cu ocazia apariției *Cărții negre a comunismului*, a unei memorii a suferinței provocate de puterile comuniste, urgență pe care am putut-o constata „în direct” în cursul foarte numeroaselor întâlniri publice din Franța și străinătate. Pe cât de adevărat este că sunt un partizan absolut al lăsării justiției pe mâna judecătorilor, iar a istoriei pe mâna istoricilor, tot atât de drept este că istoricii nu pot să nu țină cont de problema judecății, ca și când ar fi fost depășită în virtutea evenimentelor. În ciuda climatului care domnește odată cu dispariția comunismului și care este foarte diferit de cel de la sfârșitul nazismului, procesele justiției, memoriei și istoriei vor urma, în acest caz, aceleași căi

ca și în cazul nazismului. Din simplul motiv că nici o societate nu poate trăi fără justiție, memorie și istorie.

În sfârșit, toate criticile *Cărții negre a comunismului*, chiar și cele care alunecă uneori într-o polemică puțin demnă de o dezbatere istorică, sunt semnele faptului că un mare șantier istoric, deschis la sfârșitul anilor '40 de Arendt, Aron, Camus, Rousset și alții⁹² și închis imediat sub presiunea comunistă, este redeschis definitiv. Și, o spunem fără să ne lăudăm, *Cartea neagră* are și ea rolul ei în acest sens. Acesta va fi cel mai mic merit al ei. Pentru că, așa cum pe drept spunea François Bédarida, „mai mult decât răspunsuri, istoria oferă mai degrabă întrebări”⁹³. *Cartea neagră* a putut pune întrebări indispensabile odată cu ieșirea mentală și intelectuală din acest teribil secol XX, marcat de pecetea totalitarismului.

CAPITOLUL XVI

Crimele comunismului

Publicarea Cărții negre a comunismului a contribuit nu numai la concentrarea cercetării asupra dimensiunii fundamentale criminale a regimurilor comuniste, dar m-a incitat să încep o reflecție aprofundată asupra naturii acestei dimensiuni, între simpla represiune, crime împotriva umanității și genocid. Fără îndoială, date fiind piedicile puse mult timp de propaganda comunistă în a vorbi despre aceste crime și încercările de a-i reduce la tăcere pe cei care le evocau, am început să fac cunoscută realitatea istorică a tragediei pregătind pentru L'Histoire – revistă de căpătâi a celor care studiază istoria – un număr special despre „Crimele comunismului”¹. Textul următor este articolul introductiv al acestui număr.

Ce este comunismul ?

Comunismul, înțeles ca societate egalitară și armonioasă, a existat mai întâi ca o foarte veche filosofie socială și politică, plecând chiar de la Platon, și a deschis câmpul unor numeroase utopii care considerau adesea abolirea proprietății private a mijloacelor de producție, dar și a bunurilor personale drept cheia fericirii și a fraternității.

Cuvântul a apărut la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub pana lui Restif de la Bretonne, dar abia începând din anii 1840 este folosit în mod curent. Îl găsim în scrierile lui Etienne Cabet și Pierre Leroux. El se referă mai ales la „babuvism”, și anume Conspirația Egalilor pusă la cale de Gracchus Babeuf în 1795. Este adevăratul act de naștere al comunismului modern, care afirmă proiectul unei societăți ideale, egalitare, ce asigură „fericirea pentru toți”, fiind o mișcare revoluționară cu rădăcinile în social și politic.

Dar cuvântul își va căpăta sensul deplin la Marx și Engels, autorii lucrării *Manifestul Partidului Comunist*, datând din 1848. Cuvintele „comunism” și „comunist” devin sinonime cu „marxism” și „marxist”.

Cuvântul „socialism” a mai fost utilizat și înainte ; el se răspândește la începutul anilor 1830. Totuși, de-a lungul secolului al XIX-lea, confuzia dintre „socialism” și „comunism” este constantă, primul termen fiind adesea considerat o etapă ce permite accesul la al doilea. În realitate, partidele socialiste din Europa, numite tot social-democrate și organizate din 1889 în Internaționala a doua, se reclamau în cea mai mare parte de la marxism.

Astfel, în Franța, unificarea mișcării socialiste, realizată în 1905, s-a făcut pe baza teoretică a marxismului, Jules Guesde, susținut de nemți, putând să-l impună lui Jaurès. Deci, oficial, mișcarea socialistă înainte de 1914 este marxistă, revoluționară și aspiră la societatea fără clase, adică la comunism. De altfel, Jaurès întrebuințează cuvintele „comunism”, „colectivism” și „socialism” fără a face diferență între ele.

Dar, în acțiune, marile partide marxiste ale Internaționalei deveniseră reformiste, amânând la calendele grecești ideea revoluției proletare. Acțiunile Internaționalei pentru împiedicarea războiului din 1914 s-au dovedit zadarnice, iar partidele german și francez au participat la războiul național: criza internaționalismului începuse. Totuși, două partide socialiste au refuzat orice compromis cu patriotismul burghez: Partidul Socialist Italian și Partidul Social-Democrat Bolșevic al lui Lenin. Lenin a fost cel care, după Revoluția din Octombrie, a stabilit cu adevărat linia de demarcație dintre comunism și socialismul democratic.

Totuși, din anii 1890, Émile Durkheim, unul dintre fondatorii sociologiei și prieten cu Jaurès, a identificat net în privința comunismului și a socialismului două filosofii politice radical distincte, una bazându-se pe atribuirea egalitară a bogățiilor, iar cealaltă pe o ameliorare constantă a proceselor de producție, ducând la o creștere continuă a bogățiilor și a nivelului de viață².

Dar Lenin a fost cel care a creat, cu cinismul unui politician profesionist și mesianismul unui profet, comunismul ca mișcare politică specifică. Distanțându-se definitiv de socialismul democratic, el cheamă la război civil general și la declanșarea unei revoluții proletare mondiale. Această ruptură politică a fost marcată în martie 1918, la al VIII-lea Congres al Partidului Bolșevic, de o ruptură semantică: după discuții dure, Lenin a impus schimbarea numelui partidului său, care din „social-democrat” devine „comunist”. Imediat, acestui nume i-a fost asociată o doctrină radicală, rezumată clar într-un scurt catehism revoluționar, redactat de Buharin și Preobrajenski, *ABC-ul comunismului*.

Pe baza acestei doctrine și a politicii bolșevicilor la putere, în 1919, în Rusia a fost creată o organizație mondială, Internaționala „comunistă” sau Kominternul. Regrupând toți revoluționarii care doreau să se distanțeze de socialismul tradițional și democratic, aceasta le-a impus o disciplină foarte strictă, aproape militară, și făcea o selecție severă a cadrelor. Toate partidele afiliate au devenit secții naționale ale acestei Internaționale „comuniste”. Din acest moment, comunismul, până atunci o filosofie socială, are la bază o doctrină, o organizație internațională și o strategie mondială strâns unificate la Moscova.

El devine ceea ce Annie Kriegel a numit un „sistem comunist mondial”, care, grație conjuncturilor favorabile, s-a structurat în trei cercuri concentrice³: 1. cel al partidelor-stat, format în țările în care comuniștii au preluat puterea (URSS în 1917, „democrațiile populare” în 1945-1948, China în 1949 etc.); 2. cel al partidelor, compus din ansamblul partidelor comuniste organizate în Komintern, apoi, după 1943, într-un sistem de relații bilaterale cu URSS și de conferințe internaționale (peste 80 de partide în toată lumea); 3. în fine, subsistemul alianțelor mișcării comuniste cu alte forțe anticapitaliste și antiimperialiste (mișcarea sindicală prin Internaționala Sindicală Roșie în anii '20-'30, apoi Federația Sindicală Mondială după 1945; Mișcarea pentru Pace, încă foarte activă în Europa în anii '80, care milita pentru împiedicarea instalării rachetelor Pershing

americane, în timp ce sovieticii și le instalaseră de ani buni pe ale lor, SS20 ; mișcarea de decolonizare și de eliberare națională în țările din Lumea a Treia).

Această formidabilă unitate a mișcării justifică folosirea termenului generic de „comunism” pentru a desemna și a defini realități la o primă abordare atât de diferite, cum ar fi experiența bolșevică din Rusia în timpul lui Lenin (1917-1923), apoi în timpul lui Stalin (1928-1953), revoluția maoistă din China, preluarea puterii de către comuniști în preținsele „democrații populare”, comunismul asiatic – în Coreea de Nord pe timpul lui Kim Ir-sen, în Vietnam pe vremea lui Ho Și Min, trecând prin infernul lui Pol Pot – sau loviturile de stat transformate în regim comunist de Castro în Cuba, de Mengistu în Etiopia sau de Dos Santos în Angola.

Care este bilanțul acestor regimuri comuniste ?

Desigur, fiecare țară a trecut prin experiența comunismului într-o conjunctură specifică, l-a suportat în felul său, i-a rezistat după propria cultură. Fără îndoială, toate aceste partide și regimuri, toți conducătorii și toate cadrele au în comun aderarea la doctrina marxist-leninistă, considerarea experienței leniniste ca fiind fondatoare a unei „lupte finale” între comunism și capitalismul imperialist, aplicarea aceluiași modele de organizare și funcționare a puterii și faptul că mulți lideri (Mao, Ho Și Min, toți conducătorii „democrațiilor populare”, toți liderii marilor partide comuniste occidentale din anii '20-'70) au fost mai mult sau mai puțin selectați, formați, numiți și controlați în cadrul Internaționalei Comuniste dirijate de Stalin, cum ne vor demonstra puțin câte puțin, în fiecare zi, arhivele accesibile acum de la Moscova și din Europa de Est.

Tragedia comunistă poate fi analizată la mai multe niveluri. Pe plan economic, dezastrul a fost general ; fosta Uniune Sovietică, una dintre țările cele mai bogate în materii prime, a cunoscut fiascul pe care îl știm și ale cărui consecințe continuă și vor continua încă mult timp să apese populația⁴. Țările din Est au o întârziere foarte evidentă față de Europa Occidentală, uneori cu consecințe dramatice, cum ar fi Albania, care a căzut în anarhie și unde domnește în general mafia, sau România, unde comuniștii au fost de fapt la putere până în 1996 și au ruinat economia. Mai multe dintre aceste țări fac mari eforturi pentru a intra în Uniunea Europeană, dar din nefericire sunt încă departe de aceasta : timpul pierdut nu va fi recuperat în câțiva ani.

Comunismul a slăbit foarte mult Cambodgia, Coreea de Nord și Etiopia. Vietnamul și Cuba sunt într-un faliment permanent. Cât despre China, aceasta trebuie să facă față reconversiei unei producții administrate în întregime de stat într-o economie de piață, unei rate uriașe a șomajului și exploziilor sociale care urmează.

Dezastrul a fost și cultural, prin închiderea față de lume timp de mai multe decenii, abrutizarea inevitabilă, consecință a îndoctrinării continue, represiunea sistematică a inteligenței, a presei, a editurilor libere. La acestea se adaugă distrugerea civilizației, prin devastarea permanentă a bisericilor în fosta Uniune Sovietică, a obiectelor de artă în China pe timpul Revoluției numite prin antifrază „Culturală”, a ansamblurilor arhitecturale de o valoare istorică și estetică inestimabilă în România lui Ceaușescu, iar astăzi, prin anihilarea civilizației tibetane de către chinezi.

Să nu uităm catastrofele ecologice, cum a fost explozia centralei nucleare de la Cernobil în 1986 și secarea Mării Aral, provocată de lucrările de irigație masivă din fosta Uniune Sovietică.

Totuși, aceste dezastre nu sunt decât fundalul pe care se desfășoară tragedia umană. Mai întâi, exilul, trecut total cu vederea, pentru că are loc în mod ascuns și tăcut. Din 1920, Berlinul a înregistrat mai multe sute de mii de ruși numiți „albi”, de fapt, constrânși să fugă de revoluție pentru a scăpa de pedeapsa rezervată aristocraților, burghezilor și altor „contrarevoluționari”. De mai multe decenii, așa-numitele *boat-people* încearcă să evadeze din Vietnam, apoi așa-numitele *balseros* din Cuba; peste 190 de germani au fost uciși încercând să treacă Zidul Berlinului. Zeci de mii de fugari au fost prinși sau și-au pierdut viața în timpul încercării de a scăpa de comunism. De asemenea, europenii din Est, din Țările Baltice și ucrainenii constituie în Europa Occidentală și în America o diasporă considerabilă.

Să nu uităm apoi conjunctura morții. Într-adevăr, comunismul aflat la putere a premeditat și a organizat masacrul a milioane de indivizi, prin trei modalități principale.

1. Execuția efectivă

În momentul preluării puterii și în perioada instalării regimului – care a durat uneori mai multe zeci de ani, ca în URSS –, comuniștii au instaurat teroarea atât ca mijloc imediat de menținere sub control a țării, cât și ca soluție pe termen lung pentru promovarea revoluției comuniste, exterminându-i pe toți cei care puteau constitui un pol de rezistență oricât de mic.

Au fost lichidați astfel militarii, poliștii, judecătorii, marii proprietari, industriașii, preoții, intelectualii. Printre cele mai semnificative masacre, îl amintim pe cel al familiei imperiale Romanov, la ordinul lui Lenin din 15 iulie 1918, al celor 50 000 de soldați „albi” prizonieri în Crimeea în 1920, al zecilor de mii de țărani revoltați, omorâți cu gaze de război de Armata Roșie în regiunea Tambov în 1920, al celor 700 000 de persoane executate în timpul Marii Terori sovietice din 1937-1938 – pe bază de liste vizate personal de Stalin și de alți conducători sovietici –, uciderea a 25 700 de responsabili polonezi din ordinul Biroului Politic al Partidului Comunist Sovietic în 5 martie 1940 – printre care 4 400 de ofițeri la Katyń –, în China, exterminarea sistematică a proprietarilor funciari în cursul îngrozitoarelor ședințe colective din sate sau lichidarea sistematică în Cambodgia din timpul lui Pol Pot a tuturor celor care purtau ochelari și stilou, bănuți că sunt intelectuali, deci irecuperabili.

În Slovenia, partizanii lui Tito au lichidat 15 000 de bărbați, femei, copii și bătrâni refugiați în zona de ocupație a englezilor în Austria și „înapoiati” aliatului lor, care au fost apoi descoperiți în gropile comune în vara anului 1999. Lista acestor crime este nesfârșită și abia începe să fie riguros alcătuită.

2. Deportarea și închiderea în lagărul de muncă forțată

Deportarea în masă – smulgerea întregii populații din locul de origine, din modul său de viață și din obiceiurile sale – a fost inaugurată de comuniștii sovietici în timpul colectivizării

forțate din 1929-1932 și a fost aplicată în cazul unor popoare din Caucaz, printre care cecenii, în 1943-1944. Ea a fost utilizată din nou într-un mod spectaculos de Pol Pot, care, în câteva zile, a golit orașele cambodgiene de populația lor, pentru a o „reeduca” prin muncă fizică la țară, nefăcând altceva decât să copieze metoda maoistă a reeducării intelectualilor și a tinerilor orașeni, aplicată în timpul Revoluției Culturale.

În primele lagăre de concentrare sovietice, create în vara anului 1918, majoritatea deținuților, adesea ostatici, erau condamnați la o moarte rapidă, cum se întâmpla la ocna din insulele Solovki (mănăstiri de la Marea Albă, care au fost primele locuri de deportare create de bolșevici) sau, în 1920, în lagărele în care erau deținuți cazacii de pe Don, calificate chiar de către conducere drept „lagăre ale morții”.

Începând din 1928-1929, regimul sovietic a inventat Gulagul, care va fi generalizat în toate regimurile comuniste, experții KGB având „amabilitatea” să-i formeze pe colegii lor chinezi chiar în interiorul acestui sistem concentraționar după 1949.

Oficial, Gulagul este un sistem de reeducare prin muncă. În realitate, este un sistem de distrugere psihologică și fizică a indivizilor. Caracterul sălbatic al acestui univers este agravat de faptul că, deși se găsesc sub autoritatea poliției politice, lagărele sunt de fapt gestionate permanent de către condamnații de drept comun, care fac să domnească acolo o a doua teroare. În lagărele chinezești și vietnameze, munca de reeducare a fost luată în serios și se termina cu o adevărată „spălare a creierului”, descrisă foarte clar în mărturiile lui Jean Pasqualini⁵.

În România, între anii 1949-1952, puterea inventează o metodă și mai inumană, dacă poate fi posibil așa ceva: în închisoarea de la Pitești, un mare număr de studenți, în general naționaliști și creștini, au fost implicați într-un proces de reeducare în grup, în cadrul căruia fiecare era constrâns în timpul ședințelor colective să-i tortureze pe ceilalți cu scopul de a-i obliga să „se demaște”, denunțându-i pe apropiați și „mărturisindu-și” propriile „greșeli”, evident, imagineare (violarea propriei surori, relații incestuoase cu mama etc.)⁶.

O metodă similară a fost practică în închisoarea centrală din Phnom Penh, Tuol Sleng, unde 15 000 de deținuți au fost convinși prin tortură să-și redacteze autobiografiile în care „mărturiseau” numeroase crime imagineare, pentru care erau condamnați; nimeni nu a ieșit de acolo viu.

3. Foametea

Monopolul producției și al distribuirii hranei a fost de la început un mijloc puternic pus în exercițiu de către puterea comunistă pentru a controla și reprima populația. Din septembrie 1917, chiar înainte de a prelua puterea, Lenin lăudase meritele raționalizării aprovizionării, aplicată conform sloganului „Cine nu muncește nu mănâncă” – un fapt neliniștitor într-o societate în care regimul aflat la putere asigură locurile de muncă...

Acest control absolut al aprovizionării a fost comun tuturor regimurilor comuniste, căci este strâns legat de dogma colectivizării mijloacelor de producție, dintre care pământul era cel mai important, în țări încă preponderent agrare, ca Rusia din 1917 sau China din 1949. S-a ajuns de mai multe ori la foamete, cu această particularitate

extraordinară căreia, fără excepție (în Cambodgia), i-au căzut victime populațiile țărănești, care asigurau hrana.

La aceste situații de foamete s-a ajuns și ca rezultat al unei politici aberante a puterii comuniste, cum s-a întâmplat în URSS în 1921 sau în China în 1959-1961. În aceste cazuri, crimele nu sunt voluntare, dar au lăsat indiferentă o putere care adesea nu voia să ceară din străinătate un ajutor ce ar fi putut dezvălui tragedia și ar fi putut contrazice imaginea luminoasă difuzată de propagandă. Aceasta s-a întâmplat în timpul foametei teribile provocată de Marele Salt Înainte al chinezilor și, în ultimii ani, în Coreea de Nord, unde zeci de mii de persoane, în special copii, au murit de subnutriție.

În fine, foametea a fost utilizată ca armă împotriva populației rebele sau care era bănuită că ar fi așa. Această foamete programată poate fi asimilată unui genocid, omorând mai ales copiii, bolnavii și bătrânii, cum s-a întâmplat în Ucraina în 1932-1933 (unde s-au înregistrat 4-5 milioane de victime în zece luni) sau în Cambodgia (în jur de 800 000 de morți în trei ani, între 1975 și 1978). Voluntare sau rezultatul politicilor absurde, aceste perioade de foamete au făcut cele mai multe victime ale comunismului : 10-12 milioane de morți în URSS, cel puțin 30-40 de milioane în China, 800 000 în Cambodgia...

Dacă adunăm victimele directe din timpul acestor regimuri (URSS, China, Cambodgia, Coreea de Nord, Africa, Europa de Est, Afghanistan și Vietnam), în urma execuțiilor, a deportării, a muncii forțate și a foametei – fără a-i mai număra pe cei care au murit în război –, totalul este de aproape 100 de milioane, chiar dacă cifrele fac încă obiectul dezbaterilor și al cercetărilor⁷.

O tragedie de o asemenea amploare implică un veritabil demers istoric, pentru a avea măsura acestor masacre, grație arhivelor deschise odată cu prăbușirea majorității acestor regimuri. Această cercetare istorică acționează pe trei planuri ale memoriei :

1. contribuie la păstrarea amintirii în rândul supraviețuitorilor ;
2. permite omagierea milioanei de victime, de cele mai multe ori anonime ;
3. facilitează în rândul națiunilor traumatizate doliul, care este singurul ce va putea permite regăsirea identității, seninătății și a echilibrului.

Cine au fost călăii ?

Aceste practici criminale nu s-au putut dezvolta decât în anumite condiții. Prima este credința ideologică : în numele „sensului istoriei” și al „necesității istorice”, conducătorii comuniști s-au crezut autorizați să omoare persoane desemnate ca „dușmani”. Acest fanatism ideologic a provocat ridicarea interdicțiilor morale elementare, la indivizi care aveau o educație familială, o formație intelectuală mult deasupra mediei, ca Lenin sau Troțki, în numele unei „alte morale”, aceea a necesității revoluționare.

Troțki, unul dintre cei mai apropiați lideri bolșevici de socialismul european al marilor capitale, cum ar fi Berlin, Viena sau Paris, nu s-a detașat de această fixație fundamentală : el a scris una dintre ultimele sale lucrări, publicată în 1939, *Morala lor și a noastră*, opunând morala „burgheză” moralei „proletare”, revendicând principiul că scopul scuza mijloacele și confirmând acest fapt la 20 de ani distanță, prin apelurile sale la război civil⁸.

A doua motivație a practicilor criminale, mult mai trivială, a fost teama acestor revoluționari de a pierde puterea, pe care adesea puseseră mâna datorită hazardului, ca o „surpriză divină”. Aceasta ar fi însemnat și pierderea mijlocului de experimentare a teoriei – aplicarea „dictaturii proletariului” pune în acțiune colectivismul în industrie și agricultură –, dar și abandonarea avantajelor și privilegiilor foarte reale ale unei puteri absolute.

Mesianicul și trivialul s-au conjugat deci pentru a alimenta fanatismul, interzicerea oricărei întoarceri, alimentarea radicalismului regimurilor. În 1918, Lenin a preferat să incendieze vapoarele decât să admită că s-a înșelat. El a dispersat Adunarea Constituantă – prima adunare aleasă prin vot universal din istoria Rusiei –, a ordonat masacrarea manifestațiilor care o susțineau, a abandonat Rusia occidentală imperiilor centrale, a provocat ruinarea întregii industrii, a incitat la revoltă o mare parte a țărănimii, dar nu a recunoscut că a dus țara pe un drum greșit.

În 1929, Stalin a preferat să declanșeze un adevărat război împotriva țăranilor – colectivizarea forțată și toate tragediile pe care le-a produs – decât să admită că sistemul nu este viabil.

În 1958, Mao a inițiat Marele Salt Înainte, care, prezicea el, îi va permite Chinei să ajungă din urmă țările occidentale în zece ani, provocând un dezastru economic pe care a refuzat să-l recunoască și care a generat marea foamete. Ceea ce nu l-a împiedicat pe Pol Pot să creadă în capacitatea Cambodgiei de a trece într-o singură noapte la comunism : se știe ce catastrofă a produs acest lucru.

În opinia mea, această megalomanie paranoică a conducătorilor denotă mai puțin o dereglare psihică, cât adoptarea unei filosofii strict materialiste și istoriciste, conform căreia masele nu sunt decât un aluat pe care îl poți modela cum vrei. Dar cine erau călăii obișnuiți ai comunismului ?

Începem să-i cunoaștem mai bine doar mulțumită deschiderii arhivelor : oameni tineri, proveniți din rândul maselor populare, selectați și recrutați pentru fidelitatea față de un sistem în care organizarea crimei în masă era un element al carierei într-o instituție, poliția politică, considerată deosebit de prestigioasă.

Într-un asemenea context în care vânărea „dușmanilor poporului” era o sarcină de „onoare”, era inevitabil ca aparatul represiv să nu se ambaleze, fie prin reglarea a tot felul de conturi personale, fie prin faptul că „stahanoviștii” terorii cereau puterii acordarea unor cote suplimentare de execuții prin împușcare pentru a-și demonstra zelul, cum era cazul în URSS în anii '30.

Dar, adesea, stângăcia și disprețul vieții erau responsabile de sus până jos de catastrofele umane ; astfel, în URSS, în timpul marelui val de deportări, nu rar se întâmpla ca mii de persoane să fie abandonate în câmp liber, în taigaua siberiană sau în stepele din Kazahstan, unde mureau încet. Uneori, la fel ca în cazul convoaielor din 29 și 30 aprilie 1933, unii deportați care au fost debarcați pe insula Nazino au fost constrânși să practice canibalismul pentru a supraviețui ; trei luni mai târziu, din 6 700 mai erau în viață numai 2 200.

Sistemul delațiunii generalizate era el însuși un factor de pierdere a rațiunii : nedenunțarea unui dușman al poporului te desemna ca fiind unul, iar încercarea de a scăpa de epurare însemna transformarea ta în delator. Totuși, practica „mărturiilor”, izbucnirea

Marilor Procese înscenate, fenomenul repetitiv al epurării nu aveau în vedere decât mai ales cadrele partidului și ale regimului. Or, majoritatea victimelor nu aparțineau acestei sfere a puterii, ci oamenilor de rând, muncitori și țărani.

În fine, ambalările punctuale ale aparatului represiv nu trebuie să ne facă să uităm că acesta era strâns controlat și condus de liderii Partidului Comunist. Toți șefii serviciilor de securitate li se supuneau : Dzerjinski lui Lenin, Iagoda, Ejov și Beria lui Stalin, Kang Sheng lui Mao, iar Douch lui Pol Pot. Liderii partidului impulsiau marile valuri de represiune sau de epurări și adesea le conduceau în detaliu, aprobând listele victimelor, precizând modalitățile de execuție și verificând rezultatele.

Putem compara crimele comuniste cu cele naziste ?

Crima în masă nu a fost apanajul puterii comuniste în secolul XX. Din 1915, Tinerii Turci arătaseră calea prin genocidul armenilor. Sunt cunoscute masacre mai recente de mare amploare și de același tip în Indonezia, în 1966, și mai mai aproape de zilele noastre, când un fanatism musulman a ridicat populația săracă împotriva comunității comercianților chinezi, sub pretext că aceasta ar fi fost comunistă, înregistrându-se peste 600 000 de morți. În Rwanda, unde etnia hutu a considerat că a venit momentul să scape de veșnica sa rivală, tutsi, s-au înregistrat aproape 700 000 de morți.

Dar crimele în masă care au mobilizat cu precădere atenția opiniei publice și a cercetătorilor sunt cele comise de naziști. Iar asta pe drept cuvânt : prin amploarea (25 de milioane de victime printre civili) și ferocitatea lor (incendierea unor sate întregi, cum ar fi Oradour-sur-Glane), prin caracterul aparent irațional (cum ar fi asasinarea în masă a evreilor și a ȝiganilor), prin latura lor industrială (inventarea ansamblului deportare – cameră de gaze – ardere), aceste crime au depășit omenescul și par cu atât mai grave cu cât au fost înfăptuite de indivizi ce aparțin unui popor „civilizat”.

Dacă pot fi comparate crimele comuniste cu cele naziste atât prin amploarea lor, cât și prin ferocitate, anumiți observatori consideră că această comparație se oprește aici, nazismul distingându-se de comunism prin două elemente esențiale : caracterul rasist al crimei și metoda industrială.

Or, asasinatul industrial, a cărui expresie emblematică a devenit lagărul de la Auschwitz, chiar dacă șochează și este extraordinar de simbolic, el nu acoperă decât o parte a realității ; sistemul selecție-gazare-ardere a fost inventat pentru a extermina mai întâi peste 70 000 de germani „arieni” (bolnavi psihic și bătrâni) din toamna anului 1939 până în primăvara anului 1941. Camerele de gaze nu au început să funcționeze pentru evrei decât la începutul anului 1942 ; până atunci, naziștii masacraseră cu revolverul, cu pușca și cu mitraliera, precum și prin înfometare, frig și boală, adică toate metodele practicate deja de două decenii de comuniștii sovietici.

Toți evreii din fosta Uniune Sovietică ocupată au fost exterminați de naziști prin aceste metode, care, chiar dacă au fost „artizanale”, nu au fost mai puțin ucigașe. În Cambodgia lui Pol Pot, numeroase victime au fost ucise printr-o simplă lovitură de baston sau lopată dată în ceafă. Și deportarea masivă cu trenul fusese deja practică de Stalin din 1930, în cadrul exterminării chiaburilor și a „clasei” lor.

Folosirea camerei de gazare pentru exterminarea sistematică a evreilor și ȣiganilor începând din 1942 nu are echivalent în istorie. Dar, în opinia mea, nu numai ea face din acest genocid un eveniment care exclude orice comparație cu alte genociduri sau crime în masă. Observatorii care se opun comparației aduc un argument de o pondere mai mare : crimele lui Hitler, prin caracterul lor rasist și în special prin fixația uciderii evreilor, sunt faptele unui bolnav mintal și nu au nici o justificare rațională.

Dimpotrivă, crimele comise de Lenin, Troțki, Stalin și ceilalți corespund ideii de luptă politică pentru instaurarea și apărarea unei societăți mai drepte ; lupta împotriva „dușmanilor poporului” și a „contrarevoluționarilor” ar fi fost legitimă și justificată prin lupta împotriva nazismului.

În opinia mea, această distincție arată o eroare metodologică și merită să fie discutată.

Antisemitismul nu a fost singurul motiv al lui Hitler ; ultranaționalismul și ura bolșevismului au fost în cazul său cel puțin la fel de importante și erau strâns legate, așa cum arată și obsesia „iudeo-bolșevismului”⁹.

Pe de altă parte, Hitler a avut mai întâi ca obiectiv debarasarea Germaniei de evrei, dar nu neapărat exterminarea lor. Abia în iunie 1941 a început masacrul sistematic de către așa-numitele *Einsatzgruppen* în Uniunea Sovietică ocupată, iar în decembrie Hitler a dat ordinul „Soluției finale”¹⁰.

Cât despre bolșevici, deși au pretins încă din primele săptămâni când au preluat puterea că teroarea nu a fost decât o acțiune preventivă și de autoapărare împotriva reacțiunii burgheze, ei au proclamat începând cu 1916 necesitatea exterminării „clasei” burgheze, ceea ce au și pus imediat în practică, termenul „burghezie” având în curând sensul de ansamblu al celor care nu le acceptă politică.

Am ajuns și la eroarea metodologică : condamnarea crimelor groaznice ale nazismului nu scutește de la o analiză a mecanismului intern care a dus la crimă, în funcție de valorile călăilor.

Or, plecând de la o filosofie tot atât de materialistă ca și a naziștilor (nu biologică și rasistă, ci socioistorică), comuniștii au acționat în numele aceluiași valori antidemocratice, antimorale și antiumane.

Începând din anii '30, această convergență le-a permis multor autori – de exemplu, în Franța, Elie Halévy, Boris Suvarin sau Jacques Maritain – să facă o comparație între cele două fenomene și să le atribuie termenul „totalitarism”.

Pare aberant că, în urma înfrângerii din noiembrie 1918 și a mișcărilor revoluționare din 1919, Hitler a tras concluzia că Germania este victima unui complot al „iudeo-bolșevismului”. Însă gândirea lui Stalin nu a fost oare la fel de aberantă atunci când, confruntat cu eșecul etatizării economice, el vedea în asta în primul rând complotul „chiaburilor” – în privința cărora dă un decret prin care „clasa” acestora trebuia „exterminată” –, apoi complotul „bandiților hitleristo-troțkiști”, care justifică Marea Teroare ?

Aceste două sisteme de gândire și de putere, nazist și comunist, plasau în centrul viziunii lor asupra lumii imaginea „dușmanului”. Un dușman care nu avea nimic de-a face cu adversarul politic tradițional : un dușman absolut, ireductibil, care trebuie exterminat pentru a supraviețui. La Hitler, acest dușman este „iudeo-bolșevicul”, care, după lichidarea comuniștilor în 1933-1934, va deveni numai „evreul” ; pentru Lenin și

succesorii săi, acesta este „capitalistul” sau „chiaburul”, pe scurt, „burghezul”, iar ura față de el a fost, așa cum bine a arătat François Furet, unul dintre motoarele esențiale ale mișcării totalitare¹¹.

După 55 de ani de la înfrângerea și dispariția lui Hitler, crimele nazismului continuă să bântuie Europa și lumea întreagă. La nouă ani după căderea comunismului la Moscova, când peste un miliard de oameni continuă să trăiască sub acest tip de regim, crimele comunismului par a fi căzute într-o pubelă a istoriei.

Mișcarea comunistă care a preluat puterea în noiembrie 1917 a murit în 1991, dar comuniștii sunt prezenți în continuare, reconvertiți în sociodemocrați, socioliberali sau ultranaționaliști. Nu a început nici un proces juridic serios pentru condamnarea călăilor. Viaceslav Molotov, brațul drept al lui Stalin și responsabil personal pentru sute de mii de asasinate, a murit liniștit în patul său în 1986, la vârsta de 96 de ani. Nikita Hrușciov, prezentat ca denunțătorul lui Stalin, a fost sub ordinele acestuia călăul Ucrainei, fiind însărcinat cu Marea Teroare din 1938 (soldată cu peste 100 000 de arestări și execuții, înregistrându-se numai trei supraviețuitori din 200 de membri ai Comitetului Central al Partidului Comunist din Ucraina); el a atacat apoi naționaliștii ucrainieni, ale căror ultime grupuri de partizani au fost exterminate la începutul anilor '50.

Așa cum a arătat Alain Besançon în frumoasa lui carte *Le Malheur du siècle (Răul secolului)*, hiperamneziei crimelor naziste îi corespunde o amnezie a crimelor comuniste. Fără îndoială, trebuie văzut în aceasta efectul presiunii persistente a comuniștilor din fosta Uniune Sovietică, din Europa de Est, din China și chiar din conducerea franceză. Dar este de netăgăduit că, în Franța, are greutate și prestigiul ideii de revoluție, ce rămâne o parte constitutivă a istoriei naționale și a fondării Republicii.

Liniștea democratică a europenilor occidentali, prosperitatea economică și bunăstarea socială au fost plătite direct prin abandonarea lui Stalin a unei părți a Europei. Reunificarea pe cale de înfăptuire a vastei arii culturale și a civilizației care a fost cândva Europa, de la Atlantic la Ural, înainte de 1917 nu se va putea face decât dacă recunoaștem imensa tragedie trăită de cei din Est.

Pentru aceasta, este necesar curajul intelectual, moral și politic de a privi în față crimele comunismului.

CAPITOLUL XVII

Călăul fidel al lui Stalin : comisarul poporului Nikolai Ejov

Una dintre cele mai rele perioade ale istoriei sovietice a fost cea a Marii Terori, care, timp de 14 luni, a provocat în anii 1937-1938 arestarea a peste un milion și jumătate de persoane, dintre care mai mult de 700 000 au fost împușcate fără proces. Acest uriaș masacru a fost numit „Ejovșina”, după numele principalului său responsabil, Ejov. Or, de 60 de ani nu se știa aproape nimic despre acest Nikolai Ejov, unul dintre principalii criminali ai umanității din secolul XX.

În urma prăbușirii Uniunii Sovietice în 1991 și a deschiderii arhivelor sovietice, descoperim în sfârșit acest terifiant personaj, grație cercetării curajoase și meticuloase a doi istorici, Marc Jensen, specialist în istoria rusă la Universitatea din Amsterdam, și Nikita Petrov, vicepreședinte al Centrului de Cercetare Științifică a Memorialului – asociația rusă dedicată de 50 de ani unei adevărate cercetări a istoriei și a memoriei referitoare la tragedia sovietică, pe vremea unei puteri conduse de foștii KGB-iști, printre care locotenent-colonelul Putin, foarte ostil –, care de curând au publicat prima biografie a lui Ejov¹.

Nikolai Ejov s-a născut la 1 mai 1895 – pentru un comunist fanatic, data de naștere nu se inventează –, într-un orășel din Lituania, pe atunci parte a Imperiului Țarist. După ce a profesat mai multe meserii, tatăl său a deschis un salon de ceai, care era în același timp bordel. După numai doi ani de școală primară, Nikolai începe să lucreze la vârsta de 11 ani ca ucenic croitor, apoi ca muncitor în metalurgie la Sankt Petersburg.

La vârsta de 20 de ani, în 1915, a fost mobilizat în infanterie și rănit pe front, fiind trecut într-un regiment de garnizoană în spatele frontului. Aici a participat activ la revoluția democratică din februarie 1917, apoi la lovitura de stat bolșevică din octombrie. Mobilizat în 1919 în Armata Roșie, ajunge rapid instructor, apoi comisar politic al unei școli de radiotelegrafiști. Din acest moment, el dă dovadă de mult zel și se face remarcat atât pentru respectarea disciplinei – faimoasa „disciplină de fier” a bolșevicilor –, cât și pentru sârguința și încrederea în propria persoană la executarea ordinelor.

Alături de o „bună origine socială” și de fanatismul său, aceste caracteristici i-au adus o promovare rapidă, fiind numit din aprilie 1921 responsabil cu agitația și propaganda – „agitprop”, una dintre marile forțe ale mișcărilor totalitare al căror pionier era Partidul Bolșevic, condus de Lenin – într-un district al regiunii Kazan, apoi la nivelul

unei provincii. Odată demobilizat, a fost propulsat în fruntea puterii comuniste a Republicii Sovietice Tătare.

Din acest moment, Ejov a fost remarcat de Lazar Kaganovici, unul dintre principalii fideli din clanul lui Stalin – alături de Molotov, Voroșilov și Ordjonikidze –, mereu în căutare de oameni de încredere pentru a-i promova în cadrul partidului. În realitate, chiar dacă avea o mare capacitate de muncă, Ejov avea o constituție fragilă și suferea de diverse afecțiuni. Pe când era bolnav în 1922, a fost internat la recomandarea Comitetului Central – adică aparatul lui Stalin – la spitalul din Kremlin, semn că se puneau în el mari speranțe.

Abia restabilit, Ejov și-a continuat ascensiunea fulgerătoare. Mai întâi, ca secretar al Comitetului de Partid din provincia Mari, apoi ca secretar de partid al Republicii Kazahstan. Din mai 1924 a fost delegat la al XIII-lea Congres al Partidului Bolșevic, apoi la al XIV-lea Congres, în 1925. A fost atunci selectat și trimis pentru un an la Academia Comunistă, unde erau formate viitoarele cadre, pentru a urma cursurile de marxism-leninism și a deveni un fanatic îndoctrinat ideologic.

Abia ieșit din această școală, și-a continuat ascensiunea și a fost numit instructor în cadrul Departamentului de Organizare a Comitetului Central, unul dintre sectoarele-cheie ale dispozitivului bolșevic, controlat de multă vreme de Stalin, ceea ce i-a permis, prin jocul numirilor și mutațiilor birocrațe, plasarea oamenilor în posturi strategice, îndepărtarea opozanților – moderații (cei de „dreapta”) și radicalii („troțkiștii”) – și controlul puțin câte puțin al întregii rețele a puterii partidului și a administrației de stat. În noiembrie 1927, Ejov a devenit șeful acestui departament însărcinat cu selectarea și numirea la nivelul întregii Uniuni Sovietice a cadrelor înscrise sub cunoscuta denumire de „nomenclatură”, lista noii „aristocrații bolșevice” beneficiară a profiturilor din partea puterii într-o țară teribil de sărăcită de revoluția comunistă.

Din 1929, Ejov se remarcă prin articole radicale, criticându-i violent pe cei „de dreapta”. Regimul traversa atunci o perioadă dificilă, fiind sfâșiat între două ideologii. Politica NEP a fost inaugurată de Lenin în 1921, când puterea bolșevică, aproape de prăbușire, se confrunta cu o foamete cumplită, provocată de neglijența lui și de rechizițiile forțate cărora le-au fost victime țăranii, dând naștere în paralel la nenumărate răzmerițe ale acestora. Această politică economică, ce autoriza renașterea comerțului liber, în special a producției agricole, era încurajată de numeroși conducători, însă și-a arătat repede limitele : țăranul nu era gata să-și vândă grâul pe un preț de nimic unui stat incapabil să-i furnizeze produse de primă necesitate (unelte agricole, petrol etc.). De altfel, NEP implica renașterea inevitabilă a relațiilor de piață necontrolate între orașe și sate, adică a capitalismului.

În fața crizei care se anunța între țăranime și putere, Stalin s-a hotărât să forțeze situația. A impus în 1928 Planul Cincinal, destinat să doteze Uniunea Sovietică, într-o perioadă foarte scurtă, cu industrie grea și s-a gândit să finanțeze acest plan prin exproprierea generală a țăranimii, lansând din 1929 colectivizarea forțată a pământurilor și înregimentarea țăranilor în colhozuri, unde vor fi supuși unui soi de sclavagism modern.

Manevra lui Stalin, foarte îndrăzneată, risca să provoace o nouă ridicare a țăranilor și, prin urmare, dădea naștere în sânul puterii unei opoziții susținute. În aceste condiții, Ejov, considerat un om sigur și „dur”, a fost numit în decembrie 1929 adjunct al

comisarului poporului la Agricultură, fiind însărcinat cu alegerea personalului care urma să impună colectivizarea.

El i-a dat astfel satisfacție „stăpânului” – *vojd*, porecla lui Stalin –, iar în noiembrie 1930 a fost numit în aparatul central, pentru a prelua conducerea noului departament însărcinat cu controlul selecției și angajării cadrelor pentru întreaga Uniune Sovietică. Pe 21 noiembrie a fost primit pentru prima oară la Kremlin de către Stalin, fiind autorizat să asiste la întâlnirile Biroului Politic și să cunoască toate documentele adresate membrilor Comitetului Central, deși, oficial, nu era nici măcar membru al acestei instanțe. Prin acest exemplu, înțelegem mai bine felul în care Stalin dublase deja de ceva timp instanțele oficiale ale partidului cu rețeaua sa personală.

La începutul anilor '30, Ejov apare ca un tânăr simpatic, modest, atent, tovarăș plăcut de distracții, cântând bine și având doar mania de a purta cămăși de satin albastru. Era perioada în care unul dintre mentorii săi, Ivan Moskvîn, îi cânta osanale : „Nu cunosc un funcționar mai ideal ca Ejov. De altfel, el e mai puțin funcționar, cât executant. După ce i-ai dat o sarcină, nu trebuie să-l supraveghezi : își va îndeplini misiunea. Ejov are un singur defect, dar esențial : nu știe când să se oprească... Uneori, trebuie să fii atent, să îl oprești la timp”. Or, în curând, Stalin va avea nevoie chiar de unul care „nu știe să se oprească”.

În aprilie 1933 a început o operațiune de amploare a epurării membrilor Partidului Comunist – cum se mai făcuse, de altfel, în 1921, în timpul lui Lenin, apoi în 1929 –, iar Ejov a fost unul dintre responsabilii acesteia. În timpul celui de-al XVII-lea Congres, numit de Stalin „congresul învingătorilor” – învingătorii colectivizării, care duseseră la crearea Gulagului, la deportarea pentru muncă forțată a milioane de țărani și la moartea prin înfometare a 4-5 milioane, în timpul foametei organizate de putere împotriva Ucrainei în 1932-1933 –, Ejov a cunoscut consacrarea, fiind numit membru al Orgburo și șef al comisiei care autoriza deplasările în străinătate. Era steaua în ascensiune din anturajul lui Stalin, acela în care *vojd* avea toată încrederea.

În februarie 1934, Ejov a participat la prima ședință a Biroului Politic, în care s-a decis reorganizarea întregului aparat de securitate și crearea Comisariatului de tristă faimă al Afacerilor Interne, NKVD, strămoșul KGB-ului. Dar în timpul acestor luni, Ejov s-a surmenat, sănătatea lui era slăbită, iar Biroul Politic a decis să-l trimită în străinătate să se îngrijească. S-a dus la un sanatoriu din Viena, în Austria – chiar când mișcarea socialistă austriacă era sfârșită militar de poliția cancelarului Dollfuss – și nu s-a întors la Moscova decât în octombrie, cu câteva săptămâni înainte de lovitura de trăsnit pe care o va provoca Marea Teroare.

La 1 decembrie 1934, unul dintre principalii șefi ai regimului, Serghei Kirov, a fost asasinat la Leningrad de un comunist dezechilibrat. Sesizat imediat de această moarte, Stalin a folosit-o ca pretext pentru a lansa o epurare de dimensiuni uriașe. A dispus adoptarea unui decret ce autoriza o procedură expeditivă împotriva oricărei persoane bănuite de terorism, care ducea automat la moarte. Apoi a plecat la Leningrad, fiind însoțit de mai mulți dintre șefii principali bolșevici, printre care și Ejov, care a fost însărcinat să supravegheze ancheta și a devenit un fel de ochi al lui Stalin în cadrul NKVD, spre marea nefericire a șefului oficial al acestuia, Ghenrih Iagoda.

În realitate, fidel principiului său conform căruia rețelele personale dublau instanțele oficiale, Stalin s-a servit de Ejov pentru a impune NKVD-ului concluziile anchetei

„sale” : moartea lui Kirov era rezultatul unui complot al partizanilor opozați ai lui Zinoviev și Kamenev, lideri de mult timp marginalizați. De fapt, Ejov devenise adevăratul șef, deși nu oficial, al poliției politice.

Ca răsplată pentru serviciile făcute – și a serviciilor care se așteptau de la el –, la 1 februarie 1935, Ejov a devenit unul dintre cei cinci secretari ai Comitetului Central, alături de Stalin, Kaganovici, Jdanov și Andreev. Se afla în centrul sistemului puterii, în cercul foarte închis al intimilor lui Stalin și profita de cele mai mari favoruri ale regimului (o *datcha* luxoasă, mașină etc.). Nu după mult timp, a fost numit în fruntea unui nou departament – Stalin modifica mereu structurile pentru a le controla mai bine –, fiind însărcinat cu gestionarea personalului din partid. Lui i s-a încredințat și sarcina epurării Komsomolului – Organizația Tinerilor Comuniști –, precum și supravegherea conducerii NKVD.

La 13 mai 1935, Biroul Politic a creat în secret, la ideea NKVD-ului, o comisie specială pentru Securitatea Statului, condusă de Stalin și avându-l ca adjunct pe Ejov, al cărui obiectiv era lichidarea „dușmanilor de clasă”, verificând conduita politică a fiecărui membru de partid. De-acum înainte, fiecare comunist care nu demonstrase că a fost un stalinist fidel trecea din categoria opoziției interne a partidului în cea a contrarevoluționarului. S-a început „montarea” proceselor în care foști zinovieviști, troțkiști, adepți de dreapta etc. erau acuzați că au vrut să-l asasineze pe Stalin. Orice opoziție internă devenea o acțiune criminală, susceptibilă să aibă legătură cu activități teroriste ce vizau conducerea bolșevică.

Stalin avea nevoie de „probe” pentru a-și convinge oamenii de încredere de necesitatea aplicării terorii nu doar în privința „dușmanilor” din afara partidului, ci și a celor „din interior”, iar Ejov a fost însărcinat să „monteze” un proces contra lui Enukidze, care nu era nici mai mult, nici mai puțin decât secretarul Comitetului Central Executiv al URSS. Pe 6 iunie 1935, Ejov a ținut primul său discurs în fața Comitetului Central : un atac plin de violență la adresa înalților responsabili – în primul rând, Enukidze –, care, din „miopie politică”, îi lăsase de capul lor pe „teroriștii” zinovieviști/troțkiști etc., care voiau să-l asasineze pe Stalin. În mare grabă, Enukidze a fost exclus din partid. Un nou pas a fost făcut în drumul spre Marea Teroare : începând de acum, chiar un bun stalinist și membru al vârfului puterii putea fi calificat drept contrarevoluționar și tratat ca atare. La 1 decembrie 1935, epurarea antrenase deja expulzarea din partid a 177 000 de persoane – 9,1 % din totalul membrilor –, dintre care 15 218 fuseseră arestați.

În paralel, Stalin îl însărcinase pe Ejov să lupte împotriva influențelor străine în URSS. În acest scop, el a determinat „alegerea” sa în Comitetul Executiv al Kominternului, în timpul celui de-al VII-lea și ultimul congres al Internaționalei Comuniste, care grupa toate partidele comuniste. O fotografie inedită publicată de Jansen și Petrov îl arată, de altfel, pe Ejov în toiul unei conversații surâzătoare în timpul acestui congres cu șefii Kominternului, bulgarul Gheorghe Dimitrov și sovieticul Dimitri Manuiski, care erau șefii direcți ai comunistului francez Maurice Thorez. Câteva săptămâni mai târziu, Ejov i-a denunțat lui Stalin prezența în cadrul Kominternului a numeroase elemente suspecte – polonezi, români, nemți, cehi, finlandezi –, care spionau, fără îndoială, pentru țara lor de origine ! Pe 19 ianuarie 1936, Manuiski, un vulpoi bătrân, cunosător al obiceiurilor anturajului, a cerut să fie primit de Ejov și a început să-și denunțe tovarășii din Komintern,

dând astfel semnalul de începere a epurării în cadrul acestei organizații, care a dus la arestarea, apoi la execuția a sute de comuniști și revoluționari străini, antifasciști refugiați în URSS.

În primăvara anului 1936, Stalin a hotărât să facă încă un pas spre Marea Teroare și i-a ordonat lui Ejov să organizeze primul dintre Marile Procese de la Moscova, care s-a desfășurat din 19 până în 24 august 1936 și s-a încheiat cu condamnarea la moarte a 16 acuzați, printre care Zinoviev și Kamenev, doi dintre principalii lideri ai Partidului Bolșevic în timpul lui Lenin. Procesul a fost în întregime falsificat: acuzații au fost constrânși prin tortură să „mărturisească” unele crime imaginare și să-și „recite” textul în cadrul unor audieri publice. Ideea lui Stalin era ca, prin multiplicarea acestor procese la toate nivelurile, să pună în acțiune ceea ce Annie Kriegel a numit „o pedagogie infernală”², destinată să terorizeze elitele și să facă poporul să creadă că situația sa dramatică se datorează „trădătorilor” și „sabotorilor”.

După acest strălucit succes, Stalin l-a numit pe Ejov șef al NKVD și l-a însărcinat să organizeze al doilea mare proces, ținut între 23 și 30 ianuarie 1937, și să curețe NKVD de echipa lui Iagoda, apoi Armata Roșie.

Acest proces în aparență lipsit de sens corespundea ideii lui Stalin că, pentru a pregăti războiul care se anunța, trebuia să țină în mână la modul absolut Uniunea Sovietică, prin epurare și teroare. Atunci a hotărât dictatorul să lanseze faza decisivă a Marii Terori, care va lovi, pe de o parte, sfera conducătoare a partidului și a administrației, iar pe de altă parte, categorii specifice ale populației.

În afara oricărei proceduri judiciare, Ejov a fost însărcinat să „vindece” populația de „dușmanii poporului”, conform unor cote fixate dinainte și unor modalități care nu cuprindeau decât două categorii : 1. împușcații ; 2. deportații. Din acel moment, ordinele operaționale ale NKVD, care porneau direct de la Stalin, au marcat cele 14 luni care au urmat între 30 iulie 1937 și 1 noiembrie 1938 :

- ordinul operativ nr. 00447 din 30 iulie 1937 vizând „chiaburii” care-și ispășiseră pedeapsa sau evadaseră din Gulag, religioșii și credincioșii, foștii membri ai partidelor necomuniste, criminalii și, în general, „oamenii trecutului”, autorizând arestarea a 767 397 de persoane, dintre care 386 798 au fost împușcate ;
- ordinul operativ nr. 00486 din 15 august 1937, dat de Biroul Politic pe 5 iulie 1937, autorizând arestarea a peste 18 000 de soții ale „dușmanilor poporului” și a 25 000 de copii peste 15 ani ;
- ordinul operativ nr. 00439 din 25 iulie 1937 vizând germanii care lucrau în URSS și sovieticii care au avut relații cu Germania, în total 68 000 de persoane arestate, dintre care 42 000 au fost executate ;
- ordinul operativ nr. 00485 din 11 august 1937 vizându-i pe toți sovieticii care au avut relații cu Polonia sau cu polonezii din URSS, în total 144 000 de persoane arestate, dintre care 110 000 au fost executate, dintre ei, majoritatea fiind conducători și cadre ale Partidului Comunist Polonez refugiați în URSS, partid oficial dizolvat de către Komintern în august 1938 ;
- ordinul operativ nr. 00593 din 20 septembrie 1937 vizând sovieticii originari din Harbin, reveniți din Manciuria în URSS după finalizarea problemei căii ferate din estul Chinei cu Japonia în 1935. Au fost arestate 25 000 de persoane ;
- din august până în octombrie 1937, NKVD a deportat de la frontiera Extremului Orient în Kazahstan peste 170 000 de coreeni.

Pe 31 ianuarie 1938, Biroul Politic a autorizat NKVD să-și extindă acțiunea prin operațiuni în Letonia, Estonia, Grecia, Iran, România, Finlanda, China, Bulgaria și Macedonia, iar pe 1 august 1938, să-și extindă operațiile în Afghanistan. Totalul victimelor acestor „operațiuni naționale” se ridică la 350 000 de persoane arestate, dintre care 247 157 au fost executate.

La 19 septembrie 1937, Biroul Politic a autorizat NKVD să intervină în Mongolia exterioară, ceea ce a dus în patru luni la arestarea a 10 728 de „conspiratori”, dintre care 7 814 preoți budiști, 322 de proprietari feudali, 300 de ofițeri ministeriali, 180 de responsabili militari; dintre aceștia, 6 311 au fost împușcați până pe 31 martie 1938.

În același timp, Stalin a semnat personal 383 de liste transmise prin Ejov, conținând peste 44 000 de membri ai Partidului Comunist și ai aparatului de stat, dintre care 39 000 au fost executați, iar ceilalți deportați.

În total, din 1 octombrie 1936 până pe 1 noiembrie 1938, 1 565 000 de persoane au fost arestate – 365 805 pentru „operațiunile naționale”, iar 767 397 pe baza ordinului nr. 00447, dintre care 668 305 au fost executate, iar 668 558 trimise în lagăre. Aceste cifre sunt sub numărul real al celor executați, care se ridică la peste 700 000. Acesta este modul în care Stalin pune în aplicare „soluția finală” a problemei „elementelor antisovietice”. El a fost responsabil de Marea Teroare, de prea multe ori pusă doar pe seama lui Ejov – de unde și termenul de „Ejovșina” –, atâta vreme cât în perioada 1937-1938 șeful NKVD a fost primit de Stalin de 278 de ori la Kremlin – în medie, o dată la două zile și jumătate! –, aproape tot atât cât Molotov, mâna dreaptă a tiranului.

Odată cu Marea Teroare, Ejov a devenit cel mai puternic om al lumii comuniste după Stalin. Ne imaginăm ce sentiment de megalomanie a pus stăpânire pe acest omuleț de 151 de centimetri, semianalfabet până la 20 de ani, ignorant în toate domeniile, cu excepția aceluia al exterminării. Luat de valul acestui soi de nebunie criminală care-l făcea să trimită zilnic la moarte sau în Gulag mii de oameni nevinovați și care îl determina să participe personal la ședințe de tortură, Ejov a devenit insomniac. A început să bea până ajungea beat mort și avea un comportament sexual frenetic, atât cu bărbați, cât și cu femei.

Soția sa, Evghenia Solomonovna, nu ducea o viață mai puțin dezordonată. Era redactor-șef la *URSS în construcție*, o luxoasă revistă de propagandă care slăvea victoriile regimului. Astfel, erau reunite în același cuplu două dintre resorturile principale ale totalitarismului: propaganda și teroarea. Solomonovna era pasionată de literatură și crease un fel de salon literar, unde se regăseau scriitorii cei mai lăudați de regim, din rândul cărora își alegea amanții, cum ar fi Solohov, autorul presupus al cărții *Pe Donul liniștit*, și mai ales Isaac Babel, cunoscutul autor al cărții *Cavaleria roșie*, care va plăti cu viața pentru intimitatea lui cu ea.

Pentru cititorul care ar dori să cunoască mai bine climatul special în care trăia cercul conducător al Kremlinului, recomandăm cartea lui Simon Sebag Montefiore, care face o descriere minuțioasă și foarte bine informată a comportamentului acestor mari aparatcici, care, veniți de nicăieri, s-au folosit de revoluție ca să se cațăre la puterea absolută și să devină satrapi³. În euforia sentimentului de atotputernicie și în beția construirii utopice a comunismului, ei dădeau frâu liber pasiunilor. Beții, orgii, omoruri, nimic nu lipsește din acest tablou, pe lângă care cea mai neagră dintre piesele lui Shakespeare nu ar fi

decât o biată imagine palidă. În acest climat de frenezie revoluționară și de totală amoralitate, Stalin lega și dezlega intrigile și destinele, fiind singurul care lua decizii, fascinandu-i și terorizându-i pe cei mai apropiați acoliți cu nervii săi de oțel, cruzimea și fanatismul său radical, dar și cu excepționala sa capacitate politică, pusă în serviciul întăririi și expansiunii regimului totalitar. În acest context, Ejov, suspectând legătura dintre soția sa și Șolohov, a pus sub ascultare camera scriitorului de la hotelul Național. Șolohov a aflat și i s-a plăns lui Stalin, care, în plină ședință a Biroului Politic, l-a constrâns pe Ejov să-i prezinte scuze amantului soției sale.

Când teroarea era în toi, Stalin a considerat că principalele sale obiective sunt atinse și a decis să-i pună capăt tot atât de neașteptat cum o începuse. Acesta a fost pentru Ejov începutul unei rapide coborâri în infern. La 29 septembrie 1938 s-a văzut dintr-odată flancat de un adjunct care-i cosemna toate decretetele, Lavrenti Beria. Pe 23 noiembrie 1938, în timpul unei întâlniri cu Molotov și Voroșilov, Stalin l-a acuzat pe Ejov că a făcut prea mult – nu a știut să se oprească –, ceea ce acesta a admis umil. A fost debarcat de la conducerea NKVD și numit responsabil al căilor navigabile, păstrându-i-se funcțiile de secretar al Comitetului Central și președinte al Comisiei de Control al partidului. A fost ultima oară când a fost autorizat să-l întâlnească pe Stalin.

Ejov a fost înlocuit la conducerea NKVD cu Beria, un georgian – la fel ca Stalin – care dovedise ce poate trecând prin foc și sânge Georgia. Fiind și mai crud, și mai pervers, dar mult mai inteligent decât Ejov, Beria s-a înverșunat imediat să-l distrugă pe acesta, bineînțeles, fiind încurajat de Stalin. El a atacat-o mai întâi pe Solomonovna și i-a arestat tot entourageul. Simțindu-se pierdută, soția lui Ejov a făcut o depresie și a fost internată în spital. Atunci, soțul ei, pentru a se debarasa de o relație compromițătoare și pentru a încerca să-și salveze pielea, a cerut divorțul și a împins-o la sinucidere, după ce îi trimisese discret otravă.

Ejov era tot mai izolat, iar toți adjuncții lui din NKVD au fost arestați unul după altul. Pe 21 ianuarie 1939, a apărut pentru ultima oară în public, la Balșoi Teatr. Pe 29 a asistat la ultima ședință a Biroului Politic. În februarie nu a mai fost ales ca delegat la al XVIII-lea Congres al partidului. Pe 6 martie numele său a apărut pentru ultima oară în presa sovietică. Pe 9 aprilie a semnat ultimele sale ordine, iar a doua zi a fost arestat.

Nesuportând tortura – pe care totuși o utilizase pe sute de mii de oameni –, a semnat tot ce a fost pus să mărturisească. A fost acuzat că a spionat mai mulți ani pentru Anglia, Polonia și Japonia – nici mai mult, nici mai puțin! În timpul procesului său secret, pe 2 februarie 1940, el a respins toate acuzațiile. A fost condamnat la moarte, însă adorația pentru Stalin era atât de mare, încât a cerut într-un final să i se raporteze dictatorului că „moare cu numele său pe buze”. Aceasta nu l-a ajutat cu nimic. Execuția a avut loc în aceeași seară, iar în fața morții Ejov s-a prăbușit; gărzile au fost obligate să-l târască pe jos până la locul execuției. Astfel, a murit jalnic, chiar de mâna propriului stăpân, unul dintre principalii călăi ai sistemului totalitar comunist. Fie-i numele cunoscut de toată lumea!

Dar, cum delirul comunist va continua, desigur, încă mult timp să bântuie societățile noastre și memoria noastră, nu putem încheia capitolul despre Ejov fără să tragem morala din această poveste. Ejov și soția lui nu au avut copii, însă au adoptat o fetiță, Natașa. În ciuda unui destin furtunos, ea a rămas credincioasă tatălui său adoptiv, care

a fost deosebit de afectuos cu ea – în timp ce trimitea zeci de mii de copii ai „dușmanilor poporului” la moarte. În 1998, Natașa a cerut noilor autorități judiciare rusești ca Ejov, care fusese condamnat pe nedrept, pentru spionaj, să fie reabilitat. Cererea i-a fost respinsă. Ironia istoriei...

CAPITOLUL XVIII

De la Babeuf la Lemkin : genocid și modernitate

Ca specialist al comunismului, cercetez de foarte mulți ani scrierile lui Gracchus Babeuf, considerat fondatorul comunismului modern prin lucrarea sa Conjuración des égaux (Conjurația egalilor) din 1796. Însă, de foarte curând, cu ocazia bicentenarului Revoluției Franceze, am descoperit lucrarea lui Babeuf despre războiul din Vendée. Este adevărat că acest text iconoclast din punct de vedere revoluționar comunist a fost cu grijă ocultat de „babouvologi”, în cea mai mare parte comuniști sau comunizanți. Or, cu o acuitate remarcabilă, Babeuf pune aici în lumină legătura puternică dintre dictatura revoluționară și masacrele în masă, cărora le caută un nume – dar cuvântul „genocid” nu va fi inventat decât în 1944, de juristul polonez Rafael Lemkin¹.

Cu 60 de ani în urmă, pe 9 decembrie 1948, Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite a aprobat o „Convenție pentru prevenirea și pedepsirea crimelor de genocid”. Dacă a fost reacția naturală față de nenumăratele acte de barbarie comise de naziști împotriva populației civile în cursul celui de-al Doilea Război Mondial, această convenție a fost mai ales rezultatul muncii neobosite a unui om, Rafael Lemkin.

Acest polonez de origine evreiască, de formație juridică și filologică se angajase de la sfârșitul anilor '20 într-o mare dezbatere care, după Primul Război Mondial, s-a focalizat pe definirea crimelor de război. Devenit în țara sa un jurist renumit, Lemkin a prezentat în 1933, în timpul unei conferințe internaționale a juriștilor la Madrid, un raport vizând definirea violării drepturilor omului și a actelor de exterminare susceptibile să fie condamnate pe plan internațional. Dar propunerile lui au rămas literă moartă.

În toamna anului 1939, Lemkin a reușit să scape de dubla ocupație a Poloniei de către Wehrmacht și Armata Roșie și s-a refugiat în Statele Unite. Acolo și-a consacrat toată energia pentru strângerea unei uriașe documentații despre obiectivele urmărite de naziști în țările ocupate și metodele pe care le aplicau acolo. Această cercetare a fost fructificată în 1944, prin publicarea operei sale principale, *Axis Rule in Occupied Europe*² (*Legile Axei în Europa ocupată*).

În această lucrare, Lemkin propune pentru prima dată întrebuintarea unui termen nou, „genocid” – din grecul *genos* („rasă”) și latinul *cide* („care ucide”) –, și conceptul său juridic inedit : „La modul general, genocidul nu înseamnă în mod necesar distrugerea imediată a unei națiuni, cu excepția cazului când se termină prin masacrarea tuturor membrilor săi. El înseamnă mai degrabă punerea în aplicare a diferitelor acțiuni

coordonate care vizează distrugerea temeliilor esențiale ale vieții grupurilor naționale în vederea nimicirii lor”³.

Într-un articol publicat în 1946 în Franța, Lemkin amintește de altfel că acest tip de exterminare nu era deloc nou în istorie, de la distrugerea Cartaginei de către romani până la masacrarea armenilor de către turci. Dar în nici un moment Lemkin nu a citat soarta rezervată de către Convenție în 1793-1794 localității Vendée. Și totuși, republicanii, apoi republicile inauguraseră de un secol ceea ce Reynald Secher numea memoricid. Și, evident, Lemkin nu putea să aibă nici o idee de textul publicat în decembrie 1794 de Gracchus Babeuf despre *La Guerre de Vendée et le système de la dépopulation (Războiul din Vendée și sistemul depopulării)*, pe atunci total necunoscut. Este deci remarcabil că, după un secol și jumătate, inventatorul cuvântului „genocid” și-a bazat propria reflecție pe aceeași constatare, definită prin același termen. În realitate, în opera sa din 1944, Lemkin a scris în legătură cu ocuparea anumitor țări europene de către naziști : „În țările cu „cetățeni neînrușiți prin sânge» [la germani] se constată continuarea unei politici de depopulare”⁴.

Babeuf a inventat termenii „populicid”, „plebeicid” și chiar „naționicid” pentru numirea politicii de exterminare a vendeenilor, votată de Convenția din 1 octombrie 1793. Dar acest „populicid”, ocultat cu grijă, a rămas o problemă franco-franceză. Nu același lucru s-a întâmplat cu termenul „genocid”, inventat de Lemkin „pentru numirea unei vechi practici în forma ei modernă”⁵ și care, în aceste instanțe, a fost citat în actul de acuzare al Tribunalului Militar Internațional de la Nürnberg, însărcinat să judece principalii șefi naziști. Cuvântul „genocid” era cât pe ce să nu fie introdus : într-adevăr, delegația britanică la Nürnberg a refuzat la început utilizarea termenului „genocid”, sub pretextul că acest cuvânt nu figura în *Oxford Dictionary*⁶.

Astfel, dintr-odată, Babeuf a fost frapat de voința de exterminare ce caracterizase evenimentele din Vendée, fie că era vorba despre faza războiului civil activ – din martie până în decembrie 1793 –, fie despre faza mai specific genocidară care a durat din aprilie 1794 până la căderea lui Robespierre. Iar imaginația lexicală nu-i lipsește pentru a o numi : „o atât de mare acumulare de crime”, „sacrificarea feroce a mii dintre frații voștri”, „populații întregi șterse dintre cei vii”, „sugrumarea fraților noștri”, „colosul crimei”, „marele carnagiu”, „crima generală”, „orori naționice”, „masacrare”, „măcelărire oribilă”, „sistem de distrugere”, „sistem practic de strangulare”, „barbarie extremă”.

Babeuf nu se mulțumește să considere masacrele în masă întâmplătoare ; dimpotrivă, el conchide : „crimele din Vendée [...] par să țină de un sistem de exterminare generală”⁷ de care acuză Comitetul Salvării Publice, care a decis „să întoarcă secera morții împotriva întregii rase vendeene”⁸. Dimensiunea voită și planificată a masacrului, prin diferitele organisme ale puterii de stat – Comitetul Salvării Publice, Convenția, armata din Vest etc. –, și faptul că vizează ansamblul unei populații civile sunt trăsăturile care caracterizează acțiunea genocidară.

Viitorul „tribun al poporului” nu era, desigur, juristul de înaltă clasă internațională care a fost Lemkin. Dar el nu a sesizat mai puțin cea mai mare parte a resorturilor pe care se baza logica genocidară inaugurată la Vendée. Și, cu mult înaintea marilor dezaastre totalitare ale secolului XX, el a subliniat legătura dintre cauză și efect : cum unii ambițioși, folosindu-se de „detestabile sofisme politice”, au pus stăpânire pe un

guvern revoluționar și au făcut ca o revoluție „începută prin înțelepciunea și virtutea poporului” să se termine într-un „sistem de unde au ieșit urâtenii cadaverice care le caracterizează”⁹.

La originea acestei derive revoluționare, Babeuf pune instaurarea a ceea ce el numește „viceregii departamentali, cu puterea lor nelimitată, până la dreptul de viață și de moarte”¹⁰, aluzie la adoptarea de către Convenție, pe 4 decembrie 1793, a propunerilor lui Billaud-Varennes de a trimite reprezentanți în misiune în districte și comune, de a le permite să epureze autoritățile civile și de a obliga ministerele și administrația să dea socoteală Comitetului Salvării Publice: „Republica trebuia să vadă din acel moment departamentele abandonate capriciilor arbitrariului și tuturor pasiunilor câtorva oameni care se îmbătau cu atotputernicia din mâinile lor. Trebuia să vadă regalitatea travestită și deghizată doar în costum tricolor, care, departe de privirile Senatului [Convenția], își permitea tot ce poate inspira delirul uluitor al unei dominări nelimitate, pe care nu s-a așteptat niciodată că va fi în situația să și-o exerseze”¹¹.

Babeuf califică această „atotputernicie” și această „dominare nelimitată” ca fiind o „perfectă tiranie, cu atât mai perfectă cu cât niciodată nu a putut exista”; dacă raționează mai departe în termenii filosofiei politice tradiționale, evocând „tirania cea mai perfectă”, el arată fără îndoială că a simțit apariția unui fenomen nou, inedit, ceea ce Hannah Arendt va numi cu un secol și jumătate mai târziu „o voință de dominare totală”: totalitarismul.

El simte, de altfel, foarte bine sursa acestei tiranii moderne, când scrie: „Să încetăm deci să legăm de caracterul de mandatar al poporului acest prestigiu idolatru, acest fanatism sclav, această falsă idee de infailibilitate sau, cel puțin, de capacitate superioară capacității celorlalți cetățeni”¹². Or, exact această pretenție de superioritate și infailibilitate a șefilor lor este cea care duce la regimurile totalitare atât comuniste, cât și naziste, la punerea în aplicare a ideilor genocidare.

Așa republican cum este, Babeuf nu ezită să critice dur maniera în care Republica a vrut să se impună populației vendeene: „Suntem de acord, în general, că [...] dacă religia republicanismului le-ar fi fost adusă înainte și prezentată cum trebuia să fie, acestei populații i-ar fi fost ușor să-i cadă de pe ochi vălul care-i întuneca vederea. Dar putem recunoaște că scopul în privința acestor nefericite ținuturi a fost convertirea lor, de vreme ce aici era clamat crezul democratic, întocmai cum odinioară a fost crezul lui Christ în Mexic. Dacă un Raynal ar veni să compare conduita acestor spanioli feroce față de peruvieni cu aceea a francezilor furioși față de frații lor din Vendée, oare ce diferență ar vedea? O barbară atrocitate de o parte și o atroce barbarie de cealaltă”¹³.

Dar Babeuf merge mai departe și pune punctul pe i: „Aici, cu cocarda națională într-o mână și cu sabia în cealaltă, cei care niciodată nu-și putuseră forma o idee despre libertate erau vizibil admonestați prin această formulă scurtă: «Crede în trei culori sau te înjunghii». [...] Nu era nici o alternativă să-ți salvezi viața, adorând ceea ce nu cunoșteai. [...] Nu se punea deloc problema să fii convertit, să admiți întoarcerea la Republică, indiferent cine ar fi pus armele jos și ar fi venit să se prezinte. Nu, oricum, era prevăzut ca totul să fie ucis, totul să fie ars. Nimeni nu mai era îndreptățit, nu mai putea fi crezut credincios sau capabil să devină astfel în această țară declarată în rebeliune”¹⁴. Ne găsim în definiția însăși a genocidului: oamenii sunt asasinați nu

pentru ceea ce au făcut – adică ceea ce ar putea înceta să facă – sau pentru ceea ce cred – adică ceea ce s-ar putea schimba în cursul unei convertiri –, ci pentru că ei sunt, pur și simplu pentru că există. Astfel este negat ceea ce Lemkin numește „dreptul la existență”.

Babeuf a înțeles dintr-odată dimensiunea extraordinară de modernă a exterminării vendeenilor, subliniind partea mecanică – dacă nu deja industrială –, care va fi marca genocidelor din secolul XX. Scriind că „în demonstrarea oricărei mașini trebuie întotdeauna să ajungi la resortul conducător pentru a aprecia corect întrebuintărea fiecărei roți”¹⁵, Babeuf se gândește la Comitetul Salvării Publice, căruia-i atribuie alte calificative plastice: „aristocrație ucigașă”, „Comitet de asasinat public”, „Comitet de strangulare”¹⁶ sau „autocrație comitatorială”¹⁷.

El insistă asupra acestui punct atunci când îl evocă pe Carrier: „Recunoaștem că acest Carrier [...] nu a fost decât un instrument, un resort subordonat și chiar posterior multor altor resorturi; dar vedem deja [...] că acest angrenaj exterminator a văzut funcționând înaintea lui o infinitate de alte mecanisme nu mai puțin ucigașe, de la care a primit impulsul aproape în același timp cu acțiunea imediată a forței plasate în centrul mașinăriei politice”¹⁸. „Angrenajul exterminator”: remarcabilă viziune a politicii totalitare, asemenea unei mașini, unei jucării mecanice care, odată întoarsă, nu mai poate fi oprită și ai cărei actori sunt acționați de către mașinărie; premoniție a marilor birocratii exterminatoare ale regimurilor totalitare.

Babeuf descrie îndelung toate atrocitățile comise în Vendée, fie că e vorba despre „asasinate militare” sau „asasinate revoluționare”¹⁹: arestări arbitrare, execuții sumare ale rebelilor luați cu arma-n mână sau răniți, dar și ale acelor care s-au predat și ale populației civile, femei și copii. Tot atâtea prefigurări ale crimelor în masă inaugurate de regimul lui Lenin, apoi al lui Stalin în Rusia și înmulțite de naziști în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, apoi de regimurile comuniste instaurate după acesta.

Regăsim aici, bineînțeles, sub pana lui Babeuf, unul dintre mijloacele de genocid aplicate de Stalin împotriva țăranilor ucraineni în timpul colectivizării din 1932-1933, de naziști contra evreilor prin instaurarea ghetourilor sau de Pol Pot împotriva părții „impure” a poporului cambodgian între 1975 și 1979: arma foamei. Babeuf citează scrisoarea lui Carrier adresată generalului Haxo din 15 decembrie 1793: „Face parte dintre proiectele mele și acestea sunt ordinele Convenției Naționale, de a ridica toate mijloacele de supraviețuire, alimentele, furajele, într-un cuvânt, totul, de la acest blestemat popor, de a da foc tuturor clădirilor [...]. Opune-te din toate puterile dacă Vendée ia sau păstrează un singur grăunte. [...] Într-un cuvânt, nu lăsa nimic în această țară a proscrișilor. Tot ce este necesar supraviețuirii, alimente, furaje, tot, absolut tot, să fie transportat la Nantes”. Și a conchis: „Foametea este și ea un fel de asasinat. Carrier îl organizează”²⁰.

În fața atâtor atrocități, Babeuf rămâne perplex. Ca un bun învățăcel al Luminilor, el încearcă să explice rațional că această Convenție nu numai că a ordonat exterminarea tuturor vendeenilor, chiar și a bunilor republicani, dar a permis să fie masacrate nenumărate trupe republicane trimise fără nici o prevedere într-o regiune aflată în revoltă. El vede în asta un plan urzit cu grijă, al cărui secret crede că l-a descoperit: aplicarea unui „sistem de depopulare” de către Robespierre, care ar fi considerat că teritoriul francez nu ar putea hrăni toată populația sa, trebuind deci, prin intermediul

zonei Vendée, să se debaraseze de partea excedentară. Este o ipoteză bizară, însă care conține partea ei de adevăr totalitar : deja în 1793-1794, un guvern revoluționar estima că populația sa cuprindea „prea mulți bărbați”, bărbați „inutili”, pe care era legitim să-i extermini. Este o idee genocidară, care avea să alimenteze în curând ideologia scientista – rasială sau marxist-leninistă – și, însoțită de partidele revoluționarilor profesioniști și mai departe, trecând prin Revoluția Franceză²¹, ea va conduce la marile dezastre din secolul XX.

Abordând în ultima parte a cărții sale procesul Comitetului Revoluționar de la Nantes, apoi al lui Carrier²², Babeuf ne învață felul în care călăii și asasinii responsabili de acte de genocid își încep apărarea în fața instanțelor judecătorești, dar și a tribunalului Istoriei. Sunt mijloace care vor fi reluate cu exactitate de emulii lor din secolul XX. El citează discursul lui Goulin, unul dintre adjuncții lui Carrier :

„Omul care ne-a electrizat, care ne-a călăuzit mișcările a fost stăpânul despotice al opiniilor noastre, a condus demersurile noastre și ne contemplă în liniște spaimile [...] Pentru cauza noastră contează apariția lui Carrier la tribunal ; judecătorii, poporul trebuie să înțeleagă, în sfârșit, că noi nu am fost decât instrumentele pasive ale ordinelor și furiilor sale. Întrebați întregul Nantes, toți vă vor spune că doar Carrier provoca, clama, comanda toate măsurile revoluționare. [...] Doar Carrier a dat, în fine, acel impuls teribil care a aruncat dincolo de graniță patrioți înflăcărați, dar răătăciți. Cetățeni jurați, voi, al căror calm anunță imparțialitatea, nu vă veți pronunța asupra destinului atâtor victime răătăcite fără să-l ascultați pe autorul tuturor relelor și greșelilor noastre. Să vină Carrier ; să vină și să-și justifice nefericiții agenți ori să aibă mândria de a se mărturisii drept singurul vinovat²³ .

Este un mijloc de apărare ce va deveni clasic atât la naziști, cât și la comuniști : călăii nu au făcut decât să aplice ordinele, ei însuși fiind victime ale unicului vinovat, care este seful.

Carrier aplică aceeași tactică, argumentând cu obediența sa față de decretul Convenției care ordonau incendiarea și exterminarea întregului Vendée : „El se pune sub acoperirea egidei puterii sale nelimitate. El se ascunde după cea a Convenției [...] de vreme ce aceasta a aprobat sau a condamnat prin decrete toate măsurile luate de către deputații aflați în misiune”²⁴.

În plus, „el s-a străduit să îndepărteze învinuirea înecărilor și a execuțiilor prin împușcare [...] sfidând ideea că l-ar putea contrazice vreun ordin scris”²⁵. După un secol și jumătate, aceasta a fost o practică obișnuită și în rândul șefilor totalitari, de a nu da decât verbal ordine de exterminare. Astfel, istoricii nu au găsit nici o hârtie semnată de mâna lui Hitler care să ordone genocidul evreilor, nici de mâna lui Pol Pot în cazul cambodgian. Lenin și Stalin au fost mai deschiși – sau mai siguri de impunitatea lor –, neezitând să-și aștearnă ordinele pe hârtie, dar luându-și, în general, măsura de precauție de a se asocia cu alți membri ai Biroului Politic.

Deznodământul procesului lui Carrier prefigurează strategia apărării marilor criminali de stat ai secolului XX. În realitate, pe 14 decembrie 1794, Carrier și alți doi membri ai Comitetului Revoluționar din Nantes au fost condamnați la moarte, în timp ce alți 30 de acuzați la fel de vinovați au fost achitați. Convenția încerca astfel să scape de

responsabilitatea ei, oferind răzbunării publice trei țapi ispășitori, ghilotinați imediat spre a-i amuți pentru totdeauna. Astfel, procesul lui Carrier a fost încununat de succes, permițând numeroșilor convenționali teroriști să-și continue cariera politică în timpul Consulatului și al Imperiului, începând cu faimosul Fouché, comanditar interesat al Cărbii lui Babeuf²⁶.

În mod conștient sau nu, această lecție va fi reținută după 160 de ani de către șefii sovietici, a căror manevră se va efectua în doi timpi. Mai întâi, după moartea lui Stalin în martie 1953, ei l-au înlăturat pe călăul-șef, stăpânul KGB-ului, Lavrenti Beria, o dată pentru că se temeau de el, apoi pentru că știa totul despre responsabilitatea lor în privința crimelor în masă. Apoi, pe 25 februarie 1956, Nikita Hrușciiov a prezentat în fața celui de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice faimosul său „Raport secret”, în care, după exemplul lui Goulin, a pretins că Stalin este singurul vinovat și că toți ceilalți șefi nu au făcut decât să se supună ordinelor lui, sub amenințarea cu moartea. „Raportul secret” a permis întregii nomenclaturi sovietice, inclusiv a KGB-ului, să-și continue cariera și să se bucure de privilegii. Cei mai răi asasini – Molotov, Kaganovici, Hrușciiov, Serov – au murit în paturile lor, la o vârstă înaintată și acoperiți de medalii. Astfel a fost reeditată o manevră probată deja, destinată să asigure amnistierea întregii clase politice și să impună amnezia întregii societăți²⁷.

Cu mult timp înaintea disputei referitoare la numărul evreilor dispăruți în timpul Holocaustului sau a polemicii provocate de publicarea *Cărbii negre a comunismului* legată de victimele comunismului, Babeuf a avut grijă să numere victimele vendeene, estimându-le la „poate un milion”, ceea ce nu l-a scutit de criticile acide ale cenzorilor, dacă luăm în calcul cifra de 117 000 avansată de curând de Reynald Secher²⁸. Dar mărimea numărului anunțat – un milion – a fost destinată să șocheze și să dea de înțeles faptul că Vendée nu a fost victima unui simplu masacru. De altfel, Babeuf nu pierde ocazia să remarce că, în raportul său din 1 aprilie 1794, reprezentantul Lequinio a folosit un eufemism pentru a califica genocidul: „măsuri severe, ce au fost folosite fără discernământ”²⁹. Este același tip de eufemism prin care asasinii totalitari au încercat mascarea crimelor lor: „soluția finală a problemei evreiești” în cazul naziștilor, „măsura punitivă cea mai dură” în cazul lui Stalin, care a trimis la moarte peste 25 000 de ofițeri și notabili polonezi, luați prizonieri de Armata Roșie în septembrie 1939³⁰.

Prin aceasta, Babeuf atacă unul dintre aspectele cele mai tulburătoare ale istoriei genocidelor moderne. În legătură cu crimele din Vendée, el scrie: „Nu am fi crezut că au existat, dacă nu le-am fi confirmat prin fapte precise și autentice”³¹; sau: „Există alte fapte atât de straniu de atroce, încât am trecut rapid peste ele, pentru că imaginația aproape refuza să le creadă, în ciuda faptului că, prin analogie, nimic nu trebuie să mai pară incredibil, după certitudinea actelor înverșunate pe care le-am descris”³².

El pune astfel problema fundamentală a unei anumite imposibilități, chiar a unui refuz al spiritului uman de a sesiza, a cunoaște și a înțelege actele unei asemenea lipse de umanitate. Cu această tulburare s-au confruntat inclusiv cei mai cunoscuți gânditori ai totalitarismului secolului XX. Raymond Aron mărturisește în *Mémoires*: „Genocidul, ce știm noi despre el la Londra? La nivelul conștiinței limpezi, percepția mea a fost cam următoarea: lagărele de concentrare erau pline de cruzime, erau conduse de gardieni de ocnă recrutați nu dintre oamenii politici, ci dintre criminalii de drept comun; mortalitatea

era acolo foarte mare, dar camerele de gazare, asasinarea industrială a ființelor umane, nu, mărturisesc, nu mi le-am imaginat, iar pentru că nu puteam să mi le imaginez, nu le-am cunoscut”³³.

Și Hannah Arendt confirmă această dificultate de care se izbește gândirea umană. Luând cunoștință de „Declarația” din 17 decembrie 1942, prin care 11 guverne aliate și Franța liberă denunțau procesul de exterminare a evreilor început de naziști, ea își mărturisește în 1964 reacția de atunci astfel : „La început, nu am crezut, deși, la drept vorbind, soțul meu și cu mine îi consideram pe acești asasini capabili de orice. Dar asta nu am crezut, în parte și pentru că nu era în acord cu nici o necesitate, cu nici o nevoie militară. Soțul meu [...] mi-a zis : «Nu acorda încredere acestor scorneli, nu pot merge până acolo ! ». Și totuși, a trebuit să credem șase luni mai târziu, când am avut dovada. [...] A fost cu adevărat de parcă s-ar fi deschis o prăpastie în fața noastră”³⁴.

Contemporan cu aceste evenimente, informat de la sursă, grație dezvoltărilor scoase la iveală de crimele din Vendée după căderea lui Robespierre, Babeuf ar fi putut să tacă în privința a ceea ce ar fi apărut ca o pată de neșters în timpul iubitei sale Revoluții. Dimpotrivă, el a ținut să mărturisească și să condamne. A analizat cu finețe tentativa revoluționară de exterminare a localității Vendée, prefigurare a genocidelor moderne. El, om al Rațiunii și al Luminilor și, prin aceasta, scutit de orice prejudecată, a mărturisit cu o anumită naivitate : „sunt încă la capitolul exterminării, om cu prejudecăți”³⁵. Un foarte vechi dicton, toată cinstea lui, care enunță simplu : „Să nu ucizi”.

CAPITOLUL XIX

Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist

Încă din timpul redactării *Cărții negre a comunismului*, capitolele lui N. Werth despre URSS și al lui J.-L. Margolin despre Cambodgia khmerilor roșii evidențiau amploarea imensă a masacrelor în masă și puneau întrebări asupra naturii lor. Prin urmare, am evocat din acel moment noțiunea de genocid și, mai precis, de genocid de clasă, care a fost prilejul unei aprinse polemici, numeroși colegi rămânând la ideea de „unicitate a Holocaustului”. La cererea lui André Kaspi și în cadrul seminarului despre Holocaust pe care-l conducea la Sorbona, am dezvoltat pentru prima dată tema genocidului de clasă în 2001¹. După publicarea primei lucrări în franceză despre Rafael Lemkin² și cu prilejul unui colocviu internațional organizat la Varșovia în 2008 de către Institutul Polonez pentru Probleme Internaționale, „în memoria lui Rafael Lemkin, la a 60-a aniversare a adoptării Convenției asupra Prevenirii și Pedepsirii Crimei de Genocid”, am revenit, aprofundând această problemă complexă³.

Prăbușirea regimului khmerilor roșii al lui Pol Pot în 1979, apoi al aceluia din URSS în 1991 au permis opiniei publice să ia cunoștință de uriașele masacre făcute de aceste puteri comuniste în rândul populației civile. Totuși, dacă tot mai mulți istorici și alți specialiști recunosc legătura strânsă între regimurile comuniste și teroare, puțini sunt încă cei care apreciază că această dimensiune criminală a putut duce la genocid. În noiembrie 1997, în capitolul introductiv al *Cărții negre a comunismului*⁴, vorbind despre comparația dintre nazism și comunism, scriam în legătură cu foametea organizată de Stalin împotriva țăranimii ucrainene în 1932-1933: „În acest caz, genocidul de clasă e totuna cu genocidul de rasă”⁵. Câțiva ani mai târziu, am început un studiu mai aprofundat despre această noțiune de „genocid de clasă”⁶. Doream să analizez relevanța concepției despre genocid la Rafael Lemkin.

O concepție deschisă a genocidului

În cunoscuta sa carte de căpătâi, *Axis Rule in Occupied Europe (Legea Axei în Europa ocupată)*, Lemkin a definit pentru prima oară genocidul ca voință de distrugere în

totalitate sau în parte „a unei națiuni sau a unui grup etnic”, precizând mai departe că acele criterii luate în considerare de autorii genocidului pentru a indica grupul-țintă ce trebuia distrus erau rasiale, etnice și religioase. Acesta era rodul uriașei sale munci de cercetare asupra legislației și practicilor naziștilor din țările ocupate de aceștia.

Or, în raportul prezentat la Conferința de la Madrid din octombrie 1933 despre unificarea dreptului penal, în care avansează deja ideea unei legislații internaționale care să definească și să condamne „actele de barbarie” și „actele de vandalism”, Lemkin evoca „acțiunile *exterminatoare* dirijate împotriva colectivităților etnice, confesionale *ori sociale*, indiferent de motive (*politice*, religioase etc.), precum masacrele, pogromurile, acțiunile întreprinse în vederea *ruinării economice* a membrilor unei colectivități”⁷. Nici un guvern nu a fost nominalizat, dar te poți întreba dacă această reflecție nu avea în vedere încă de pe atunci măsurile discriminatorii ale naziștilor împotriva evreilor și mai ales distrugerea altor partide politice și a diverselor categorii de proprietari de către puterea bolșevică, în special în cadrul foametei ucrainene din 1932-1933, despre care, la data aceea, polonezii erau cel mai bine informați.

Lemkin a reluat această idee în *Axis Rule in Occupied Europe*, atenția sa fiind atrasă de dimensiunea socială a genocidului comis de naziști : „Întrucât *structura socială* a unei națiuni este vitală pentru dezvoltarea sa națională, ocupantul vrea să facă și schimbări care să aibă ca efect slăbirea resurselor spirituale naționale. Punctul central al agresiunii s-a focalizat pe *inteligenție*, pentru că acest grup dă în mare parte *conducătorii* naționali și organizează rezistența la nazificare”⁸. Autorul subliniază astfel rolul exterminării prealabile a elitelor grupului-țintă în tot acest proces genocidar.

În septembrie 1946, în lucrarea consacrată genocidului publicată în Franța, Lemkin citează pasajul Actului de acuzare a principalilor criminali de război la Nürnberg și evidențiază criteriul social în desemnarea grupului-țintă : „Acuzații sunt vinovați de genocid deliberat și sistematic, adică de exterminarea grupurilor rasiale și naționale, împotriva populației civile din anumite teritorii ocupate, având ca scop distrugerea raselor și a *claselor* determinate, precum și a grupurilor naționale, rasiale și religioase, mai ales ale evreilor, polonezilor, țiganilor și ale altora”⁹.

În decembrie 1946, ca urmare a primei sale campanii în favoarea unei Rezoluții ONU asupra genocidului, Lemkin a reușit să determine votarea unui prim proiect care își propunea să „prevină distrugerea grupurilor rasiale, naționale, lingvistice, religioase și politice”¹⁰. Prin urmare, este clar că, dacă această concepție a genocidului prezentată de Lemkin ar fi fost fundamental centrată pe criterii naționale, etnice, rasiale și religioase, ea era deschisă și altor criterii, în special sociale și politice.

În același timp, numit în 1947 expert al comisiei ONU însărcinat să redacteze proiectul Convenției asupra Genocidului, Lemkin a intrat în dezbatere cu ceilalți doi colegi ai săi, francezul Henri Donnedieu de Vabre și românul Vespasian Pella, care doreau să păstreze definiția grupurilor politice. Reflectând într-un mod mai general și istoric asupra fenomenului genocidar, Lemkin le-a răspuns că istoria a demonstrat din antichitate că grupurile care sunt victime ale genocidelor erau de natură rasială, națională și religioasă, în timp ce grupurile politice aveau un caracter mult mai efemer¹¹.

În momentul acela, Lemkin nu avea în vedere includerea grupurilor sociale în definirea genocidului și era foarte reticent cu privire la grupurile politice. Or, noi știm

astăzi că totalitatea criteriilor de definire a genocidului stabilite de Lemkin în 1944, inclusiv ceea ce el a numit „tehnicile diferite de genocid”, a fost pusă în aplicare în URSS de puterea bolșevică din 1918 și luase în timpul lui Stalin o dimensiune sistematică și de masă. Prin urmare, ne putem întreba de ce, chiar în momentul în care se străduia să impună Convenția despre Genocid, Lemkin dă senzația că s-a interesat atât de puțin de marile masacre sovietice și în special de caracterul lor social.

Motivele pot fi multiple. Primul ar fi că Lemkin era, ceea ce era perfect logic, axat pe cercetările pentru *Axis Rule in Occupied Europe*, deci pe cazuri rasiale și naționale, cum ar fi cele ale evreilor și polonezilor. Pe de altă parte, odată cu ieșirea din război și din procesul de la Nürnberg, dușmanul era prin excelență nazistul, iar genocidarul nu putea fi decât nazist; din punct de vedere psihologic, era foarte dificil să începi o comparație care ar fi plasat pe același plan genocidar dușmanul nazist și aliatul sovietic ce jucase un rol atât de important în victorie și plătitise un tribut atât de greu în privința populației civile, ea însăși victimă a genocidului nazist. În fine, amintim că dimensiunea criminală a regimului sovietic era pe atunci puțin cunoscută, iar cele câteva voci care se ridicau ici și colo pentru a o aminti erau acoperite de formidabilul vacuum al propagandei sovietice, reluată de partidele comuniste din toată lumea și susținută de imensul prestigiu al Uniunii Sovietice și al Armatei Roșii, în special în Europa occidentală și în Statele Unite.

Putem chiar să ne întrebăm dacă Lemkin – al cărui frate a fost salvat de la exterminare de o vizită la Moscova, întreruptă de atacul german din iunie 1941 – nu era victima sindromului „refuz al imaginației”, despre care vorbise chiar el în *Axis Rule*: „Informațiile și mărturiile care trec granița țărilor ocupate sunt considerate adesea niște povești atroce și îndoielnice, deoarece sunt atât de oribile, încât oamenii refuză pur și simplu să le creadă”¹². O incapacitate de a o imagina deja prezentă în legătură cu genocidul evreilor, prezentă la niște personalități atât de sensibilizate de această problemă și competente în analiza regimurilor totalitare, cum ar fi Raymond Aron și Hannah Arendt¹³.

Dar, în cazul acesta, se pare că în primul rând preocuparea tactică este cea care a dictat atitudinea lui Lemkin. Într-adevăr, de îndată ce și-a început campania pentru votarea unei rezoluții despre genocid, el s-a lovit de opoziția hotărâtă a Uniunii Sovietice și în special a unei personalități de tristă amintire, Andrei Vișinski, procurorul Marilor Procese de la Moscova, care prefăcuse în anii '30 o lucrare intitulată *Intervenția contrarevoluționară din punctul de vedere al dreptului criminal*¹⁴. El îl atacă aici violent pe Lemkin, acuzându-l că a vrut să amestece „capitaliștii” în problemele interne ale Uniunii Sovietice, propunând în 1933, în timpul unui congres organizat la Madrid, să fie condamnate pe plan internațional actele de barbarie împotriva populației civile în timp de pace.

Desigur, în urma unei strălucite manevre și folosind serviciile lui Jan Masaryk, Lemkin a reușit să răstoarne poziția sovietică și să determine Uniunea Sovietică să voteze pe 11 decembrie 1946 proiectul de Rezoluție asupra Genocidului, care cuprindea și grupurile politice. Fără îndoială, el a înțeles repede că integrarea acestor grupuri în definiția genocidului, impusă *in extremis* de către britanici, era în realitate o manevră destinată dispariției definitive a proiectului Convenției. Într-adevăr, radical opusă acestui proiect, Marea Britanie se gândea că, integrând și grupurile politice, aceasta va provoca inevitabil respingerea sa de către URSS și de regimurile sale satelite, precum și de către alte state, în special latino-americane, care considerau pe atunci că, în cazul lor, niciodată

violența politică nu s-ar putea transforma într-un masacru. Astfel, la fel cum a abandonat dimensiunea genocidului cultural mai degrabă decât să riște respingerea în esență a proiectului Convenției, Lemkin a lăsat deocamdată la o parte dimensiunea socială a genocidului.

În 1951-1952, întrucât legăturile sale cu susținătorii tradiționali – Comitetul American pentru o Convenție privind Genocidul și Comitetul Evreiesc American – au slăbit, Rafael Lemkin a căutat noi aliați din partea grupurilor de imigranți din Europa de Est, care fugiseră de ocupația sovietică după 1945 și se refugiaseră în Statele Unite – în special polonezi, ucraineni, baltici și maghiari. Astfel, a ajuns să se ocupe de practicile comuniste împotriva acestor „națiuni captive”, cum ar fi, de exemplu, de lichidarea sau deportarea elitelor – oameni politici, militari, intelectuali, clerici –, dar și de clasele sociale – întreprinzători, proprietari funciari, fermieri, comercianți. El nu a ezitat să califice drept genocid anumite acțiuni dintre acestea, cum ar fi tratamentul civililor și al prizonierilor de război nemți din zona de ocupație sovietică sau expulzarea nemților din zona Sudeților. Încă de la sfârșitul anului 1951, el a evocat în mod special deportările în masă în URSS ale nemților de pe Volga din 1941, apoi pe cele ale tătarilor din Crimeea, ale cecenilor, ingușilor, kalmucilor, karaciailor și ale balkarilor în 1943-1944¹⁵.

Lemkin a participat activ la inițiativa grupurilor de cetățeni originari din Europa de Est care, la 24 noiembrie 1951, vor cere Departamentului de Stat American să deschidă în fața ONU o acțiune împotriva Uniunii Sovietice pentru genocid împotriva națiunilor lor. El și-a confirmat public poziția într-un interviu din *The New York Times*, pe 18 decembrie 1951. La sfârșitul anului 1952 și începutul anului 1953, Lemkin revine din nou asupra acestei teme, în urma campaniei antisemite declanșată de Stalin atât în Cehoslovacia – procesul Slánský –, cât și în URSS – procesul „bluzelor albe”¹⁶.

În același timp, tot mai izolat în lupta pentru ratificarea Convenției privind Genocidul, Lemkin se întoarce la munca de istoric și încearcă să stabilească un tablou de ansamblu al genocidelor începând din Antichitate. În acest cadru a redactat un text important despre genocidul început de puterea bolșevică împotriva ucrainenilor¹⁷. El analizează în acest text „politica pe termen lung de lichidare a populației neruse, prin deportarea fracțiunilor selectate [din rândul populației]”; el prezintă distrugerea națiunii ucrainene ca un „exemplu clasic de genocid sovietic”¹⁸.

El subliniază că națiunea ucraineană era prea numeroasă pentru a fi nimicită, cum au făcut nemții cu evreei; ceea ce, de altfel, s-a confirmat pe 25 februarie 1956, când, în „Raportul secret” susținut în fața Congresului al XX-lea al PCUS, Nikita Hrușciiov a declarat: „Ucrainenii nu au evitat această soartă, decât pentru că erau prea numeroși și nu aveau unde să-i deportezi. Altfel, ar fi fost și ei deportați”¹⁹.

De fapt, la începutul anilor '30, puterea sovietică alesese un proces mai complex: lichidarea sau deportarea din 1920 a elitelor intelectuale – scriitori, gânditori, artiști, dascăli –, politice – naționaliști, apoi comuniști – și religioase; apoi, planificarea unei foamete organizate împotriva țăranimii, care este instituită în 1932-1933, cu moartea prin înfometare a 5 milioane de ucraineni; în sfârșit, repopularea Ucrainei cu populații neucrainene, în special ruși fideli regimului sovietic. Lemkin conchide: „Nu este doar un caz de crimă în masă. Acesta este un caz de genocid, de distrugere nu doar a indivizilor, dar și a unei culturi și a unei națiuni”²⁰.

Dacă analiza trimite la unul dintre elementele centrale ale definiției sale dată genocidului – distrugerea în totalitate sau parțială a unei națiuni –, Lemkin a subliniat fără îndoială că acest genocid se baza pe distrugerea anumitor categorii sociale și mai ales a punctat motivul – voința sovietică de a „produce «Omul Sovietic», «Națiunea Sovietică»” – și pretextul oficial – lichidarea „potențialilor dușmani ai poporului”. Prin aceasta, Lemkin a deschis calea nu numai a conștientizării amplei crimelor în masă în timpul regimurilor comuniste, dar și a naturii genocidare a unui mare număr dintre ele. El a deschis mai ales o pistă de reflecție asupra naturii particulare a acestora, comandată de o ideologie „de clasă”.

Conștientizarea crimelor în masă ale regimurilor comuniste

După votarea Convenției ONU asupra Genocidului din decembrie 1948 și în ciuda eforturilor lui R. Lemkin, a trebuit să așteptăm anii '60 pentru ca opinia publică internațională să conștientizeze mai intens amploarea genocidului evreilor din Europa, în special sub efectul procesului Eichmann, apoi al efortului uriaș de cercetare istorică și de păstrare a memoriei începută de Israel și de comunitatea evreiască internațională. Până la prăbușirea sistemului comunist în 1989-1991, conceptul de genocid a fost în esență rezervat operațiunii de exterminare a evreilor din Europa de către naziști, chiar dacă uneori se acceptă să i se adauge exterminarea armenilor de către turci în 1915-1916 și, mai recent, exterminarea poporului Herero de către colonizatorul german al vestului african din 1904.

Pentru toți, genocidul își avea originea într-o ideologie rasistă sau etnică și nu-i venea nimănui ideea – cu excepția notabilă a comunității ucrainene emigrată în Statele Unite și în Canada – de a califica drept genocid masacrele în masă comise de puterile comuniste. Odată cu evenimentele din 1968 – mai 1968 în Franța, mișcările studențești de extremă stânga din Italia și Germania, masacrul din Mexic, războiul din Vietnam – și cu reactivarea în tot Occidentul a ideii antifasciste și revoluționare, reflecția asupra dimensiunii totalitare a regimurilor comuniste a fost înlăturată, iar teroarea revoluționară și-a regăsit prestigiul. Puternica propagandă negaționistă a întregii mișcări comuniste internaționale referitoare la masacrele în masă comise de regimurile comuniste a fost în acest caz mai eficace. Afacerea Katyń a fost, de altfel, în acest caz exemplul cel mai zguduitor: încă din 1971-1972, URSS a făcut presiuni cu succes asupra Marii Britanii pentru a interzice ridicarea la Londra a unui monument de către emigranții polonezi în memoria ofițerilor polonezi asasiinați²¹.

Fără îndoială, în 1974, odată cu apariția *Arhipelagului Gulag*, Aleksandr Soljenițin a aruncat o primă și enormă piatră în vitrina comunismului sovietic, descrierea pe care a făcut-o Gulagului și terorii sovietice în general evocând irezistibil crimele nazismului și îndemnând la comparație. Un deceniu mai târziu, Robert Conquest și-a publicat cele două opere fundamentale: *Moissons sanglantes (Secerișuri însângerate)* și *La Grande Terreur (Marea Teroare)*²².

În 1986-1987, dezbaterile a reînceput în forță în Germania, în timpul faimoasei *Historikerstreit* – „disputa istoricilor” –, care l-a adus în prim-plan pe un cunoscut istoric, Ernst Nolte, și un filosof nu mai puțin renumit, Jürgen Habermas²³. Într-un

articol, Nolte a propus să raporteze aprecierea istorică a nazismului la un context fondator: teoria și practica criminală a partidului-stat bolșevic, ce inaugurasă exterminarea grupurilor sociale²⁴. Astfel, regimul comunist a fost atât amenințarea, cât și modelul ce ar fi constituit unul dintre resorturile fundamentale ale apariției nazismului, la fel ca antisemitismul rasist, al cărui caracter genocidar Nolte nu îl contestă. Opozanții lui Nolte, în afara unei discuții de ordin politic, i-au spus că a compara comunismul cu nazismul nu este pe măsura exterminării evreilor, genocid unic, ce nu a existat în regimul comunist.

În timpul acestei dispute a apărut de sub pana lui Klaus Hildebrand, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Bonn, expresia „genocid de clasă”: „Germania hitleristă a înfăptuit genocidul în numele rasei, iar Uniunea Sovietică a lui Stalin în numele dominației de clasă”²⁵.

Andreas Hilgruber, profesor de istorie modernă la Universitatea din Köln, a abordat la rândul său această problemă:

Cât despre dezbaterile referitoare la caracterul unic al regimului [nazist], trebuie să constatăm că în istorie totul este unic, fiecare constelație, fiecare epocă, fiecare eveniment. [...] Dar fiecare eveniment, fiecare proces, fiecare personalitate trebuie să fie comparată, acesta este un element esențial al istoriografiei. Unicitatea și comparația nu se exclud. Genocidul evreilor este, dacă îl luăm ca punct de comparație în „lumea occidentală”, unic în felul lui, căci nu a existat nimic comparabil, de exemplu, în fascismul italian. Dacă însă cuprindem în comparație Rusia bolșevică, am putea spune că asasinatul în masă al chiaburilor la începutul anilor '30, al cadrelor Armatei Roșii în 1937-1938, al ofițerilor și nobililor polonezi care au căzut în mâinile sovieticilor în 1939 nu este calitativ diferit de genocidul din timpul celui de-al III-lea Reich. În ambele cazuri, o simplă deosebire între oameni, pe baza rasei sau a ideologiei de clasă, a antrenat asasinarea lor. În ceea ce privește al III-lea Reich, sursele permit istoricilor să dovedească și să prezinte fără nici o dificultate asasinările în masă. Dar Rusia sovietică se caracterizează, în schimb, până în zilele noastre prin practicarea secretului, care face dificilă comparația cifrelor, care, într-adevăr, nu sunt determinante pentru a face o judecată morală²⁶.

În 1987, Ernst Nolte a reluat această problemă în opera sa *La Guerre civile européenne (Războiul civil european)* și l-a citat pe unul dintre principalii conducători bolșevici, Grigori Zinoviev, care a declarat la 17 septembrie 1918: „Din câteva sute de milioane de oameni cât este populația Rusiei sovietice, trebuie să câștigăm 90 pentru cauza noastră. Nu avem ce vorbi cu ceilalți, trebuie să îi exterminăm”²⁷.

Cu toate acestea, disputa s-a stins de la sine în 1989-1991, când s-a prăbușit sistemul comunist mondial. Nu numai că propaganda comunistă a fost serios ruinată, dar deschiderea chiar parțială a arhivelor sovietice a antrenat o revoluție documentară. Astfel, marele specialist în revoluția rusă, Richard Pipes, a publicat o culegere de documente inedite ale lui Lenin printre care figurează numeroase ordine de omucidere²⁸. Din acel moment, realitatea criminală a regimului sovietic a apărut în plină lumină, datorită acelor documente interne până atunci inaccesibile, astfel încât nimeni, cu excepția obișnuiților negaționiști comuniști, nu mai neagă existența crimelor împotriva umanității practicate de regimul bolșevic. Dar se putea vorbi oare despre genocid?

Pentru un cuplu de ziaristi ucraineni, Lidia Kovalenco și Volodimir Maniak, nu era nici o îndoială în acest sens. Profitând de politica de tip perestroika a lui M. Gorbaciov, ei au hotărât la sfârșitul anilor '80 să editeze o carte, memorialul foametei din 1932-1933 – până atunci, un subiect absolut tabu în URSS și pasibil de represiune –, și au lansat un apel la martori. Au obținut peste 6 000 de răspunsuri, din care au reținut 450 dintre cele mai semnificative, într-o lucrare reluată parțial de publicațiile franceze²⁹. Maniak a murit în urma unui suspect accident de mașină, pe 15 iunie 1992; soția lui s-a stins după câteva luni de o boală necunoscută.

Tot atunci, termenul „genocid” a fost aplicat unui alt regim comunist represiv, cel al khmerilor roșii, care a făcut ravagii în Cambodgia din 1975 până în 1979, dar a cărui cădere a făcut vizibilă realitatea crimei în masă. Astfel, Ben Kiernan a publicat începând cu 1996 *Genocidul în Cambodgia*³⁰.

Revoluția documentară a permis cercetătorilor stabilirea unui prim bilanț mondial documentat al crimelor regimurilor comuniste, prin publicarea în 1997 a *Cărții negre a comunismului*. În capitolul introductiv am avansat noțiunea de „genocid de clasă”, care a provocat violente reacții în toată stânga și extrema stângă, dar și printre numeroși istorici, în special specialiști în Holocaust. Totuși, din 1997, nenumărate lucrări istorice, în special cele ale asociației ruse Memorial, au confirmat cu documente crimele în masă comise în timpul regimului bolșevic și ideea genocidară care domnea în cazul multora dintre ele. Foarte recent, Nicolas Werth, autorul capitolului despre URSS din *Cartea neagră a comunismului*, a publicat un articol în care recunoaște natura genocidară a foametei din Ucraina, ceea ce refuzase să facă până acum³¹.

Extremismul revoluționar și ideea genocidară

Legătura puternică dintre fenomenul revoluționar și ideea genocidară nu a apărut în cursul revoluției bolșevice, ci în timpul marelui precedent al Revoluției Franceze. Într-adevăr, prin două decrete, din 1 august și 1 octombrie 1793, Convenția a votat exterminarea locuitorilor din Vendée – și, în realitate, din tot vestul Franței –, care se revoltaseră în număr mare și au fost decretați „dușmani ai poporului”. În ianuarie 1794, când revolta a fost zdrobită de armata Republicii, Comitetul de Salvare Publică a trimis „coloane infernale” acolo și a exterminat populația civilă. La 8 februarie 1794, în numele Comitetului, Carnot i-a dat încuviințarea generalului Turreau: „Extermină-i pe tâlhari până la ultimul, iată datoria ta”³². Bilanț minimal: 117 000 de victime – bărbați, femei și copii –, exterminate în condiții înfiorătoare.

De altfel, este simptomatic că în această împrejurare a apărut marele precursor al lui Rafael Lemkin, revoluționarul francez Gracchus Babeuf care, în toamna anului 1794, a publicat un text dur, în cărticica *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation*³³ (*Războiul de la Vendée și sistemul de depopulare*) în care după o analiză remarcabilă a circumstanțelor și a motivelor acestor masacre, el a încercat să le definească prin termenii „populicid”, „plebeicid” și chiar de „naționicid”. Dar masacrele din Vendée au fost ocultate prin propaganda republicană și, finalmente, a apărut și a învins termenul „genocid”, peste 150 de ani.

O jumătate de secol după căderea lui Robespierre, Karl Marx a publicat în 1848 *Manifestul Partidului Comunist* în care el proclamă că „existența burgheziei este de acum incompatibilă cu aceea a societății” și trebuia ajuns la „abolirea de către comuniști a raporturilor de producție burgheze și a burgheziei însăși”. A adăugat : „Burghezia nu numai că a fabricat armele cu care urma să fie ucisă ; ea a produs și oamenii care vor mânui aceste arme, muncitorii moderni, proletarii”, „proletariatul fiecărei țări trebuie să termine cu propria-i burghezie”, prin „răsturnarea violentă a burgheziei”, prin „războiul civil” care trebuie să izbucnească într-o revoluție deschisă³⁴.

După ce a vizat o clasă socială și după eșecul revoluției din 1848 în Europa centrală, Marx s-a blamat în ziarul lui, la *Nouvelle Gazette rhénane*, clasele de jos contra-revoluționare, calificate ca „gunoaie/deșeuri ale popoarelor” :

Frazelor sentimentale pe care ni le oferă aici în numele națiunilor contra-revoluționare ale Europei, îi răspundem : ura rușilor a fost și este prima pasiune revoluționară a germanilor și, de la revoluție, i s-a adăugat aceea a croaților și a cehilor ; împreună cu maghiarii și polonezii, vom salva revoluția printr-un terorism hotărât față de popoarele slave. Știm acum unde se găsesc dușmanii revoluției : în Rusia și în țările slave ale Austriei. Nici o frază, nici o afirmație despre viitorul democratic al acestor țări nu ne va opri să-i considerăm pe dușmanii noștri ca atare. [...]

Luptă nemiloasă, război pe moarte cu slavii trădători ai revoluției, exterminare, terorism fără a ține cont, nu în interesul Germaniei, ci în acela al revoluției³⁵.

Astfel, chiar înainte de a publica Charles Darwin lucrarea sa despre *Originea speciilor* care a marcat profund gândirea lui Marx, acesta din urmă dezvoltase deja un darwinism social și național care îl făcea să considere normală exterminarea grupurilor umane care împiedicau procesul revoluționar, numit de el teoretic „sens al Istoriei”.

În același timp, încântați de creșterea puterii mișcării democratice și a statului de drept de-a lungul secolului al XIX-lea, și mai ales după sfărâmarea Comunei din Paris, majoritatea grupurilor socialiste și comuniste au abandonat calea violenței revoluționare și exterminatorii pentru a se alia a ceea ce a votului universal și a respectării drepturilor omului și ale cetățeanului.

Lenin și trecerea la fapte

Totuși, acest tip de gândire, legând revoluția de exterminare, a fost reluat foarte devreme de către Vladimir Ilici Ulianov. Înainte de a deveni Lenin, acesta a citit *Catehismul revoluționarului*, publicat în 1869, de faimosul revoluționar rus Serghei Neceaev, care chema neîntârziat la distrugerea totală a societății existente³⁶. Încă de pe când era marxist, Ulianov s-a declarat mulțumit de ultima mare foamete din imperiul țarist, care a omorât aproximativ 400 000 de țărani de pe Volga, în 1891-1892 și, contrar întregii societăți, a refuzat să vină în ajutorul lor, considerând că „distrugând economia țărănească întârziată, foametea ne apropie obiectiv de scopul nostru final, socialismul³⁷. De atunci, Lenin nu a încetat să radicalizeze o gândire foarte clară, cu mult înainte de 7 noiembrie

1917. În august-septembrie 1916, scrie : „Războiului burghez imperialist, războiului capitalismului cu un înalt grad de dezvoltare, nu i se poate *obectiv* opune, din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă, decât războiul *contra* burgheziei, adică, înainte de toate războiul civil al proletariatului contra burgheziei, pentru cucerirea puterii, război *fără* de care orice progres serios este *imposibil* [...]”³⁸. De acum înainte, pentru Lenin, revoluția este inseparabilă de „războiul civil pentru socialism”³⁹ al cărui scop „este de a pune mâna pe bănci, pe fabrici, pe uzine etc., anihilarea oricărei posibilități de rezistență a burgheziei, exterminarea armatei”⁴⁰ *sale*.” Va reaminti, în octombrie 1917 : „Acest război ar putea fi violent, sângeros, el ar putea costa viața a zeci de mii de proprietari funciari, de capitaliști și ofițeri care le îmbrățișează cauza. Proletariatul nu va da înapoi de la nici un sacrificiu pentru salvarea revoluției”⁴¹

La Lenin, ideea fundamentală care duce la genocid este aceea că o forță dușmană pune în pericol de moarte Revoluția. Acest sentiment al pericolului iremediabil constituie ceea ce Nolte numește „nucleul rațional”, resortul psihologic și ideologic care, în ochii lui, îi justifică acțiunea. Scoaterea la lumină a acestui „nucleu rațional” nu înseamnă deloc acordul nici cu resortul, nici cu acțiunea pe care el o declanșează ; dar a nu-l percepe, a refuza să-l iei în seamă este a te pune în situația de a nu înțelege nimic din genocid. Acesta ține incontestabil de nebunie, dar este o nebunie logică, construită pe o ideologie și pusă în practică în favoarea unei conjuncturi. La Lenin, fixarea victimei se pretinde a fi științifică, dar ea se bazează pe pseudo-știința marxism-leninismului : sunt sortite exterminării grupuri sociale – deci oamenii care le alcătuiesc – care reprezintă proprietatea și, mai general, trecutul – adică societatea existentă –, și care, prin natura lor, sunt vizați să se opună procesului și partidului revoluționarilor, acesta din urmă fiind el însuși vizat să reprezinte „viitorul luminos” al Omenirii. Același resort va fi în acțiune și la Hitler, obsedat de ideea amenințării care apăsa poporul german, dar la nazism desemnarea victimei se bazează pe criteriile unei pseudo-științe rasiale care definea cine este evreu, semi-evreu, arian etc.

Dacă se situează în filiația marilor săi predecesori în revoluție, în special iacobinii și Comitetul salvării publice, Lenin aduce două inovații majore : pe de o parte, o ideologie scientiștă constituită solid în doctrină și, în curând în dogmă ; pe de altă parte, un nou tip de partid : partidul revoluționarilor profesioniști, foarte ideologizat și sub impactul unui șef cu atât mai puțin discutat, cu cât va înregistra succes după succes. Și această mișcare revoluționară inedită, fondatoare a totalitarismului, care ia puterea pe 7 noiembrie 1917, trece la acțiune și inaugurează dintr-odată, între 1917 și 1922, un proces genocidar bazat pe teroarea utilizată ca mijloc de guvernare.

Conform descrierii formelor de genocid de către Lemkin, asistăm de la sfârșitul anului 1917 și în primăvara anului 1918, la desemnarea grupurilor-țintă : aristocrați, burghezi, proprietari funciari, industriași, ofițeri. Apoi, din luna mai 1918, Lenin lansează strigătul : „moarte chiaburilor !”, vizând astfel pe toți țăranii care refuză ceea ce eufemistic bolșevicii numeau „rechiziționări” – jefuirea pur și simplu a bunurilor și a recoltelor de către agenții puterii⁴². Prin decretul referitor la „Teroarea roșie”, proclamată la 5 septembrie 1918, sunt vizate toate celelalte mișcări politice, și partidele revoluționare – menșevicii, socialiștii revoluționari, anarhiștii – și toate grupurile care nu se supun, și muncitorii în grevă. În sfârșit, în primăvara anului 1922, Lenin va da ordine imperative

și precise de exterminare a întregului cler și de expulzare a intelectualilor care nu se alătură regimului.

Într-un text publicat abia în 1929, dar scris între 6 și 9 ianuarie 1918, Lenin a așternut pe hârtie adâncă lui gândire, pe care nu o făcea publică :

Numai participarea benevolă și conștiincioasă a masei lucrătorilor și a țăranilor, cu entuziasm revoluționar, la înregistrarea și controlul bogaților, al pungașilor, al paraziților și al escrocilor, îi poate înfrânge pe acești supraviețuitori ai blestematei societăți capitaliste, aceste deșeuri ale omenirii, acești membri iremediabil putrezi și gangrenați, această infecție, această ciumă, această plagă pe care capitalismul a lăsat-o socialismului. [...] nici o milă pentru acești dușmani ai poporului, acești dușmani ai socialismului, acești dușmani ai muncitorilor. Război de moarte bogaților și lingăilor lor, intelectualilor burghezi : război potlogarilor, celor pierde-vară și pungașilor. [...] Orice măsură luată practic pentru a-i ciomăgi cu adevărat pe bogați și pe hoți, pentru a-i elimina, pentru a-i supune înregistrării și unei supravegheri fără de greș are mai mare importanță decât o duzină de excelente dizertații despre socialism. [...] Mii de forme și de procedee practice de înregistrare și de control al bogaților, pungașilor și paraziților trebuie puse la punct și aplicate [...] Aici diversitatea este garanția vitalității, o promisiune a succesului în urmărirea aceluiași scop unic : „*curățarea* pământului rescus de toate insectele nocive, purici (hoți), ploșnițe (bogați) și așa mai departe. Aici vom închide zece bogați, dincolo o duzină de hoți, o jumătate de duzină de lucrători care trag chiulul. [...] Dincolo îi vom trimite să curețe latrinele. În altă parte, le vom da la ieșirea din pușcărie o legitimație galbenă (cartea prostituatelor sub țarism) pentru ca întreg poporul să-i poată supraveghea pe acești răufăcători până se vor îndrepta. Sau, chiar vom împușca pe loc, unul din zece, vinovat de parazitism⁴³.

Dintr-odată, aceste grupuri sunt victimele unei stigmatizări ca de pildă „contra-revoluționari”, „dușmani ai poporului”, „gărzi albe” etc. ; aceasta e însoțită de o dezumanizare prin intermediul animalizării, apoi, de o segregare simbolică și, în sfârșit, efectiv prin privarea de serviciu, de locuință, de alimente, de căldură, ceea ce poate semnifica condamnarea la moarte într-un regim care pretinde a fi singurul deținător al tuturor mijloacelor de producție și al distribuirii tuturor bunurilor materiale.

Lucrul este cu atât mai ușor cu cât grupurile-țintă sunt victimele sistematice ale unei spoliieri/exproprieri care a fost unul dintre primele acte majore ale bolșevicilor la putere, urmând cuvântul de ordine al lui Lenin „Furați hoții, jefuiți jefuitorii ! ” În lunile care au urmat lui 7 noiembrie 1917, Rusia a fost teatrul unui fantastic transfer de proprietate de la cei care „aveau bunuri”, fie către partidul-stat – puterea a furat conținutul a 35 000 de case de bani, nenumărate imobile, uzine, prăvălii și proprietăți agricole –, fie către derbedei, fie către lumpen-proletariatul care teroriza în orașe, în timp ce la țară, țăranii jefuiau marile proprietăți de materialul lor agricol și de animale. Or, după cum nota Lemkin din 1944, spolierea a fost un mijloc de slăbire a grupurilor sortite genocidului – când aceasta nu era unul dintre motivele genocidului. Și de altfel, naștii practicau și stigmatizarea simbolică și spolierea evreilor, înainte de a începe segregarea lor socială și juridică.

Din 1918, bolșevicii au practicat excluderea socială grație unui mijloc foarte simplu și teribil de eficace, în aplicarea faimosului slogan al lui Lenin : „Cine nu muncește, nu

mănâncă !”. Dacă acest slogan poate părea rezonabil, el devine terifiant de îndată ce te afli într-un sistem în care puterea deține monopolul serviciului și al salariului – și poate deci refuza în mod arbitrar și condamna pe oricine la moartea prin foame sau la scoaterea în afara legii. Puterea a creat, de asemenea foarte devreme, o categorie de cetățeni privați de drepturile lor, *lichentsy*.

Bolșevicii au impus prin violență o separare mai întâi spațială, care s-a înscris indirect, prin valurile masive ale emigrării și ale exilului, plus un milion de membri ai claselor „condamnate de Istorie”, au fugit pentru a-și salva viața. Dar repede, foarte repede, această segregare a luat forma închiderii în închisori, apoi, în lagărele de concentrare, a căror instalare o reclamă Troțki din 4 iunie 1918, urmat de Consiliul comisarilor poporului, pe 26 iunie, care cerea ca aceste lagăre să fie utilizate pentru a-i pune în imposibilitatea de a face rău pe „dușmanii interni”. Și pe 8 august, Troțki a aprobat crearea primelor trei lagăre, menite să devină un veritabil sistem concentraționar, din 1921, în complexul insulelor Solovki, pe Marea Albă, mult înainte ca naziștii să fi deschis primul lor lagăr.

Cuvântul „concentrare” nu avea doar o conotație administrativă, ci viza să terorizeze : decretul referitor la Teroarea Roșie preciza dorința comuniștilor de a se proteja de dușmanii lor „izolându-i în lagărele de concentrare”. Acest sistem administrat de poliția politică avea un caracter extra judiciar recunoscut prin legea din 17 februarie 1919, și din 1921, numărăm 84 de lagăre de concentrare care regrupau 115 000 de deținuți și care vor deveni laboratorul de muncă forțată, dar și de exterminare, înainte de a se transforma în 1930, în Gulag, prin care au trecut – sau au murit – în jur de 15 milioane de sovietici.

În materie de exterminare, regimul bolșevic nu a folosit niciodată forma industrială a camerei de gazare pusă în acțiune de către naziști, începând cu toamna anului 1939, contra handicapărilor fizici și mentali, apoi, începând din 1942 contra evreilor. Dar a abuzat de execuții prin împușcări și foamete. Arhivele poliției politice fiind abia deschise, este greu de evaluat exact amploarea masacrelor în masă din perioada războiului civil, dar din acel moment, au avut loc acte genocidare bazate, înainte de orice, pe criteriul social. În particular, Lenin nu se ferea să recunoască acest lucru : când efemerul comisar al poporului pentru Justiție, socialistul revoluționar de stânga Isaac Steinberg, la începutul anului 1918, l-a întrebat : „La ce bun un comisariat al poporului pentru probleme de justiție ? Măcar de s-ar numi comisariatul poporului pentru exterminare socială, ar fi clar”. Lenin i-a răspuns : „Excelentă idee. Exact cum văd eu lucrurile. Din nefericire, nu îl putem numi așa”⁴⁴.

Cuvinte confirmate de Feliks Dzerjinski, fondatorul și șeful CEKA ; el declară în fața Sovnarkom, chiar în ziua instalării în funcție : „Avem nevoie de a trimite pe front – cel mai periculos și cel mai crud dintre fronturi – tovarăși hotărâți, duri, gata la orice în apărarea revoluției. Nu credeți că eu caut forme de justiție revoluționară ; acum nu avem nevoie de justiție. Acum este război – față în față – bătălia finală. Pe viață și pe moarte”⁴⁵.

Primul act genocidar major a avut loc în 1919-1920, împotriva cazacilor de pe Don și din Cuban, când a început „decacazizarea”, la ordinul Biroului Politic al Partidului Bolșevic din 24 noiembrie 1919, care specifică „exterminarea lor până la ultimul” ; într-un an, 15 000 de cazaci au fost masacrați, iar familiile lor internate în lagăre de

concentrare, pe care însăși CEKA le califica drept „lagăre ale morții” ; în total, între 300 000 și 500 000 de persoane au fost masacrate sau deportate, la o populație de 3 milioane de locuitori⁴⁶.

În paralel, sute de mii de civili din orașe și de la țară, lucrători în grevă sau revoltați, țărani care refuzau să predea rechizițiile sau fugeau de înscrisirea forțată în Armata Roșie, prizonieri „albi” sau dezertori „roșii”, au fost asasinați.

De altfel, arhivele deja disponibile arată gradul de intenționalitate care a dominat aceste crime. Ordinele veneau de la Biroul Politic, adică de la Lenin personal, care a fost principalul promotor și protector al instituțiilor însărcinate cu exterminarea : CEKA și Armata Roșie. Profilul responsabililor arată clar că aceste crime nu au fost actul câtorva asasini izolați sau al bandelor iresponsabile, ci al principalilor conducători ai primului partid-stat comunist. A existat deci clar din 1918 „intenția de a distruge în totalitate sau în parte” „grupuri ca atare” – pentru „apartenența lor de clasă”, sau pentru pretinsul lor caracter „contra-revoluționar”.

Procese de genocid în perioada Stalin

Această gândire genocidară, care a cunoscut în timpul lui Lenin un început de transpunere în acțiune, a fost dusă la apogeu de către Stalin, care, să ne amintim, fusese numit secretar general al Partidului Bolșevic de Lenin personal. Genocidul de clasă a fost reluat în 1929-1930, pentru a nu înceta decât la moartea lui Stalin. El este simbolizat prin patru evenimente majore : colectivizarea agriculturii și foametea ucraineană, Marea Teroare, deportarea și lichidarea națiunilor anexate de URSS în 1939-1941 și deportarea „popoarelor dușmane” în 1943-1944.

Operația cea mai spectaculoasă și cea mai originală a fost colectivizarea forțată a țăranimii, începând din 1929-1930, care a dus la deportarea a milioane de țărani care refuzau să i se supună și care erau stigmatizați ca „chiaburi” ; familiile întregi au fost deportate la mii de kilometri de satul lor, fie sub denumirea de „coloni speciali” în regiuni inospitaliere unde, în majoritate, nu era nimic pregătit pentru primirea lor, ceea ce a antrenat o mortalitate⁴⁷ ridicată, fie în Gulag, unde erau puși la muncă forțată – tăiere de lemne în taiga, în mine de aur sau de cărbune, la zăcămintele de petrol. Acest sistem al Gulagului a fost amănunțit descris de către Aleksandr Soljenițin și unele dintre aceste lagăre au rămas celebre pentru caracterul lor teribil de ucigător, ca acelea de la Kolyma⁴⁸. Colectivizarea a prilejuit împușcarea a 30 000 de „chiaburi”, deportarea altor 2 milioane și represiunea sub diverse forme a încă 4 milioane. Această intensă represiune a constrâns țăranii la supunerea față de sistemul de sclavie la stat care era colhozul.

Dar țăranimea ucraineană, legată timp îndelungat de proprietate și de cultura sa națională, a continuat să reziste, chiar și în colhozuri. Puterea a decis atunci să-i dea o lovitură mortală, prin rechiziționarea cu forță a întregii recolte din vara anului 1932, a produselor grădinaritului, cât și a animalelor. În fața entuziasmului scăzut al comuniștilor ucraineni, Stalin i-a trimis pe locotenenții lui, Molotov și Kaganovici, să verifice pe loc, buna aplicare a ordinelor. La 16 octombrie 1932, Biroul Politic a hotărât că livrările la stat sunt prioritare față de nevoile colhoznicilor. Mii de tineri comuniști fanatizați din

komsomol și alte cadre au fost înarmați și însărcinați cu rechizițiile. În paralel, Stalin a exclus din Partidul Comunist ucrainean 450 000 de membri judecați a fi prea blânzi ; o treime din partidul ucrainean a fost expulzată⁴⁹. Această foamete organizată a provocat în nouă luni, din toamna anului 1932 până în primăvara anului 1933, moartea a 4-5 milioane de persoane, din care o mare parte copii. Ea a fost punctul final al distrugerii țărănimii ca clasă socială, începută în 1929 sub lozincă lui Stalin personal : „Lichidați chiaburii ca clasă”, chiar pentru un marxist fanatic, clasele sunt alcătuite din indivizi și în URSS-ul lui Stalin, fiecare știa că lichidarea însemna „exterminare”.

Acest genocid prezintă multe trăsături originale. În timp ce naziștii erau constrânși, pentru a-și ascunde crima, să-i mute pe evreii din Europa Occidentală și de Est în centre de execuție secrete, în timp ce *Einsatzgruppen* masacrau evreii din Uniunea Sovietică ocupată, în apropiere de locurile unde trăiau, victimele foametei mureau de foame la ele acasă. Acelea care încercau să-și salveze viața fugind în cel mai apropiat oraș, fie își epuizau ultimele lor forțe și mureau pe trotuarele de unde miliția le aduna în fiecare dimineață, fie erau împușcate de NKVD, care, în timpul nopții le aduna în zona destinată foametei, care era încercuită de Armata Roșie.

A doua trăsătură originală este modalitatea folosită pentru exterminare, de o mare simplitate și de o mare economie de mijloace și de personal : foamea. Nu există nici un alt exemplu în istoria contemporană, și fără îndoială, în întreaga istorie a lumii, un masacru de o asemenea amploare, într-un răstimp atât de scurt și cu mijloace atât de puține. În plus, foamea este una dintre modalitățile cele mai crude de a ucide : ea chinuie timp de săptămâni, de luni chiar, te aduce la nebunie ; multe persoane au ajuns astfel la canibalism, paroxismul fiind atins cu un număr semnificativ de cazuri, în care părinții și-au mâncat unul dintre propriii copii. În același timp, caracteristica cea mai paradoxală a fost fără îndoială că aceste milioane de morți ai unei foamete organizate au fost țărani, chiar aceia care produceau hrana.

În sfârșit, ca și genocidul evreilor, genocidul elitei țărănimii ucrainene a fost un secret aproape perfect păstrat. Directivele care au organizat foametea erau ultra-secrete, ca majoritatea deciziilor Biroului Politic, și puterea era precaută : un martor citează satul lui, în care NKVD a constrâns, sub amenințarea cu moartea, pe responsabilul cu starea civilă să întocmească într-o noapte noi registre în care cauzele reale ale decesului – „mort de foame” – erau ascunse sub numele unor boli, registrul autentic fiind distrus, aruncat în foc sub ochii agentului NKVD, după ce s-a terminat operațiunea. Desigur, știrea despre foamete s-a auzit în URSS și în străinătate ; puterea a început atunci o uriașă propagandă atât pentru dezmințirea oricărei foamete, cât și pentru justificarea „lichidării” contra-revoluționarilor de la țară, totodată trâmbițând minunatele rezultate în agricultură, bineînțeles imaginare. Vedem chiar pe unul dintre principalii oameni politici francezi, Edouard Herriot, care vizitează Ucraina în vara anului 1933 și care publică la întoarcere o carte în care descrie această zonă ca „o grădină în plin randament”, dezmințind orice bănuială de foamete ; rapoartele NKVD referitoare la organizarea acestei vizite diplomatice, astăzi accesibile, ne arată în amănunt cum sovieticii organizau cu succes călătorii „gen Potemkin”, destinate să ascundă crimele lor în masă⁵⁰.

A doua mare acțiune genocidară organizată de Stalin este cunoscută sub numele de Marea Teroare – după cum tot Marea Teroare este intitulată și perioada paroxistică a

guvernării lui Robespierre din primăvara anului 1794. În acest scop, el a numit în fruntea NKVD unul dintre credincioșii lui cei mai apropiați, Nikolai Ejov⁵¹, care, în afara oricărei proceduri judiciare și în perioade determinate, a fost însărcinat să „trateze” pe cei care erau „dușmani ai poporului”, după cote fixate dinainte pentru fiecare regiune, și modalitățile erau doar două: 1. împușcarea; 2. deportarea.

De acum, ordinele operaționale ale NKVD, pornite direct de la Stalin, au marcat cele 14 luni din 30 iulie 1937 până la 1 noiembrie 1938⁵². În total, din 1 octombrie 1936 până la 1 noiembrie 1938, 565 000 de persoane au fost arestate – 365 805 pentru „operații naționale” și 767 397 pe baza ordinului nr. 00447, din care 668 305 au fost executate și 668 558 trimise în lagăre de concentrare. Și aceste cifre sunt sub valoarea reală, numărul execuțiilor ridicându-se la peste 700 000. La aceasta, se adaugă arestarea a 44 000 de membrii ai Partidului Comunist și ai aparatului de stat, ca și aceea a zecilor de mii de militari – având la bază numeroase deportări și execuții. În acest fel, Stalin a pus în aplicare „soluția finală” a problemei „elementelor antisovietice”⁵³.

Această Mare Teroare răspundea unei gândiri raționale și avea trei obiective principale: asigurarea puterii absolute a șefului asupra partidului și a administrației în scopul de a dispune de un instrument perfect disciplinat; asigurarea puterii absolute a partidului asupra întregii populații în scopul de a-i impune acesteia politica hotărâtă de șef, care constă în întărirea permanentă a puterii lui, a partidului, a URSS, lichidând „oamenii trecutului” și sprijinindu-se pe noua generație formată după modelul „omului nou”; în pregătirea războiului lichidând categorii ale populației sau elite definite după criterii sociale și/sau naționale și considerate potențiale coloane a 5-a.

Al treilea val genocidar intervine odată cu războiul. Din septembrie 1939 până în iunie 1941, puterea sovietică a deportat și/sau a exterminat elitele națiunii cucerite și anexate URSS în urma alianței germano-sovietice. În partea răsăriteană a Poloniei, 30 000 de prizonieri de război au fost trimiși în Gulag și mulți alții au fost încorporați cu forța în Armata Roșie ca „noi cetățeni sovietici”. La 2 martie 1940, Stalin dă curs unui raport al lui Hrușciiov și Beria care cerea deportarea între 22 000 și 25 000 de familii ale polonezilor închiși, peste 60 000 de femei și copii. Pe 5 martie, Biroul Politic a semnat ordinul de împușcare a 25 700 de polonezi închiși, din care 14 587 de ofițeri – printre care cei 4 243 împușcați la Katyń. În paralel, NKVD a lansat patru mari operațiuni de deportare vizând prioritar păturile conducătoare și familiile lor; 140 000 de persoane pe 10 februarie 1940, 61 de persoane pe 13 aprilie 1940, 75 000 de persoane pe 29 iulie 1940 și, în sfârșit, mai multe zeci de mii de prizonieri masacrați în timpul retragerii sovietice după 22 iunie 1941. În total, 330 000 de persoane din care o treime copii sub 14 ani. În total, din 17 septembrie 1939 până în 22 iunie 1941, peste 440 000 de victime – asasinate și deportate – la o populație de 12 milioane de locuitori⁵⁴.

Estonienii au suportat o soartă similară începând cu 12 iunie 1940, când Estonia a fost cucerită și anexată de URSS: peste 2 200 de persoane împușcate – din care 800 de ofițeri, jumătate din total –, 12 500 de soldați și peste 10 000 de civili deportați în URSS între iunie 1940 și iunie 1941. Aceleași metode s-au folosit când Armata Roșie a reocupat Estonia în 1944: 75 000 de persoane arestate, din care peste 25 000 împușcate sau moarte în lagăr și 75 000 de deportați în Gulagul sovietic, din care 6 000 omorâți pe drum, în iarna 1944-1945. Un nou val de deportări a peste 22 000 de persoane a

intervenit în martie 1949, în timp ce peste 2 000 de rezistenți *maquisari* au fost uciși în luptă, 1 500 asasinați și 10 000 arestați între 1944 și 1953. În total, aproximativ 175 000 de estonieni au fost asasinați sau deportați, 17,5% din populație, fără a uita nenumărații exilați⁵⁵.

Lituanienii, letonii și basarabenii, ocupați și exilați în iunie 1940, au avut o soartă asemănătoare, chiar dacă situația cercetărilor istorice este încă puțin avansată în aceste cazuri.

A patra mare operație genocidară a avut în vedere, începând din 22 iunie 1941, când URSS era în război cu Germania, populațiile integrate în URSS înainte de 17 septembrie 1939. Mai întâi, s-au referit la nemții de pe Volga, implantați în Rusia din secolul al XVIII-lea : 446 000 de deportați din 3 până în 20 septembrie 1941 – în plin dezastru militar sovietic – un total de 894 000 persoane la 25 decembrie 1941 (82% din totalul acestor germani). Apoi, Stalin a atacat populația decretată „populație dușmană” în 1943-1944 : 93 000 de calmuci deportați în patru zile, din 27 până în 30 decembrie 1943 ; 521 000 de ceceni și inguși deportați în șase zile, din 23 până în 28 februarie 1944 ; 180 000 de tătari din Crimeea deportați din 18 până în 20 mai 1944 ; 41 000 de greci, bulgari și armeni din Crimeea deportați pe 27 și 28 iunie 1944 ; în sfârșit, 86 000 de turci, kurzi și klemșini din Caucaz din 15 până la 25 noiembrie 1944⁵⁶.

Aceste deportări prezintă un caracter genocidar incontestabil, între 40 și 50% dintre deportați fiind copii sub 16 ani. Și ele s-au demonstrat a fi extrem de ucigașe, fie în timpul transportului, care dura săptămâni, fie la sosire, unde nu era organizată nici un fel de primire, sau era una foarte sumară, astfel, din cele 608 749 de persoane deportate în Caucaz, 146 892 muriseră la 1 octombrie 1948 și doar 28 120 se născuseră între timp. Majoritatea acestor decese pare a se datora lipsei de îngrijire ; dar această pretinsă incurie participă la genocid : guvernul sovietic a pus propria lui populație într-o situație foarte dificilă sau chiar imposibilă de supraviețuire. În fine, aceste deportări erau parte dintr-un plan de ansamblu și fuseseră precedate de asasinarea elitelor tradiționale, făcută în timpul colectivizării și al Marii Terori pentru populația sovietică, sau după intrarea Armatei roșii, pentru popoarele ocupate din septembrie 1939 până în iunie 1941.

Faptul că Stalin a deportat popoare ne-ruse situate la periferia URSS adaugă la dimensiunea de clasă a genocidului o dimensiune etnică/națională. A fost astfel clar vorba despre „executarea unui plan concertat tinzând la distrugerea totală sau parțială a unui grup social, național sau etnic” – definiția genocidului de către codul penal francez – și mai accentuat prin faptul că aceste operații sustrăgeau efortului de război sovietic uriașe mijloace în oameni și material : 2 760 vagoane pentru calmuci ; 12 610 vagoane și 119 000 de oameni ai trupelor speciale NKVD pentru ceceni !

În total, din septembrie 1939 până în mai 1945, la ordinul lui Stalin au fost deportate 2,5 milioane de persoane. Și, în realitate, arhivele deschise acum demonstrează gradul de intenționalitate care a condus la aceste crime. Toată lumea are în minte faimosul ordin din 5 martie 1940 semnat de membrii Biroului Politic de asasinare a ofițerilor polonezi. Numeroase documente arată caracterul voit, premeditat și organizat al mării foamete ucrainene din 1932-1933. Și ordinele veneau de la principalii conducători ai partidului-stat de la putere. Stalin a fost personal responsabil de Marea Teroare, prea adesea pusă doar

în cărca lui Ejov – de unde termenul *Ejovșina* – când, în 1937-1938, șeful NKVD a fost primit de 278 de ori de Stalin la Kremlin – în medie la două zile și jumătate ! –, aproape tot atât de des cât Molotov, mâna dreaptă a tiranului. Stalin a semnat personal 383 de liste care cuprindeau peste 44 000 de membri ai Partidului Comunist și ai aparatului de stat, din care 39 000 au fost executați și ceilalți deportați.

Formele de aplicare genocidară care corespund descrierii lui Lemkin din 1944, apoi definiției Convenției din 1948, sunt sistematizate astfel :

- desemnarea grupurilor-țintă,
- stigmatizarea acestor grupuri – în special ca „chiaburi”, „spioni”, „troțkiști-zinovieviști”, „sioniști”, „cosmopoliți” etc. ;
- segregarea lor simbolică, apoi efectivă, prin lipsirea de slujbă, de locuință, de hrană, de dreptul la studii superioare etc., excluderea lor socială – *lichentsy*, lipsa legitimației, care îi împiedica pe colhoznici să iasă din colhoz fără autorizație, lipsa de *propuska/ permis* pentru orașeni, care le interzicea să stea în anumite orașe ;
- spolierea/exproprierea lor, de exemplu în timpul colectivizării ;
- segregarea lor în spațiu – prin expulzarea a sute de mii de cetățeni din marile orașe la începutul anilor '30 ;
- arestarea lor, deportarea lor la muncă forțată în gulag ;
- exterminarea lor directă.

Generalizarea la sistemul comunist mondial

Ideologia exterminatoare și metodele genocidare elaborate și aplicate în URSS au fost exportate, începând din 1944-1945, în întregul „lagăr socialist” stabilit de către sovietici în Europa centrală și de răsărit, chiar dacă aceasta s-a întâmplat cu o intensitate mai mică decât în URSS. În China, înainte de preluarea puterii în 1949, Mao a ordonat exterminarea „proprietarilor funciari” și a „burghezilor”, precum și a numeroși adversari politici, chiar și din sânul Partidului Comunist chinez⁵⁷.

Dar în Cambodgia lui Pol Pot, fenomenul genocidar a fost marcat cel mai puternic⁵⁸. La 30 de ani după ultimele masacre staliniste, comuniștii cambodgieni, formați de partidele comuniste francez și vietnamez, apoi sub tutela maoistă, au practicat, la rândul lor, genocidul de clasă. Acesta șochează prin amploarea lui – aproximativ 2 milioane de victime la 8 milioane de locuitori –, prin durata lui condensată, din 1975 până în 1979, și prin rapiditatea lui – a început imediat după preluarea puterii de către khmerii roșii. Dispozitivul era foarte clar : sus, membrii Angkar, „Organizația”, căci Partidul Comunist a rămas clandestin, chiar și după ce a ajuns la putere ; la mijloc „poporul vechi”, care trăia în zonele păduroase deja controlate de gherila Angkar ; și jos „poporul nou”, esențialmente citadin și concentrat la Phnom Penh. Această ultimă categorie a fost ținta privilegiată a genocidului practicat de Pol Pot, ale cărui diferite elemente le-a aplicat simultan, folosind metoda radicală a principiilor stigmatizării, segregării sociale și spațiale și a spolierei : chiar a doua zi după cucerirea capitalei, a dat ordin de expulzare a 3 milioane de locuitori și refugiați care erau acolo – o mare parte a „poporului nou” –, fără a se preocupa de asigurarea supraviețuirii lor ; toate mijloacele de producție au fost

confiscate de către puterea comunistă și tuturor persoanelor le-a fost interzisă orice proprietate privată, cu excepția unei gamele și a propriilor veșminte ; chiar și copiii au fost smulși de lângă părinții lor. Deportarea „poporului nou” prezintă numeroase similitudini cu deportările sovietice : același caracter masiv al transferului de populație, aceeași stigmatizare a transferaților, aceeași lipsă vizibilă de grijă la sosire, aceeași mortalitate masivă a celor mai slabi – copii, bătrâni, bolnavi. Foarte numeroși cambodgieni supraviețuitori, mai ales originari din orașe, și-au pierdut întreaga familie – în mod tradițional foarte numeroasă – în această tragedie. Pol Pot a folosit în același fel arma foamei, în special împotriva orașenilor deplasați cu forța la sate, și cu rezultate la fel de eficiente ca și în Ucraina : aproape jumătate din victime – în jur de 800 000 de persoane – au murit de foame, a zecea parte din populația totală, în timp ce țara producea orez în cantități mari. Celelalte victime au fost asasinate prin cele mai simple mijloace : după ce au fost slăbite printr-o înfometare sistematică, au fost duse în afara satelor și omorâte prin lovituri de cizma sau de baston în ceafă.

În ciuda negării de către principalii șefi ai khmerilor roșii, actualmente judecați, Douch, conducătorul centrului de ucidere de la Tuol Sleng la Phnom Penh, a mărturisit categoric că ordinele care au fost date direct de către Pol Pot și de credincioșii lui au dus, după teribile torturi, la asasinarea a 15 000 de „contra-revoluționari” trecuți prin acest centru și din care aproape nici unul nu a scăpat. Între 1975 și 1979, în Cambodgia regimul lui Pol Pot a dus la dimensiunea genocidară a ideologiei leniniste la apogeu, exterminând aproape un sfert din populație și, fără îndoială, o bună jumătate din grupul-țintă, „poporul nou”.

Genocidul de clasă : definiție, comparație

Genocidul trimite la două noțiuni de referință : una este de natură juridică și corespunde definiției Convenției editate de către ONU la 9 decembrie 1948 ; cealaltă este de natură istorică : tentativa de exterminare a evreilor din Europa, devenită evenimentul de referință. Or, astăzi, din cauza lucrărilor istorice despre regimurile comuniste, care furnizează o informație documentată – atât în țările din fosta URSS, cât și în fostele „democrații populare”, în Cambodgia sau în China –, îndoiala nu mai este permisă ; marile masacre în masă comise de regimurile comuniste au un evident caracter genocidar.

Definirea genocidului dată de Lemkin în 1944, și pe care Convenția ONU a precizat-o, stipulează :

Prin genocid se înțelege unul dintre actele de mai jos, comise cu intenția de a distruge în totalitate sau în parte un grup național, etnic, rasial sau religios, ca atare :

- a. ucideri ale membrilor grupului ;
- b. atingere gravă a integrității fizice sau mentale a membrilor grupului ;
- c. supunerea intenționată a grupului la condiții de existență care să ducă la distrugerea lui fizică totală sau parțială ;
- d. măsuri vizând împiedicarea nașterilor în sânul grupului ;
- e. transferarea forțată a copiilor dintr-un grup în alte grupuri.

Dacă urmărim modalitățile descrise în Convenția din 1948, toate criteriile și procesul care au dus la exterminarea evreilor au fost practicate în diverse grade de cea mai mare parte a regimurilor comuniste. În plus, grupurile-țintă vizate „ca atare” au fost „chiaburii”, „oamenii trecutului”, „cecenii”, „poporul nou”, „proprietarii funciari” etc. Dovadă că femeile și copiii au fost persecutați și ei. Totuși, definirea grupurilor-țintă nu corespunde exact criteriilor reținute de Convenție : național, etnic, rasial sau religios. Este motivul pentru care mi se pare necesar să denumesc în mod special acest tip de masacru în masă „genocid de clasă”.

Apelativul „de clasă” trimite la o dublă accepție. Prima înseamnă adăugarea la criteriile Convenției, criteriul sociologic : grupurile sociale sunt vizate ca atare. Dar dificultatea interpretării genocidului de clasă ține de aparenta lui ambivalență, pentru că are în vedere atât grupurile sociale, cât și grupurile naționale și/sau religioase. Or, Lenin și Stalin nu erau nici rasiști, nici ultra-naționaliști. Stalin nu a prigonit toți polonezii sau toți nemții, ci anumite grupuri ale acestor popoare. Deci este un criteriu specific care definește fundamental genocidul de clasă : criteriul ideologic care se revendică de la un marxism radicalizat și care definește „dușmanul de clasă”, acela pe care puterea comunistă îl presupune prin însăși existența lui că se opune puterii revoluționare. Or, ideologia comunistă este o ideologie totalitară care se bazează pe principiul incompatibilității absolute dintre prieten și dușman. Asistăm astfel la naturalizarea dușmanului contra-revoluționar devenit dușman absolut și deci sortit exterminării.

În timp ce ideologia nazistă definea rasele sau națiunile vizate – aparent – după criterii „obiective” – să ai bunici declarați evrei, să fii polonez sau țigan –, ideologia comunistă definește contra-revoluționarul variind serios, după conjunctură. Poți chiar să fii la vârful puterii comuniste și șeful călăilor – ca Nikolai Ejov – și să devii dintr-odată, la ordinul șefului suprem, un „dușman obiectiv”.

Foametea ucraineană, Marea Teroare și deportările populației ne-ruse, ca și episodul khmerilor roșii îmi par să corespundă incontestabil definirii juridice a genocidului de clasă, ce este el pe plan istoric, în cadrul unei comparații cu genocidul evreilor, care ridică semne de întrebare, chiar dacă riscăm să intrăm într-o dispută destul de inutilă despre „singularitatea Holocaustului”.

În cartea lui *Le malheur du siècle (Răul secolului)*, Alain Besançon a marcat cinci etape ale nimicirii evreilor în Europa : exproprierea, concentrarea, operațiunile mobile de ucidere, deportarea, centrele de exterminare. El comentează : „Urmărind aceeași canava, constatăm că distrugerea comunistă cunoaște primele patru metode, deși cu variante care țin de natura și de proiectul ei. Ea a omis-o pe a cincea. A adăugat altele două, de care nazismul nu a avut nevoie : execuția judiciară și foametea”.⁵⁹

Această analiză cere câteva precizări. Exproprierea, concentrarea, deportarea și operațiunile mobile de asasinare au fost practicate de către regimul bolșevic din primii săi ani și dezvoltate în timpul lui Stalin. Dar nu voi fi de acord cu Alain Besançon asupra lagărelor morții și a foametei. Regimurile comuniste au cunoscut și ele centrele morții : închisoarea Tuol Sleng de la Phnom Penh a ținut peste 15 000 de deținuți – nici unul nu a ieșit de acolo viu ; pădurea Katyń a fost un centru al morții, cele de la Vinnitsa și de la Kuropatki, la fel. Și nu suntem încă decât la începutul descoperirii acestor gropi comune uriașe care au fost receptacolul centrelor de execuție. Una dintre ele, care avea în jur de

100 000 de corpuri, a fost descoperită în partea ocupată de URSS a Poloniei, în septembrie 1939.

Diferența principală constă în aceea că aceste omoruri nu se făceau în manieră „industrială” – prin gazare și ardere a corpurilor –, ci „artizanal”, prin împușcare și înhumare. Pe lângă aceasta, Stalin și Pol Pot au demonstrat că nu este nevoie de lagăre specializate pentru exterminarea oamenilor, nici chiar în cazul mai multor milioane de persoane. Cât despre foamete, zeci de mii de evrei au murit de foame – și de frig și de boală – în ghetourile din Est, moarte provocată de către o politică deliberată de restricție drastică a resurselor alimentare de către naziști.

În același timp, genocidul de clasă sovietic prezintă două diferențe însemnate față de genocidul de rasă. În timp ce genocidul evreilor pare foarte omogen, exact pentru că vizează *evreii*, genocidul de clasă pare a nu avea substanță, câtă vreme victimele lui prezintă un caracter disparat : ce legătură este între un cazac de pe Don, un burghez din Sankt Petersburg, un cecen și un „chiabur” ucrainean ? Pentru comuniști, toți prezintă același caracter detestabil : aceștia sunt „oameni ai trecutului”, ai timpului proprietății private, care refuză sau sunt incapabili să devină „oameni noi”⁶⁰, „oameni socialiști” ; ei aparțin claselor și popoarelor „condamnate de istorie”.

Pe de altă parte, genocidul de clasă a fost mai puțin „automat” decât cel de rasă. Evreul fiind definit prin starea lui civilă, nu poate scăpa recensământului și, la termen, execuției. Dușman al poporului, el este definit prin grupul social de origine sau de apartenență și prin atitudinea lui față de puterea revoluționară. Astfel, ofițerii au fost o țintă constantă a masacrelor bolșevice între 1917 și 1920 ; totuși, la sfârșitul anului 1921, numeroși ofițeri țariști, conștienți de soarta care îi așteaptă și flatați de puterea regăsită a unei Rusii, chiar sovietice, s-au angajat în Armata Roșie. Am putea deci considera că nu a existat realmente, un genocid de clasă al ofițerilor. Dar, în timpul masivei epurări a Armatei Roșii din 1937-1938, Stalin a ordonat arestarea și împușcarea sau excluderea din armată a 35 000 de ofițeri foști-țariști, pentru a-i înlocui prin tineri care nu cunoscuseră vechiul regim. Același proces a avut loc în timpul Marii Terori cu toți cei dinainte, „chiaburi” și „naționalști”, scutiți din 1918. Aceleași categorii au fost „curățate” din nou între 1945 și 1953. Cum sublinia Lemkin în textul lui despre genocidul ucrainean, bolșevicii pusese în acțiune un proces complex, care s-a desfășurat uneori de-a lungul a 30 de ani.

Fără îndoială, acesta este unul dintre motivele ezitării de a califica drept genocid, chiar și „de clasă”, o parte din crimele regimului sovietic din perioada 1918-1953, în comparație cu imaginea dată de către naziști unui genocid concentrat pe patru ani, metodic organizat și, în parte, industrializat. Or, această imagine este inexactă : procesul de exterminare a evreilor începuse de la venirea naziștilor la putere, chiar dacă trecerea proiectului ideologic în practică nu a fost decât embrionară înainte de iunie 1941. De la această dată, exterminarea evreilor în URSS s-a înscris în dublul cadru al distrugerii „iudeo-bolșevismului” și al colonizării „teritoriilor din Est”. Și, abia în decembrie 1941, Hitler, preocupat de soarta armatei germane după intrarea în război a Statelor Unite, a decis să bruscheze lucrurile și să extermine toți evreii din Europa : vroia ca, și în caz de înfrângere a nemților, războiul său contra evreilor să fie câștigat.

Cazul sovietic este diferit, căci vicleanul Stalin, lucrând timp îndelungat, a fost capabil să conducă acțiuni genocidare mult mai brutale și concentrate în timp față de cele ale naziștilor, ca de exemplu foametea ucraineană din 1932-1933, sau deportarea celor 520 000 de ceceni în cinci zile. Dar, în același timp, el știa că, pentru a-și întări regimul, nu se putea lipsi de grupurile sociale educate de vechiul regim ; nu a ezitat deci să le cruțe provizoriu și să le utilizeze până în momentul în care, dispunând de înlocuirea lor printr-o tânără generație strict sovietică, a putut să se debaraseze de „oamenii trecutului”. Comunismul ne dă exemplul concomitent al unui genocid de clasă scurt și intens, ca în Cambodgia, și al unui genocid de clasă lung, „care trenează”, dar punctat de faze scurte și intense, ca în URSS.

Este important de subliniat că principiile și metodele de exterminare bolșevice au servit drept model naziștilor, cum o demonstrează un document recent dezgropat, memorandumul lui Himmler, din 25 mai 1940, când înfrângerea Franței era deja realizată, prin care acesta avea în vedere exilarea evreilor est-europeni în colonia franceză Madagascar. Considerând că emigrarea forțată ar fi soluția optimă, el comentează : „Oricât de tragic și de crud ar putea fi fiecare caz individual, această metodă este încă cea mai dulce și cea mai bună, dacă respingem metoda bolșevică de exterminare fizică a unui popor, pentru că este profund convins că ea este nongermanică și imposibilă”⁶¹.

Rămâne totuși un punct de diferențiere în aparență ireductibil, între nazism și comunism : conținutul ideologiilor care dictează genocidul. Una este rasistă și inegalitară, în timp ce cealaltă ar fi legată de gândirea egalitaristă și universalistă ieșită din revoluția franceză. Marc Lazar ilustrează această poziție printr-un citat din Primo Levi : „Gulagul exista înainte de Auschwitz” : ceea ce este adevărat, dar nu putem uita că cele două infernuri nu urmăreau același scop. Primul era un masacru între egali : el nu se baza pe o preeminență rasială, nu diviza omenirea în supra-oameni și sub-oameni”⁶². Dar cum s-ar putea crede că Stalin considera egalii săi cele 700 000 de persoane pe care le-a trimis la moarte în 1937-1938 sau milioanele de țărani ucraineni condamnați să moară de foame în 1932-1933 ? Pentru el, acești oameni nu meritau să trăiască. Desigur, nu folosea termenul de „sub-oameni”, dar folosea alți termeni, al căror sens nu trebuie să ne înșele : „burghezi”, „chiaburi”, „dușmani ai poporului”, „contra-revoluționari”, „troțkiști-zenovieviști” etc. Ceea ce Pierre Hassner numește „dușmanul total”⁶³ rămâne figura centrală a genocidului. Și la naziști, și la comuniști a existat același proiect de exterminare exprimat în discursurile care prezentau „inamicul total”, de clasă sau de rasă, o aceeași planificare, același aparat birocratic exterminator, aceeași crimă de călău, același secret, aceeași ascundere, aceeași eufimizare.

În fine, a existat același resort rațional. În cartea sa *Auschwitz expliqué à ma fille* (*Auschwitz explicat fiicei mele*) Annette Wieviorka scrie : „Rămâne un miez în exclusivitate de neînțeles, deci inexplicabil : de ce naziștii au vrut să suprimă evreii de pe planetă”⁶⁴ ? Poți pune încă o dată aceeași întrebare : de ce comuniștii au vrut să suprimă de pe planetă burghezii, „oamenii trecutului” ? Și aceasta nu va fi mai puțin de neînțeles și mai puțin inexplicabilă, decât aceea privitoare la evrei. Acest refuz de a înțelege ascunde o jenă în fața explicației centrale a genocidelor : pasiunea ideologică revoluționară și totalitară care autorizează și justifică trecerea la act.

În privința principiilor moralei iudeo-creștine și democrației care guvernează civilizația noastră europeană, acest act nu este evident, rațional, dar el este rațional în măsura în care actorul istoriei – Lenin, Stalin sau Hitler – adaptează acțiunea cu un proiect care răspunde unei concepții a lumii și are în vedere realizarea unei utopii – societatea fără clase, rasa pură. Procesul a fost început de Lenin și dezvoltat de Stalin : dacă crezi în sensul Istoriei, în superioritatea istorică a proletariatului asupra burgheziei, a comunismului asupra capitalismului, a colectivismului asupra proprietății individuale, a partidului asupra societății, este rațional să extermini o burghezie care ține la libertatea ei de producție și de schimb, sau o țărănime care aspiră la proprietate, sau un deviaționist care nu se supune orbește. E tot atât de rațional să extermini „oamenii trecutului” și „popoarele trecutului”, a căror mentalitate este poluată de valorile tradiționale sau burgheze, pentru a le înlocui cu „Omul nou”, format după modelul comunist. Și când crezi în superioritatea rasei ariene încarnată de germani, este rațional să vrei să extermini rasa evreiască a cărei pretinsă impuritate este de presupus că amenință cu moartea rasa ariană.

Ideologia scientiștă, proprie sfârșitului de secol al XIX-lea, și-a dat frâu liber într-un darwinism rasial sau social, dar un darwinism pervertit, în care hazardul evoluției este înlocuit cu necesitatea epurării. Scientismul este o doctrină care postulează transparența totală a realului, posibilitatea cunoașterii lumii exhaustiv, și deci a transformării ei după voința „celor care știu”⁶⁵. Acești scientiști au redus teoria evoluționistă a lui Darwin la o doctrină în care lupta pentru supraviețuire – a rasei sau a clasei – este adevărul întregii vieți și impune exterminarea acelor care se presupune că pun piedici acestei supraviețuiri. Aplicată în domeniul politic și societal, ea trimite la vechea concepție antidemocratică, dată de cuplul ireductibil prieten/dușman, reactivată de către juristul o vreme nazist Karl Schmitt, și pe care îl găsim deja în concepția marxist-leninistă a luptei de clasă. Naziștii au reactivat într-un sens totalitar un vechi și endemic antisemitism în creștinătatea europeană : comuniștii au reactivat în sens totalitar lupta ancestrală a „celor mici” contra „celor mari” și a proletarilor contra celor avuți.

Problema comparării genocidului de rasă cu cel de clasă este uriașă și abia începe să fie abordată. Înglobând istoria ultimelor două secole, aceasta este pentru moment dezechilibrată, în măsura în care studiul despre criminalitatea comunistă suferă de tinerețe și de o anumită lipsă de documentare. Ea trimite totuși de acum la dificile și inevitabile probleme de judecare a călăilor, a memoriei victimelor și a cicatrizării rănilor deschise, fără de care reunificarea Europei „de la Atlantic la Urali”, cum gândea generalul de Gaulle, nu ar fi decât o vorbă goală.

PARTEA A PATRA

Istoria și memoria comunismului

CAPITOLUL XX

Istoria comunismului : revoluția documentară

Pentru istoricii comunismului, prăbușirea URSS și a sistemului comunist mondial a avut ca urmare majoră deschiderea, mai mult sau mai puțin pronunțată, a arhivelor interne ale partidelor comuniste, fie că dețineau sau nu puterea – ca Partidul Comunist francez. Acest proces inedit l-am numit, din 1993, „revoluția documentară” și l-am explicat la un colocviu organizat în Paris la 14 mai 2003 de către Societatea Prietenilor Arhivelor Franței și a Fundației Singer-Polignac¹.

Arhivele, indiferent sub ce formă se prezintă – manuscrise, imprimate, înregistrări, iconografii, fotografii etc. –, constituie pâinea de toate zilele a istoricului. Parcă aud și azi remarcă lui Jean Maitron, căruia, în urmă cu 30 de ani, tocmai îi prezentasem un subiect de teză despre Partidul Comunist Francez și care, într-un fel amical, dar și dur, mi-a spus : „Aveți arhive ? ”, știind perfect că nu aveam.

Și, de fapt, timp de aproape 60 de ani aceasta a fost soarta tuturor celor care se interesau de studiul comunismului, că era vorba despre comunismul „nostru” francez, sau de comunismul vest-european și, mai mult, de partidele comuniste care puseseră mâna pe putere, începând cu partidul – fratele mare și originea a ceea ce Annie Kriegel a numit „sistemul comunist mondial”, Partidul Bolșevic.

La inițiativa lui Lenin, apoi sub autoritatea lui Stalin, acest sistem a funcționat întotdeauna, înaintea preluării puterii din noiembrie 1917, după o cultivare a secretului, a clandestinității, a ceea ce rușii numesc *Konspiratzia*, conspirația. Este așadar logic că bolșevicii au lucrat decenii în opacitatea și în secretul cel mai absolut, nelăsând să se vadă din adevăratele lor gânduri și din modul lor real de funcționare decât exact ceea ce vroiau ei să lase, adică o față deschisă, luminoasă, semitransparentă, servită de o propagandă fără egal, atât prin puterea mondială a dispozitivului ei, cât și prin știința de a-și pregăti responsabilii cu această propagandă.

Astfel, timp de decenii, istoricii comunismului nu au avut la dispoziție decât foarte puține documente. Arhivele de stat, desigur, dar doar în cazul în care statul nu era în mâinile comuniștilor și doar în țările democratice, unde cercetătorii au fost autorizați să consulte arhivele. Și acest acces a fost extrem de redus, prin regulile care au dirijat mult timp accesul la fondurile Ministerului de Interne și ale Prefecturii poliției din Paris, sau la anumite materiale ale prefecților din provincie. Pentru restul, istoricul comunismului francez trebuia să se mulțumească doar cu izvoare imprimate, începând cu literatura

comunistă – ziare, reviste, lucrări ale edițiilor comuniste –, în care se știe că raportul dintre adevărul istoric și neutralitatea ideologică și politică nu este de primă calitate. Pentru ce mai rămânea, trebuia să se bazeze pe mărturiile – publice sau private – ale celor care ieșise din Partidul Comunist, de bună-voie sau constrânși, și care aveau îndrăzneala să contrazică această puternică forță politică.

Bineînțeles, cercetătorului îi surâde uneori norocul, și Annie Kriegel, această pionieră a studierii comunismului francez, care a susținut în 1964 prima teză cu acest subiect, povestea cu deosebit farmec că, cerând la Prefectura de poliție dosarul lui Lev Davidovici Bronstein, l-a putut consulta o zi întreagă, înainte să se observe că acest Lev... nu era altul decât un anumit Lev Troțki, exilat la Paris în timpul războiului din 1914, și să i se retragă de îndată dosarul acesta delicat.

Mi-am susținut teza despre PCF în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în 1978, și am simțit concret această absență dramatică a documentării de primă mână – și mai accentuată de imperativele clandestinității în care a funcționat PCF între octombrie 1939 și august 1944, și, practic, nu m-am putut baza decât pe izvoare imprimate și mărturii – pe care istoricul trebuie să le ia în considerare întotdeauna cu cea mai mare prudență.

Abia în 1983 a avut loc la Școala normală superioară primul colocviu universitar despre PCF al anilor 1938-1941, cu ocazia căruia arhivele prefecților au început în mod sistematic să fie folosite. În fața acestui avânt istoric, PCF a fost obligat să publice la rândul lui un anumit număr de documente destinate să ilustreze versiunea oficială pe care o colporta despre istoria proprie a războiului și de care istoricii comuniști au putut profita, dar nu neapărat în interpretarea dorită de PCF.

Pentru cei care au lucrat când comunismul era la putere, sarcina era și mai grea: secret absolut, dezinformare generalizată și intimidare mergând până la crimă, pentru cei care, reușind să scape sistemului, știau prea mult. Nu vom cita decât cazurile lui Ignaz Reiss, membru al aparatului internațional al Kominternului, opozant al lui Stalin, asasinat în Suedia în 1937², cel al lui Gheorghe Marcov, intelectual bulgar, victimă în Londra, la 7 septembrie 1978, a „loviturii de umbrelă bulgărească” – o umbrelă „aranjată” și care a permis inocularea unei minuscule bule umplute cu otravă sub pielea victimei, ceea ce a dus la moartea lui Markov în câteva zile. Și, într-un registru mai puțin dramatic, dar nu mai puțin sinistru, ne amintim de violentele campanii duse de PCF și de tot lagărul comunist, împotriva cărții lui Victor Kravcenko, *J'ai choisi la liberté (Am ales libertatea)* în 1949³, apoi contra lui David Rousset, acest rezistent deportat de către naziști, care denunța sistemul concentraționar sovietic

În aceste condiții, am văzut născându-se o nouă disciplină „istorică”: sovietologia, sau kremlinologia, menită să descifreze no oracolele cerului, ci semnele imperceptibile care, în special prin presa sovietică, erau destinate să descopere o schimbare a liniei politice sau o modificare a organigramei conducerilor comuniste. Dacă această sovietologie nu este o știință exactă, când a fost practică în bună cunoștință de cauză, a făcut minuni. Recitim astfel, cu uimire, revista *Est și Vest*⁴, creată în anii '50 de către Boris Suvarin și susținută de către o echipă din care făcea parte specialistul Branko Lazici, care a publicat primul dicționar biografic al *Internaționalei Comuniste*⁵; suntem surprinși de calitatea remarcabilă a informației și de concluzii. Căci la cele mai înalte spirite, absența surselor documentare interne a ascuțit calitatea observației și a analizei.

Fără îndoială, capitole întregi de istorie politică și socială a URSS rămân inaccesibile unei munci incontestabile a istoriei. Nu se știa nimic cu exactitate despre puterea sovietică din anii '20 până în 1950, despre marea foamete ucraineană din anii 1932-1933, despre Gulag sau despre Marea Teroare din anii 1932-1933, pentru care cifrele victimelor, chiar stabilite cu bună credință, erau adesea fanteziste, cum s-a demonstrat apoi. Nimic nici despre masacrul a mii de ofițeri polonezi prizonieri de război ai sovieticilor, asasiinați în special la Katyń, a cărui responsabilitate, pe la mijlocul anilor '80, anumite lucrări o atribuiau încă naziștilor. Nimic foarte precis nici despre rațiunile care au condus la această decizie, felul în care s-au luat deciziile. Istoria internă a Internaționalei Comuniste, această organizație mondială care, începând din 1919 până în 1943, a dirijat nașterea și conducerea tuturor partidelor comuniste din lume, sub tutela sovietică, era aproape *terra incognita* pentru istorici. Fără a mai vorbi de China lui Mao, de Cambodgia lui Pol Pot sau de Coreea de Nord a lui Kim Ir-sen, unde tentativa de investigare serioasă părea sortită eșecului.

Această imposibilitate de acces direct la realitatea fenomenului studiat, existența unui imens arhipelag arhivistice de exploatat și lipsa de disponibilitate la documentarea sa internă erau de așa natură, încât trăgeau greu (în balanță) la rândul lor, la orientarea însăși a cercetărilor. În fața incapacității lor de a percepe misterul istoriei politice a comunismului, numeroși cercetători se ocupau de alte dimensiuni ale obiectului cercetării, aparent mai ușor de tratat, de exemplu aceea socială, ce a contribuit la apariția școlii revizioniste americane, care, abandonând problemele puterii și ale terorii, a favorizat o abordare socioistorică și a intrat într-un impas din care astăzi îi este foarte greu să iasă.

Am experimentat personal aceasta : în 1983, încheiasem un contract cu Annie Kriegel, pentru publicarea biografiei unui anume Eugen Fried – reprezentant al Kominternului pe lângă PCF, în anii '30. A trebuit, după ani de muncă și cercetări, să abandonăm proiectul, într-atât ne părea acest om, tot mai mult, o fantomă istorică, invizibilă și insesizabilă. Și îmi reorientasem deja de mai mulți ani cercetările spre genealogia franceză a PCF, când a intervenit miracolul. Căci chiar și cei care nu cred trebuie să admită că există un Dumnezeu al istoricilor care face miracole : în august 1991, un puci ratat la Moscova a dus în câteva săptămâni la prăbușirea sistemului sovietic și a descoperit istoricilor stupefiați un arhipelag arhivistice de explorat aproape în întregime.

Probabil că acest tip de eveniment nu intervine decât o dată în viața unui istoric – dacă intervine. Imaginați-vă uimirea când am aflat, în toamna anului 1991, că arhivele s-au deschis la Moscova. Ceea ce nu îndrăzniserăm să visăm se realizase. O adevărată peșteră istorică a lui Ali-Baba era la îndemână, când, în urmă cu câteva săptămâni, nu știam încă nici măcar că există (această peșteră). Și uimirea s-a transformat în extaz când am pătruns în această peșteră, în septembrie 1992. Arhivele sovietice erau uriașe ; sistemul era, cum spunea Nicolas Werth, „o civilizație de raport”, zeci de milioane de rapoarte dormeau în centrele arhivelor specializate care priveau Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, Afacerile externe ale URSS, Armata Roșie, KGB-ul și Internaționala Comunistă.

Desigur, nu era totul deschis, și chiar multe fonduri ale arhivelor erau strict închise. De altfel, eram adesea confrunțați cu șefii de serviciu care fuseseră instruiți cu păstrarea secretului și restricționarea accesului la documente. Fără îndoială, am profitat trei ani de

o situație uimitoare : în timp ce puterea sovietică își constituise un fond uriaș arhivistic, nu exista în URSS o lege a arhivelor, acestea fiind plasate direct sub controlul Biroului Politic. Acest *no man's land* juridic a durat doi ani, până ce noul stat rus a instaurat o legislație care i-a facilitat, mai apoi, restricționarea accesului la dosare.

Cât privește cercetătorii PCF, aceștia au avut șansa să lucreze în arhivele Internaționalei Comuniste, situate în localul fostului institut de marxism-leninism. Directorul lui, Kiril Anderson, istoric specialist în Anglia secolului al XVIII-lea, bun vorbitor de franceză, ne-a ușurat mult munca, mai ales că aceste arhive erau printre cele mai accesibile din ansamblul arhivistic sovietic

Aceste arhive sunt documentele de lucru ale Kominternului din 1919 până la dizolvarea sa din 1943. Sunt foarte multe – zeci de mii de dosare – și remarcabil conservate. Cercetătorul beneficiază mai ales de cataloage excepționale, în care fiecare dosar este descris în amănunt ; e drept că, din 1943, birocrăției sovietice nu i-a lipsit personalul care să se ocupe de asta, ceea ce nu scade cu nimic calitatea muncii arhivistice și a arhivarilor cu care am lucrat și care au o cunoaștere excepțională a documentelor pe care le au în grijă.

Simpla lectură a cataloagelor permite formarea unei imagini destul de exacte a fiecărui fond și, după un sejur de doar două săptămâni, am realizat că suntem confrunțați cu o adevărată revoluție documentară⁶. Numai pentru PCF, am accesat două tipuri de documentație. Pe de o parte, arhivele proprii ale PCF din anii '20 până în anii '40, care conțineau mii de dosare, din care mai multe mii de dosare personale ale activiștilor comuniști francezi ; în fapt, de la al II-lea Congres al Internaționalei Comuniste din 1920, statutul ei obliga fiecare secție națională, deci și PCF, să-și depună la Moscova arhiva centrală, ceea ce s-a respectat cu scrupulozitate. La acestea s-au adăugat fondurile Kominternului referitoare la PCF, care implicau și ele deschiderea a zeci de fonduri, conținând fiecare sute de dosare, începând cu acelea ale șefilor – Manuilski, Piatnițki, Dimitrov – astăzi, în parte reînchise, apoi, acelea ale Biroului latin de care depindea PCF, ale Internaționalei Comuniste a tineretului, ale Internaționalei sindicale roșii etc., fără a uita arhivele telegramelor radio schimbate între PCF și Komintern din 1934 până în 1944.

Vom fi obligați să revedem toate episoadele istoriei comunismului francez, în lumina acestei documentații enorme, complete și inedite. Și pentru prima oară, vom putea dispune de avantajul probei, de probe chiar, deoarece fiecare document nu este izolat, ci inserat într-un ansamblu de alte documente care se completează unele pe altele și constituie un mănunchi de informații din ce în ce mai argumentat. Desigur, arhivele nu au stabilit niciodată, prin ele însele, povestirea istorică, ceea ce este munca proprie a istoricului. Exact de aceea este el acolo, pentru a verifica autenticitatea documentelor, pentru a strânge cât mai multe dintre ele, a le pune în legătură și a trage concluziile care se impun în funcție de ipotezele prealabile. Fără îndoială că documentul conservă această funcție indispensabilă de probă și de verificare. Or, timp de decenii, istoricii comunismului care nu acceptau acel „istoricește corect” al comuniștilor și care stabiliseră o istorie a comunismului care până la urmă s-a dovedit destul de exactă în linii mari, se loveau permanent de lipsa probei documentare a ceea ce prezentau. Și comuniștii nu-i scuteau de remarci despre acest lucru. Din 1991-1992, acest zăvor a căzut și, în fața

avalanșei de documente care ies zilnic din arhivele ex-sovietice, ca și din țările Europei de Est și chiar din China sau Cambodgia, ai o viziune de ansamblu și în amănunt, din ce în ce mai exactă, a ceea ce a fost realmente, acest sistem comunist mondial. Ca să rămânem doar la PCF, revoluția documentară este considerabilă. Vom lua câteva exemple.

Ca un amănunt, polemica a fost furibundă, timp de decenii, în ceea ce privește inițiativa comuniștilor parizieni, din iunie 1940, de a contacta serviciile de propagandă Staffel pentru a obține reapariția legală a presei comuniste interzisă de guvernul Edouard Daladier ca urmare a pactelor germano-sovietice din august și septembrie 1939, cu care PCF era solidar. Abia ajuns la Moscova, în septembrie 1992, am descoperit pe această temă un ansamblu de documente în diferite dosare – peste 80 de piese – care demonstau că, în realitate, conducerea partidului clandestin, prin Jacques Duclos și șeful serviciului de cadre Maurice Tréand, angajase în iunie 1940 o negociere chiar cu Otto Abetz, reprezentantul personal al lui Hitler în Parisul ocupat, pentru obținerea reapariției legale a presei comuniste. Duclos a adresat Moscovei mai multe rapoarte care expuneau în detaliu situația la zi, iar Moscova nu a dat ordin să încheie operațiunea decât la jumătatea lui august. Am regăsit și mai multe numere ale ziarului *L'Humanité*, clandestin din vara anului 1940, care – efect sau întâmplare – dispăruseră din colecția „completă” în facsimil, publicată de către PCF în anii '70. Miza istorică a unui astfel de eveniment nu este de neglijat când e vorba de evaluarea atitudinii de rezistență sau nu a PCF la începutul ocupației. Am publicat un lung articol din materialul acestor documente, am putut astfel închide o polemică veche de 50 de ani⁷.

În ceea ce privește PCF, s-ar putea înmulți exemplele tuturor acestor evenimente revăzute mulțumită deschiderii arhivelor Kominternului, că e vorba despre anii '30 în lucrările lui Yves Santamaria⁸, de perioada Eliberării în acelea ale lui Philippe Buton⁹ sau ale CGTU și ale Tineretului comunist în cercetările lui Sylvain Boulouque¹⁰.

Dar, privitor la istoria generală a PCF, cazul cel mai uimitor e fără îndoială cel al lui Eugen Fried. Am evocat mai sus lamentabilul eșec pe care l-am întâmpinat împreună cu Annie Kriegel, referitor la biografia acestui kominternist. Abia intrat în arhivele Kominternului, am căutat urmele lui Fried și le-am găsit, fără nici o dificultate. Această figură, invizibilă până acum, apărea peste tot, de cum atingeai istoria PCF între anii 1931 și 1943. Ne-am reapucat deci să muncim din răspuțeri și, în 1997, am avut atât bucuria, cât și durerea – Annie Kriegel decedase în vara anului 1995 – să public biografia celui care a fost adevăratul stăpân al PCF în acești ani '30¹¹. Dintr-odată, toată versiunea oficială a istoriei comuniste – adesea reluată de autori de bună credință – a fost repusă în cauză. Am aflat astfel că Fried a fost cel care, în vara anului 1931, a selecționat și a numit noua conducere a PCF care va deveni conducerea sa istorică timp de 40 de ani – Thorez, Duclos, Frachon ; el a fost cel care, în 1932, a creat serviciul de cadre însărcinat cu selecția și controlul tuturor membrilor aparatului, care în 1934 a aplicat noua politică a Frontului popular dorită de Moscova, și care în 1936 i-a transmis lui Thorez ordinul Kominternului să nu participe la guvernul lui Léon Blum. Și tot el a fost cel care, în contact direct cu Moscova prin radio, a supravegheat PCF între 1939 și 1943, dată la care a fost asasinat de către poliția germană, la Bruxelles. Întreaga versiune oficială a unui PCF independent de Moscova, însuflețit de apărarea intereselor muncitorilor și naționale, condus de un lider clarvăzător, Maurice Thorez, era pusă în discuție ; PCF a

apărut de atunci ceea ce era de fapt, după cum fusese numit oficial până în 1943 : Secția Franceză a Internaționalei Comuniste (SFIC), al cărei aparat central era strict controlat de Komintern și Soviete în toate domeniile, a susținut până la sfârșit unul dintre principalele sisteme totalitare ale secolului XX, chiar a introdus fermentii acestui sistem în țara noastră.

Și, de fapt, referitor la sistemul sovietic, deschiderea arhivelor a adus, evident, o imagine mult mai clară asupra dimensiunii lui represive și criminale și a puterii reale cucerite de Stalin. Astfel, din 1994, Nicolas Werth și Gael Moulelec au publicat un volum uriaș, *Les Rapports secrets soviétiques*¹² (*Rapoartele secrete sovietice*), în care prezintă foarte multe documente din arhivele poliției politice, care relatează deschis rezistența înverșunată a populației împotriva influenței regimului. În 1996, Oleg Klevniuk a publicat în franceză un studiu foarte amănunțit despre preluarea puterii de către Stalin și modul lui de funcționare¹³. Fără această revoluție documentară, Nicolas Werth nu ar fi putut scrie prima parte a *Cărții negre a comunismului*¹⁴, fără îndoială, partea cea mai reușită din această lucrare, care a avut un răsunet mondial.

Mai recent, a apărut în engleză o remarcabilă biografie, plină cu documente inedite din arhive, a lui Nikolai Ejov, responsabil cu *Ejovșina*, Marea Teroare, care la ordinul lui Stalin a lovit URSS și mișcarea comunistă în 1937-1938, provocând asasinarea a peste 700 000 de persoane¹⁵. Cunoaștem acum, cu mult mai multă precizie, ideea care a condus la acest uriaș carnagiu și amănuntele diferitelor „mari operații teroriste secrete”¹⁶ care se găseau în centrul lor. Și asociația independentă rusă *Memorial*, bazându-se pe arhive, depune o muncă uriașă pentru stabilirea listelor victimelor și... a călăilor.

Unul dintre efectele cele mai stupefiantе ale revoluției documentare se referă la masacrul de la Katyń, evocat în introducere. De fapt, în timpul trecerii puterii de la Mihail Gorbaciov la Boris Elțin, în decembrie 1991, primul i-a transmis succesorului său un document ultra-secret, punându-l în gardă în legătură cu consecințele internaționale care puteau urma divulgării acestuia. Era vorba de o singură foaie de hârtie : originalul deciziei Biroului Politic, datată 5 martie 1940 și semnată de toți membrii săi, care ordona NKVD-ului împușcarea fără judecată a 25 700 de responsabili polonezi, din care 4 421 ofițeri din pădurea de la Katyń. Fără acest original, îndoiala ar fi planat veșnic asupra identității asasinilor acestor prizonieri de război, care, mai ales ca ofițeri de rezervă, aparțineau elitei națiunii poloneze – ingineri, medici, avocați etc. – și pe care, din această cauză, Stalin îi considera un potențial nucleu de rezistență la dispariția Poloniei și a decis să îi extermine prin ceea ce a fost clar un genocid de clasă.

Dintr-o lucrare recentă a lui Victor Zaslavski, care conține numeroase documente inedite, aflăm de altfel că Nikita Hrușciov era amestecat în această problemă cu dublu titlu¹⁷. Pe de o parte, la începutul lui martie 1940, chiar înainte de ordinul Biroului Politic, el a hotărât, în calitate de Prim Secretar al Partidului Comunist al Ucrainei – căreia i-a fost alipită Polonia de Est, cucerită de Stalin în 1939 –, să deporteze familiile ofițerilor care urmau să fie împușcați, peste 65 000 de persoane, în principal femei și copii. Pe de altă parte, exact 19 ani mai târziu, a aprobat propunerea șefului KGB, Șelepin, din 3 martie 1959, să distrugă fișele personale ale celor 21 857 de polonezi împușcați ; cu un extraordinar cinism, Șelepin a explicat : „[...] un caz imprevizibil poate duce la descoperirea operației realizate, cu toate consecințele neplăcute, pentru statul

nostru. Cu atât mai mult cu cât, legat de execuțiile din pădurea Katyń, există o versiune oficială, confirmată printr-o anchetă făcută de [o comisie sovietică], după care toți polonezii au fost lichidați de către ocupantul german. Datele anchetei au fost, în epocă, larg difuzate în presa sovietică și cea străină. Concluziile comisiei s-au înrădăcinat adânc în mintea opiniei publice internaționale”. Înțelegem de ce Hrușciov a fost mult referitor la aceste masacre, în faimosul său „Raport secret” la Congresul al XX-lea al PCUS, în care a denunțat un anumit număr de crime ale lui Stalin¹⁸.

Înțelegem că deschiderea arhivelor comunismului a determinat orientarea cercetărilor istoricilor asupra acestui fenomen central al secolului XX într-o fază decisivă, aceea a terenului solid al documentelor de primă mână. PCF însuși a hotărât, de câțiva ani, să-și deschidă arhivele și arhiva personală a lui Maurice Thorez a fost depusă de familia lui la Arhivele Naționale ale Franței, după ce a existat mult timp teama că ar fi dispărut. Altă arhivă, aceea a lui Charles Tillon, este depusă la arhivele Fundației Naționale a Științelor Politice. În întreaga Europă de Est a început aceeași deschidere, chiar și în China populară, unde un fotograf oficial al regimului, care reușise să ascundă peste 3 000 de fotografii ale evenimentelor din timpul Revoluției culturale, a putut să le scoată și să publice o parte din ele¹⁹. E un imens câmp documentar care se oferă investigațiilor cercetătorilor pentru a cărui explorare științifică vor fi necesare, fără îndoială, mai multe decenii.

În fine, există o morală în această istorie : regimul care a practicat timp îndelungat secretul absolut despre funcționarea lui, pretinzând în același timp să fie permanent informat de tot ce făceau și spuneau supușii lui, s-a prăbușit dintr-odată, lăsând să se împrăști, în auzul și în văzul tuturor, nenumăratele lui crime și mârșăvii. Istoricul își ajunge întotdeauna din urmă mușteriii și aducerea la lumină a arhivelor este cea mai prețioasă unealtă a lui.

CAPITOLUL XXI

„Raportul secret” al lui Hrușciov : fractura sistemului comunist

La 16 martie 1956, The New York Times dezvăluia lumii uimite că, în timpul celui de-al XX-lea congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956, Primul Secretar Nikita Hrușciov a prezentat un „raport secret” care-l puneia deschis în discuție pe Stalin, cultul și crimele sale. Și pe 4 iunie, Departamentul de Stat american a publicat acest raport în întregime. Această revelație a provocat o adevărată undă de șoc în lumea comunistă, în așa măsură, încât, timp de două decenii, comuniștii francezi nu-l vor evoca decât ca „raportul atribuit tovarășului Hrușciov”. Mult timp s-a crezut că acest raport a fost inițiativa personală a lui Hrușciov căruia un deosebit bun-simț țărănesc i-ar fi redat dintr-odată curajul și moralitatea. Or, revoluția documentară consecutivă prăbușirii URSS arată că, din contră, problema „raportului secret” a fost rezultatul unei hotărâri colective a Biroului Politic și viza o dublă operație de autoamnistie și de amnezie colectivă obligatorie¹.

Între moartea lui Stalin de pe 5 martie 1953 și evoluția necontrolată, începând din 1989, a perestroikăi și a glasnostului puse în practică de Mihail Gorbaciov – care a dus la căderea zidului Berlinului, apoi la implozia URSS, matrice și motor al sistemului comunist mondial –, evenimentul decisiv în lumea comunistă a fost, fără nici o îndoială, „Raportul secret” prezentat de Nikita Hrușciov în fața celui de-al XX-lea congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din 25 februarie 1956.

Involuntar, acest raport a dat o lovitură hotărâtoare sistemului comunist inaugurat în 1917-1918 de către Lenin și sistematizat de Stalin începând din 1928. El a atacat de fapt două din principiile fundamentale ale acestui tip de putere: prin critica violentă a persoanei liderului carismatic – Stalin – și prin punerea în discuție a dimensiunii doctrinare – cum a putut o mișcare atât de „științifică”, infailibilă, ca marxism-leninismul să se înșele în așa măsură? – și a dimensiunii de religie politică – cum a putut face asemenea crime credința în dimensiunea progresistă și „umanistă” a comunismului? Chiar dacă sistemul va mai dura încă 35 de ani, după 25 februarie 1956, nimic nu va mai fi ca înainte. Desigur, regimul totalitar a rămas cu aceleași instituții și aceiași oameni. Dar, în timp ce comunismul asiatic – chinez, nord-corean, vietnamez și cambodgian – devenea tot mai dur, transformându-se într-un totalitarism de mare intensitate, conform

celui mai rigid stalinism, comunismul sovietic și est-european a fost constrâns să se restrângă la un totalitarism de mică intensitate, care, dacă a conservat principiul celor trei monopoluri – al partidului unic, al ideilor și al producției și distribuirii bunurilor materiale –, a trebuit să limiteze foarte serios recurgerea la teroarea în masă și la religia laică – ritual din ce în ce mai golit de sens.

„Raportul secret” care a zguduit întreaga lume comunistă și a fost catalizatorul răsturnărilor anului 1956 în Europa de Est – și în special în Ungaria –, rămâne un eveniment enigmatic. Am dorit să revenim aici asupra împrejurărilor care au condus la elaborarea lui, analizându-i conținutul, astăzi bine lămurit de numeroasele arhive inedite, și să încercăm să înțelegem rațiunea care a determinat conducătorii sovietici să ia această inițiativă cu consecințe atât de importante.

Comisia Pospelov

Unul dintre cei mai vechi conducători sovietici de rang înalt, Nikita Hrușciiov a știut să-și pregătească un parcurs confortabil, a reușit să-i îndepărteze pe ceilalți pretendenți și să determine alegerea lui, în septembrie 1953, ca Prim Secretar al PCUS. Din această poziție a propus pe 7 aprilie 1955 Biroului Politic să se întrunească al XX-lea congres al partidului la începutul anului 1956, ceea ce Comitetul Central a decis pe 12 iulie. După ce a avut numeroase discuții cu vechi tovarăși eliberați din Gulag, informat de Roman Rudenko – fost procuror în Ucraina sub Hrușciiov, devenit procuror general al Uniunii Sovietice –, că represiunile în masă din anii '30 nu au avut nici un temei legal, și îndemnat de Andrei Mikoian, alt veteran al Biroului Politic, Hrușciiov a sugerat în octombrie 1955 ca delegații congresului să fie informați despre „crimele lui Stalin”². Și pe 31 decembrie a propus crearea unei comisii ultra-confidențiale „pentru stabilirea cauzelor represiunii în masă contra membrilor titulari și supleanți ai Comitetului Central ales la al XVII-lea congres al partidului”³.

Molotov și Kaganovici, doi dintre principalii acoliți ai lui Stalin, au obiectat, dar majoritatea celor 11 membri ai Biroului Politic a câștigat. E adevărat că toate garanțiile păreau luate: comisia trebuia prezidată de Piotr Pospelov, care, după ce lucrase la secretariatul lui Stalin, fusese director la *Pravda* din 1940 până în 1949, apoi la Institutul Marx-Engels și era unul dintre autorii *Biografiei prescurtate a lui Stalin*, editată în 7 milioane de exemplare în 1951⁴.

Comisia Pospelov a lucrat toată luna ianuarie a anului 1956, cerând serviciului KGB și Justiției informațiile de care avea nevoie. În paralel, Biroul Politic a cerut pe 1 februarie, să-l audieze pe Boris Rodos, înalt funcționar al KGB, care a avut sarcina să-i facă să „mărturisească” crime imaginare pe câțiva conducători; acesta a confirmat că a acționat la ordinele directe ale lui Stalin și, în timpul discuției care a urmat, o majoritate s-a pronunțat ca să fie informat congresul în legătură cu aceste fapte – Molotov, Voroșilov și Kaganovici s-au opus din nou⁵.

Pe 9 februarie, cu doar cinci zile înaintea deschiderii celui de-al XX-lea congres, Comisia Pospelov a prezentat în fața Biroului Politic un raport de 70 de pagini. La început, acesta nu se referea decât la câteva zeci de conducători, toți „comuniști onești

și total devotați Partidului”, victime ale „violării grosolane a legalității socialiste”. Responsabili erau scoși Nikolai Ejov, începând cu 1936, șef al unui NKVD „degenerat și criminal”, apoi Lavrenti Beria, succesorul lui în fruntea poliției politice în 1938, arestat, condamnat și împușcat după moartea lui Stalin.

Apoi raportul aborda, pe aproximativ zece pagini, perioada Marii Terori dintre 1937 și 1938, concluzionând cu „caracterul masiv al represiunilor care s-au abătut asupra unui foarte mare număr de simpli cetățeni sovietici”. Se ocupa de asemenea, de acțiunea Colegiului militar al Curții supreme a URSS, care se încheiase în 1937-1938 prin condamnarea a 44 465 de cadre de partid și de stat, din care 85 % fuseseră condamnați la moarte pe baza a 383 de liste semnate de Stalin, dar și a unor liste semnate de Molotov, Voroșilov, Kaganovici și Mikoian – membri ai Biroului Politic. În total, comisia a stabilit că din 1935 până în 1940, 1 920 635 de persoane au fost arestate, din care 688 503 au fost împușcate, totul pe baza mărturiilor smulse sub tortură și a comploturilor fabricate de către poliția politică. Dacă l-am crede pe Mikoian, în timpul lecturii raportului care vorbea de anumite fapte oribile, Pospelov se oprea din citit și izbucnea în hohote de plâns⁶.

Ori, acest „pre-Raport secret” – cum l-a numit Nicolas Werth – nu ținea cont decât de o parte din datele culese și selecționate cu grijă de către comisie. Aceste informații din documentele Curții supreme ale ministerelor de Justiție și de Interne, ale KGB-ului și ale prezidiului Sovietului suprem arătau că, din 1921 până în 1953, aproape 15 milioane de persoane au fost trimise în Gulag sau în colonii speciale, că 800 000 – o altă cifră era de 1 200 000 – fuseseră împușcate – din care aproape 700 000 în 1937-1938 –, precum și 175 000 de militari între 1941 și 1945. În afara tribunalelor speciale ale NKVD și ale tribunalelor militare, judecătoriile obișnuite pronunțaseră, între 1937 și 1954, 33 de milioane de condamnări, din care 13 000 la moarte, 12 milioane trimise în lagăre și în închisoare, și 21 de milioane de condamnări la (muncă) închisoare corecțională cu suspendare. Aceste cifre dezvăluiau o criminalitate generalizată a societății, care contrasta puternic cu bilanțul represiunii în regimul țarist între 1900 și 1913, stabilit de către Comisia Pospelov, – cu aproape 4 000 de condamnări la moarte și o cifră a proceselor obișnuite de 15 ori mai scăzută. Dar odată stabilită această constatare, ce e de făcut cu „pre-Raportul” deosebit de exploziv al Comisiei Pospelov?

Pregătirea „Raportului secret”

După citirea raportului, a început imediat o discuție între membrii Biroului Politic, „cei vechi” exprimându-se mai întâi. Pe loc, cei care au fost acoliții lui Stalin din timpul războiului civil și adjuncții săi din Biroul Politic din 1926-1930 au încercat să blocheze demersul lui Hrușciiov. Molotov zicea că „lucrurile trebuie făcute cu sânge rece”; Kaganovici, că „trebuie să fim atenți să nu stărnim furtună”; iar Voroșilov, „trebuie pregătite mai bine lucrurile. Nu suntem în vacanță. Cea mai mică gafă va avea consecințe [...] trebuie să fim prudenți”. Totuși, dacă Molotov, cel mai implicat în politica stalinistă, rămânea inflexibil, ceilalți doi au început să dea înapoi. Kaganovici, al cărui frate fusese asasinat din ordinul lui Stalin, a recunoscut: „Avem o parte din responsabilitate. Dar situația era astfel, că noi nu ne puteam opune (lui Stalin)”. Voroșilov a adăugat: „Stalin

devenise un diavol în lupta cu dușmanii lui. Cu toate acestea, avea multă omenie în el. Dar avea și obiceiuri de fiară sălbatică”.

Cei ce nu fuseseră acoliții lui Stalin decât începând din anii '30 au vorbit la rândul lor. Bulganin, pragmatic, a adoptat o dublă poziție : „Ceea ce ne-a fost dezvăluit nu știam”, și „trebuie împărțit rolul lui Stalin în două perioade”. Mikoian a ridicat mînea la fileu : „Până în 1934, Stalin s-a purtat ca un erou, apoi a făcut lucruri oribile”. Și Malenkov a închis subiectul declarând că trebuia „reabilitat Lenin”.

Cât despre „cei tineri” din Biroul Politic, care fuseseră crescuți în cultul lui Stalin și nu avuseseră înalte responsabilități decât după război, păreau îngroziți de ceea ce tocmai au auzit. Beliaev : „Suntem pe cale să purificăm, să curățăm ceea ce îi tulbură pe comuniști”. Șvernîc : „Ce coșmar. A secerat oamenii în trei reprize”. Ponomarenko : „Moartea a milioane de persoane lasă o urmă de neșters”. Savurov : „Acestea nu sunt defecte (cum pretinde tovarășul Kaganovici), ci crime”. Aristov : „S-a vrut Dumnezeu, a fost Dracul”.

În sfârșit, Hrușcirov a luat cuvîntul : „Am muncit cu toții cu Stalin, dar aceasta nu ne implică. Acum că faptele au fost stabilite, trebuie să vorbim despre Stalin, dacă nu, îi justificăm faptele. [...] Nu ne e rușine”. Perorarea unui uimitor cinism care sună ca un avertisment : atenție ! Am lucrat cu Stalin, suntem toți compromiși, nu regretăm nimic – mai ales înaltele funcții de care beneficiem –, dar trebuie să ne eliberăm toți împreună de responsabilitatea noastră desemnând un țap ispășitor, Stalin.

Astfel, „Raportul secret” va avea în vedere două obiective explicite și pe termen scurt : pe de o parte, să trimită celor 1 436 de delegați la congres – reprezentând 7 milioane de comuniști și 18 milioane de komsomoliști – un mesaj clar, arătând că perioada de teroare contra cadrelor comuniste este închisă ; pe de altă parte, punerea în scenă a unei duble separări : a lui Stalin de conducerea în exercițiu – totuși aleasă și formată în întregime de către dictator – în scopul de a oficializa un proces de autoamnistie și separarea lui Lenin de Stalin, pentru a-i reda regimului o legitimitate comunistă „curată”.

În același timp, Hrușcirov avea două alte obiective implicite ; primul, pe termen mediu, reiese din poziționarea, în cursul discuției, a trei membri ai Biroului Politic „cei mai vechi în cel mai înalt grad” și cei mai compromiși în teroare – Molotov, Voroșilov și Kaganovici – cărora prin criticarea lui Stalin, Primul Secretar încerca să le slăbească poziția, pentru a o întări pe a lui, de lider în sânul conducerii. Pe termen mai lung, apărea un al doilea obiectiv implicit : legitimarea, la nivelul partidului, a noii imagini „pacifiste” și „democratice” a regimului sovietic și a mișcării comuniste în întregul ei, așa cum reieșea din raportul public al lui Hrușcirov la congres, care vorbea despre ideea de coexistență pașnică.

Dincolo de inițiativa personală a Primului Secretar, „Raportul secret” a fost un demers colectiv al majorității conducerii sovietice, foarte dornică, trei ani după moartea „Tătucului popoarelor”, să întoarcă foaia – în special, cea a terorii în masă –, gata să ardă ceea ce adorase și să arate, la nevoie, un țap ispășitor devenit inofensiv.

Mai multe propuneri au fost avansate în cadrul discuțiilor Biroului Politic :

1. nu se știa ;
2. nu eram responsabili ;
3. doar Stalin era responsabil ;

4. Stalin a fost un erou înainte de 1934 ;
5. Stalin s-a purtat rău după 1934 ;
6. Trebuie readus în scenă Lenin.

Odată formulate, aceste șase propuneri au constituit esența conținutului pentru „Raportul secret”. Mai trebuia știut cine îl va redacta și cine îl va susține. Pe 13 februarie 1956, Biroul Politic a decis ca Hrușciiov să fie însărcinat cu prezentarea lui, la sfârșitul Congresului, în ședință secretă. Pe 15 februarie, în vreme ce congresul se deschisese în ajun, Primul Secretar i-a cerut lui Pospelov și Aristov să pregătească un proiect. În paralel, el i-a încredințat aceeași sarcină lui Șepilov.

Pe 20 februarie, o primă combinație a acestor proiecte diferite, revăzute de Hrușciiov, a fost comunicată lui Mikoian și Saburov care au făcut anumite adăugiri. Apoi, o penultimă versiune a circulat pe 23 februarie printre membrii Biroului Politic și Hrușciiov i-a adus ultimele corecturi a doua zi. Vedem că, în ciuda răgazului scurt, nici o improvizație, doar un text cu grijă cântărit, pentru a nu „dezlănțui elementele”, dar atingându-și obiectivele dorite.

Structura „Raportului secret”

Congresul al XX-lea al PCUS s-a deschis la 14 februarie 1956 și a fost marcat prin ceea ce Branko Lazici a numit *one man show*: Hrușciiov a rostit discursul de deschidere și discursul de închidere, a prezentat Raportul general și a fost numit președinte al comisiei de redactare a Rezoluției și președinte al noului Birou pentru problemele Rusiei ; *last but not least*, a prezentat „Raportul secret” în ședința secretă din dimineața zilei de 25 februarie.

„Scopul prezentului raport nu este de a face o critică aprofundată a vieții lui Stalin. [...] ceea ce ne interesează este să știm cum a devenit cultul persoanei lui Stalin [...], într-un moment precis, sursa unei întregi serii de denaturări grave și neconveniente ale celor mai serioase principii ale partidului, ale democrației de partid, ale legalității revoluționare”⁷. Astfel, din primele minute ale discursului său, Hrușciiov pune dintr-odată limitele acestui raport.

Nu este vorba deloc de o revenire asupra întregului fenomen al terorii de stat care a lovit societatea fostului imperiu al țărilor începând din 7 noiembrie 1917, și încă și mai puțin de dezvoltarea unei reflecții despre legătura dintre principiile bolșevice și teroare. Hrușciiov se mulțumește să caute în „cultul personalității” sursa unei denaturări. Denaturare : „deviere patologică a tendințelor, care se explică prin tulburări de comportament” (*Petit Larousse*). Denaturare : ideea centrală a Raportului și a întregii manevre politico-ideologice care îl susține este lansată. Ea constă în afirmarea postulatului că excelențele principii și practici care întemeiază regimul au fost brusc deviate, alterate, corupte. Ideea devierii a fost de altfel familiară universului mental bolșevic, care, de când a desprins Lenin propria lui fracțiune din sânul social-democrației ruse, s-a definit prin respectarea „Liniei” și condamnarea fără drept de apel a oricărei devieri. Ideea alterării ne trimite dintr-odată la necesitatea respectării dogmei și deci a sursei acesteia, Lenin.

Astfel, Raportul s-a deschis cu o formidabilă lovitură de teatru. În vreme ce din 1924, Stalin și toată conducerea sovietică au pus accent pe exemplara continuitate a bolșevismului de la Lenin la succesorii lui – și, în curând, singurul succesor abilitat –, Hrușcirov dezvăluie pe neașteptate congresului „Testamentul” lui Lenin – comunicat cu alte documente delegaților – care pune literalmente pe tapet conflictul dintre Lenin și Stalin. Conflict care ar fi explodat chiar înaintea morții lui Lenin, al cărui „spirit perspicace s-a manifestat prin faptul că a detectat la timp în Stalin caracteristicile negative care au avut mai târziu consecințe grave”⁸.

Pornind de la acest moment important, raportul va continua pe două căi: pe de o parte, punerea în scenă a mitului bunei guvernări revoluționare a partidului și a statului în timpul lui Lenin; pe de altă parte, demolarea sistematică a figurii lui Stalin, arătând ca principal țap ispășitor al „tragediei” care a durat de la mijlocul anilor '30 până la moartea dictatorului.

Proslăvindu-l pe Lenin, Hrușcirov dezvoltă mitul „bunului conducător comunist”, nemilos cu dușmanul, dar drept față de comuniști. Dacă-i dăm crezare Primului Secretar, Lenin ar fi practicat conducerea colectivă, democratică, modestă, atentă la ceilalți tovarăși, bazându-se pe convingerea ideologică și nu pe violența fizică. Imagine idilică ce nu corespunde deloc la ceea ce știm noi despre el – și, mai mult, după deschiderea arhivelor sovietice⁹ – despre un Lenin autocrat, coleric, fanatic, întotdeauna gata să manipuleze biciul excomunicării – al excluderii din partid –, astfel încât a apărut în octombrie 1917 – confruntat cu fronda lui Zinoviev și Kamenev, care au respins ideea tentativei insurecționale –, sau în noiembrie 1917 – când o parte a comisarilor poporului a demisionat în semn de protest contra instalării unui guvern alcătuit doar din bolșevici –, în iulie 1918 – când fără știrea Biroului Politic, Lenin a organizat masacrarea familiei imperiale –, sau în martie 1921, când a hotărât interzicerea fracțiunilor în partid. De altfel, în ciuda „spiritului-perspicace”, Lenin a fost cel care l-a recomandat pe Stalin ca secretar general al partidului, alegere determinată în mod special de supunerea totală și de multă vreme a acestuia față de șeful partidului, implicit și în misiunile care cereau măsuri violente – ca în timpul atacului transportului banilor de la băncile din Tiflis sau în timpul războiului civil.

În asta constă, de altfel, una dintre dificultățile Raportului: admiterea faptului că Stalin a avut „devieri” de la început, abia intrat în partid, însemna să ai îndoieli asupra infailibilității lui Lenin. Hrușcirov a inventat deci legenda „bunului” și a „răului” Stalin. Până în 1934, acesta ar fi fost un excelent lider comunist. După aceea, sub influența geniilor lui rele – Ejov și Beria –, el și-ar fi dezvoltat trăsăturile negative, în special prin dezvoltarea cultului propriei persoane, și ar fi atacat cadrele partidului.

Ne aflăm în miezul raționamentului care ghidează Raportul: în spatele perdelei de fum a cultului personalității – destinată să distragă galeria și să dea un os de ros observatorilor –, „denaturarea” provenea din faptul că teroarea fusese aplicată cu rea-credință unui dușman care nu era cel adevărat. În realitate, Hrușcirov nu condamnă deloc principiul terorii și argumentează cu Lenin, care „folosea fără să ezite metodele cele mai extreme împotriva dușmanilor. În același timp, el nu a recurs la aceste metode decât împotriva adevăraților dușmani de clasă”¹⁰. El însuși consideră de altfel normală „recurgerea la metode extraordinare, doar față de actele criminale contra sistemului

sovietic”¹¹. Dar „omite” să amintească faimosul articol 58 al Codului penal sovietic, care, pe toată durata regimului, a fost baza represiunii și a terorii împotriva societății. Astfel, distincția dintre prieten și dușman – esențială în mentalitatea totalitară – este cu adevărat în centrul „Raportului secret”.

De unde decurge continuarea argumentării, în special a problemei spinoase a selectării victimelor „bune” și a victimelor „rele”. Nu vor fi deci invocate decât sufletele victimelor comuniste și nici acelea toate! Nu acelea ale zecilor de mii de comuniști de rând dispăruți sub „secure”, ci acelea ale câtorva șefi cunoscuți – Eikhe, Kosior, Postișev. Și dacă Hrușciov evocă Marea Teroare din 1937-1938, omite să revină asupra unor anumite episoade, cele mai spectaculoase – cele trei Mari Procese din Moscova, epurarea Armatei Roșii.

Or, cum explici că acești „onești muncitori comuniști” – *dixit* Hrușciov – au putut mărturisi crime politice care meritau pedeapsa cu moartea? Pentru prima dată, raportorul recunoaște deschis că mărturisirile au fost obținute prin tortură, pentru a argumenta procesele înscenate piesă cu piesă de către NKVD, și că, adesea, în momentul procesului sau al înfățișării în fața unei troici (trei persoane) care ținea loc de tribunal, aceste mărturisiri au fost retractate de către cei ce le făcuseră.

În același timp, dacă nu se teme să abandoneze termenul „presiune fizică” pentru a denunța „tortura”, Hrușciov nu are îndrăzneala să facă la fel cu „procedura”: trimiterea la moarte. Temându-se, poate, să pronunțe cuvinte tabu – crimă, asasinat – care, lipite de realitățile terorii staliniste, ar fi fost susceptibile să trezească (din morți) sute de mii de fantome, folosește o frazeologie eufemistică, tipică semanticii birocrațiilor criminale totalitare: „anihilare fizică”, „dispariție fizică”, „suprimare”¹²; „metode extreme”¹³ „execuții”, „metode extraordinare”¹⁴; „metode extreme”¹⁵, „lichidare”¹⁶; „a face să dispară”, „metodă extremă”, „mijloacele cele mai severe”, „recurgerea la metoda forte”¹⁷; „metodele cele mai extreme”, „metodele severe”, „anihilarea fizică”¹⁸; „metode de excepție” (citat din Lenin)¹⁹ „eliminare”, „lichidați” (apropro de ofițeri)²⁰; „au pierit”²¹, „persoane lichidate”²²; „suprimarea vieților nevinovate”²³; „persoane împușcate fără a fi judecate”²⁴. O singură dată, raportorul amintește de „omor”²⁵, când evocă „crima” sau „asasinatul”, aceasta se referă la o acțiune îndreptată împotriva regimului – ca exemplu și într-un fel foarte redundant: „asasinarea criminală” a lui Kirov²⁶.

În același timp, denunțarea torturii și asasinării șefilor partidului nu reușește să ascundă psihologia schizofrenică a raportorului. De fapt, acești șefi, calificați de către Hrușciov „militanți onești și devotați cauzei comunismului”²⁷, erau în cea mai mare parte mari criminali. Stanislav Koșor și Pavel Postișev au fost secretar general și respectiv secretar al Partidului Comunist în Ucraina, în timpul colectivizării – cu zecile lor de mii de „chiaburi” împușcați, cu sutele lor de mii de deportați și cu cele 4 până la 5 milioane de victime ale mării foamete organizate între 1932-1933. Robert Eikhe a fost, tot în perioada aceea, șeful Siberiei și responsabil, în parte, de marile tragedii ale deportării – abandon – ca aceea din insula Nazino²⁸.

Și acela-i momentul în care apare, chiar din cauza liniștii care o înconjoară, umbra mării absente din „Raportul secret”: societatea. De fapt, în timp ce Hrușciov, încă de la începutul discursului său, afirma că raportul este destinat să „prevină orice posibilitate

de întoarcere, sub orice formă, la ceea ce s-a întâmplat în timpul lui Stalin”²⁹, în realitate, el nu se interesează decât de „teroarea în masă contra cadrelor de Partid”³⁰; pentru a nu vorbi decât de Marea Teroare din anii 1937-1938, cifrele astăzi confirmate de către arhive demonstrând că responsabilii de partid și de stat reprezentau mai puțin de 5% din totalul victimelor.

Mai mult: deși dispune de cifrele „pre-raportului” Comisiei Pospelov, chiar de cifrele complete care au servit la redactarea acestuia, Hrușcirov nu amintește decât de „miile de persoane [...] victime ale metodei terorii” și merge până la a vorbi despre „arestările și deportările masive a mai multor mii de persoane”³¹. Fără măcar să revină asupra tragediei războiului civil dorit și organizat de Lenin, el nu amintește nici o clipă cele 15 milioane de deportați, milioanele de morți din timpul colectivizării și al foametei din 1932-1933 din Ucraina și Cuban, milionul de cazaci morți de foame în 1931-1932³². Nu spune nici un cuvânt despre consecințele planului cincinal și ale generalizării muncii forțate. Cuvântul „Gulag” nici măcar nu este pronunțat. Nici despre asasinatelor și deportările masive ale polonezilor, ale românilor din Basarabia, ale celor din Țările Baltice după ocuparea și sovietizarea acestor regiuni în 1939-1941. Singura aluzie la teroarea suportată de către societate se referă la marile deportări ale popoarelor întregi – „inclusiv ale comuniștilor și ale komsomoliștilor”, se indignează Hrușcirov – în 1943-1944, „măsura deportării [care] nu s-a justificat prin nici un considerent militar”³³. Raportorul citează karacii, kalmucii, cecenii, ingușii, balkarii, dar nu spune nimic despre germanii de pe Volga, nici despre tătarii din Crimeea.

Apropo de Ucraina, Primul Secretar, care a fost conducătorul acestei republici din 1938 până în 1947, declară: „Ucrainenii au scăpat de această soartă, pentru că erau prea numeroși și nu aveau unde să fie deportați. Altfel, ar fi fost și ei deportați”³⁴. Declarație care, după procesul verbal oficial, a provocat „răsete și agitație în sală”, reacții foarte simptomatice ale mentalității care domnește printre delegați la congres: un cinism absolut.

Într-un moment de uimitoare franchețe și chiar de omenie, singurul care contrastează cu tonul general al Raportului, impregnat de minciuni și de cinism, Hrușcirov concludă astfel: „Nu doar un marxist-leninist, dar orice om de bun simț nu poate înțelege cum e posibil să faci națiuni întregi responsabile de activități dușmănoase, și femeile, și copiii, și bătrânii, și comuniștii, și komsomoliștii, până la a recurge împotriva lor la represiune masivă și a-i condamna la sărăcie și la suferință, pe baza actelor ostile ale unor indivizi sau grupuri de indivizi”³⁵. Primul Secretar însuși tocmai a calificat aceste crime drept crime contra umanității, după definiția dată de Tribunalul de la Nürnberg, dar el nu trage nici o concluzie asupra naturii regimului care a dus la astfel de crime.

Minciuni prin omisiune, amnezie și autoamnistie

Ceea ce a reușit Hrușcirov prin acest „Raport secret” a fost un exercițiu deosebit de periculos și pe care l-a trecut cu brio. El a trebuit să spună destul, dar, în același timp, să se ferească să spună prea puțin. Să nu fi spus destul ar fi însemnat să nu atingă

obiectivele imediate: să bată „durii” în bătălia pentru putere la vârf, autoamnistia conducerii din perioada sa stalinistă, să asigure cadrele asupra abandonului definitiv al terorii ca metodă de gestionare internă a partidului. Dar dacă ar fi spus prea mult, ar fi riscat să pună în discuție chiar bazele regimului și să sublinieze natura lui totalitară. Pe plan general, separarea lui Lenin de Stalin a fost o idee remarcabilă, care i-a folosit din plin funcției lui. Rămânea ca, pe plan personal, să-l disculpe pe fiecare conducător de responsabilitățile pe care le avusese. Și pe acest plan, Hrușciiov este un maestru în arta minciunii prin omisiune, în aceea a amneziei și a autoamnistiei.

El îi apără cât poate de mult pe colegii lui cei mai compromiși din Biroul Politic. Astfel, când evocă cele 383 de liste ale persoanelor împușcate de către Stalin în timpul Marii Terori, el „omite” să spună că Molotov a co-semnat 373 dintre aceste liste, Kaganovici – 191, Vorosilov – 195, iar Mikoian – 62.

Dar Primul Secretar este foarte discret, mai ales în ceea ce-l privește, când de fapt el a fost produsul pur al felului stalinist de promovare care a susținut întotdeauna teroarea și a fost răspunzător de foarte mari operațiuni teroriste. Astfel, din 1926, fiind doar simplu șef comunist de district în sudul Ucrainei, a cerut „cele mai represive măsuri împotriva unui opozant și a semnat sentințe la moarte contra învinșilor din războiul civil”³⁶. În mai 1930, s-a pretat la manevra lui Stalin și a fost de acord să epureze Academia Industrială din Moscova, ceea ce i-a asigurat definitiv drumul spre vârf. În vreme ce nu amintește nici măcar o dată Gulagul și nu citează decât de două ori „lagărele” în raportul lui, o fotografie îl arată având un aer foarte mulțumit, vizitând, în 1933, canalul Bielomorkanal, primul mare șantier al Gulagulului, unde au pierit mai multe zeci de mii de condamnați la muncă silnică³⁷. Și în 1934-1935, ca șef comunist al orașului Moscova, a supravegheat șantierul metroului care, condus în condiții tehnice deplorabile, a provocat moartea a sute de muncitori, dar i-a asigurat Ordinul Lenin, promovarea în Comitetul Central, prezența la Mausoleul lui Lenin, împreună cu principalii conducători, în timpul marilor ceremonii și statutul de „favorit” al lui Stalin³⁸.

Numit șef al provinciei Moscova – 11 milioane de locuitori pe un teritoriu echivalent cu al Angliei și al Țării Galilor la un loc, Hrușciiov participă activ la Marea Teroare. La Moscova mai întâi, unde, cu acordul lui, 35 dintre responsabili Moscovei cu cel mai înalt grad – din 38! – au fost executați, în timp ce 136 din 146 de șefi ai altor orașe și districte din provincie au fost condamnați, majoritatea adjuncților lui direcți fiind asasinați. La 27 iunie 1937, Biroul Politic a decis pentru provincia Moscova o cotă de 35 000 de „dușmani” care trebuiau arestați, din care 5 000 executați; pe 10 iulie, Hrușciiov îi raportează lui Stalin că 41 305 „criminali” au fost arestați și că el a adăugat din proprie inițiativă 8 500 în „categoria I” – împușcați³⁹. Pe atunci, viitorul Prim Secretar era în excelente relații cu șeful Marii Terori, Ejov, care fusese responsabilul său pe lângă Comitetul Central când era șef al celulei de la Academia Industrială, și cu care figura – desigur, în ultimul rând – pe un afiș mare din 1938 ce prezenta cele 11 personaje principale ale regimului, același Ejov pe care-l va acuza de toate crimele, 20 de ani mai târziu⁴⁰.

Această constanță în teroare i-a adus lui Hrușciiov strălucita lui promovare, în ianuarie 1938, în fruntea Partidului Comunist din Ucraina, un teritoriu mare cât Franța, asupra căruia avea întreaga putere. Și atunci, venirea lui a coincis cu accelerarea epurării: toți

conducătorii ucraineni – comuniști, guvernamentali și militari – au fost arestați și din 86 de membri ai Comitetului Central ucrainean, aleși în iunie 1938, doar 3 erau încă în posturi un an mai târziu. Această supunere absolută la ordinele lui Stalin a fost recompensată de trei deosebite gratificații materiale și simbolice – ceea ce a dezvoltat la Hrușcirov cultul propriei sale persoane –, marcate de primirea la Kremlin a Ordinului Drapelul Roșu în 1939. După propria lui mărturisire, atunci a fost copleșit de euforie.

Începând din septembrie 1939 și până în iunie 1941, stăpânul Ucrainei a fost însărcinat cu anexarea și sovietizarea unei părți a Poloniei de Est, ocupată de Armata Roșie, în urma pactelor germano-sovietice din 23 august și din 28 septembrie 1939. În acest rol, el nu s-a mulțumit doar să organizeze alegeri măsluite, destinate să aleagă adunări care să voteze în unanimitate atașamentul față de URSS⁴¹. A fost amestecat foarte de aproape în teroarea care s-a abătut asupra populației. Pe 5 martie 1940, Biroul Politic a dat ordin de „aplicare celei mai drastice măsuri: execuția” a 25 700 de prizonieri polonezi, în principal ofițeri, ceea ce a dus, între altele, la masacrul de la Katyń – ordin semnat de Molotov, Voroșilov și Mikoian. Or, câteva zile mai devreme, Hrușcirov co-semnase cu Beria un raport care s-a finalizat pe 2 martie cu o rezoluție a Biroului Politic, semnată de Stalin, care cerea deportarea locuitorilor de pe o fâșie cu o lungime de 800 de metri de-a lungul noii frontiere cu Reichul – incluzând 9 orașe – și mai ales „deportarea în Kazahstan, pe perioada de zece ani, a tuturor familiilor prizonierilor de război care se aflau în lagărele ofițerilor, agenților de poliție, paznicilor din închisoare, jandarmilor, agenților de poliție, foștilor proprietari de pământ, antreprenorilor, înalților funcționari, în total între 22 000 și 25 000 de familii”⁴², printre care 4 400 de ofițeri asasinați la Katyń.

În total, sub autoritatea viitorului Prim Secretar, această parte de est a Poloniei anexate la URSS a trebuit să suporte din septembrie 1939 până în iunie 1941 patru mari valuri de deportări ale „dușmanilor poporului” și ale familiilor lor, aproximativ 392 000 de persoane, din care 30 000 au murit în cursul transferării în deportare – prin împușcare peste 25 000 de persoane, precum și prin asasinarea pe loc de către NKVD de la 10 000 la 20 000 de prizonieri, în timpul atacului german din iunie 1941⁴³. Fără a mai intra în amănunte, înțelegem că simpaticul bonom primit ca challenger loial de către americani în septembrie 1959 și ca erou de către comuniștii francezi în timpul vizitei în Franța în primăvara anului 1960 era în realitate un aparatcic asasin de primă mărime.

Nu numai că nu face nici o aluzie în „Raportul secret” la activitățile lui criminale din Moscova, apoi din Ucraina, dar în memoriile lui, Hrușcirov e mândru de sovietizarea pe care a făcut-o în Polonia de Est: „Am organizat și am supravegheat sovietizarea Ucrainei occidentale: [...] Nu vreau să ascund, a fost o perioadă fericită pentru mine. [...] În epoca aceea, făceam încă arestări. Părerea noastră era că aceste arestări serveau la întărirea statului sovietic și la eliberarea drumului pentru construirea socialismului pe principiile marxist-leniniste”⁴⁴. Toată logica totalitară se află aici: ideologie – „principiile marxist-leniniste” destinând „dușmanii de clasă” la exterminare – proiectul utopic și absurd – „construirea socialismului” – și modalitatea – teroarea în masă, prezentată eufemistic prin termenul „arestări”.

Minciunile prin omisiune privindu-l personal pe Primul Secretar în „Raportul secret” nu se referă doar la rolul lui în timpul Terorii, ci și la responsabilitățile sale în dezastrele

militare. În timp ce dăruia sistematic imaginea „mareșalului” Stalin ca șef militar suprem în cursul celui de-al Doilea Război Mondial, Hrușciov îl ia martor pe mareșalul Bagramian, prezent printre delegați, și amintește că, pe frontul de sud-vest, unde era el comisar politic în 1942, i-a cerut lui Stalin „să oprească o operație al cărei obiectiv, în acel moment, ar fi putut avea urmări fatale pentru armată”⁴⁵, și că, la început, Stalin a refuzat. Or, el „omite” să precizeze că, exact în acele momente, pe 17 mai 1942, Stalin a început, împotriva opiniei Statului Major, o vastă ofensivă asupra orașului Harkov, care, contraatacat violent de către germani, a antrenat, de partea sovietică, un dezastru – 200 000 de prizonieri și 67 000 uciși – și, mai ales, a deschis drumul Wehrmachtului spre Stalingrad⁴⁶.

Cinismul și refuzul de a dezvălui adevărul de care dă dovadă Hrușciov în „Raportul secret” au fost confirmate câțiva ani mai târziu, printr-un exemplu extrem de simbolic. Pe 3 martie 1959, Șelepin, președintele KGB, a adresat Primului Secretar o notă prin care îi confirmă că arhivele care păstrează fișele personale ale celor 21 857 de polonezi împușcați la ordinul Biroului Politic pe 5 martie 1940 – 4 421 la Katyń, 3 820 în lagărul de la Starobielsk, 6 311 în lagărul de la Ostacov și 7 305 în închisorile din Ucraina și Belarusul occidental. În stilul caracteristic al acestei birocrății criminale, Șelepin scria :

Pentru organismele sovietice, aceste fișe individuale nu reprezintă nici un interes operațional, nici o valoare istorică. E dificil însă, deoarece ele pot prezenta un interes efectiv pentru prietenii noștri polonezi (comuniștii la putere). Dimpotrivă, o situație neprevăzută poate duce la descoperirea operației realizate, cu toate consecințele neplăcute pentru statul nostru. Cu atât mai mult cu cât, în ceea ce privește execuțiile din pădurea de la Katyń, există o versiune oficială, confirmată de o anchetă făcută de organismele puterii sovietice în 1944. [...] Conform concluziilor acestei comisii, toți polonezii lichidați sunt considerați eliminați de către ocupantul german. Datele anchetei, în epocă, au fost larg difuzate în presa sovietică și în cea străină. Concluziile comisiei sunt adânc înrădăcinate în opinia publică internațională. Pe baza acestui expozeu, rezultă că ar fi oportună distrugerea tuturor fișelor individuale ale persoanelor împușcate în 1940, în timpul operației susmenționate⁴⁷.

Hrușciov s-a grăbit să-și dea acordul.

Influența „Raportului secret”

Manevra politică angajată de către conducerea sovietică prin „Raportul secret” seamăna foarte mult cu manevra prototip făcută 160 de ani mai devreme: după căderea lui Robespierre, Convenția, complice serios al terorii în masă – în special, în Vendée –, a organizat, cu susținerea marelui terorist Fouché, procesul faimosului Carrier, organizatorul „înecurilor de la Nantes”⁴⁸; condamnarea acestui țap ispășitor și execuția lui au fost gândite pentru a spăla Convenția de orice responsabilitate. Or, în același fel în care acest proces a fost încununat de succes, permițând numeroșilor teroriști să facă o carieră politică sub Consulat și sub Imperiu, „Raportul secret” a permis întregii nomenclaturi sovietice să-și continue cariera.

În URSS, influența raportului a fost limitată, atât din cauza conținutului său propriu, cât și a foarte mari rezistențe a unei părți a aparatului comunist. Desigur, raportul a fost prezentat în organizațiile comuniste, dar nu a fost făcut public, ba chiar a fost negat. Până într-atât, încât în timpul celui de-al XXII-lea congres al PCUS, în 1961, când Primul Secretar l-a atacat, de data aceasta public și violent, pe Stalin și a dispus scoaterea rămășițelor lui din Mausoleul din Piața Roșie, „Raportul secret” nu a fost nici măcar amintit – ceea ce e adevărat, ar fi însemnat recunoașterea lui. Astfel, în 1956, nu a avut loc nici o recunoaștere oficială de către putere a propriilor crime în masă în fața întregii societăți. De altfel, portretele lui Stalin au continuat să troneze încă mulți ani și erau mulți cei care continuau să-l tămâieze – de exemplu, un tânăr komsomolist numit Mihail Gorbaciov⁴⁹. Și, la Tbilisi, în 1956, o manifestație de 60 000 de persoane în favoarea „marelui om” al Georgiei s-a transformat în răscoală și a fost reprimată în sânge de către armată⁵⁰.

Pe de altă parte, nici unul dintre principalii călăi din perioada stalinistă nu a fost anchetat după 1956. Astfel, Ivan Serov a fost președintele KGB din 1954 până în 1958 și responsabilul represiunii însângerate a Revoluției ungare, pentru care a fost decorat cu un Ordin Lenin, cu toate că a fost marele organizator al deportării balticilor și a polonezilor în 1940-1941 și a popoarelor caucaziene în 1944-1945. Or, în „Raportul secret”, Hrușciiov denunțase în mod special deportarea cecenilor, a ingușilor, a caracienilor, a cercasienilor, a cerchezilor, a calmucilor, a ingușilor și a balkarilor. Fără îndoială, faptul că Serov a fost șeful KGB în Ucraina în 1939-1941, când Hrușciiov era acolo șef al Partidului Comunist, a creat legături de... complicitate. El a murit în patul lui în 1990, la vârsta de 85 de ani, cu gradul de general și acoperit de onoruri.

În fine, dacă procesul de reabilitare a unui anumit număr de victime s-a accelerat, trecând de la 7 679 între 1954 și ianuarie 1956, la mai multe sute de mii, el privea prioritar înaltele cadre comuniste care contribuiseră ele însele, din plin, la teroarea împotriva societății în timpul războiului civil, apoi al industrializării accelerate și al colectivizării forțate; iar victimele „de rând” nu au primit nici o reparație, nici morală, nici materială.

Astfel, pe termen scurt și în ceea ce privește obiectivele explicite, „Raportul secret” a fost o manevră extrem de reușită. El a permis clasei conducătoare sovietice să se autoamnistieze de nenumăratele crime din perioada stalinistă, fără „a furniza muniții dușmanului” și fără „a-și spăla rufele murdare în fața ochilor lui”⁵¹ – cum o recomanda Hrușciiov la sfârșitul discursului său –, și să obțină garanția că va putea profita de acum fără teamă de privilegiile sale nomenclaturiste.

El a pus bazele amneziei colective și selective în sânul partidului și al societății, stabilind un nou cadru memorial și istoric care asigura relegitimarea puterii. Astfel, de exemplu, a fost strict interzis până la sfârșitul anilor '80 să se evoce marea foamete ucraineană din 1932-1933 sau să se revină asupra versiunii oficiale a masacrului de la Katyń.

Pe termen mai lung, despărțindu-l spectaculos pe Lenin de Stalin, „Raportul secret” a stabilit mitul „bunului comunism”, care a avut mare succes, atât în URSS, cât și în lumea necomunistă. Imaginea URSS a fost serios pătată de cei 25 de ani de putere absolută stalinistă. Fără îndoială, victoria militară și politică din 1945, a repus-o în

valoare, dar aceasta fusese într-o postură proastă prin nenumăratele dezvăluiri – începând cu *bestsellerul* mondial al lui Victor Kravcenko, *J'ai choisi la liberté* (*Am ales libertatea*), până la „procesele” conducătorilor comuniști ai „democrațiilor populare”, trecând prin „lovitura de la Praga” din 1968 și violenta polemică despre masacrul de la Katyń. „Raportul secret” a inaugurat o uriașă manevră de restaurare a imaginii comunismului și de relegitimare a puterii sovietice care a avut o primire favorabilă, cel puțin până la zdrobirea Primăverii de la Praga din 1968. În plus, al XX-lea congres a fost un moment decisiv în lupta lui Hrușciiov contra fracțiunii „dure” a conducerii sovietice și a ajuns, în vara anului 1957, la excluderea „grupului antipartid”, simbolizat de către Molotov și Kaganovici.

Totuși, în timp, „Raportul secret” a provocat o fractură decisivă în sânul sistemului comunist mondial. Fractură strategică prin conflictul chino-sovietic și „marea schismă” care a rupt la nivel internațional unitatea fundamentală a mișcării, instaurată de Lenin, de la crearea Internaționalei Comuniste în 1919.

Și mai grav, a fost o fractură în dinamica revoluționară însăși. De fapt, după fazele de preluare a puterii și de război civil, apoi a puterii lui Stalin, „Raportul secret” a inaugurat a treia mare perioadă a regimului sovietic, aceea a totalitarismului de mică intensitate care a dat un răgaz societății și a asigurat continuitatea regimului. Desigur, principiile totalitare fundamentale au fost respectate – cele trei monopoluri : al puterii, al ideologiei și al producerii/distribuirii bunurilor materiale, și voința de expansiune a sistemului. Instituțiile – Partid, KGB, Armata Roșie – și oamenii care le asigurau funcționarea au rămas pe loc. În același timp, trei trăsături care i-au dat în perioadele leninistă și stalinistă caracterul de înaltă intensitate revoluționară și totalitară au fost abandonate : rolul liderului carismatic – ce poate fi mai puțin carismatic decât terminând cu Brejnev sau cu succesorii lui, Cernenko și Andropov ? –, dimensiunea de religie politică însoțită de ideologia însăși, chiar dacă s-au menținut, până aproape la sfârșit, cenzura Glavlitului și ritualurile limbii de lemn și marile demonstrații –, și teroarea în masă – chiar dacă teama a rămas o constantă a psihologiei colective sovietice și a fost reactivată în mod regulat și aceasta din noiembrie 1956 în Ungaria.

Dezvăluind și denunțând fie și doar câteva crime ale lui Stalin, Hrușciiov a recunoscut că el, comunismul, nu ducea „în mod necesar” spre Bine. Și chiar dacă efectele lui nu s-au manifestat decât progresiv, a dat astfel o lovitură mortală caracterului sacru al credinței ideologice, al credinței în utopia care, în loc să asigure fericirea poporului, s-a dovedit a-i fi fatală. El a început procesul de încetinire în sânul dinamismului revoluționar, indispensabil pentru întoarcerea resorturilor care asigură funcționarea unei mișcări totalitare – chiar dacă acest resort s-a întors din nou în jurul anului 1968 în Europa, înainte de a fi definitiv stricat în 1991. Printre numeroasele simptome ale acestei fracturi a credinței, vom cita două dintre cele mai mari romane rusești, scrise în epoca lui Hrușciiov, care spun adevărul despre bolșevismul (în lupta) pentru cucerirea puterii – *Doctor Jivago* de Boris Pasternak – și la putere – *Viață și destin* de Vassili Grossman. Nu au putut fi publicate în URSS, dar au fost publicate în străinătate, ceea ce ar fi fost de neînchipuit pe vremea lui Stalin. În același timp, Aleksandr Soljenițin și Vladimir Bukovski nu au fost împușcați, ci expulzați și, în acest fel, au putut să se exprime în detaliu, clarificând într-un fel remarcabil funcționarea totalitară a sistemului.

În ciuda vicleniei și a prudenței sale, Hrușcirov mai avea încă multe de spus, într-atât este de adevărat că, un regim totalitar care a interzis orice exprimare a unei opinii publice libere, este incompatibil cu enunțarea publică a adevăratei sale naturi. Or, presărate peste tot în „Raportul secret”, Primul Secretar a lăsat numeroase mărturii despre această dimensiune totalitară. El a recunoscut că „s-a ajuns la proslăvirea unei persoane și la transformarea ei în supraom dotat cu calități supranaturale, egal cu un zeu – un astfel de om se presupune că știe tot, gândește pentru toată lumea, face totul și este infailibil”⁵² –, și la „acumularea în mâinile unei singure persoane a unei puteri uriașe și nelimitate”⁵³. S-a plâns că Stalin a pretins „o supunere absolută în fața opiniei lui”⁵⁴ și că, „având o putere nelimitată, s-a lăsat condus de arbitrar, a anihilat oamenii, moral și fizic. Situația creată era simplă : nu se mai putea manifesta propria voință”⁵⁵. Tot atâtea constatări ale rolului liderului carismatic și ale voinței sale de putere, tinzând spre dominația totală.

Hrușcirov a ridicat un colț al vălului ce acoperea resortul adânc al constituirii nomenclaturii. Astfel, el a denunțat, deși foarte eufemistic : „comportamentul arbitrar al unei persoane a încurajat și a permis arbitrarul la altele”⁵⁶, a facilitat nașterea „carieriştilor fără conștiință”⁵⁷ și a „numeroșilor lingușitori și specialiști ai falsului optimism și ai înșelătoriei”⁵⁸ și a prilejuit ascensiunea personajelor ca Beria, „acest scelerat care a urcat diferitele trepte ale puterii, trecând peste un număr incalculabil de cadavre”⁵⁹. Prin această descriere cu totul involuntară a propriului său itinerar, Primul Secretar a făcut dovada unui formidabil cinism, sau aceasta nu a fost decât o ultimă manifestare a schizofreniei aparatcicului totalitar ? Indiferent de ce a intenționat, descrierea sistemului a fost exactă.

Bineînțeles, adeziunea lui Hrușcirov – ca a întregii nomenclaturi sovietice – la principiile regimului a fost atât de strânsă, încât i-a generat o totală incapacitate de a înțelege că natura lui revoluționar-leninistă implica dimensiunea sa totalitară. În raportul lui, Primul Secretar nu numai că a amintit deosebitele merite ale lui Stalin în pregătirea și înfăptuirea Revoluției din Octombrie, apoi a războiului civil și în „lupta pentru construirea socialismului” – planul cincinal și colectivizarea forțată –, dar el a subliniat la Stalin o dimensiune „tragică” din punct de vedere comunist : „Acționând așa cum a făcut-o, Stalin era convins că acționează în interesul clasei muncitoare, în interesul poporului, pentru victoria socialismului și a comunismului. Nu putem spune că actele lui au fost acelea ale unui despot care-și pierduse capul. El a fost convins că aceasta era necesară în interesul partidului, al maselor muncitoare, pentru apărarea cuceririlor revoluției. În asta constă tragedia, tovarăși !”⁶⁰.

Se pare că popoarele Europei centrale și de răsărit, căzute sub autoritatea sovietică după 1945, nu au avut o viziune identică a „tragediei”. Se considerau ele însele adevăratele victime ale acestei tragedii și îi considerau pe șefii sovietici și comuniști responsabili, apreciind foarte puțin manevra lor de autoamnistie și de amnezie. Aceasta explică de ce, când a început să circule „Raportul secret” în „democrațiile populare”, din martie 1956, a suscitat reacții indignate și a contribuit la catalizarea revoltei.

La început, înainte de revoluția maghiară, revolta poloneză a fost cea mai reprezentativă. Ea a început involuntar cu șeful Partidului Comunist polonez : pe când era tratat la spitalul aparținând Kremlinului, în timpul celui de-al XX-lea congres al PCUS, lui

Bierut i s-a adus la cunoștință „Raportul secret” și a murit de o criză cardiacă, pe 12 martie. Cu ocazia funeraliilor sale, o serioasă delegație sovietică, în frunte cu Primul Secretar, a mers la Varșovia și a avut lungi discuții cu conducerea comunistă poloneză. Hrușciiov a reluat argumentul conform căruia „Stalin nu a fost un dușman”, ci „un om crud, care era convins că toată cruzimea lui, injustiția, abuzurile lui, tot ceea ce a făcut a fost în interesul partidului” și că în asta a constat „tragedia”. Conducerea poloneză s-a arătat puțin convinsă, Hrușciiov, excedat, a terminat prin a scăpa : „Nu știu, dracu’ știe cum se explică de ce au fost atâția morți”⁶¹. Uluiitor răspuns din partea unui materialist convins. Dar aceasta nu a fost prima dată când dracul și-a vârât coada : deja, în timpul discuției din Biroul Politic asupra „preraportului” lui Pospelov, Aristov declarase : „Au vrut să facă un Zeu, l-au făcut pe Dracu’”.

Hrușciiov era total incapabil să înțeleagă că acele crime ale lui Stalin, pe care el le denunța nu erau decât o extensie a sferei partidului asupra violenței sistematice și a terorii în masă aplicate de Lenin, societății ; aceasta nu a fost niciodată altceva decât aplicarea principiului războiului civil, chiar în sânul partidului : respingerea principiilor morale elementare, pe care partidul o aplicase societății, în cadrul luptei sale pentru a pune mâna pe putere prin violență, și pentru a se menține acolo, prin toate mijloacele, se aplica acum partidului însuși. Pe care îl regăsim în faimoasa controversă din 1870, dintre Mihail Bakunin și Serghei Neceaeov : primul considera că revoluționarii trebuie să respecte anumite reguli de conduită între ei, în timp ce al doilea afirma contrariul, servirea „Cauzei” nu trebuie să întâmpine nici un obstacol⁶².

Într-o scrisoare din 20 octombrie 1870, adresată unui prieten, în timp ce scria romanul *Demonii*, Dostoievski, citându-i nominal pe cunoscutul Neceaeov și victima sa, Ivanov, scria : „Îmi pare că până într-atât m-au izbit aceste fapte, încât am imaginat exact tipul de om capabil să comită o crimă de acest gen”⁶³. Remarcă premonitoare : funcționarea unei mișcări sau a unui regim totalitar nu se poate baza pe indiferent ce tip de om, ci îi trebuie „un tip de om capabil să comită crime de acest gen”... Și Nikita Hrușciiov era acest tip de om. Faptul că, în ultimă instanță, a evocat Diavolul, pare a confirma acest lucru, dar îi redă, în același timp, un fel de omenie. Să știi că Diavolul există și că se află peste tot înseamnă că ți-ai regăsit omenia.

CAPITOLUL XXII

Memorialul Sighet : istoria și memoria crimelor comuniste în România

În 1999 am descoperit, la capătul României, Memorialul de la Sighet dedicat memoriei victimelor comunismului din România și istoriei acestei dictaturi. Nu am încetat de atunci să susțin, cu slabele mele mijloace, remarcabila muncă de acolo, pe care o face o echipă de democrați care constituie onoarea acestei țări, după cum am constatat de la începutul anului 2006¹. În acești ultimi ani, în special de când România a intrat în Uniunea Europeană, situația a evoluat semnificativ. În 2005, guvernul român a creat un Institut de investigare a crimelor comunismului din România², însărcinat atât să studieze arhivele sau mărturiile, probele istorice ale acestor crime, cât și să informeze Justiția, în scopul urmăririi penale a eventualilor vinovați. La scurt timp după aceea, președintele român Traian Băsescu a creat o Comisie formată din specialiști, pentru a redacta un raport oficial asupra crimelor comunismului din România³. Cu ocazia prezentării acestui Raport, în timpul unei ședințe extraordinare a Parlamentului, președintele a prezentat scuzele oficiale ale guvernului pentru crimele comise sub regimul comunist.

La 8 decembrie 2004, s-a întâmplat unul dintre acele mici miracole pe care, uneori, ni le rezervă televiziunea.

În timpul dezbaterii candidaților la alegerile prezidențiale, la al doilea tur de scrutin, Traian Băsescu, primar al Bucureștiului, care candida contra lui Adrian Năstase, premierul în funcție, a făcut senzație declarând în fața românilor uluiți :

Mă întreb dacă țara noastră nu e blestemată, văzându-se constrânsă să aleagă între doi foști comuniști. [...] În 15 ani, n-a existat un singur om politic care să nu fi fost mânjit de proastele obiceiuri ale comunismului, care, într-un fel sau altul, să nu fi fost atins de ele. Poate a venit momentul ca un altfel de candidat să se prezinte în fața românilor, nu noi doi. Marea problemă a amândurora nu este doar că amândoi am fost membri ai Partidului Comunist. [...] Drama este că nu mai avem dreptul să păstrăm aceeași mentalitate la 15 ani după dispariția comunismului din România.

Constatare teribilă, constatare exactă. Încă la alegerile prezidențiale din 2000, candidații celui de-al doilea tur de scrutin erau Vadim Tudor – poet, fost favorit al lui Ceaușescu,

reconvertit într-un ultra-naționalist antisemit – și Ion Iliescu, vechi „aparatic” – comunist, fost ministru al „Conducătorului” și principal regizor al „adevăratei-false” Revoluții din decembrie 1989 din România.

Amnezia și amnistia crimelor comuniste

După căderea Zidului Berlinului, Securitatea de tristă faimă – poliția politică – și conducătorii comuniști români s-au temut foarte mult că vor pierde puterea pe care o dețineau de 45 de ani. Au împărțit arme în stradă, pentru a crea haos și a convinge că este vorba despre o revoluție democratică, având ca rezultat peste 1 500 de victime. Simultan, ei au organizat îngrozitoarea înscenare de la Timișoara, dezvăluind camerelor televiziunii din toată lumea un carnagiu anunțat ca fața vizibilă a unui masacru de mai multe mii de persoane, ordonat de Ceaușescu. Tocmai bun pretext pentru asasinarea dictatorului și a soției sale și pentru arătarea lor ca singurii responsabili, țapii ispășitori ai tuturor ororilor unuia dintre cele mai rele regimuri totalitare din Europa.

La momentul hotărât, manipulatorii au ieșit din umbră și, sub numele de Frontul Salvării Naționale, au concentrat, fără violență, puterea, împingând în față un premier tânăr și fercheș, Petre Roman, fiul unui înalt nomenclaturist, strâns legat de serviciile sovietice dinainte de război.

Inutil de precizat că, în aceste condiții, victimele regimului comunist și democrații care sperau să iasă din coșmar nu au avut dreptul la cuvânt. Iar când au încercat să vorbească, Ion Iliescu a pus bandele de mineri – sau foști securiști, deghizați în mineri – să-i cotonogască și să-i ciomăgească, având cuvântul de ordine „moarte intelectualilor”. Aceste scene de linșaj oficial, petrecute în 14 și 15 iunie 1990 la București, românii le-au numit „mineriade”.

Petre Roman a afirmat că victimele comunismului – inclusiv deținuții – n-au depășit numărul de 10 000, în timp ce, în realitate, el ar fi trebuit înmulțită cu 50. În fine, plângerea depusă de senatorul Constantin Ticu Dumitrescu, președinte al AFDPR, împotriva a două sute de torționari cunoscuți aparținând Securității a fost clasată și, la puțin timp după, senatorul a fost victima unui grav accident de circulație provocat, operație caracteristică metodelor Securității.

În asemenea climat, era imposibil să faci orice proces regimului comunist și torționarilor săi; unii au fugit în străinătate, pentru a scăpa de orice eventuală condamnare, alții au murit liniștiți în paturile lor, în timp ce alții... s-au cocoțat în vârful puterii.

Și totuși! Mineriada a determinat câțiva intelectuali să reacționeze. La inițiativa poetei Ana Blandiana, au înființat o asociație, Academia Civică, care s-a hotărât să lupte pentru ca cetățenii români să-și cunoască adevărata istorie după o jumătate de secol de dictatură, izolare și cenzură. Academia Civică a făcut un Memorial al victimelor comunismului și al Rezistenței, în orașelul Sighet. Asociația (Fundația Academia Civică, FAC – n.t.) a publicat în 1998 ediția românească a *Cărții negre a comunismului*, al cărei tiraj s-a epuizat în câteva săptămâni și tot atunci m-a invitat în România.

Sighet

În 1999, merg pentru prima oară la Sighet. Datorită unui ghinion deosebit, pierd avionul, singurul pe care l-am pierdut vreodată ; apoi prind unul dintre rarele trenuri spre Sighet, un tren de noapte. Deși în plină amiază și pe un soare fierbinte, gara este de-a dreptul sordidă, cu o faună nedeterminată de fete foarte tinere, fardate tipător și îmbrăcate foarte sumar, cu mici bande de băieți, a căror metodă o descopăr foarte repede și care constă în a sări în vagoane cu câteva minute înaintea plecării, a fura călătorii și a o rupe la fugă.

Un drum de 450 de kilometri, 14 ore într-un vagon de dormit vechi, care te aduce în zori în țeșturile Maramureșului, provincie din nord-vestul României, înghesuită între Ungaria la vest, rutinea subcarpatică – extremitatea orientală a Cehoslovaciei, ocupată și anexată de Stalin în 1945 – la nord, și la est Bucovina, țara mănăstirilor, adesea fortificate din cauza neîncetărilor invaziei otomane, mănăstiri ai căror pereți exteriori sunt acoperiți de minunate fresce în stil bizantin.

Din trenul care merge cu viteză foarte mică pe o linie unică, descopăr un peisaj de coline foarte asemănător câmpiei aluvionare din Pirinei. Aici, natura este încă sălbatică ; aici venea Ceaușescu să vâneze urși, cu oaspeții lui de marcă. Felul de viață rural a rămas cel tradițional – acest colț uitat al Europei a rezistat bine la pătrunderea comunismului : nu se văd tractoare, doar caii sunt prezenți peste tot, pe câmp, pe șosele, pe ulițele satelor ; hambare originale și superbe cu fân, frumoase gospodării individuale. Aici oamenii au păstrat obiceiuri rustice : nunțile se fac cu muzică tradițională încă – vioară, flaut, tambur. Specialitatea casei a rămas tot o bucată mare de șorici de porc, ușor pârlită, răsucită ca o țigară și aruncată într-o oală cu sare zgrunțuroasă, totul stropit din belșug cu palincă, ținută de prune din partea locului.

Trenul nu merge mai departe. La Sighet e capătul ; Sighet, „capitala” Maramureșului, situat pe Tisa, un râu care izvorăște din Ucraina și se varsă în Dunăre, mai sus de Belgrad, după ce traversează România și Ungaria.

E o impresie de capăt al lumii, dar sunt primit cu flori de Ana Blandiana, de soțul ei Romulus Rusan și de către un grup vesel.

Sighetul era un orașel trist, lung, murdar, cu găuri mari în drumuri desfundate, unde singurele clădiri cât de cât în picioare sunt bisericile – catolică, ortodoxă, luterană – care datează din epoca în care Maramureșul aparținea imperiului austro-ungar. Suntem în orașul natal al lui Elie Wiesel, dar aici naștii au exterminat comunitatea evreiască, a cărei singură urmă este un vechi cimitir părăsit.

Hotelul din piața principală în care locuim seamănă cu un uriaș caravanserai destul de dărămat. La robinet curge un firicel de apă, doar câte un sfert de oră dimineața și seara. Trecători sărăcăcios îmbrăcați, țigănuși desculți care cerșesc, mașini puține pe străzi, dar sunt șarete cu două roți, cu cai frumos echipați – singurul „progres” din timpul comunismului a fost înlocuirea roților de fier cu cauciucuri vechi recuperate. Unicul semn încurajator de viață, numeroși țărani cu pălărie și țărânci voinice cu basmale multicolore și fuste scurte, dar umflate, care vând zilnic la piață.

În spatele acestui decor cam descurajant, descopăr dintr-odată ceva extraordinar, inimaginabil, în acest colț uitat de lume al Europei. La două sute de metri de hotel, a doua stradă pe dreapta, se ridică o clădire impunătoare, în perfectă stare : e închisoarea. Căci totul s-a sfârșit aici și totul aici începe, în această închisoare. Aici au distrus comuniștii România dinaintea anului 1940, aici își reia România cursul istoriei după 1989.

Memorialul

După 1945, Sighetul era situat pe frontiera sovietică și unul dintre punctele cele mai îndepărtate de București. Pentru acest dublu motiv, regimul comunist, începând din 1948, a închis aici și a exterminat principalele personalități românești ale opoziției. Aici a fost lăsat să moară, fără nici o îngrijire medicală, în 1951, Iuliu Maniu, marele lider al Partidului Național Țărănesc și fost prim-ministru, ca și un alt fost premier, Constantin Brătianu, șeful Partidului Național Liberal. Unul dintre principalii istorici români, Gheorghe Brătianu, care-și susținuse teza la Sorbona, coleg și prieten cu Marc Bloch, a avut aceeași soartă în 1953, la doar 54 de ani, ca și alți foști prim-miniștrii și nouă episcopi catolici și greco-catolici. În total, 140 de personalități asasinate, încetul cu încetul, aruncate în gropile comune, personalități ale căror rămășițe nici astăzi nu au putut fi identificate.

Această închisoare, dezafectată de mult timp, cea mai mare parte a „clienților” ei fiind pe lumea cealaltă, era aproape o ruină în 1993, când Ana Blandiana și prietenii ei de la Academia Civică au hotărât să facă acolo memorialul. Ar fi prea multe de povestit despre parcursul incredibil de luptă dusă pentru a obține de la municipalitate și de la stat cedarea clădirii, apoi recunoașterea acestui proiect de către Consiliul Europei și, în sfârșit, pentru strângerea fondurilor necesare refacerii construcției, atât de la instituții internaționale – în special Fundația Konrad Adenauer –, cât și de la numeroși români exilați în străinătate în timpul regimului comunist.

După ce a fost restaurată, închisoarea a fost transformată în muzeu. Ciudat, această clădire cu două etaje, închisoare-model de la sfârșitul Imperiului Austro-Ungar, structurată în jurul unui lung culoar cu ziduri străpunse de zeci de uși grele și cu cele două extremități luminate de o șarpantă înaltă de sticlă, seamănă cu naosul unei catedrale și invită la meditație. Peste 60 de celule sunt amenajate în tot atâtea spații de expoziție. Aici – o celulă consacrată închisorilor, dincolo – Gulagului Canal Dunăre-Marea Neagră, unde au pierit mii de condamnați săpând pe un șantier fără scop, mai departe – azilelor pshiatrice cu caracter politic, apoi – locurilor de execuție și gropilor comune.

Un loc de cinste este rezervat victimelor. O sală este consacrată lui Maniu. O alta, familiei Brătianu. O alta, celor de origine germană sau sârbă, veniți în România de secole și deportați în bloc în noaptea de Rusalii în 1951 – 43 899 de bărbați, femei și copii au fost părăsiți în mijlocul pustiei stepe insalubre a Bărăganului.

Nici călăii nu au fost uitați : cei din Partidul Comunist – care nu numărau mai mult de câteva sute de membri la preluarea puterii sub ocupația sovietică –, cei de la securitate – există reprodușă chiar o sală de interogatorii –, cei care au pus în aplicare teribila experiență a închisorii de la Pitești, unde, sub amenințarea morții, zeci de studenți

anticomuniști – sau doar catolici sau ortodocși – au fost constrânși să se tortureze unii pe alții, atât fizic, cât și psihic, până la distrugerea personalității lor, sau până la... moarte.

Și mai surprinzătoare sunt celulele care evocă rezistența populației la opresiunea comunistă. Rezistența armată din munți, ai cărei ultimi luptători au fost asasinați în 1962. Rezistența pasivă a țăranilor la colectivizare. Rezistența masivă a muncitorilor în grevă de la Brașov din 15 noiembrie 1987. Rezistența izolată a intelectualilor și a disidenților. Totul într-o formă muzeografică foarte profesională, gândit de o muzeografa (Dorana Coșoveanu – n.t.) a Muzeului (Național de Artă – n.t.) din București – fiica unui deținut politic (Ioan Coșoveanu – n.t.) – care, aproape singură, a apărut colecțiile Muzeului de dezastrul din timpul „adevăratei-false” Revoluții din 1989.

În curtea închisorii, un grup statuar simbolizează martirii. Pe o rampă, pe ai cărei pereți sunt scrise numele victimelor identificate până acum, se ajunge la un loc de reculegere.

Inaugurat oficial în 1997, Memorialul a fost declarat de interes național de către Parlament. Astăzi, vin vizitatori din toată România – turiști, grupuri școlare – care descoperă adevărata istorie a țării lor din ultima jumătate de veac, o istorie tragică, cu grijă ocultată de către puterea neocomunistă de după 1989.

Istorie și memorie

Academia Civică a făcut pe lângă Memorial și o foarte importantă muncă istorică și de memorie.

În fața puterii care bloca accesul la arhive și a Academiei Române care, în ciuda dispariției „președintelui de onoare” (Ceaușescu), manifestă aceeași supunere față de guvern, a început din 1992 o imensă activitate de istorie orală, înregistrând mii de ore de mărturii ale victimelor. Din 1995, a organizat mai multe colocvii internaționale despre istoria comunismului în România, a publicat cinci colecții – Analele Sighet. Documente, Istorie orală etc., care însumează deja peste 20 000 de pagini. Și, bineînțeles, ea alcătuiește treptat o importantă bibliotecă la dispoziția cercetătorilor.

Totuși, deoarece această activitate nu a zdruncinat decât foarte puțin inerția generală, Ana Blandiana și Romulus Rusan au hotărât să reia problema de la temelie – și anume, să implice tânăra generație.

În 1998, au creat o școală care adună la Memorial, în fiecare vară, timp de opt zile, o sută de tineri între 15 și 18 ani din întreaga Românie – ca și din Republica Moldova, provincie românească ocupată și anexată de Stalin în 1940 – selecționați pe baza unui concurs de același fel cu concursul nostru despre Rezistență.

De câțiva ani, Ana Blandiana m-a rugat să fiu „rectorul” acestei școli, titlu cam pompos pentru o sarcină care constă, înainte de toate, în a avea grijă să înceapă cursurile punctual, conferențiarilor să nu-și adoarmă tinerii auditori cu expuneri prea lungi sau prea academice, ca fiecare să poată întreba ce-i stă pe inimă, și ca – din când în când – să tragă niște concluzii de sinteză. Alternativ, intervin martori, actori, istorici și universitari români și străini.

Aici trăiești momente unice. Astfel, în 2002, invitatul de onoare, Vladimir Bukovski, a povestit timp de mai multe ore experiența lui de disident martirizat în „spitalele” psihiatrice sovietice, în fața unui auditor răvășit. Mai târziu, Vladimir Bukovski a fost încântat să vorbească rusește – ajutat de votcă –, jumătate de noapte, cu tinerii moldoveni, pe atunci revoltați împotriva guvernului lor, rămas tot comunist, care încerca să reimpună rusa obligatorie în școli și licee.

Exemplu de lecție de demnitate și rezistență.

Alt moment magic, în iulie 2005, când în „naosul” închisorii – Memorial, în fața elevilor adunați acolo, o violonistă (Mirana Țușianu – n.t.) a interpretat *Ciaconna* de Bach. Această tânără femeie, nepoata unui deținut politic (Ciucan Gheorghe – n.t.), exilată în Franța și care venea pentru prima oară la Sighet împreună cu propria-i fiică adolescentă, ne-a transmis o emoție puternică, făcându-ne să simțim tot tragismul locului.

Moment teribil și acela al mărturiei făcute de Ioana Raluca (Voicu Arnăuțoiu – n.t.) : tatăl ei (Toma Arnăuțoiu – n.t.), militar de carieră, conducea un grup anticomunist în munți ; hărțuit din 1949, a fost arestat în 1958, în urma unei trădări, judecat și executat. Arestată, mama ei a fost condamnată pe viață și a murit în închisoare. Fiica lor, Ioana, pe atunci foarte mică, a fost dată la un orfelinat și, abia după 1989, a descoperit adevărul ; iar dreptul de a purta numele tatălui – Toma Arnăuțoiu – l-a obținut în Justiție, abia în 1997.

Moment surpriză când, pe 14 iulie, o sută de elevi s-au ridicat în picioare pentru a cânta o veselă *Marseillaise* – învățată unde ?, când ?, cum ? În clipa aceea, am regretat că ambasadorul Franței nu a fost niciodată până la Sighet și că Franța rămâne atât de indiferentă la tragedia trăită de toate aceste țări din Europa centrală și răsăriteană, comunizate prin teroare.

De vreun an sau doi, situația la Sighet se îmbunătățește, se vede o oarecare prosperitate. Cât despre tinerii de la Școala de vară, ei nu mai sunt adolescenții puțin triști și săraci de la sfârșitul anilor '90. Toți au telefoane mobile, aparate de fotografiat numerice, vorbesc mai multe limbi străine, merg în străinătate.

Noua Românie intră în scenă, foarte hotărâtă să depășească situația în care se află, dar și să privească în față tragedia trăită de părinții și buncii ei.

Dar, ca reunificarea europeană să aibă sens, ar trebui ca europenii occidentali să ia act de această tragedie și să contribuie la greaua muncă a istoriei și a memoriei, singurul mod, pe termen lung, de reconstruire a identității societăților devastate de către înrobirea comunistă.

CAPITOLUL XXIII

Onoarea pierdută a stângii europene¹

La 25 ianuarie 2006, Adunarea parlamentară a Consiliului Europei a examinat o rezoluție și o recomandare referitoare la condamnarea „crimelor regimurilor comuniste totalitare”. Această ședință a fost precedată de o îndelungă activitate pregătitoare a unui grup de 28 de parlamentari – din care 16 veneau din țările care cunoscuseră regimuri comuniste și 12 din Europa occidentală – care, din 10 iulie 2003, semnase o moțiune în acest sens. La 14 decembrie 2004, se face la Paris o audiere specială a Consiliului Europei asupra aceleiași teme, care reunește patru experți – disidentul rus binecunoscut, Vladimir Bukovski, doi universitari – eston și polonez – și eu însumi, în calitate de coautor al *Cărții negre a comunismului* – ceea ce va prilejui o dezbatere serioasă cu deputații. În fine, raportorul, deputatul suedez Göran Lindblad, a fost în Bulgaria, pentru a se informa, apoi în în Estonia și Rusia, în iunie 2005. Raportul pe care l-a prezentat în decembrie 2005 este rodul unei munci serioase și mature. Dl Lindblad atrage atenția asupra faptului că „marele public este puțin conștient de crimele comise de regimurile comuniste” și propune Consiliului Europei o declarație oficială în favoarea condamnării acestor crime.

În proiectul Rezoluției, el subliniază (pct. 5) că aceștia „nu au fost condamnați de comunitatea internațională, cum s-a întâmplat în cazul oribilelor crime comise în numele național-socialismului”. El precizează că (pct. 3) aceste crime „au fost justificate în numele teoriei luptei de clasă și al principiului dictaturii proletariului”. Invită (pct. 13) „toate partidele comuniste sau postcomuniste ale statelor membre care nu au făcut încă acest lucru să reexamineze istoria comunismului și propriul lor trecut, să se distanțeze net de crimele comise de aceste regimuri și să le condamne fără nici o ambiguitate”. În fine, speră (pct. 14) că această rezoluție „va încuraja istoricii lumii întregi să-și continue cercetările pentru a stabili și a verifica obiectiv desfășurarea faptelor”.

Cum Consiliul nu dispunea de nici o putere legislativă și cu atât mai puțin judiciară sau executivă, această Rezoluție foarte moderată chema deci la o simplă condamnare morală. Și totuși, ea a dezlănțuit furia partidelor comuniste și postcomuniste europene. În timp ce șeful PC grec – unul dintre cei mai ortodocși –, afirma : „Consiliul Europei a declarat război clasei muncitoare[sic]”, PCF s-a distins din 12 ianuarie 2006, printr-un comunicat care arăta că, în spatele frumoaselor sale declarații, acest partid păstrează încă vechile-i reflexe.

El (PCF) a criticat mai întâi afirmația rezoluției conform căreia „crima în masă a fost, în țările de sub puterea comunistă, nu rodul circumstanțelor, ci rezultatul unei politici îndelung premeditate [...]”. Or, istoricii au demonstrat clar că, dacă în apariția fiecărui eveniment împrejurările au avut un rol, începând din 1917, dimensiunea criminală a mișcării comuniste a fost voința și ideologia unui om – Lenin –, a succesorilor și a emulilor lui, care au transformat această metodă conjuncturală, din 1918, în metodă de guvernare.

Comunicatul dă vina pe „stalinism [...], deviere teribilă a unui ideal comunist care nu poate fi despărțit de libertate, dreptate socială și drepturile imprescriptibile ale omului”. Or, în nici un text de-al lui Lenin, după ce-a ajuns la putere, nu se găsește nici cea mai mică referire la aceste valori, considerate de bolșevici burgheze. Din contră, găsim doar apeluri la război civil, la „dictatura proletariatului”, la exterminarea dușmanului de clasă, cu trecerea la fapte, pe loc. Marx însuși, în *Manifestul Partidului Comunist* din 1848, biciuie aceste „valori eterne” – libertate, dreptate – și-și încheie textul fără ocolișuri: „Comuniștii declară deschis că ei nu-și pot atinge obiectivele decât distrugând prin *violență* [sublinierea noastră] vechea ordine socială”. Există permanent o legătură strânsă între doctrina bolșevicilor – comunismul secolului XX și practica lor.

Comunicatul PCF se pierde apoi în pură dezinformare, afirmând că rezoluția „are în vedere stabilirea oficială a semnelor de egalitate între comunism și nazism”, „identificarea comunismului cu nazismul”; asigură chiar că „proiectul rezoluției participă la negarea excepționalității fenomenului nazist. El contribuie astfel la banalizarea genocidului evreilor”. Bineînțeles, nimic – absolut nimic – în Rezoluție nu corespunde acestor declarații calomnioase care arată că, din 1997, de la dezbaterile *Cărții negre a comunismului*, PCF continuă să refuze orice apropiere comparativă a regimurilor totalitare, totuși admisă și practică de cea mai mare parte a specialiștilor europeni ai mișcărilor comuniste, naziste și fasciste din secolul XX.

Să-i califici drept negaționiști pe cei care se consacră stabilirii realității crimelor comunismului – iată genul de amestec care amintește cele mai frumoase clipe ale stalinismului învingător. Genocidul evreilor din Europa nu a fost mai „excepțional” decât exterminarea prin foametea organizată a milioane de țărani ucraineni de către Stalin, în anii 1932-1933, sau decât asasinarea a aproape un sfert din populația cambodgiană de către khmerii roșii, din 1975 până în 1979. Să încerci să stabilești, cum o face PCF, un clasament al ororii și o concurență între victime, doar cu unicul scop de a-ți acoperi propria responsabilitate pur și simplu nu este demn de un partid democrat.

Și mai grav, PCF denunță Rezoluția ca pe „un proiect care omoară libertatea”, care vrea să pună comunismul, la stâlpul infamiei conștiinței democratice universale”, care, „anunță posibilitatea viitoarelor interdicții sau condamnări legale” – imagine! –, care „se pregătește deci [ah, acest «deci»!] să instituie de fapt un delict de opinie” – tot imaginar – și, în sfârșit, care „va face să planeze o gravă amenințare asupra vieții publice a continentului nostru”. Nimic mai puțin! Ajungem acum la faimoasa „dublă gândire” descrisă de Orwell: cu cât denunți mai mult crima, cu atât lezezi mai mult libertatea. QED! /*Quot errat demonstrandum!* / Ceea ce era de demonstrat!

E drept că astfel de „argumente” nu sunt deloc surprinzătoare într-o țară în care câteva imagini troțkiste sau maoiste se lăfăie pe platourile de televiziune sau unde se

vând absolut legal maieuri cu însemnul KGB – în litere chirilice, e mai exotic ! – în timp ce această organizație criminală ar fi trebuit condamnată internațional demult.

Ne întrebăm de ce PCF a reacționat cu atâta furie și de ce Marie-George Buffet – care înainte de a fi secretar național a partidului a fost profesor de istorie – a caționat un comunicat atât de absurd. De fapt, Rezoluția nu viza decât „regimurile comuniste” și chiar recunoștea, în punctul 4 : „cu toate crimele [acestor regimuri], anumite partide comuniste europene au lucrat la realizarea democrației”. Se pare că în inconștientul comuniștilor francezi, povara complicității morale și politice, cu totalitarismul sovietic, continuă să atârne greu.

Tot tapajul făcut de comuniști contra Rezoluției – chiar și o manifestație în fața sediului Consiliului Europei, în ziua discuțiilor – s-a regăsit în dezbateri : cei 15 deputați care au luat cuvântul pentru susținerea rezoluției au fost toți din Europa de Est sau din fosta URSS – cu excepția a doi francezi Schreiner și Legendre, care au vorbit foarte bine –, în timp ce opt deputați au fost contra, din care patru europeni din Occident.

DI Einarsson, reprezentant al Stângii unite (comuniste) a condamnat Rezoluția, considerând că, dacă „au existat masive violări ale drepturilor omului”, acestea au fost făcute „de regimuri sau de partide care se pretindeau comuniste” sau care s-au „autoproclamat comuniste”. El ignoră, fără îndoială, că Lenin personal a fost acela care, în martie 1918, a schimbat numele partidului său social-democrat în partid comunist.

Cât despre reprezentantul grupului socialist, el a cerut ca textul să fie retrimis comisiei, pretextând : „condamnând o ideologie, condamni idealistii care s-au bătut pentru libertățile ei”. Întrebare : Ejov, care a organizat în timpul lui Stalin Marea Teroare și a trimis la moarte 700 000 de persoane în anii 1937-1938, era un idealist îndrăgostit de libertate ? Pentru a nu întrista câteva mii de democrați rătăciți în comunism, trebuie uitate milioanele de victime ?

Dar opozantul cel mai feroce a fost deputatul rus Ziuganov, care a vorbit în numele a 73 de partide comuniste „care reprezintă pe muncitorii care nu au posibilitatea să-și spună părerea” – fără îndoială, se gândea la muncitorii nord-coreeni, chinezi, vietnamezi, cubanezi... Or, Ziuganov nu este altcineva decât șeful Partidului Comunist din Rusia, succesor în linie directă al lui Lenin, Stalin, Brejnev și Andropov ! Se poate imagina că 17 ani după terminarea celui de-al Doilea Război Mondial, conducătorul unui partid neonazist ar fi putut, în fața Consiliului Europei, anatemiza o rezoluție care condamnă crimele nazismului ?

Cea mai mare parte a deputaților est-europeni au fost scandalizați, bineînțeles, de aceste luări de poziție. Și chiar doamna Saks, o socialistă estonă, a refuzat să voteze cu grupul ei : ea a amintit că „numeroși parlamentari au fost martori direcți ai faptelor care sunt denunțate” și a recunoscut că „istoria impune cercetarea adevărului, chiar dacă unora le este greu să admită acest lucru din cauza implicării personale”.

După o astfel de dezbatere, rezultatul votului n-a fost deloc surprinzător : 99 pentru, 42 contra și 12 abțineri. Că o treime din deputați s-au pronunțat împotriva unei simple condamnări a crimelor regimurilor comuniste, iată ceva ce spune mult despre persistența influenței acestei ideologii totalitare și a rețelelor care o susțin.

Rezultatul acestui vot lasă să prezici soarta Recomandării care a fost prezentată în aceeași ședință. Aceasta propunea Consiliului de miniștri ai Consiliului Europei să ia un

anumit număr de decizii, în special să organizeze o dezbatere internațională despre aceste crime, să facă un comitet de experți independenți, însărcinat să adune și să analizeze informațiile și legislația referitoare la violarea drepturilor omului în aceste regimuri, să lanseze o campanie publică de sensibilizare în legătură cu crimele comise și să organizeze o conferință internațională pe această temă. Pe lângă asta, țărilor care au fost sub comunism, li se recomandă să faciliteze deschiderea arhivelor, sensibilizarea la crimele comise de către aceste puteri – și prin „revizuirea manualelor școlare” –, să inaugureze o zi și monumente comemorative în onoarea victimelor și să deschidă muzee consacrate acestei teme.

Pentru a fi adoptată, o astfel de Recomandare trebuia să întrunească două treimi din voturi. Nu au fost decât 85, contra 50 și 11 „curajoase” abțineri. În această problemă, socialiștii i-au susținut clar pe comuniști și pe „postcomuniști”, pentru a obține acest rezultat care dezonorează nu doar stânga europeană, ci și întreaga Europă. Este extrem de îngrijorător pentru democrația europeană, care, la 17 ani de la căderea Zidului Berlinului, e tot acolo, dovadă, dacă mai era nevoie de una, a utilității pedagogice a demersului dlui Lindblat și al colegilor săi.

Este cu atât mai scandalos că, în același moment, comisarul european pentru drepturile omului, Alvaro Gil-Robles, după ce a declarat, pe 16 februarie 2006, pe Europa 1, că „europenii trebuie să fie foarte exigenți cu respectul valorilor democratice”, a denunțat lagărul de internare de la Guantanamo, comparându-l... cu Gulagul! Parc-ai visa : Guantanamo, 500 de prizonieri, arestați în Afghanistan, în timp ce ei se antrenau pentru guerilla în lagărele al-Quaida, hrăniți, îngrijiți, exceptați de la munca forțată, un singur deces după trei ani de internare ; Gulagul sovietic : 15 milioane de deținuți, în cea mai mare parte civili – femei, copii –, hrăniți, îngrijiți, cazați și constrânși la muncă forțată în condiții care duceau adesea la moarte, sute de mii de victime – fără a număra nenumăratele gulaguri comuniste din China, din Vietnam, din Coreea de Nord etc. Desigur, putem condamna absența unui statut legal al lagărului Guantanamo, dar rămâi uluit că dl Gil-Robles, în calitate de specialist al violării drepturilor omului, ajunge la o astfel de confuzie intelectuală.

Votul scandalos al Consiliului Europei nu pare să fi pus probleme clasei noastre intelecto-mediatică pariziene, mult mai lacomă de zecile de pagini despre responsabilitățile franceze în traficul de sclavi de acum două secole – „uitând” în treacăt că unul dintre efectele pozitive majore ale colonizării franceze în Africa a fost încetarea practicării sclaviei în aceste regiuni – decât de tragedia trăită de frații noștri europeni din Est și din Rusia timp de decenii.

Și dezbateră nu a întârziat să iasă din Consiliul Europei pentru a intra în lumea istoricilor. După ce au salutat votul și moderația Rezoluției adoptate și au chemat în treacăt la ordine (morală) comuniștii francezi, Nicolas Werth și Jean-Louis Margolin, au criticat raportul dlui Lindblat, scriind în *Le Monde* din 3 februarie 2006 : „Arhivele țărilor fost-comuniste sunt prezentate ca abia deschise, ceea ce va face să rădă pe orice istoric al comunismelor din Europa și din Rusia (statisticile gulagului și ale execuțiilor staliniste au fost stabilite cu un înalt grad de precizie și publicate)”. Or, o asemenea remarcă nu-l face să rădă deloc pe istoricul comunismului care sunt. De fapt, cum să îndrăznești o astfel de afirmație, când se ignoră că marea foamete organizată de Stalin în

Ucraina în anii 1932-1933 a făcut 3, 4 sau 5 milioane de morți și că soldații sovietici executați sumar, pe front, de către poliția politică între anii 1941 și 1945 au fost 50 000, 100 000 sau 120 000? Acești „experți” pot oare, să ne precizeze câți din cei 520 000 de ceceni deportați în cinci zile din februarie 1944 – în principal, femei, copii și bătrâni – în timpul celei mai mari operații de deportare din istoria mondială au murit pe drum și în locurile unde au fost exilați? Și câte victime a făcut războiul civil declanșat de Lenin între 1918 și 1922? Nu, bineînțeles. Oricine știe că arhivele KGB și ale Armatei Roșii rămân bine închise – s-au găsit zecile de volume ale dosarului lui Soljenițin? –, în timp ce arhivele chineze, vietnameze, cubaneze, nord-coreene sunt complet închise.

Cât despre arhivele regimurilor comuniste din Europa de Est, situația lor este diferită. Relativ deschise acolo unde ieșirea din comunism s-a făcut printr-o revoluție anticomunistă – în Germania, în Estonia, în Republica Cehă –, ele sunt mult mai închise în țări ca Bulgaria, România, Albania, Moldova – fără a mai vorbi de fosta Iugoslavie –, unde rețelele comuniste s-au menținut bine la putere. Voi aminti aici câteva exemple recente ale presiunilor exercitate asupra istoricilor pentru a-i împiedica să accedă la o documentație bogată în secrete îndelung ascunse.

Astfel, istoricul român Marius Oprea, specialist în problemele Securității – sinistra poliție politică a lui Ceaușescu –, a avut cele mai mari dificultăți să ajungă la arhive și a suportat presiuni foarte mari și amenințări din cauza scrierilor sale. De curând, a fost numit, din fericire, de către primul-ministru al țării sale (C. Popescu-Tăriceanu), în fruntea unui nou institut însărcinat să cerceteze probele contra oamenilor regimului comunist, vinovați de crime și care nu au fost încă tulburați².

Directorul general al arhivelor statului albanez, Shaban Sinani, care a publicat în 2005 o lucrare conținând documente de arhivă despre represiunea regimului lui Enver Hoxha contra faimosului disident Ismail Kadare, a fost pur și simplu „virat” din postul³ lui.

Jurnalistul polonez Brōnistaw Wildstein, care a semnalat în 2004 că existau în arhive listele nominale cu dosarele – fără măcar să indice conținutul acestor dosare – a fost și el „virat” de la ziarul său.

Este deci iresponsabil ca istoricii francezi să lase opinia publică să creadă în accesibilitatea totală la arhivele comunismului în fostele „democrații populare” și în fosta URSS – fără a mai vorbi de țările în care comunismul este încă la putere – și că se dispune de-acum de cifrele exacte ale bilanțului crimelor comuniste. O muncă de mai multe decenii este încă indispensabilă, înainte de a avea un tablou complet și fiabil în fața ochilor.

Se înțelege că votarea Rezoluției Consiliului Europei nu este decât un prim pas pe lungul și durerosul drum care va duce la o conștientizare generală a tragediei care a fost comunismul la putere, în special pe continentul european. Este necesar ca negaționismul – care instrumentează o hiperamnezie a crimelor nazismului și o amnezie a crimelor comuniste – întreținut de către diverse rețele comuniste – să fie spulberat cât mai urgent și stânga necomunistă să-și revină din orbirea, din indulgența, cu care privește încă la „partenerii” comuniști. Trebuie, fie și numai pentru memoria nenumăratelor victime anonime care au dispărut în beciuri și în gulaguri. Trebuie, dacă nu vrem ca reunificarea europeană să se transforme în fractura memoriei europene și să ofere fructe amare.

CAPITOLUL XXIV

Ați spus „negaționism” ? ¹

Fiecare știe că, printre nenumăratele glumițe despre „excepția franceză”, stă la loc de cinste un negaționism de extremă dreaptă, care pretinde că în camerele de gazare nu au fost exterminați decât păduchi. Dar iată, pentru a nu rămâne mai prejos, partea opusă adoptă, la rândul ei, aceeași poziție.

În primăvara trecută (2009 – n.t.), Annie Lacroix-Riz, profesor de Istorie Contemporană la Universitatea Paris VII, a lansat un site pe internet pentru a-și mobiliza colegii împotriva minciunii incalificabile care circulă prin lume de 70 de ani : nu, doamnelor și domnilor, nu a fost foamete în Ucraina anilor 1932-1933 ; și, cu atât mai puțin o foamete care ar fi făcut mai multe milioane de morți, și, mai ales, o foamete organizată de către însăși puterea sovietică. Dovadă : zecile de telegrame de la Quai d’Orsay din anii ’30 care confirmă inexistența foametei. Cel mult, oarecare lipsuri.

E cel puțin uluitor că, la 15 ani după prăbușirea URSS și deschiderea unei importante părți a arhivelor sovietice, „experta” Lacroix-Riz continuă să confunde o lipsă – „precaritate alimentară, insuficiență de mijloace de trai” (Robert) – cu o foamete – lipsa de alimente care provoacă populației suferință fizică, până la moartea prin înfometare. Dar oare această confuzie este involuntară ? Totuși, chiar Voltaire subliniasă că o precaritate alimentară poate degenera în foamete...

Dna Lacroix-Riz nu numai că ignoră mărturiile de bază, aceea a lui Miron Dolot (Ramsay, 1986), sau cartea-memorial elaborată din 1987 de doi jurnaliști ucraineni, Lidia Kovalenko și Volodimir Maniak, care au ridicat un colț al vălului ce acoperea acest subiect absolut tabu, pentru prima oară în URSS, culegând peste 6 000 de mărturii ale supraviețuitorilor, din care au selecționat 450 (1933, *l’année noire. Témoignages sur la famine en Ukraine*, Albine Michel, 2000/1933, *anul negru. Mărturii despre foametea din Ucraina*), dar ea nu ține deloc seamă de regulile elementare ale muncii istoricului. Nici o clipă nu se întreabă despre condițiile apariției acestor faimoase și sacrosancte telegrame de la Quai d’Orsay. „Profesoara” Lacroix-Riz a citit vreodată capitolul de nepovestit, consacrat de Sophie Cœure călătoriei lui Edouard Herriot în URSS din vara anului 1933 și din care acest mentor al diplomației franceze a scos în 1934 o carte, *Orient*, în care se jura pe toți sfinții (deja) că nu a existat foamete în Ucraina, cum îi spusese... Kalinin, președintele Sovietului suprem ! Or, arhivele sovietice demonstrează că această călătorie a fost „fabricată” în întregime – („a la Potemkin”) în stil sovietic, de

către NKVD, poliția politică a lui Stalin (*La grande lueur à l'Est*, Le Seuil, 1999/*Marea lumină de la răsărit*).

În plus, ea ignoră de asemenea numeroasele lucrări scrise pe baza arhivelor sovietice, sintetizate atât de Nicolas Werth în *Cartea neagră a comunismului* (cap. VIII, „Marea foamete”, Robert Laffont, 1997), cât și de Françoise Thom (*Quand tombe la nuit/Când cade noaptea*, cap. XII „La «dékoulakisation» et la famine/«Dechiaburizarea» și foametea”, L'Age d'homme, 2000). Nu cunoaște nici nenumăratele lucrări în limba engleză, începând cu clasicul Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow (Recolta durerii)* (Robert Laffont, 1995).

Apropo, dna Lacroix-Riz este la curent că faimosul ziarist american Walter Duranty, care a primit prestigiosul Premiu Pulitzer, anume pentru reportajele lui „remarcabil documentate” despre URSS în 1933, menite să demonstreze că nu e foamete, este obiectul unei dure campanii în SUA, care cere retragerea acestui premiu *postmortem* : arhivele sovietice dezvăluie că a fost bine plătit pentru a scrie aceste contra-adevăruri notorii.

Alain Besançon, în remarcabila lui lucrare despre *Malheur du siècle XXe (Răul secolului XX)*, se întreba despre motivele care, în Franța, au dus la dominarea unei hipermnezii a crimelor nazismului și la aceea a unei amnezii a crimelor comunismului. Ar fi aici un început de răspuns : pentru motive care par – evident – politice și ideologice, anumiți dascăli care formează tânăra generație practică o eufemizare și o negare, care vizează negaționismul.

CAPITOLUL XXV

Manipularea istoriei : continuitatea unei practici sovietice

Președintele – prim ministru rus Vladimir Putin se interesează foarte îndeaproape, de mult timp, despre felul în care se elaborează istoria URSS, atitudine despre care am amintit, în articolul de mai jos, în septembrie 2008¹, subliniind cât de mult aceasta se înscrie într-o anumită continuitate sovietică a controlului istoriei de către putere. Acest demers a fost reluat de președintele Dmitrii Medvedev care, la 19 mai 2009, a semnat un decret prin care ia naștere o „Comisie pe lângă președinție pentru împiedicarea încercărilor de falsificare a istoriei, care ar putea atinge interesele Rusiei”. Comisia, condusă de șeful de cabinet al președintelui, Serghei Narișkin, va fi alcătuită din responsabilii Ministerului Apărării și ai serviciilor de securitate, din deputați ai Dumei, din consilieri ai președinției și din... câțiva istorici. Conform unui proiect de lege depus de un grup de deputați la Dumă, rușii și străinii acuzați de către Comisie de a fi reproșat Armatei Roșii atrocități sau ocuparea ilegală de teritorii, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, vor fi pasibili de o pedeapsă de 3 ani de închisoare. Dacă această imputare se face de către un funcționar sau e difuzată în media, pedeapsa este de 5 ani². Toate acestea reamintesc tristul și celebrul articol 190.1, adăugat de către conducerea sovietică în Codul penal pe 15 septembrie 1966 și care condamnă la închisoare „difuzarea de informații notoriu false denigrând statul sovietic și ordinea socială”.

Dacă această comisie și acest proiect de lege nu sunt abrogate, în curând istoricii ruși sau istoricii străini care lucrează la arhivele fostei URSS nu vor mai putea vorbi obiectiv despre invazia Armatei Roșii și a sovietizării prin NKVD a Poloniei în septembrie 1939, apoi, din nou, în 1944-1945, nici de cea a Statelor Baltice, nici a Basarabiei și a Bucovinei de Nord din iunie 1940 și apoi, din 1944. Evocarea masacrului ofițerilor polonezi la Katyń va fi – din nou – o crimă! E clar că guvernul rus caută să blocheze prin toate mijloacele cercetarea istoriei și a memoriei, care, doar ea, ar permite popoarelor Federației Ruse să iasă din tragedia comunistă.

Când a fost expulzat din URSS în 1974, Aleksandr Soljenițin a lansat un apel rămas celebru și care l-a condus permanent în acțiunea lui de disident: „Să nu trăim în minciună!”. Îl comenta astfel: „În asta constă exact, neglijată de noi, dar simplă și accesibilă, cheia eliberării noastre: refuzul de a participa personal la minciună!”

Este adevărat că minciuna era un tropism al puterii țariste, simbolizată prin prea cunoscutele „sate Potemkin” – butaforie a înscenării vieții țărănimii, care trăia chipurile fericită, în sate bucolice – un decor mincinos, construit în drumul pe unde trecea Ecaterina cea Mare. Dar minciuna este mai ales o caracteristică fundamentală a regimurilor totalitare, care interpretează istoria prin filtrul puternic al ideologiei lor – că e de clasă sau de rasă – și care, mai ales după ce a pus mâna pe putere, își arogă monopolul exprimării publice a gândirii.

Prin monopolul presei, al învățământului și al media audio-vizuale și grație puternicelor aparate de cenzură bazate pe teroare, ele pot să impună pe îndelete relatarea lor istorică, oricât de fantezistă ar fi, raportată la adevărul istoric.

Această idee a fost aplicată sistematic și cu ferocitate de către Stalin, care, nemulțumit să înlăture doar fețele dușmanilor săi politici de pe fotografiile oficiale și să le retragă scrierile din biblioteci, a mers până acolo, încât a recreat el însuși istoria revoluției ruse. De fapt, în aprilie 1937, în apogeul Marii Terori care a dus la asasinarea de către NKVD, a peste 700 000 de persoane în 14 luni, Stalin a fost preocupat de întrunirea unei comisii restrânse, însărcinate cu elaborarea unei istorii oficiale a Partidului Comunist (bolșevic) al Uniunii Sovietice (PCBUS). Dictatorul a stabilit el însuși planul acestei lucrări, cele 12 teme ale lucrării, a redactat capitolul consacrat materialismului dialectic și istoric și a rescris paragrafe și pagini întregi ale acestei lucrări.

Scoasă în sute de mii de exemplare, această *Scurtă istorie a PCBUS*, în care Stalin rămâne singurul erou împreună cu Lenin, devine imediat, pentru toți sovieticii, o „biblie” istorică obligatorie. Tradusă în numeroase limbi, *Scurta istorie* a fost primită cu entuziasm de către comuniștii din lumea întreagă. Astfel, PCF a publicat-o în o sută de mii de exemplare, însoțindu-o de o campanie de propagandă întru preamărirea „genialului Stalin”, și a republicat-o în mai multe reprize, după 1945. PCF nu a așteptat, de altfel, exemplul *Scurtei istorii* pentru a-și stabili propria dogmă „istorică”, publicând în 1937 cunoscuta lucrare *Fils du peuple* (*Fiu al poporului*), autobiografie semnată de Maurice Thorez, scoasă în mai mult de 300 000 de exemplare, care rescria istoria Franței contemporane și a PCF, întru gloria deosebită a secretarului general.

Unul dintre semnele importante ale prăbușirii URSS a fost, din anii perestroikăi, între 1988 și 1991, o adevărată efervescență în domeniul unei informații veridice despre istoria regimului comunist, în special printr-o asociație, Memorial, care, puternică datorită sutelor de mii de membri din toată Uniunea, s-a consacrat cinstirii nenumăratelor victime ale regimului bolșevic. Această mișcare a fost însoțită de un început de deschidere a arhivelor sovietice, până atunci strict ferecate, și Mihail Gorbaciov, precum și Boris Elțin au recunoscut oficial caracterul mincinos al anumitor „adevăruri istorice”, clamate de către regim de decenii – ca de exemplu, atribuirea masacrului miilor de ofițeri polonezi de la Katyń, din 1940, naziștilor.

S-a crezut, pentru scurt timp, în 1992-1993, că procesul PCUS, activ inițiat de către disidentul sovietic Vladimir Bukovski, va permite să se ajungă la condamnarea oficială a crimelor sovietice, însoțită de deschiderea completă a arhivelor puterii sovietice. Or, nimic din toate acestea nu s-a petrecut. Foarte repede, oameni ieșiți din inima vechiului regim – KGB și Armata Roșie – au preluat puterea, foarte hotărâți să continue strategia de amnezie și de amnistie inaugurată de către Nikita Hrușciov, în timpul faimosului lui

„Raport secret” din februarie 1956, când Stalin a fost desemnat ca unic vinovat, și doar câteva crime contra comuniștilor au fost luate în considerare. Din 1994, au încercat să reducă accesul la arhive, în special la cele ale KGB și ale Armatei Roșii. Dar asta nu le-a ajuns și au decis, de puțină vreme, constrânși din afară, să impună o nouă versiune oficială a istoriei sovietice.

În fapt, pe 26 ianuarie 2006, s-a prezentat în fața adunării parlamentare a Consiliului Europei un proiect de „recomandare” privind memoria „crimelor regimurilor comuniste”, care propunea „facilitarea deschiderii arhivelor” și a „sensibilizării la memoria crimelor comuniste și prin revizuirea manualelor școlare”. Respinsă de către toți deputații comuniști sau neocomuniști – în special ai Partidului Comunist rus care nu a fost niciodată îngrijorat –, dar și de către socialiștii occidentali, această „recomandare” n-a putut obține două treimi din voturile necesare adoptării.

Ca reacție, Vladimir Putin a înțeles „recomandarea” în felul său. Încă din 7 mai 2005, a publicat în *Figaro* un uimitor articol intitulat „Lecțiile victoriei despre nazism”, în care reia toate șabloanele manualelor sovietice – căruia i-am răspuns împreună cu colegul meu Jean-Louis Panné, în *Figaro* din 30 mai 2005 sub titlul „Lecțiile de istorie ale «profesorului» Putin”.

În 2007, precum și pe durata întregii perioade sovietice, stăpânul de la Kremlin a considerat că istoria este un lucru prea serios pentru a fi lăsată pe seama istoricilor și a decis să revizuiască în propria-i manieră manualele școlare. La dispoziția lui a apărut o carte intitulată *O istorie a Rusiei moderne, 1945-2006: un manual pentru profesorii de istorie*. Ignorând deliberat anii 1917-1941, lucrarea se inspiră mult din vulgata sovietică și-l reabilitează în special pe Stalin, prezentându-l ca pe „unul dintre cei mai eficienți conducători ai URSS”, datorită căruia „urmare a epurărilor, o nouă pătură administrativă s-a format, adaptată obiectivelor modernizării țării”. În fine, acest manual de formare a profesorilor îi blamează pe dușmanii lui Putin – mai ales, pe fostul P-DG al societății Lukos, Mihail Kodorkovski, aruncat în închisoare, depusat de toate bunurile lui și condamnat la ani de lagăr de concentrare – și ridică în slăvi politica președintelui. Pe scurt, o arieță bine cunoscută.

În fața protestelor imediate ale numeroșilor profesori și ale asociației Memorial, Putin a primit, în iunie 2007, un grup de istorici pentru a le spune că, datorită presiunii din afară, manualele anilor '90 vroiau să le inculce rușilor „un sentiment de culpabilitate” în locul „sentimentului de mândrie”. Ca și cum ai putea fi mândru de a fi (din) țara unde un anumit Lenin a inventat totalitarismul și ai cărei șefi comuniști au trimis 15 milioane din proprii cetățeni în Gulag, au omorât prin foametea organizată în 1933-1934, pe puțin, 4 milioane de ucraineni, au organizat cea mai mare deportare din istoria mondială – în cinci zile, în februarie 1944, toată populația cecenă – 520 000 de persoane – și au colonizat, timp de 45 de ani, jumătate din Europa! Ați spus „căință”?

Cel mai uimitor este faptul că această ofensivă de rescriere a istoriei este astăzi reluată în Franța, prin apariția pe scena noastră a istoricei Natalia Narodcinskaia. Această fostă deputată a Dumei din grupul ultra-naționalist Rodina, care se autoprozintă ca „o figură emblematică a renașterii patriotice ruse”, a publicat de curând, *Que reste-t-il de notre victoire ? Russie-Occident : le malentendu* (Editions des Syrtes) (*Ce rămâne*

din victoria noastră ? Rusia-Occident : neînțelegerea), care pare ieși drept din oficinele KGB brejnevist. Acest incredibil talmeș-balmeș pseudoistoric atacă violent disidenții și chiar „inteligenția cosmopolită sovietică ce îl ura pe Stalin”(p. 46). Autorul ne spune cu prefăcută blândețe că această biată Rusie-URSS este persecutată de secole de către occidentalii cei răi care nu vor să recunoască „teritoriul istoric al Rusiei” – care, bineînțeles, corespunde Imperiului Țarist la apogeu: Polonia, Țările Baltice, Georgia și Cecenia !

Recentele evenimente din Georgia au permis conducătorilor ruși să-și manifeste noua lor „mândrie patriotică” ce se trage din imperialismul țarist, din expansionismul totalitar bolșevic și din practica stalinistă a manipulării istoriei. În timp ce tancurile rusești invadeau Georgia, președintele Medvedev s-a grăbit să-i acuze pe georgieni de „genocid”. Asta înseamnă că au uitat puțin cam repede patru fapte evidente. De fapt, iată deja două secole de când rușii încearcă, fără succes, să-i colonizeze pe georgieni, mândri de limba lor, de cultura lor și de independența lor. Medvedev „uită” că în 1921, Armata Roșie a invadat, ocupat și sovietizat o Georgie independentă, condusă de un guvern socialist menșevic. El „uită” de asemenea, că prima ispravă criminală a faimosului Lavrenti Beria, care a fost în timpul lui Stalin șeful terorii puse în aplicare de către KGB-ul viitorului locotenent-colonel V. Putin, a fost să zdrobească în mod sălbatic, în 1924, mișcarea pentru independență în Georgia lui natală. În sfârșit, dacă el evocă un genocid imaginar, Medvedev „uită” o curățire etnică reală : în 1992-1993, sub presiunea rusă, cei 300 000 de georgieni din Abhazia – regiune autonomă a Georgiei cu o populație, la momentul acela, de 500 000 de locuitori – au fost spoliați și alungați *manu militari*. Hotărât, nimic din toate acestea, decât o frumoasă amnezie cu geometrie variabilă pentru rescrierea istoriei pe placul lui, din punct de vedere politic. Și asupra acestui punct, continuitatea este evidentă între metodele sovietice și cele putinienne. Cu diferența că astăzi istoricii ruși independenți față de putere primesc provocarea și contestă deschis viziunea oficială, spre cea mai mare cinste a poporului rus.

MEMORIAL sau onoarea regăsită a istoricilor ruși

În 1987, la începutul perestroikăi, un grup de cetățeni sovietici a decis să se organizeze pentru a ridica un „memorial” în amintirea victimelor regimului comunist. Din iunie 1988, peste 50 000 de semnături au fost obținute pentru susținerea acestui proiect. În ciuda nenumăratelor piedici puse de către KGB și șefii din PCUS, care se nălinșteau din cauza expansiunii continue a militanților săi, Memorial a devenit în ianuarie 1989 o asociație de dimensiuni naționale, gestionată și condusă democratic. Primul lui președinte a fost bine cunoscutul disident, Andrei Saharov.

Obiectivele sale sunt lupta contra totalitarismului, apărarea drepturilor omului și a statului de drept, stabilirea adevărului despre crimele regimului sovietic, lupta pentru liberul acces la arhive și alte surse documentare, comemorarea amintirii victimelor și ajutor juridic pentru reabilitarea lor.

În 1990, militanții Memorialului au ridicat, în față la Liubianka – sediul de la Moscova al sinistrei poliții politice sovietice timp de 74 de ani –, un monument în cinstea victimelor : un bloc de granit pe care este gravat „Spre amintire, adus din lagărul special

de la Solovki". Insulele Solovki, lagăr deschis în 1920, au devenit din 1923, din timpul lui Lenin, primul complex concentraționar sovietic...

În timpul încercării de puci din vara anului 1991, militanții Memorialului au luptat pe toate fronturile democratice. Dar, după întoarcerea la putere a oamenilor KGB la sfârșitul președinției lui Elțin, Memorial a început să se lovească tot mai mult de dificultăți din partea autorităților, în special în legătură cu accesul la arhive și cu informarea veridică despre războiul din Cecenia.

Astăzi, condusă de către Arseni Roginski și Nikita Petrov, editoare a zeci de lucrări despre teroarea și represiunea din URSS, asociația Memorial rămâne unul dintre principalele stăvilare care opun rezistență politicii de amnezie și de amnistie pe care încearcă să o impună sindicii falimentului regimului comunist.

Note

Introducere

1. Stéphane Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, Larousse, Paris, 2007, 640 p. (trad. rom. *Dicționarul comunismului*, Polirom, Iași, 2008).

PARTEA ÎNȚĂI

Lenin și originile totalitarismului

CAPITOLUL I. Lenin și originile totalitarismului

1. Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit. Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe, 1900-1934*, L'Age d'homme, Lausanne, 2001, 416 p.
2. Lenin, „Réponse à Kievski”, în *Œuvres*, Éditions sociales, Éditions en langues étrangères, Paris, Moscova, 1959, vol. 23, p. 22.
3. Vezi Georges Nivat, „Les racines russes du totalitarisme”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 17-22.
4. Vezi Dominique Colas, „Lénine et la terreure de masse”, în *ibidem*, pp. 47-62.
5. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, pp. 286, 298.
6. Vezi Tzvetan Todorov, „Scientisme et totalitarisme”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 291-300.
7. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 298.
8. *Ibidem*, p. 322.
9. *Ibidem*, p. 325.
10. *Ibidem*, p. 320.
11. *Ibidem*, p. 273.
12. *Ibidem*, p. 292.
13. *Ibidem*, p. 316.
14. *Ibidem*, p. 319.
15. *Ibidem*, p. 318.
16. *Ibidem*, p. 325.
17. *Ibidem*, p. 339.
18. *Ibidem*, p. 25.

19. Citat în Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple”, în S. Courtois, N. Werth *et alii*, *Le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1997, p. 86.
20. Karl Kautsky, *Communisme et terrorisme*, Éditions Jacques Povolozki, Paris, 1920, p. 164.
21. Karl Kautsky, *La dictature du prolétariat*, UGE, „10/18”, Paris, 1972, p. 219.
22. Cf. George Mosse, *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*, Hachette, Paris, 1999.
23. Vezi François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont, Paris, 1995.
24. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 326.
25. *Ibidem*, p. 232.
26. *Ibidem*, pp. 234-235.
27. Lenin, „Les bolcheviks garderont-ils le pouvoir?”, în *Œuvres*, ed. cit., vol. 26, p. 101.
28. *Ibidem*.
29. Cf. Nicolas Werth, „Les bolcheviks et la restauration du «principe de l'Etat», 1917-1922”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 113-128.
30. Cf. Serge Adamets, „A l'origine de la diversité des mesures de la famine soviétique; la statistique des prix, des récoltes et de la consommation”, *Cahiers du Monde russe*, octombrie-decembrie 1997, pp. 559-586.
31. Lenin, „Les bolcheviques...”, art. cit., p. 104.
32. Citat de Lenin în „L'opportunisme et la faillite de L'Internationale”, ianuarie 1916, în *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 122.
33. K. Kautsky, *La Dictature du prolétariat*, ed. cit., pp. 176-177.
34. Cf. François Bafail, „Weber critique de Marx. Éléments d'une interprétation de la crise des systèmes bureaucratiques communistes”, *L'Année sociologique*, nr. 2, 1998, pp. 385-415.
35. Cf. *ibidem*, p. 391.

CAPITOLUL II. Război și totalitarism

1. Stéphane Courtois, „Guerre et totalitarisme”, *Histoire et Liberté*, nr. 36, toamna, 2008, pp. 41-50.
2. George Mosse, *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*, pref. de Stéphane Audoin-Rouzeau, Hachette Littérature, Paris, 1999, 294 p.
3. Vezi Michelle-Irène Brudny, „Le totalitarisme: histoire du terme et statut du concept”, *Communisme*, nr. 47-48, 1996, pp. 13-32; Bernard Bruneteau, *Les Totalitarismes*, Armand Colin, Paris, 1999, 240 p.; Enzo Traverso, *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, textes choisis et présentés, Seuil, Paris, 2001, 922 p.; Jean Chaunu, *Le Paradigme totalitaire. Christianisme et totalitarisme en France dans l'entre-deux-guerres*, François Xavier de Guibert, Paris, 2009, 309 p.
4. Emilio Gentile, „Parti, État et monarchie dans l'expérience totalitaire fasciste”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 245-246.
5. François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont/Calmann-Lévy, Paris, 1995, p. 34.
6. *Ibidem*, p. 51.
7. François Furet, Ernst Nolte, *Fascisme et communisme*, Hachette Littérature, Paris, 2000, p. 13.
8. F. Furet, *Le Passé d'une illusion*, ed. cit., p. 33.
9. Gilbert Merlio, „La pensée de l'histoire chez Ernst Nolte”, în Ernst Nolte, *Fascisme et totalitarisme*, Robert Laffont, col. „Bouquins”, Paris, 2008, p. 713.
10. Vezi Michael Confino, *Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaïev*, François Maspero, Paris, 1973, pp. 97-105.

11. René Cannac, *Netchaïev, du nihilisme au terrorisme*, Payot, „Bibliothèque historique”, Paris, 1961, p. 175.
12. Nikolai Cernișevski, *Que faire ? Les hommes nouveaux*, pref. de Yolène Dilas-Rocherieux, Éditions des Syrtes, Paris, 2000, 376 p.
13. Vezi capitolul III, „Lenin și inventarea totalitarismului”.
14. Vezi capitolul I, „Lenin și originile totalitarismului”.
15. Dominique Colas, „Lénine et la terreur de masse”, în S. Courtois, *Quand tombe la nuit*, ed. cit., pp. 47-62.
16. Vezi Simon Sebag Montefiore, *Le Jeune Staline*, Calmann-Lévy, Paris, 2008, 500 p.
17. Rosa Luxemburg, *La Révolution russe*, traducere de Gilbert Badia, Le Temps des cerises, Pantin, 2000, p. 39.
18. Vezi Rafael Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide ?*, prezentare de Jean-Louis Panné, Éditions du Rocher, Paris, 2008, 320 p.
19. Vezi Jean-Marie Argelès, „La terreur en Allemagne nazie, 1933-1939”, în S. Courtois (coord.), *Une si longue nuit. L'apogée des régimes totalitaires en Europe, 1935-1953*, Éditions du Rocher, Paris, 2003, pp. 191-204.
20. Despre acest concept, vezi capitolul XIX, „Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist”.

CAPITOLUL III. Lenin și inventarea totalitarismului

1. „Lénine et l'invention du totalitarisme”, în Stéphane Courtois (coord.), *Les logiques totalitaires en Europe*, Éditions du Rocher, col. „Démocratie ou totalitarisme”, Paris, 2006, 614 p., aici pp. 180-204.
2. Hannah Arendt, *Les Origines du totalitarisme*, Gallimard, col. „Quarto”, Paris, 2002, p. 628. [ed. rom. *Originile totalitarismului*, traducere de Ion Dur și Mircea Ivănescu, Editura Humanitas, București, 1994, 2006 – n.t.]
3. *Ibidem*.
4. Richard Pipes, *The Unknown Lenin*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1998, 216 p.
5. Vezi excelentele lucrări ale lui Dominique Colas : *Le Léninisme. Philosophie et sociologie politiques du léninisme*, PUF, Paris, 1982 ; *Lénine et le léninisme*, PUF, „Que sais-je ?”, Paris, 1987. Vezi și Annie Kriegel, *Le Système communiste mondial*, PUF, Paris, 1984.
6. Vezi Robert Service, *Lenin. A Biography*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 2000, 562 p.
7. Lenin, *Que faire ?*, Éditions sociales / Éditions du progrès, Paris/Moscova, 1969, p. 13.
8. Găsim textul catehismului revoluționarului și contextul relațiilor Neceaev-Bakunin în cartea lui Michael Confino *Violence dans la révolution*, Maspero, Paris, 1973, 212 p.
9. Nikolai Cernișevski, *Que faire ?*, ed. cit. Pentru contextul intelectual, vezi Alain Besançon, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Calmann-Lévy, „Agora”, Paris, 1977, 384 p.
10. Citat de Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple”, în Stéphane Courtois, Nicolas Werth et alii, *Le livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1997, p. 144.
11. Lenin, *Que faire ?*, ed. cit., p. 193
12. *Ibidem*, p. 244.
13. *Ibidem*, p. 11.
14. *Ibidem*, pp. 114-115.
15. *Ibidem*, p. 117.
16. *Ibidem*, p. 183.
17. Lev Troțki, *Rapport de la délégation sibérienne*, Spartacus, Paris, 1970, p. 61.

18. *Ibidem*, p. 82.
19. *Ibidem*, p. 73.
20. *Ibidem*, p. 72.
21. *Ibidem*, pp. 84-85.
22. *Ibidem*, p. 64.
23. *Ibidem*, p. 81.
24. Vezi Dominique Colas, „Lénine et la terreur de masse”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 47-62.
25. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 11, p. 178, citat de D. Colas, *Lénine et le léninisme*, ed. cit., p. 47.
26. Vezi capitolul I, „Lenin și originile totalitarismului”.
27. Vezi capitolul IV, „Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent”.
28. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 339.
29. *Ibidem*, p. 25.
30. H. Arendt, *Les origines...*, ed. cit., p. 618.
31. Lenin, *Œuvres*, „Les bolcheviks garderont-ils le pouvoir?”, *Œuvres*, ed. cit., vol. 6, p. 104.
32. Vezi capitolul II, „Război și totalitarism”.
33. Vezi capitolul V, „De la partidul revoluționarilor profesioniști la partidul-stat totalitar”.
34. Orlando Figes, *La Révolution russe, 1891-1924: la tragédie d'un peuple*, Denoël, Paris, 2007, p. 634.
35. *Ibidem*.
36. Maxim Gorki, *Pensées intempestives*, L'Age d'homme, Lausanne, 1975, p. 106.
37. Vezi capitolul VI, „Teroarea: modalitate obișnuită de guvernare”.
38. Vezi Nicolas Ross, *La Mort du dernier tsar*, L'Age d'homme, Lausanne, 2001, 314 p.
39. Lenin, „Comment organiser l'émulation?”, *Œuvres*, ed. cit., vol. 26, p. 429.
40. Vezi capitolul XIX, „Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist”.
41. Vezi capitolul XVIII, „De la Babeuf la Lemkin: genocid și modernitate”.
42. Vezi Pierre Pascal, *Journal*, L'Age d'homme, Lausanne, vol. III, 1982, pp. 45-48.
43. Vezi capitolul VII, „Lenin și distrugerea inteligenței ruse”.
44. Cf. N. Werth, „Un Etat contre son peuple”, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit., p. 83.
45. Vezi capitolul VIII, „Cum să-l înțelegem pe Stalin”.

CAPITOLUL IV. Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent

1. Publicat în *L'Histoire*, nr. 311, iulie-august 2006.
2. Karl Marx, *Le Manifeste du parti communiste*, Champ Libre, Paris, 1983, ediție bilingvă, p. 42.
3. Karl Marx, *La Guerre civile en France*.
4. Prima mișcare revoluționară rusă, populismul s-a dezvoltat între 1870 și 1880, având ca scop liberalizarea regimului țarist prin trezirea politică a maselor țărănești.
5. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 339.
6. *Ibidem*, vol. 26, p. 62.
7. Aceste 21 de condiții sunt republicate *in extenso* în Stéphane Courtois, Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, PUF, Paris, 1995, pp. 50-53.
8. Despre acești „kominterniști”, vezi mărturia lui Jan Valtin, *Sans patrie ni frontières*, Self, Paris, 1947; precum și Annie Kriegel și Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, Seuil, Paris, 1997, 448 p.
9. Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne, 1917-1945*, Les Syrtes, Paris, 2000, 666 p.

10. Cf. „La Chine”, *L'Histoire*, nr. 300 (special) ; precum și remarcabila biografie de Jung Chang și Jon Halliday, *Mao. L'histoire inconnue* (Gallimard, Paris, 2006, 836 p.), care demitizează definitiv legende propagandei maoiste.
11. Antonio Elorza, Marta Bizcarrondo, „La guerre d'Espagne et le pendule totalitaire”, în S. Courtois (coord.), *Une si longue nuit...*, ed. cit., pp. 113-136.
12. Vezi Claudio Pavone, *Une guerre civile. Essai historique sur l'éthique de la Résistance italienne*, Seuil, Paris, 2005, 990 p. Vezi și Victor Zaslavsky, *Lo stalinismo e la sinistra italiana*, Mondadori, Milan, 2004, capitolele I și II, despre aparatul militar al PCI în 1945 și proiectul insurecției din 1948.
13. Vezi Philippe Buton, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 19 novembre 1944”, *Communisme*, nr. 45-46, 1996, pp. 7-30.
14. Despre războiul civil în Polonia după 1944, vezi Rafal Wnuk, „L'ennemi numéro un : la résistance clandestine”, și Robert Spalek, „Contre les siens : la recherche de «l'ennemi intérieur» en Pologne, 1948-1956”, *Communisme*, nr. 93-94, 2008, pp. 5-26 și 27-50.
15. Vezi analiza novatoare a războiului civil din Grecia a lui Nikos Marantzidis, „La logique communiste dans la guerre civile grecque, 1943-1949”, în S. Courtois (coord.), *Les logiques totalitaires en Europe*, ed. cit., pp. 295-310.

CAPITOLUL V. De la partidul revoluționarilor profesioniști la partidul-stat totalitar

1. Acest articol a fost publicat în Stéphane Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, Paris, Larousse, 2007. [ed. rom. *Dicționarul comunismului*, traducere de Mihai Ungurean, Aliza Ardeleanu și Gabriela Ciubuc, Editura Polirom, Iași, 2008 – n.tr.]
2. Citat în Oleg Hlevniuk, *Le cercle du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30 : les jeux du pouvoir*, Seuil, col. „Archives du communisme”, Paris, 1996, pp. 52-53.
3. Citat în S. Courtois, M. Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, ed. cit., p. 52.
4. Vezi Annie Kriegel, *Les communistes français. Essai d'ethnographie politique*, Seuil, Paris, ed. completată, 1985, 400 p.

CAPITOLUL VI. Teroarea : o modalitate obișnuită de guvernare

1. Acest articol a fost publicat în Stéphane Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, ed. cit.
2. Despre istoria curentului comunist, vezi Yolène Dilas Rocherieux, „L'éternel communisme”, în S. Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, ed. cit., pp. 22-28 ; și *L'Utopie ou la mémoire du futur, de Thomas More à Lénine*, Robert Laffont, Paris, 2000, reed. Pocket, 2008.
3. Nicolas Werth, „Un Etat contre contre son peuple”, în S. Courtois, N. Werth et alii, *Le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1997, p. 84.
4. *Ibidem*.
5. Lenin, *Œuvres*, ed. cit.
6. Vezi capitolul VII, „Lenin și distrugerea inteligenței ruse”.
7. Despre „experimentalul Pitești”, vezi Virgil Ierunca, *Pitești, laboratoire concentrationnaire, 1949-1952*, prefață de François Furet, Michalon, Paris, 1996, 152 p. ; Irena Talaban, *Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques*, PUF, Paris, 1999, 304 p. ; Ruxandra Cesereanu, „Torture et horreur : le phénomène Pitești”, *Communisme*, nr. 91-92, 2007, pp. 85-98.

8. Filmul lui Florian Henckel von Donnersmark, *La Vie des autres*, redă bine acest climat de supraveghere constantă și delațiune.
9. Vezi Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarismes, 1939-1945”, în S. Courtois (coord.), *Une si longue nuit. L'apogée des régimes totalitaires en Europe, 1935-1953*, Éditions du Rocher, Paris, 2003, pp. 238-270.
10. Vezi Marc Lazar, „L'Estonie et le communisme”, în S. Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002, pp. 229-312.
11. Vezi Victor Zaslavsky, *Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge*, Éditions du Rocher, Paris, 2003, 166 p., republicat Perrin, 2007.
12. Vezi capitolul XIX, „Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist”.
13. Vezi capitolul XVIII, „De la Babeuf la Lemkin: genocid și modernitate”.
14. Vezi N. Werth, „Un Etat contre son peuple”, *Le livre noir du communisme*, ed. cit., pp. 112-117.
15. *Ibidem*, p. 74.

CAPITOLUL VII. Lenin și distrugerea inteligenței ruse

1. Lesley Chamberlain, *The Philosophy Steamer. Lenin and the Exile of the Intelligentsia*, Atlantic Books, Londra, 2006, 414 p. Punctul meu de vedere a apărut în revista *Sociétal*, nr. 55, trim. I, 2007.
2. Michel Heller, „Premier avertissement: un coup de fouet. L'histoire de l'expulsion des personnalités culturelles hors de l'Union soviétique en 1922”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1979, pp. 131-172.
3. În ciuda apelurilor adresate de Gorki lui Lenin, marele poet simbolist Aleksandr Blok a murit de foame la Petrograd în iunie 1921.
4. Poetul Nikolai Gumilev, primul soț al poetei Anna Ahmatova, a fost arestat și împușcat în august 1921.
5. Acest volum a fost publicat în franceză sub coordonarea lui Yves-Marie Cosson, *Le Changement de jalons*, L'Age d'homme, Lausanne, 2005, 248 p.
6. O excelentă prezentare a problemei, pe baza noilor informații din arhivele sovietice, găsim în Aleksandr Kvașonkin, „Histoire d'une manipulation: les bolcheviks et le mouvement émigré «Changement de jalons»”, *Communisme*, nr. 42-44, 1995, pp. 45-56.

PARTEA A DOUA

Stalin sau victoria totalitarismului

CAPITOLUL VIII. Cum să-l înțelegem pe Stalin

1. Acest text, revăzut și completat, a fost publicat în Emmanuel Le Roy Ladurie (coord.), *Personnages et caractères, XVe-XXe siècles*, PUF, Paris, 2004.
2. Simon Sebag Montefiore, *Le Jeune Staline*, Calmann-Lévy, Paris, 2008, 500 p.
3. Serghei Neceae, „Le catéchisme du révolutionnaire”, *op. cit.*, p. 105.
4. Henri Barbusse, *Staline*, Flammarion, Paris, 1935, 140 p.
5. Citat de Philippe Buton, „Le PCF à la Libération: démocratie ou démocratie populaire”, în S. Courtois (coord.), *Une si longue nuit. L'apogée des régimes totalitaires en Europe*, ed. cit.,

- p. 441. Despre obediența lui Thorez față de Stalin, vezi „1944-1947, les entretiens entre Maurice Thorez et Joseph Staline”, *Communisme*, nr. 45-46, 1996, pp. 7-76.
6. Paul Eluard, „Joseph Staline”, *Les Cahiers du communisme*, ianuarie 1950.
 7. Citat de Arkadi Vaksberg, *Staline et les Juifs. L'antisémitisme russe : une continuité du tsarisme au communisme*, Robert Laffont, Paris, 2003.
 8. Citat de Michel Winock, „Les Français pleurent le petit Père des peuples”, *L'Histoire*, februarie 2003.
 9. Boris Suvarin, *Staline. Aperçu historique du bolchevisme*, 1935, reed. Lebovici, 1985, 637 p.
 10. Robert Conquest, *Staline*, Éditions Odile Jacob, Paris, 1993 ; și *La Grande Terreur*, urmată de *Sanglantes moissons*, Robert Laffont, „Bouquins”, Paris, 1995.
 11. Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple”, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit. ; și „Sur la Grande Terreur”, *Le Débat*, noiembrie-decembrie 2002.
 12. 1933, l'année noire. *Témoignages sur la famine en Ukraine*, Albin Michel, Paris, 2000. Vezi și capitolul XIX, „Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist”.
 13. Avem de puțin timp o biografie excelentă a lui Ejov : Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ejov*, Hoover Institution Press, Stanford, 2002. Toate referirile care urmează despre Marea Teroare sunt extrase din această biografie.
 14. *Ibidem*, p. 108.
 15. Vezi Victor Zaslavsky, *Le massacre de Katyn...*, ed. cit. ; precum și remarcabilul film al lui Andrzej Wajda, *Katyn*, puțin prezentat în Franța în 2009.
 16. În legătură cu aceste cifre, vezi Alexandra Viatteau, *Staline assassine la Pologne 1939-1947*, Seuil, Paris, 1999 ; și Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarisme, 1939-1945”, în S. Courtois, *Une si longue nuit...*, ed. cit., p. 229-312.
 17. Vezi remarcabilul capitol al lui Marc Lazar, „L'Estonie et le communisme”, în Stéphane Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase ! ...*, ed. cit., pp. 229-312.
 18. *Le rapport secret de Khrouchchev sur Staline au XXe congrès du P.C. soviétique*, Champ Libre, Paris, 1970, pp. 43, 53, 62, 64 și 66.
 19. Lev Troțki, *Staline*, Grasset, Paris, 1948, p. XIII.
 20. Sheila Fitzpatrick, *Le Staline au quotidien. La Russie soviétique dans les années 30*, Flammarion, Paris, 2002, p. 289.
 21. Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre*, Plon, Paris, 1959.
 22. Despre întregul proces de preluare a controlului puterii de către Stalin și instaurarea puterii personale, vezi Oleg Hlevniuk, *Le Cercle du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30 : les jeux du pouvoir*, Seuil, Paris, 1996, 332 p.
 23. *Ibidem*, p. 53.
 24. Vezi capitolul XI, „Stalin și evreii”.

CAPITOLUL IX. O Anna Frank în țara lui Stalin

1. Prefață la Nina Lugovskaia, *Journal d'une écolière soviétique*, Robert Laffont, Paris, 2005, 312 p.
2. Varlam Șalamov, *Récits de la Kolyma*, Verdier, 2003.
3. Pentru mărturiile despre această foamete, vezi 1933, l'année noire, Albin Michel, Paris, 2000 ; pentru analiză, vezi Françoise Thom, „La «dékolakisation» et la famine, 1928-1933”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit. Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe*, L'Age d'homme, Lausanne, 2001.

CAPITOLUL X. Jurnalele intime sovietice : psihologia totalitară

1. Acest articol a apărut în revista *Sociétal*, nr. 61, trim. III, 2008.
2. Vezi capitolul IX, „O Anna Frank în țara lui Stalin”.
3. *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Harvard University Press, Cambridge Mass./Londra, 2006, 436 p.
4. Arthur Koestler, *Le Zéro et l'Infini*, Calmann-Lévy, Paris, 1945.
5. Annie Kriegel, *Les Grands Procès dans les systèmes communistes. La pédagogie infernale*, Gallimard, „Idées”, Paris, 1972, 190 p.
6. De notat că lucrarea lui Orlando Figes *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia* (Allen Lane, Londra, 2007, 740 p.), care se bazează mult pe jurnalele intime ale cetățenilor sovietici, a apărut în același timp cu volumul lui Hellbeck.
7. *Persécuté-persécuteur* este titlul primei culegeri de poezii a lui Louis Aragon devenit comunist, apărută în 1931 și în care se află și poemul „Front rouge”, care glorifică GPU.

CAPITOLUL XI. Stalin și evreii

1. Arkadi Vaksberg, *Staline et les Juifs. L'antisémitisme russe : une continuité du tsarisme au communisme*, Robert Laffont, Paris, 2003, 310 p., Prefață de S. Courtois.
2. Aleksandr Soljenițin, *Deux siècles ensemble*, în special vol. II, 1917-1972, *Juifs et Russes pendant la période soviétique*, Fayard, Paris, 2003, 608 p.
3. Vezi Ilya Altman și Claudio Ingerflom, „Le Kremlin et l'Holocauste, 1933-2001”, în Vassili Petrenko, *Avant et après Auschwitz*, Flammarion, Paris, 2002.
4. Textul acestui apel și repercusiunile lui în Franța, în Stéphane Courtois, Adam Rayski (coord.), *Qui savait quoi ? L'extermination des Juifs 1941-1945*, La Découverte, Paris, 1987, pp. 128-131.
5. Ilya Ehrenburg, Vassili Grossman, *Le Livre noir sur l'extermination scélérates des Juifs par les envahisseurs fascistes allemands dans les régions provisoirement occupées de l'URSS et dans les camps d'extermination en Pologne pendant la guerre de 1941-1945. Textes et témoignages*, Solin/Actes Sud, 1995, 1136 p.
6. Interesant de citit lucrarea lui Laurent Rucker *Staline, Israël et les Juifs*, PUF, Paris, 2001.
7. Despre Lozovski, vezi în special Olivia Gomolinski, „Juif et alors... Pour une étude de l'identité «juive-bolchevique». Le cas de Solomon Lozovski (1878-1952)”, *Les Cahiers Anatole Leroy-Beaulieu*, nr. 8, 2005.

CAPITOLUL XII. Teroarea poate fi „blândă”

1. Articolul a fost publicat în *L'Histoire*, nr. 324, octombrie 2007.
2. Vezi S. Courtois, N. Werth et alii, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit.
3. Vezi Helmut Müller-Enbergs, „L'aiguillon. L'administration chargée des documents du Service de la Sécurité politique (Stasi) de l'ex-RDA”, *Communisme*, nr. 59-60, sem. II, 1999, pp. 205-218.
4. Vezi numărul revistei *Communisme* (nr. 91-92, sem. II, 2007) consacrat în întregime istoriei și memoriei regimului comunist din România. Vezi și Raportul oficial al guvernului român asupra crimelor regimului comunist : Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrincu, Cristian Vasile (coord.), *Raport final*, Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, Editura Humanitas, București, 2007, 880 p.
5. Vezi numărul revistei *Communisme* (nr. 93-94, sem. II, 2008) consacrat în întregime istoriei și memoriei regimului comunist din Polonia.

CAPITOLUL XIII. Kominternul : o elită de tip nou

1. Text publicat în Henri Bresc, Fabrice d'Almeida și Michel Sallmann (coord.), *La Circulation des élites européennes*, Seli Arslan, Paris, 2002, pp. 227-240.
2. Vezi capitolul VII, „Lenin și distrugerea inteligenței ruse”.
3. O excelentă descriere a acestui proces, în Orlando Figes, *La Révolution russe, 1891-1924*, ed. cit.
4. Despre Internaționalele socialiste și comuniste, cf. Annie Kriegel, *Les Internationales ouvrières*, PUF, col. „Que-sais-je ?”, Paris, 1964.
5. Despre originile PCF, cf. Stéphane Courtois și Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, PUF, Paris, 2000, ed. a II-a completată cu textul celor 21 de condiții, pp. 50-53.
6. Cf., de exemplu, *Les Cahiers d'Histoire* ale Institutului de Cercetare a Marxismului, în anii 1980.
7. Vezi capitolul XX, „Istoria comunismului : revoluția documentară”.
8. Exemplul cel mai nefericit este, fără îndoială, cel al lui Pierre Broué, care a publicat *Histoire de l'Internationale communiste* (Fayard, Paris) fără să țină cont aproape deloc de arhive.
9. Cf. Jean-Paul Molinari, *Les Ouvriers communistes*, L'Albaron, 1991.
10. Cf. Suria Sadekova, „Dimitri Manouilski”, *Communisme*, nr. 40-41, 1995, pp. 53-68.
11. Cf. Suria Sadekova, „Andrei Jdanov et le mouvement communiste international”, *Communisme*, nr. 53-54, 1998, pp. 63-73.
12. Cf. Peter Huber, „L'Appareil du Komintern, 1926-1935 : premier aperçu”, *Communisme*, nr. 40-41, 1995, pp. 9-36.
13. Despre Gheorghi Dimitrov, vezi Gheorghi Dimitrov, *Journal 1933-1949*, Belin, Paris, 2005, 1506 p., precum și teza lui Mona Foscolo „Georges Dimitrov, une biographie critique”, IEP de Paris, 2004.
14. François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont – Calmann-Lévy, Paris, 1995, cap. 3.
15. Despre „bio”, cf. Stéphane Courtois, „Trois autobiographies communistes : Jacques Duclos, André Marty, Maurice Thorez”, *Le Débat*, nr. 107, noiembrie-decembrie 1999, pp. 162-177 ; și „Parti communiste français, Komintern et totalitarisme”, *Communisme*, nr. 53-54, 1998, pp. 35-62. Vezi mai ales Annie Kriegel, Stéphane Courtois, Eugen Fried. *Le grand secret du PCF*, Seuil, Paris, 1997, 450 p.
16. Cf. Stéphane Courtois, „Un été 1940. Les négociations entre le PCF et l'occupant allemand à la lumière des archives de l'Internationale communiste”, *Communisme*, nr. 32-34, 1993, pp. 85-128.
17. Cf. Philippe Buton, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 19 novembre 1944”, și Mihail Narinski, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 18 novembre 1947”, *Communisme*, nr. 45-46, 1996, pp. 7-54.
18. Gérard Belloin, *Mémoires d'un fils de paysan tourangeaux entré en communisme*, Éditions de l'Atelier, Paris, 2000.
19. Arkadi Vaksberg, *Hotel Lux*, Fayard, Paris, 1993.
20. Cf. biografia sa în Jean Maitron, *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, Éditions ouvrières, Paris, vol. 26, 1986, pp. 112-113.
21. Cf. mărturia unuia dintre instructorii care au activat în Franța : Victor Fay, *La Flamme et la Cendre*, Presses Universitaires de Vincennes, Vincennes, 1989.
22. Cf. Annie Kriegel și Stéphane Courtois, Eugen Fried. *Le grand secret du PCF*, ed. cit.
23. Cf. Rémy Kauffer și Roger Faligot, *As-tu vu Cremet ?*, Fayard, Paris, 1991.
24. Titlul autobiografiei pe care Thorez a publicat-o în Franța în 1937 și care a fost răspândită în mai multe sute de mii de exemplare. Despre Maurice Thorez, cf. biografia scrisă de Philippe Robrieux, *Maurice Thorez, vie secrète vie publique*, Fayard, Paris, 1975.

25. Cf. biografiile lor în Jean Maitron, *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, ed. cit.
26. Cf. o biografie de Gaston Plissonnier, în Rémy Kauffer, *Eminences grises*, Fayard, Paris, 1992, pp. 247-287.

CAPITOLUL XIV. Sistemul comunist mondial, criteriul de evaluare a totalitarismului

1. Textul a apărut în S. Courtois (coord.), *Le jour se lève. L'héritage du totalitarisme en Europe 1953-2005*, Éditions du Rocher, Paris, 2006.
2. Vezi François Furet, *Le Passé d'une illusion...*, ed. cit.
3. Annie Kriegel, *Le Système communiste mondial*, PUF, Paris, 1984, 272 p.
4. *Ibidem*, p. 8.
5. Vezi capitolul III, „Lenin și inventarea totalitarismului”.
6. Vezi Gheorghe Dimitrov, *Journal 1933-1949*, ed. cit., pp. 339-340.
7. Vezi Maurice Thorez, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 18 novembre 1947”, prezentată de Mihail Narinski, *Communisme*, nr. 45-46, p. 44.
8. H. Arendt, *Les Origines du totalitarisme*, ed. cit.
9. Krzysztof Pomian, „Totalitarisme, autoritarisme, démocratie”, în S. Courtois (coord.), *Le jour se lève...*, ed. cit., pp. 57-65.
10. Vezi Nicolas Werth, „L'amnistie du 27 mars 1953. La première grande sortie du Goulag”, *Communisme*, nr. 42-44, 1995, pp. 211-222.
11. Vezi „Ouvrier et gréviste à Prague, 1953. Témoignage présenté par Karel Bartosek”, *Communisme*, nr. 9, 1986, pp. 27-34. Vezi în același număr „Le «rapport secret» d'Imre Nagy (27 iunie 1953)”, prezentat de François Fejtő, pp. 6-26.
12. Vezi capitolul XXI, „«Raportul secret» al lui Hrușciov: fractura sistemului comunist”.
13. Vezi Nicolas Werth, „Histoire d'un «pré-rapport secret». Audaces et silences de la Commission Pospelov, janvier-février 1956”, *Communisme*, nr. 67-68, 2001, pp. 10-38.
14. Vezi Nicolas Werth, „Les enjeux politiques et sociaux du «dégel»”, în S. Courtois (coord.), *Le jour se lève...*, ed. cit., pp. 121-144.
15. Vezi „La Révolution hongroise de 1956, nouvelles approches”, *Communisme*, nr. 88-89, trim. IV, 2006 – trim. I, 2007, 262 p.
16. Annie Kriegel, *Le Système communiste...*, ed. cit., p. 89.
17. *Ibidem*.
18. *La vérité des souterrains*, convorbiri ale lui Ismail Kadare cu Stéphane Courtois, Odile Jacob, Paris, 2006, pp. 143-205.
19. Vezi Emilio Gentile, *La Voie italienne au totalitarisme*, Éditions du Rocher, col. „Démocratie ou totalitarisme”, Paris, 2004, 394 p.
20. Vezi capitolul XII, „Teroarea poate fi «blândă»”.
21. Richard Pipes, *The Unknown Lenin*, Yale University Press, New Haven / Londra, 1998, 216 p.
22. Annie Kriegel, *Le Système communiste...*, ed. cit., p. 38.
23. Despre această menținere, vezi dosarul „Gauches extrêmes, gauches radicales”, în revista 2050, nr. 10, noiembrie 2008, pp. 13-78.
24. Despre represiunea în RDG, vezi Ehrhart Neubert, „Les crimes politiques en RDA”, în S. Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, ed. cit., pp. 445-516.

25. Vezi Vladimir Bukovski, *Jugement à Moscou*, Robert Laffont, Paris, 1995, 616 p. Despre PCI, vezi Valerio Riva (în colab. cu Francesco Bigazzi), *Oro da Mosca. I finanziamenti sovietici al PCI dalla Rivoluzione d'ottobre al crollo dell'URSS*, Mondadori, Milan, 1999, 880 p.
26. Vezi Dominique Andolfatto, *PCF: mutation ou liquidation ?*, Éditions du Rocher, Paris, 2005, p. 267.
27. A. Kriegel, *Le Système communiste...*, ed. cit., p. 60.
28. K. Pomian, „Totalitarisme, autoritarisme, démocratie”, art. cit.

PARTEA A TREIA

Comunism, crimă împotriva umanității, genocid

CAPITOLUL XV. Cartea neagră și cercetarea istorică a comunismului

1. „Le Livre noir du communisme en débat”, *Communisme*, nr. 59-60, trim. III-IV, 1999, 320 p.
2. În 2009, *Cartea neagră a comunismului* este tradusă în 26 de limbi și vândută în peste un milion de exemplare în lume.
3. Anne Applebaum, „Quand une mémoire en cache une autre”, *Commentaire*, nr. 78, vara 1997, 247 p. De la apariția articolului meu, Anne Applebaum a publicat o lucrare importantă: *Goulag. Une histoire*, Grasset, Paris, 2005, 718 p.
4. Annie Kriegel, *Le Système communiste mondial*, PUF, Paris, 1984, 271 p.
5. Pentru prezentarea acestei acțiuni de influență în Franța interbelică, vezi Sophie Cœuré, *La Grande Lueur à l'Est. Les Français et l'Union soviétique, 1917-1939*, Seuil, Paris, 1979, 360 p.
6. Stéphane Courtois, „Archives du communisme : mort d'une mémoire, naissance d'une histoire”, *Le Débat*, nr. 77, noiembrie-decembrie 1993.
7. Horst Möller (coord.), *Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus (Holocaustul roșu și germanii. Dezbateri pe tema Cărții negre a comunismului)*, Piper, München/Zürich, 1999, 250 p.
8. Pierre Rigoulot, Ilios Yannakakis, *Un pavé dans l'histoire. Le débat français sur Le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1998, 224 p. Unii „universitari” au optat pentru pasiunea ideologică, mergând până la atacul *ad hominem*; de pildă, Alain Brössat, care în revista Ligii comuniste revoluționare a scris un lung articol intitulat „A propos d'un *Livre noir* et d'un énergumène” (*Critique communiste*, nr. 151); fără îndoială, a omis să-și consulte dicționarul *Littre*: „Energumen: cel care este posedat de demon”. Spuneți „diabolizare”?
9. Marc Lazar, „Le Livre noir du communisme en débat”, *Communisme*, nr. 59-60, 1999, pp. 9-24.
10. Gilles Bataillon, „Réflexions sur l'histoire du communisme en Amérique latine”, *Communisme*, nr. 59-60, trim. III-IV, 1999, pp. 61-80.
11. M. Lazar, art. cit.
12. Marc Lazar, art. cit.; Jean-Jacques Becker, „Quelques remarques à propos du *Livre noir*”, *Communisme*, nr. 59-60, 1999, pp. 25-28; Henry Rousso, *La Hantise du passé*, Textuel, Paris, 1998, p. 90.
13. Jacques André, *La Révolution fratricide. Essai de psychanalyse du lien social*, PUF, Paris, 1993, 254 p.
14. Irena Talaban, *Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques*, PUF, Paris, 1999, 294 p.
15. Radu Clit, *Cadre totalitaire et fonction narcissique*, Paris, L'Harmattan, 2001, 312 p.

16. M. Lazar, art. cit.
17. J.-J. Becker, art. cit.
18. De notat, totuși, că cei opt coautori au aprobat textul introducerii și s-au exprimat public în acest sens, asociindu-se textului de răspuns pe care l-am publicat în *Le Monde* din 20 decembrie 1997, „La Tragédie communiste”.
19. H. Rousso, *La Hantise...*, ed. cit., p. 90.
20. François Bédarida, „Praxis historique et responsabilité”, *Diogenes*, nr. 168, octombrie-decembrie 1994, pp. 7-8.
21. H. Rousso, *Stalinisme et...*, ed. cit.
22. Jean-Louis Margolin vorbește în legătură cu aceasta despre o „adverărată-falsă comparație”, dar nu explică în ce ar consta falsitatea ei (cf. J.-L. Margolin, „Du cas cambodgien comme enjeu et révélateur”, *Communisme*, nr. 59-60, 1999, p. 177).
23. H. Rousso, *op. cit.*, p. 17.
24. François Fejtő, Maurizio Serra, *Le Passager du siècle*, Hachette Littérature, Paris, 1999, p. 197.
25. H. Rousso, *La Hantise...*, ed. cit.
26. Cécile Vaissié, *Pour votre liberté et pour la nôtre. Le combat des dissidents de Russie*, Robert Laffont, Paris, 1999, 442 p.
27. J.-J. Becker, art. cit.
28. *Ibidem*.
29. H. Rousso, *Stalinisme et...*, ed. cit., p. 31.
30. M. Lazar, art. cit.
31. *Le Livre noir...*, ed. cit., p. 25.
32. Art. cit., p. 177.
33. Antony Beevor, *Stalingrad*, Éditions de Fallois, Paris, 1999.
34. Pentru RDG, putem face trimitere la capitolul complementar redactat de Ehrhart Neubert în ediția germană, tradus și publicat de Stéphane Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase ! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002, pp. 445-514.
35. Alexandra Viatteau, *Staline assassine la Pologne*, Seuil, Paris, 1999, 342 p.
36. În special în două lungi interviuri din ziarul PCF *L'Humanité*, din 10 și 13 decembrie 1997, axate în mare parte pe „perversiunile” comunismului.
37. *L'Histoire*, ianuarie 1998.
38. Art. cit.
39. Nicolas Werth, „Lettre de Nikolaï Boukharine à Staline, 10 décembre 1937”, *Bulletin de l'IHTP*, nr. 73, mai 1999, p. 15. Textul a fost republicat, cu o prezentare mai nuanțată, în *Le Débat*, nr. 107, noiembrie-decembrie 1999. De atunci, Nicolas Werth a publicat ultimele șase scrisori ale lui Buharin adresate lui Stalin în 1936-1937, cf. *Communisme*, nr. 61, trim. I, 2000, pp. 7-40.
40. *Ibidem*, p. 16.
41. *Ibidem*, p. 17.
42. *Ibidem*, p. 18.
43. *Ibidem*.
44. *Ibidem*, pp. 16 și 18.
45. *Ibidem*, p. 19.
46. *Le Monde*, 1972.
47. H. Rousso, *Stalinisme et...*, ed. cit., p. 31.
48. M. Lazar, art. cit.
49. Alain Besançon, *Le Malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*, Fayard, Paris, 1998, 166 p.
50. M. Lazar, art. cit.
51. Bernard Bruneteau, *Les Totalitarismes*, Armand Colin, Paris, 1999, 240 p.

52. M. Lazar, art. cit.
53. *Vezi Stalinisme et...*, ed. cit., cele trei texte redactate de N. Werth și P. Burrin.
54. J.-J. Becker, art. cit. ; H. Roussio, *Stalinisme et...*, ed. cit., p. 21.
55. Krzysztof Pomian, „Post-scriptum sur la notion de totalitarisme et sur celle de «régime communiste»”, în *Stalinisme et...*, ed. cit., pp. 376-378.
56. M. Lazar, art. cit.
57. Pierre Hassner, „Par-delà l'histoire et la mémoire”, în *Stalinisme et...*, ed. cit., p. 368.
58. Nikolai Buharin, *La Bourgeoisie internationale et son apôtre Kautsky*, Librairie de L'Humanité, Paris, 1925, pp. 36 și 10.
59. *Ibidem*, p. 36.
60. Konrad Löw, *Das Rotbuch der kommunistischen Ideologie. Marx und Engels, die Väter des Terrors*, Langen Müller, München, 1999, 336 p.
61. George Watson, *La Littérature oubliée du socialisme. Essai sur la mémoire refoulée*, Nil Éditions, Paris, 1999.
62. Simon Leys, „Une évidence troublante”, *Commentaire*, nr. 81, primăvara 1998, citat în M. Lazar, art. cit.
63. Jacques Julliard, *L'Année des fantômes*, Grasset, Paris, 1998, p. 342.
64. Alain de Benoist, *Communisme et nazisme. Vingt-cinq réflexions sur le totalitarisme au XXe siècle (1917-1989)*, Le Labyrinthe, Paris, 1998, pp. 39-40.
65. *Ibidem*, p. 39.
66. Ian Kershaw, citat în Martine Fournier, „Les fractures du XXe siècle”, *Sciences humaines*, nr. 97, august-septembrie 1999, p. 15. Articolul acesta deosebit de tendențios și plin de greșeli (chiar și cu referințe eronate) nu scapă ocazia de a relua calomniile conform cărora *Cartea neagră* „duce la o banalizare a nazismului, apropiindu-l astfel de curentul istoricilor negaționiști”.
67. Christian Guerlach, *Sur la conférence de Wannsee*, Liana Levi, Paris, 1999, 142 p.
68. *Ibidem*, p. 48.
69. *Ibidem*, p. 60.
70. *Ibidem*, p. 58.
71. *Ibidem*.
72. *Ibidem*, pp. 54-55.
73. *Ibidem*, p. 95.
74. Annette Wieviorka, *Auschwitz expliqué à ma fille*, Seuil, Paris, 1999, p. 10.
75. Annette Wieviorka, „Stéphane Courtois, en un combat douteux”, *Le Monde*, 27 noiembrie 1997.
76. M. Lazar, art. cit.
77. François Furet, Ernst Nolte, *Fascisme et communisme*, Plon/Commentaire, Paris, 1998.
78. Pierre Rigoulot, „L'effet Livre noir”, *Les Cahiers d'histoire sociale*, toamna-iarna 1998, p. 5.
79. Jean Daniel, „L'esprit exterminateur”, *Le Nouvel Observateur*, 30 octombrie 1997.
80. Jean-Marie Lustiger, „Singularité de la Shoah”, *Etudes*, ianuarie 1998, p. 74.
81. Krzysztof Pomian, „L'impossible procès du communisme”, *L'Histoire*, nr. 236, octombrie 1999, p. 72.
82. H. Roussio, *Stalinisme et...*, ed. cit., p. 18.
83. *L'Histoire*, nr. 236, octombrie 1999.
84. Vladimir Bukovski, *Jugement à Moscou*, ed. cit. ; Pierre Daix, „Le procès de Nuremberg du communisme”, *Le Figaro littéraire*, 6 noiembrie 1997.
85. Georges Mink, Jean-Charles Szurek, *La Grande conversion. Le destin des communistes en Europe de l'Est*, Seuil, Paris, 1999, 312 p.
86. Alexandra Laignel-Lavastine, „Fascisme et communisme en Roumanie : enjeux d'une comparaison”, în *Stalinisme et...*, ed. cit., pp. 201-245. *Vezi* și adnotarea ei despre cartea Alexandrei Viatteau *Staline assassine la Pologne*, în *Le Monde* (1999), precum și articolul din *Le Monde des débats* „Nazisme et communisme : les suites d'une controverse”, nr. 1, martie

- 1999 (de notat că, inițial, această publicație lunară programase un articol de Martin Malia, conform anunțului din *L'Histoire* din aceeași lună).
87. Nikita Petrov, „Mémorial. Historique de la création et activités actuelles”, *Communisme*, nr. 59-60, trim. III-IV, 1999, pp. 189-204.
 88. Ana Blandiana, Romulus Rusan, „Le Mémorial de Sighet ou la mémoire, une forme de justice”, *Communisme*, nr. 59-60, trim. II-IV, 1999, pp. 219-228.
 89. Helmut Müller-Enbergs, „L'aiguillon. L'administration chargée des documents du Service de la Sûreté politique (Stasi) de l'ex-RDA”, *Communisme*, nr. 59-60, trim. III-IV, 1999, pp. 205-218.
 90. H. Rousso, *Stalinisme et...*, ed. cit., p. 90.
 91. *Ibidem*.
 92. Cf. Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme, le Congrès pour la liberté de la culture, 1950-1970*, Fayard, Paris, 1995.
 93. „Praxis historique et responsabilité”, art. cit., p. 2.

CAPITOLUL XVI. Crimele comunismului

1. „Les crimes du communisme”, *L'Histoire*, nr. 247, octombrie 2000, pp. 36-74.
2. Émile Durkheim, *Le socialisme*, PUF, Paris, 1992, 272 p.
3. Lenin, „Réponse à Kievski”, în *Œuvres*, Éditions Sociales/Éditions en langues étrangères, Paris/Moscova, 1959, vol. 23, p. 22.
4. Vezi Georges Nivat, „Les racines russes du totalitarisme”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 17-22.
5. Jean Pasqualini, *Prisonnier de Mao : sept ans dans un camp de travail en Chine*, Gallimard, Paris, 1975.
6. Cf. Virgil Ierunca, *Pitești, laboratoire concentrationnaire (1949-1952)*, Michalon, Paris, 1996, și Irena Talaban, *Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques*, PUF, Paris, 1999.
7. Cf. Stéphane Courtois, „Le Livre noir et le travail historique sur le communisme”, *Communisme*, nr. 59-60, mai 2000, pp. 91-92.
8. Cf. Stéphane Courtois, „Les derniers jours de Trotski”, *L'Histoire*, nr. 2, pp. 76-83.
9. Cf. Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne, 1917-1945*, Éditions des Syrtes, Paris, 2000.
10. Cf. „Auschwitz. La Solution finale”, *Les Collections de L'Histoire*, nr. 3.
11. François Furet, *Le Passé d'une illusion*, ed. cit.

CAPITOLUL XVII. Căləul fidel al lui Stalin : comisarul poporului Nikolai Ejov

1. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940*, Hoover Institution Press, Stanford University, 2002, 274 p. Punctul meu de vedere a fost făcut public în revista *Societal*, nr. 50, trim. IV, 2005.
2. Annie Kriegel, *Les Grands Procès dans les systèmes communistes*, Gallimard, col. „Idées”, Paris, 1972, 190 p. Vezi și Nicolas Werth, „Sur les grands procès en Union soviétique”, în Emmanuel Le Roy Ladurie (coord.), *Les Grands Procès politiques*, Éditions du Rocher, col. „Démocratie ou totalitarisme”, Paris, 2002, pp. 81-98.
3. Simon Sebag Montefiore, *Staline. La cour du tsar rouge*, Éditions des Syrtes, Paris, 2005, 794 p.

CAPITOLUL XVIII. De la Babeuf la Lemkin : genocid și modernitate

1. „Prefață” la Gracchus Babeuf, *La Guerre de la Vendée et le système de dépopulation*, volum prezentat și adnotat de Reynald Secher și Jean-Noël Brégeon, Éditions du Cerf, Paris, 2008, 238 p.
2. Cele 9 capitole teoretice care deschid cartea au fost traduse în sfârșit în franceză – vezi Rafael Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide ?*, ed. cit.
3. R. Lemkin, *op. cit.*, p. 215.
4. *Ibidem*, p. 226.
5. *Ibidem*, p. 215.
6. Daniel Marc Segesser, Myriam Gessler, „Raphael Lemkin and the international debate on the punishment of war crimes, 1919-1948”, *Journal of Genocide Research*, decembrie 2005, p. 463.
7. Gracchus Babeuf, *La Guerre de la Vendée...*, ed. cit., p. 98.
8. *Ibidem*, p. 140.
9. *Ibidem*, p. 78.
10. *Ibidem*, p. 87.
11. *Ibidem*, p. 82.
12. *Ibidem*, p. 86.
13. *Ibidem*, p. 99.
14. *Ibidem*.
15. *Ibidem*, p. 80.
16. *Ibidem*, p. 122.
17. *Ibidem*, p. 139.
18. *Ibidem*, p. 97.
19. *Ibidem*, p. 154.
20. *Ibidem*, p. 155.
21. Vezi Stéphane Courtois, „De la Révolution française à la révolution d'Octobre”, în Renaud Escande (coord.), *Le Livre noir de la Révolution française*, Cerf, Paris, 2008, pp. 395-402.
22. Cu mare interes pot fi citite documentele procesului, *Carrier, le procès d'un missionnaire de la Terreur et du Comité révolutionnaire de Nantes, 16 octobre – 16 décembre 1794*, texte culese și adnotate de Jacques Dupâquier, Éditions des Etannets, Pontoise, 1994, 541 p.
23. *Ibidem*, pp. 171-172.
24. *Ibidem*, p. 173.
25. *Ibidem*.
26. Despre relațiile dintre Babeuf și Fouché, vezi prezentarea lui Jean-Joël Brégeon în Gracchus Babeuf, *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation*, ed. cit.
27. Vezi capitolul XXI, „«Raportul secret» al lui Hrușciov : fractura sistemului comunist”.
28. Reynald Secher, „La guerre de Vendée, guerre civile, génocide, mémoricide”, în Renaud Escande (coord.), *Le Livre noir de la Révolution française*, ed. cit., p. 240.
29. G. Babeuf, *La Guerre de Vendée...*, ed. cit., p. 119.
30. Vezi Victor Zaslavski, *Le Massacre de Katyn...*, ed. cit.
31. *Ibidem*, p. 101.
32. *Ibidem*, p. 167.
33. Raymond Aron, *Mémoires*, Julliard, Paris, 1983, p. 176.
34. Convorbirea dintre Hannah Arendt și Günter Gaus, 1964, citată în Hannah Arendt, *Les Origines du totalitarisme*, Gallimard, „Quarto”, Paris, 2002, p. 122.
35. G. Babeuf, *La Guerre de la Vendée...*, ed. cit., p. 95.

CAPITOLUL XIX. Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist

1. „Le génocide de classe : définition, description, comparaison”, *Les Cahiers de la Shoah*, nr. 6, Les Belles Lettres, Paris, 2002, pp. 89-122.
2. Rafael Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide ?*, ed. cit.
3. „Rafaël Lemkin et la question du génocide en régime communiste”, comunicare la colocviul Institutului Polonez pentru Probleme Internaționale, „En mémoire de Rafaël Lemkin”, Varșovia, octombrie 2008.
4. S. Courtois, N. Werth et alii, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit.
5. S. Courtois, „Les crimes du communisme”, în *Le Livre noir...*, ed. cit., pp. 11-41.
6. S. Courtois, „Le génocide de classe...”, ed. cit.
7. Rafael Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide ?*, ed. cit., p. 23 – sublinierea ne aparține.
8. *Ibidem*, p. 222 – sublinierea ne aparține.
9. *Ibidem*, p. 248 – sublinierea ne aparține ; citat și de John Cooper, *Rafaël Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, p. 65 (Procesul marilor criminali de război, vol. I, pp. 46-47).
10. J. Cooper, *R. Lemkin and...*, ed. cit., p. 90 – sublinierea ne aparține.
11. *Ibidem*, p. 91.
12. R. Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide ?*, ed. cit., p. 239.
13. Vezi capitolul XVIII, notele 34 și 35.
14. J. Cooper, *op. cit.*, p. 83.
15. Scrisoarea lui R. Lemkin adresată lui August Heckscher la sfârșitul anului 1951, citată în J. Cooper, *op. cit.*, pp. 216-217.
16. Vezi capitolul XI, „Stalin și evreii”.
17. „Soviet Genocide in the Ukraine”, în Raphael Lemkin Papers, New York Public Library, Astor, Lenox and Tilden Foundation. Manuscripts and Archives Division. Textul este publicat cu prezentarea lui Roman Serbyn în *Commentaire*, septembrie-octombrie 2009.
18. *Ibidem*. Vezi Roman Serbyn, „Holodomor: the Politics and the History of the Ukrainian genocide”, comunicare la colocviul Institutului Polonez pentru Probleme Internaționale, Varșovia, octombrie 2008.
19. Vezi capitolul XXI, „«Raportul secret» al lui Hrușciiov : fractura sistemului comunist”.
20. „Génocide soviétique en Ukraine”, art. cit.
21. Vezi V. Zaslavski, *Le Massacre de Katyn...*, ed. cit., pp. 68 și 132-143.
22. R. Conquest, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror Famine*, Oxford University Press, New York, 1986 ; *The Great Terror : A Reassessment*, Londra, 1992. Traducerea franceză : *La Grande Terreur. Les purges stalinienues des années 30*, urmată de *Sanglantes moissons*, Robert Laffont, col. „Bouquins”, Paris, 1995.
23. Despre această controversă, vezi *Devant l'histoire. Les documents de la controverse sur la singularité de l'extermination des Juifs par le régime nazi*, Cerf, Paris, 1988, 354 p. Vezi și Stéphane Courtois, „Penser le fascisme et le totalitarisme”, introducere la Ernst Nolte, *Fascisme et totalitarisme*, Robert Laffont, col. „Bouquins”, Paris, 2008, pp. VII-XXXIX.
24. Vezi Ernst Nolte, „Un passé qui ne veut pas passer”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 iunie 1986, reluat în E. Nolte, *Fascisme et totalitarisme*, ed. cit., pp. 860-867.
25. E. Nolte, „L'ère des tyrans”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 iulie 1986, citat în *Devant l'histoire*, ed. cit., p. 70.
26. „Pour la science, il n'existe pas de question interdite”, *Rheinischer Merkur* și *Christ und Welt*, 31 octombrie 1986, citat în *Devant l'histoire*, ed. cit., pp. 195-196.

27. Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne* (ediția germană 1987), Éditions des Syrtes, Paris, 2000, pp. 90-91.
28. Richard Pipes, *The Unknown Lenin. From the Secret Archives*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1996.
29. 1933, *l'année noire. Témoignages sur la famine en Ukraine*, Albin Michel, Paris, 2000, 490 p.
30. *Le Génocide au Cambodge, 1975-1979. Race, idéologie et pouvoir*, Gallimard, Paris, 1998 (prima ediție Yale, 1996).
31. Nicolas Werth, „Ukraine : un génocide par la faim”, *Nouvel Observateur*, număr suplimentar, octombrie 2008, *l'Histoire en procès*, pp. 55-57.
32. Reynald Secher, „La guerre de Vendée : guerre civile, génocide, mémoricide”, în *Le Livre noir de la Révolution française*, ed. cit., p. 238.
33. Vezi capitolul XVIII, „De la Babeuf la Lemkin : genocid și modernitate”.
34. Karl Marx, *Le Manifeste du parti communiste*, Champ Libre, Paris, 1983, 94 p. (ediție bilingvă, cu reproducerea originalului).
35. Citat în Benoît Hepner, „Marx et la puissance russe”, în Karl Marx, *La Russie et l'Europe*, Gallimard, Paris, 1954, p. 20.
36. Michael Confino, *Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaïev*, ed. cit.
37. Robert Service, *Lenin. A Biography*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 2000, pp. 86-88.
38. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 339.
39. *Ibidem*, p. 25.
40. *Ibidem*.
41. Lenin, *Œuvres*, „Les tâches de la révolution”, *op. cit.*, vol. 26, p. 62 (articol apărut în *Rabotchi Put*, 9 și 10 octombrie 1917).
42. Despre toată această perioadă a „războiului civil”, putem citi capitolele fundamentale ale lui Nicolas Werth, „Un stat împotriva propriului popor. Violență, represiune, teroare în Uniunea Sovietică”, în S. Courtois, N. Werth et alii, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit., pp. 43-147.
43. Lenin, *Œuvres*, „Comment organiser l'émulation”, ed. cit., vol. 26, p. 429.
44. I. Steinberg, *In the Workshop of the Revolution*, Londra, 1955, citat de N. Werth, „Un Etat contre son peuple”, ed. cit., pp. 73-74.
45. Orlando Figes, *La révolution russe, 1891-1924. La tragédie d'un peuple*, Londra, 2002/ Denoël, Paris, 2007, p. 634.
46. N. Werth, „Un Etat contre...”, ed. cit., pp. 112-117.
47. Vezi Nicolas Werth, *L'île aux cannibales. 1933, une déportation-abandon en Sibérie*, Perrin, Paris, 2006, 206 p.
48. Despre lagărele sovietice și comuniste în general, vezi lucrarea comparativă de proporții a lui Joël Kotek și Pierre Rigoulot, *Le Siècle des camps*, Lattès, Paris, 2000, 806 p.; și despre Gulag, Anne Applebaum, *Goulag. Une histoire*, Grasset, Paris, 2003, 720 p.
49. Vezi N. Werth, „Un Etat contre...”, ed. cit., pp. 164-188. Vezi și Françoise Thom, „La «dékoulakisation» et la famine 1928-1933”, în S. Courtois, *Quand tombe la nuit*, ed. cit., pp. 193-214.
50. Cf. Sophie Cœuré, *La grande lueur à l'Est*, Seuil, col. „Archives du communisme”, Paris, 1998, pp. 171-184.
51. Vezi capitolul XVII, „Călăul fidel al lui Stalin : comisarul poporului Nikolai Ejov”.
52. Amănunte despre aceste ordine, în capitolul VIII, „Cum să-l înțelegem pe Stalin”.
53. *Ibidem*, p. 108.
54. Vezi Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarismes”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...*, ed. cit., pp. 238-270.
55. Vezi Marc Lazar, „L'Estonie et le communisme”, în S. Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase! ...*, ed. cit., pp. 229-312.
56. Cf. N. Werth, „Un Etat contre...”, ed. cit., pp. 230-250.

57. Vezi Jung Chang, John Halliday, *Mao, l'histoire inconnue*, Gallimard, Paris, 2006.
58. Vezi Ben Kiernan, *op. cit.* ; și Jean-Louis Margolin, „Cambodge : au pays du crime déconcertant”, în S. Courtois, N. Werth *et alii*, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit., pp. 630-700 ; vezi și „Kampuchéa démocratique : stade ultime du communisme?”, *Communisme*, nr. 95-96, trim. III-IV, 2008, 210 p.
59. Alain Besançon, *Le Malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*, Fayard, Paris, 1998, 166 p., aici p. 24.
60. Pentru „omul nou”, ne vom referi la remarcabila lucrare-catalog coordonată de Jean Clair *Les années 1930. La fabrique de „l'Homme nouveau”*, Gallimard/Musée des Beaux Arts du Canada, Paris/Ottawa, 2008, 394 p. (catalogul expoziției cu același nume prezentată la Ottawa din iunie până în septembrie 2008).
61. Heinrich Himmler, „Quelques idées relatives au traitement des groupes ethniques et des Juifs de l'Est”, în Christopher Browning, *Les Origines de la solution finale*, Les Belles Lettres, Paris, 2007, p. 86.
62. Marc Lazar, „Le Livre noir du communisme en débat” ; vezi capitolul XV, „Cartea neagră și cercetarea istorică a comunismului”.
63. Pierre Hassner, „Par delà l'histoire et la mémoire”, în Henry Rousso (coord.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparée*, Complexe/IHTP, Paris/Bruxelles, 1999, p. 368.
64. Annette Wieviorka, *Auschwitz expliqué à ma fille*, Seuil, Paris, 1999, p. 10.
65. Cf. Tzvetan Todorov, „Scientisme et totalitarisme”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*, ed. cit., pp. 291-300.

PARTEA A PATRA

Istoria și memoria comunismului

CAPITOLUL XX. Istoria comunismului : revoluția documentară

1. Acte publicate în *Histoire et archives*, nr. 14, iulie-decembrie 2003, pp. 133-142.
2. Cf. Peter Huber și Daniel Kunzi, „L'assassinat d'Ignaz Reiss”, *Communisme*, nr. 26-27, 1990, pp. 5-28.
3. Cf. Guillaume Malaurie, Emmanuel Terrée, *L'Affaire Kravchenko, Paris 1949. Le Goulag en correctionnelle*, Robert Laffont, Paris, 1982, 284 p.
4. O colecție completă a revistei se găsește la Biblioteca La Souvarine, 4 avenue Benoît Frachon, 92000, Nanterre.
5. Branko Lazitch, Milorad Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern*, Hoover Institution Press, Stanford Californie, 1973, 458 p.
6. Despre efectele acestei revoluții documentare, vezi Stéphane Courtois, „Archives du communisme : mort d'une mémoire, naissance d'une histoire”, *Le Débat*, nr. 77, noiembrie-decembrie 1993, pp. 145-156. În același număr, vezi Nicolas Werth, „De la soviétologie en général et des archives russes en particulier”, pp. 127-144.
7. Cf. Stéphane Courtois, „Un été 1940. Les négociations entre le PCF et l'occupant allemand à la lumière des archives de l'Internationale communiste”, *Communisme*, nr. 32-34, 1993, pp. 85-128.
8. Vezi, de exemplu, Yves Santamaria, „Le Parti, la France et la guerre, mars-juin 1940”, *Communisme*, nr. 32-34, 1993, pp. 67-84.
9. Vezi Philippe Buton, *Les lendemains qui déchantent Le PCF à la Libération*, Presses de la FNSP, Paris, 1993.

10. Vezi Sylvain Boulonque, „Vérification, rectification et interdépendance : les relations entre la Confédération générale du travail unitaire et l'Internationale syndicale rouge (1930-1932)”, *Communisme*, nr. 65-66, trim. I-II, 2001, pp. 133-160.
11. Cf. Annie Kriegel, Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, ed. cit.
12. Gallimard, Paris, 700 p.
13. Oleg Hlevniuk, *Le Cercle du Kremlin*, ed. cit.
14. Stéphane Courtois, Nicolas Werth et alii, *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, ed. cit.
15. Marc Jansen și Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner : People's Commissar Nikolai Ejov*, Hoover Institution Press, Stanford, 2002, 274 p. Vezi capitolul XVII din această lucrare.
16. Nicolas Werth, „Repenser la Grande Terreur. L'URSS des années trente”, *Le Débat*, noiembrie-decembrie 2002.
17. Victor Zaslavski, *Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge*, ed. cit.
18. Vezi capitolul XXI din această lucrare.
19. Li Zhen Sheng, *Le Petit Livre rouge d'un photographe chinois*, Phaidon, Paris, 2003, 316 p.

CAPITOLUL XXI. „Raportul secret” al lui Hrușciov : fractura sistemului comunist

1. Comunicare prezentată la colocviul organizat de Asociația Annie Kriegel pe 13 octombrie 2006 despre „Revoluția maghiară din 1956 : noi abordări și repercusiuni asupra partidelor comuniste francez, italian și spaniol” și publicată în *Communisme*, nr. 88-89, trim. IV, 2006 – trim. I, 2007.
2. William Taubmann, *Khrushchev. The Man and His Era*, Nortons & Co, New York/Londra, 2003, 876 p., aici p. 278.
3. În ceea ce privește Comisia Pospelov, vezi Nicolas Werth, „Histoire d'un «pré-Rapport secret»”, *Communisme*, nr. 67-68, trim. III-IV, 2001, pp. 9-38.
4. *Le Rapport Khrouchtchev et son histoire*, prezentat și adnotat de Branko Lazitch, Seuil, col. „Point-Histoire”, Paris, 1976, 190 p., aici p. 9 (de aici încolo, B. Lazitch, *Le Rapport...*).
5. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., p. 279.
6. *Ibidem*.
7. B. Lazitch, *Le Rapport...*, ed. cit., p. 53.
8. *Ibidem*, p. 56.
9. Vezi Richard Pipes, *The Unknown Lenin, from the Secret Archive*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1996, 216 p.; vezi și capitolul III, „Lenin și inventarea totalitarismului”.
10. B. Lazitch, *Le Rapport...*, ed. cit., p. 69.
11. *Ibidem*, p. 66.
12. *Ibidem*, p. 64.
13. *Ibidem*, p. 65.
14. *Ibidem*, p. 66.
15. *Ibidem*, p. 67.
16. *Ibidem*, p. 68.
17. *Ibidem*, p. 69.
18. *Ibidem*, p. 70.
19. *Ibidem*, p. 84.
20. *Ibidem*, p. 107.
21. *Ibidem*, p. 109.
22. *Ibidem*, p. 119.

23. *Ibidem*, p. 120.
24. *Ibidem*, p. 129.
25. *Ibidem*, p. 99.
26. *Ibidem*, p. 78.
27. *Ibidem*, p. 61.
28. Vezi Nicolas Werth, *L'Île aux cannibales. 1933, une déportation-abandon en Sibérie*, Perrin, Paris, 2006, 206 p.
29. B. Lazitch, *Le Rapport...*, ed. cit., p. 61.
30. *Ibidem*, p. 77.
31. *Ibidem*, p. 66.
32. Vezi Etienne Thévenin, „Les logiques à l'œuvre dans les famines soviétiques : l'exemple de l'Ukraine”, în S. Courtois (coord.), *Les logiques totalitaires en Europe*, ed. cit., pp. 326-337 ; și Nicolas Werth, „La famine au Kazakhstan”, *Communisme*, nr. 74-75, 2003, pp. 8-18.
33. B. Lazitch, *Le rapport...*, ed. cit., p. 117.
34. *Ibidem*.
35. *Ibidem*.
36. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., pp. 64-65.
37. *Le Monde* 2, 25 februarie 2006, p. 64.
38. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., p. 94.
39. *Ibidem*, pp. 99-100.
40. Documentul autorului.
41. *Ibidem*, p. 135.
42. Vezi Victor Zaslavsky, *Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge*, ed. cit., pp. 41-42 și 120-128.
43. Din cauza lipsei documentelor, numărul victimelor poloneze în urma ocupației sovietice din 1939-1941 este chiar și astăzi greu de stabilit. Potrivit lui W. Taubmann (*op. cit.*, p. 136), în jur de 1 250 000 de persoane ar fi fost deportate din partea orientală a Poloniei – dintre care 300 000 ar fi murit în deportare –, în timp ce 50 000 ar fi fost asasinate. Am dat aici cifrele mult reduse indicate de V. Zaslavsky (*op. cit.*, p. 61) și Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarismes, 1939-1945”, în S. Courtois (coord.), *Une si longue nuit. L'apogée des régimes totalitaires en Europe*, ed. cit., pp. 238-270, aici pp. 259-263.
44. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., p. 139.
45. B. Lazitch, *Le Rapport...*, ed. cit., p. 111.
46. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., p. 164.
47. V. Zaslavsky, *Le Massacre de Katyn...*, ed. cit., pp. 129-131.
48. Vezi Jacques Dupâquier, „Le procès Carrier” ; și Jean-Clément Martin, „Le procès Carrier, un procès politique ? ”, în Emmanuel Le Roy Ladurie (coord.), *Les Grands Procès politiques. Une pédagogie collective*, Éditions du Rocher, col. „Démocratie ou totalitarisme”, Paris, 2002, pp. 55-66 și 67-80.
49. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., p. 286.
50. *Ibidem*, p. 285.
51. B. Lazitch, *Le rapport...*, ed. cit., p. 151.
52. *Ibidem*, p. 52.
53. *Ibidem*, p. 53
54. *Ibidem*, p. 61.
55. *Ibidem*, p. 97.
56. *Ibidem*, p. 66.
57. *Ibidem*, p. 86.
58. *Ibidem*, p. 140.
59. *Ibidem*, p. 126.
60. *Ibidem*, p. 150.

61. W. Taubmann, *Khrushchev...*, ed. cit., p. 290.
62. Vezi Michael Confino, *Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaïev*, François Maspéro, Paris, 1973, 212 p.
63. Vezi René Cannac, *Aux sources de la révolution russe. Netchaïev, du nihilisme au terrorisme*, Payot, Paris, 1961, p. 175.

CAPITOLUL XXII. Memorialul Sighet : istoria și memoria crimelor comuniste în România

1. „Le mémorial des crimes du communisme”, *Le meilleur des mondes*, nr. 1, primăvara 2006.
2. Revista *Communisme* a publicat un număr consacrat României, „La Roumanie, un totalitarisme ordinaire” (nr. 91-92, trim. III-IV, 2007), pregătit de responsabilii Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului.
3. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile (coord.), *Raport final*, Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste în România, Editura Humanitas, București, 2007, 880 p.

CAPITOLUL XXIII. Onoarea pierdută a stângii europene

1. „L'honneur perdu de la gauche européenne”, 2050, nr. 1, aprilie 2006.
2. Vezi capitolul XXII, „Memorialul Sighet : istoria și memoria crimelor comuniste în România”, precum și *Communisme*, nr. 91-92, „La Roumanie, un totalitarisme ordinaire”.
3. Vezi Shaban Sinani, *Le Dossier Kadaré*, urmată de Ismail Kadare și Stéphane Courtois, *La Vérité des souterrains*, Odile Jacob, Paris, 2006, 208 p.

CAPITOLUL XXIV. Ați spus „negaționism” ?

1. Acest text a apărut în *Le meilleur des mondes*, nr. 1, primăvara 2006.

CAPITOLUL XXV. Manipularea istoriei : continuitatea unei practici sovietice

1. „L'histoire en procès”, *Le Nouvel Observateur*, număr suplimentar, octombrie 2008.
2. Vezi Nabi Abdullaev, „Commission to Guard Against False History”, *The Moscow Times*, 20 mai 2009.

Index

A

Abakumov, Victor 161
 Abetz, Otto 91, 215
 Abrikosov (preot) 71
 Afinogenov, Aleksandr 99
 Aliluieva, Nadejda 96
 Amendola, Giovanni 31
 Anderson, Cyrill 214
 André, Jacques 141
 Andreev, Nikolai 176
 Andropov, Iuri 62, 129, 133, 230, 241
 Applebaum, Anne 138
 Aragon, Louis 81, 120
 Arendt, Hannah 32, 37-38, 40, 43, 45, 53,
 60-61, 127, 149, 162, 183, 187, 190
 Aristov, Andrei 221-222, 232
 Arnăuțoiu, Toma 238
 Aron, Raymond 64, 162, 186, 190
 Axelrod, Pavel 43

B

Babel, Isaac 178
 Babeuf, François (Gracchus) 51, 70, 152,
 163, 181-187, 194
 Bagramian (general) 228
 Bakunin, Mihail 232
 Barbé, Henri 119
 Barbusse, Henri 80
 Bartošek, Karel 131, 143, 145
 Bataillon, Gilles 140
 Băsescu, Traian 233
 Becker, Jean-Jacques 140-142, 144-146

Bédarida, François 143, 162
 Beliaev, Nikolai 221
 Beliakov, A. 39
 Belloin, Gérard 118
 Beneš, Edvard 58
 Berdiaev, Nikolai 71
 Beria, Lavrenti 83, 105, 161, 170, 179, 186,
 201, 220, 223, 227, 231, 249
 Berlinguer, Enrico 131
 Bernstein, Eduard 39
 Besançon, Alain 150, 158-159, 172, 205,
 245
 Bierut, Bolesław 232
 Billaud-Varennnes, Jean 183
 Bismarck, Otto von 54
 Blandiana, Ana 160, 234-237
 Blanqui, Auguste 54, 64
 Bloch, Marc 236
 Blum, Léon 119, 215
 Bogolepov, Aleksandr 71
 Boris al III-lea (al Bulgariei) 56
 Boulouque, Sylvain 215
 Brack, Viktor 156
 Brătianu, Constantin 236
 Brătianu, Gheorghe 236
 Brejnev, Leonid 62, 128-129, 152, 230, 241
 Browder, Earl 115
 Browning, Christopher 157
 Bruneteau, Bernard 151
 Brutskus, Boris 71
 Buffet, Marie-George 241
 Buharin, Nikolai 62, 87, 115, 146-149, 153,
 164

Bukovski, Vladimir 144, 159, 230, 238-239, 247
 Bulgakov, Serghei 72
 Bulgakov, Valentin 71, 74
 Bulganin, Nikolai 221
 Burrin, Philippe 151
 Buton, Philippe 215

C

Cabet, Etienne 64, 163
 Camus, Albert 162
 Carnot, Lazare 194
 Carrère d'Encausse, Hélène 122
 Carrier, Jean 184-186, 228
 Casanova, Laurent 119
 Castro, Fidel 62, 165
 Ceașescu, Nicolae 109-110, 128, 165, 233-235, 237, 243
 Cehov, Anton 93
 Celor, Pierre 119
 Cernenko, Constantin 230
 Cernișevski, Nikolai 10, 34, 38, 124
 Cervantes, Miguel de 100
 Chamberlain, Lesley 71, 73-74
 Churchill, Winston 89
 Clausewitz, Carl von 36
 Clit, Radu 141
 Cœuré, Sophie 244
 Colas, Dominique 15, 20, 35
 Conquest, Robert 82, 144-145, 160, 192, 245
 Cremet, Jean 119

D

Daix, Pierre 159
 Daladier, Edouard 215
 Dan, Fedor 148
 Daniel, Jean 158
 Darwin, Charles 195, 208
 De Benoist, Alain 154
 De Felice, Renzo 9
 De Gaulle, Charles 9, 58, 79, 85-86, 90, 208
 Denisevskaia, Zinaïda 97-98
 Deutscher, Isaac 37
 Dimitrov, Gheorghe 8, 56, 115-117, 126, 176, 214

Djilas, Milovan 58
 Dollfuss, Engelbert 175
 Dolot, Miron 244
 Domenach, Jean-Luc 143
 Donnedieu de Vabres, Henri 189
 Donnersmark Florian, Henckel von 108
 Doriot, Jacques 114, 119-120
 Dos Santos, José 165
 Dostoievski, Fedor 34, 100, 232
 Douch 170, 204
 Dubček, Alexander 152
 Duclos, Jacques 9, 115, 117-121, 215
 Ducroux, Joseph 118
 Duhonin, Nikolai 65
 Dumitrescu, Constantin 234
 Duranty, Walter 245
 Durkheim, Émile 164
 Dzerjinski, Feliks 45, 49, 52, 61, 72, 113, 170, 198

E

Ehrenburg, Ilya 74, 81, 105
 Eikhe, Robert 224
 Einarsson, Mats 241
 Ejov, Natașa 179-180
 Ejov, Nikolai 8, 82-83, 87, 89, 96, 170, 173-180, 201, 203, 205, 216, 220, 223, 226, 241
 Elfin, Boris 133, 216
 Eluard, Paul 81
 Engels, Friedrich 39, 153, 163
 Enukidze, Avel 176
 Esenin, Serghei 74, 93

F

Fejtő, François 143
 Fiszbin, Henri 119
 Fitzpatrick, Sheila 85
 Fouché, Joseph 186, 228
 Frachon, Benoît 115, 119-120, 215
 Franco, Francisco 33, 57, 152
 Frank, Anna 91
 Frank, Semion 71
 Fried, Eugen (Clément) 8, 117-119, 213, 215
 Furet, François 7, 10, 23, 32-33, 80, 116, 123, 144, 150, 152, 158, 172

G

- Gandhi, Mahatma 90
 Garaudy, Roger 119
 Gauck, Joachim 160
 Gentile, Emilio 9, 31, 129
 Geremek, Bronisław 111
 Gerlach, Christian 154-157
 Gierek, Edward 130
 Gil-Robles, Alvaro 242
 Giroud, Françoise 85
 Gomułka, Władysław 128
 Gorbaciov, Mihail 69, 124, 132-134, 144, 194, 216, 218, 229, 247
 Göring, Hermann 8, 155
 Gorki, Maxim (Aleksei Pechkov) 49, 72-74, 94
 Gosnat, Georges 121
 Gottwald, Klement 58, 115, 118, 120, 141
 Goulin, Jean-Jacques 185-186
 Gromiko, Andrei 129
 Grossman, Vassili 105, 230
 Guesde, Jules 164
 Guevara, Ernesto (Che) 7
 Guyot, Raymond 116, 119, 121

H

- Habermas, Jürgen 192
 Hacha, Emil 152
 Halévy, Elie 171
 Hassner, Pierre 153, 207
 Havel, Václav 131
 Hellbeck, Jochen 97, 101
 Heller, Michel 71, 73
 Herriot, Edouard 81, 200, 244
 Heydrich, Reinhard 155, 157
 Hildebrand, Klaus 193
 Hilferding, Rudolf 16
 Hilgruber, Andreas 193
 Himmler, Heinrich 146, 155-156, 207
 Hitler, Adolf 8, 11, 28, 32, 36-37, 53, 85, 89-91, 104, 146, 152, 154-157, 171-172, 185, 196, 206, 208, 215
 Hobson, John A. 16
 Honecker, Erich 128, 134
 Ho Şi Min 115, 165
 Hoxha, Enver 128, 243

- Hruşciov, Nikita 8, 38, 62, 79, 83-85, 92, 103, 106, 127-131, 133, 152, 161, 172, 186, 191, 201, 216-232, 247

I

- Iagoda, Ghenrih 100, 170, 175, 177
 Ibárruri, Dolores 115
 Iliescu, Ion 234
 Ilin, Ivan 71
 Ionesco, Eugène 109
 Ivan al IV-lea (cel Groaznic) 84
 Ivanov (student) 34, 232

J

- Jacobson, Roman 71
 Jansen, Marc 176
 Jaurès, Jean 112, 164
 Jdanov, Andrei 58, 115, 176
 Jean, Jérôme (Michel Feintuch) 115, 121
 Jiang Jieshi 57
 Jivkov, Todor 128, 131
 Julliard, Jacques 154

K

- Kádár, János 128, 130
 Kadare, Ismail 243
 Kaganovici, Lazar 103, 174, 176, 186, 199, 219-221, 226, 230
 Kamenev, Lev (Rosenfeld) 45, 48, 62, 87, 102, 147, 176-177, 223
 Kang Sheng 170
 Karşavin, Lev 71
 Kaspi, André 188
 Katkov 34
 Kautsky, Karl 18-20, 23, 27, 29, 112, 153
 Kershaw, Ian 150, 154
 Kiernan, Ben 194
 Kim Ir-sen 62, 165, 213
 Kirov, Serghei 82, 85, 96, 157, 175-176, 224
 Kizevetter, Aleksandr 71
 Klevniuk, Oleg 216
 Koestler, Arthur 100, 114
 Kokoşkin, F. 50
 Kolceak, Aleksandr 75

Kosior, Stanislav 224

Kovalenko, Lidia 194, 244

Kravcenko, Victor 212, 230

Kriegel, Annie 63, 101, 122-124, 126, 128,
130, 132, 139, 164, 177, 211-213, 215

Krivički, Walter 114

Kun, Béla 56

Kurganov 145

Kuskova, Ekaterina 74

Kuzmin-Karavaiev 71

L

Lacroix-Riz, Annie 244-245

Laignel-Lavastine, Alexandra 160

Lassalle, Ferdinand 43

Lašis, Martin 22

Lazar, Marc 139-141, 143-145, 151-152, 157-
-158, 174, 207

Lazici, Branko 119, 212, 222

Lecœur, Auguste 119, 131

Legendre 241

Lemkin, Rafael 36, 69, 181-208

Lenin, Vladimir Ilici 15-75, 195-199

Lequinio de Kerblay, Joseph-Marie 186

Lermontov, Mihail 93

Leroux, Pierre 163

Levi, Primo 152, 207

Leys, Simon 153-154

Liiceanu, Gabriel 160

Lindblad, Göran 239

Litvinov, Maxim (Wallach Finkelstein) 104

Lisenko, Trofim 126

Loew, Konrad 153

London, Artur 9

Losski, Nikolai 72

Lozovski, Alexandre (Salomon Dridzo) 48,
69, 106

Ludendorff, Erich 32

Lugovskaia Nina 91, 97

Lugovski, Serghei (Ribin) 91-92, 94

Lunacearski, Anatoli 48

Lustiger, Jean-Marie 158

Luxemburg, Rosa 20, 36, 61

M

Maiakovski, Vladimir 74

Maitron, Jean 211

Mahno, Nestor 55

Malenkov, Gheorghe 221

Malinovski, Roman 85

Maniak, Volodimir 194, 244

Maniu, Iuliu 236

Manuilski, Dmitri 115-117, 176, 214

Mao Zedong 29, 57, 67

Marchais, Georges 132

Margolin, Jean-Louis 142-143, 145-146, 152,
188, 242

Maritain, Jacques 171

Markov, Gheorghe 131, 212

Martov (Yuli Zederbaum) 23, 42-43, 61

Marty, André 115, 118-119

Marx, Karl 24, 39, 44, 50, 54, 60, 64, 80,
88, 98, 102, 153, 163, 195, 219, 240

Masaryk, Jan 190

Masaryk, Tomas 74

Mehlis, L.Z. 103

Mengistu, Hailé Mariam 165

Michels, Roberto 28-29

Mihailovici, Draga 59

Mihoels, Solomon 105

Mikoian, Anastas 219-222, 226-227

Millerand, Alexandre 39

Miłosz, Czesław 160

Milza, Pierre 143

Mink, Georges 460

Molotov (Viaceslav Skriabin) 62, 83, 87,
115, 172, 174, 178-179, 186, 199, 203,
219-221, 226-227, 230

Montefiore, Simon Sebag 79, 178

Morozov, Pavel 68, 161

Moskvina, Ivan 175

Mosse, George L. 23, 30, 37

Moullec, Gael 216

Mühe, Ulrich 108

Mungiu, Cristian 110

Mussolini, Benito 31, 144

N

Năstase, Adrian 233
 Neceae, Serghei 10, 34, 38, 40, 79, 124, 195, 232
 Nivat, Georges 15
 Nolte, Ernst 32, 56, 89, 158, 192-193, 196

O

Oprea, Marius 243
 Ordjonikidze, Sergo 174
 Orwell, George 160, 240
 Osipova, Irina 91
 Osorghin, Mihail 71, 74
 Owen, Robert 64

P

Paczkowski, Andrzej 145
 Pahlavi, Reza 130
 Panin 145
 Panné, Jean-Louis 143, 248
 Pasternak, Boris 45, 55, 61, 74, 100, 125, 230
 Pauker, Ana 115
 Pavone, Claudio 58
 Pella, Vespasian 189
 Peschanski, Denis 141
 Petrov, Nikita 173, 176, 250
 Piatakov, Gheorghi (Kievski) 15, 21
 Piatnițki, Ossip (Abramovici Tarsis) 214
 Picasso, Pablo 120
 Pidlubnii, Stepan 98
 Pin, Yathai 144
 Pipes, Richard 160, 193
 Pius al XI-lea, Papa 80
 Plisnier, Charles 114
 Plissonnier, Gaston 121
 Pokrovski 93
 Pol Pot (Salot Sar) 131, 141-142, 151, 165-167, 169-170, 184-185, 188, 203-204, 206, 213
 Pomian, Krzysztof 127, 132, 152, 159-160
 Ponomarenko, Pavel 221
 Ponomarev, Boris 129
 Popper, Karl 30
 Pospelov, Piotr 127, 219-220, 222, 225, 232
 Postișev, Pavel 224

Potemkin, Leonid 99, 200, 244
 Preobrajenski, E.A. 164
 Prokopovici, Serghei 74
 Proudhon, Pierre Joseph 50
 Pugacev, Pavel 50
 Putin, Vladimir 106, 173, 246, 248-249

R

Rákosi, Mátyás 115, 120
 Raluca, Ioana 238
 Rauschning, Hermann 146
 Reiss, Ignaz 212
 Restif de la Bretonne, Edmée 163
 Ribbentrop, Joachim von 83
 Ricœur, Paul 106
 Rigoulot, Pierre 139, 158
 Rîkov, Aleksei 48, 62, 87
 Robespierre, Maximilien 42, 182, 184, 187, 195, 201, 228
 Rochet, Waldeck 118, 121
 Rodos, Boris 219
 Roman, Petre 120, 234
 Romanov (familia imperială) 166
 Roosevelt, Franklin D. 58, 89
 Rousset, David 162, 212
 Rouso, Henry 142-145, 150, 159
 Rudenko, Roman 219
 Rusan, Romulus 235, 237

S

Saks 241
 Salazar, Antonio de Oliveira 152
 Samoilova, Liubova V. 92
 Santamaria, Yves 159, 215
 Schmitt, Karl 208
 Schreiner 241
 Schurek, Jean-Charles 160
 Secher, Reynald 182, 186
 Selivanov, Dimitru 71
 Serov, Ivan 129, 186, 229
 Servin, Marcel 119
 Sinani, Shaban 243
 Slánský, Rudolf 191
 Soljenitîn, Aleksandr 82, 102, 145, 192, 199, 230, 243, 246

Solomonovna, Evghenia 178-179
 Sorokin, Pitirim 71
 Stalin, Iosif Vissarionovici (Iosif Djugașvili)
 66-67, 79-134, 173-180, 199-203
 Steinberg, Isaac 70, 198
 Stolîpin, Piotr 35
 Strasser, Gregor și Otto 146
 Stratonov, Vsevolod 72
 Sturzo, Luigi 31
 Suslov, Mihail 105-106, 129
 Suvarin, Boris (Lifchits) 37, 81, 114, 146,
 160, 171, 212

Ș

Șalamov, Varlam 92
 Șelepin, Aleksandr 216, 228
 Șepilov, Dmitri 222
 Șingariov, A. 50
 Șişkin 74
 Șolohov, Mihail 178-179
 Șvernic, Nikolai 221

T

Talaban, Irena 141
 Templin, Viktor 92
 Thiers, Adolphe 22
 Thom, Françoise 245
 Thorez, Maurice 9, 58, 80, 106, 115, 117-
 -120, 126, 131, 176, 215-217, 247
 Tillon, Charles 119, 217
 Tito (Iosip Broz) 59, 115, 117, 120, 126-128,
 145, 166
 Todorov, Tŭetan 17, 27
 Togliatti, Palmiro 115, 117-118, 131
 Tolstoi, Alexei 74
 Tolstoi, Lev 71, 93
 Tomski, Mihail 27, 87
 Tréand, Maurice 215
 Trilisser, Meir (Moskvin) 116
 Troțki, Lev (Lev Davidovici Bronstein) 23,
 27, 30, 42-43, 45, 61-62, 74, 84-87, 102,
 113, 115, 146, 148, 153, 168, 171, 198,
 212
 Trubețkoi 71
 Truman, Harry 59

Tudor, Corneliu Vadim 233
 Turgheniev, Ivan 93
 Turreau (generalul) 194

Ț

Țvetaeva, Marina 74

U

Ugrimov 74
 Ulbricht, Walter 115, 120, 128

V

Vaissié, Cécile 144
 Vaksberg, Arkadi 102-103, 106
 Viatteau, Alexandra 145
 Vișinski, Andrei 190
 Volkogonov, Dimitri 145
 Voroșilov, Kliment 174, 179, 213, 220-221,
 226-227

W

Wałęsa, Lech 111
 Watson, George 153
 Weber, Max 27-29
 Weil, Simone 31
 Werth, Nicolas 82, 128, 139, 142-143, 145-
 -146, 148, 151-152, 188, 194, 213, 216,
 220, 242, 245
 Wiesel, Elie 235
 Wiewiorka, Annette 157, 207
 Wildstein, Brōnislaw 243

Y

Yannakakis, Ilios 139

Z

Zachariadis, Nikos 59
 Zaslavski, Victor 216
 Zasulici, Vera 43
 Zhou Enlai 115
 Zinoviev, Grigori (Radomilski) 45, 48, 87,
 102, 115, 176-177, 193, 223
 Ziuganov 241

După două decenii de la căderea Zidului Berlinului, Stéphane Courtois aduce noi perspective asupra originii și evoluției totalitarismului. În opoziție cu tezele tradiționale ale lui Hannah Arendt și George Mosse, care văd rădăcinile totalitarismului în statul nazist și în cel stalinist, Courtois subliniază rolul fundamental al lui Lenin și al bolșevismului în apariția acestui fenomen politic. Pe baza informațiilor extrase din arhivele de la Moscova, el redefineste rolul lui Stalin și natura crimelor în masă comise de regimurile comuniste – așa-numitul „genocid de clasă”, singurul fenomen care poate explica foamea din Ucraina sau asasinatul din Cambodgia. În final analizează memoria tragică a comunismului în Europa Centrală și de Est, memoria glorioasă a comunismului în Europa Occidentală – în special în Franța – și memoria paradoxală a Uniunii Sovietice în Rusia lui Vladimir Putin, care îl reabilitează pe Stalin. Un capitol special este dedicat dictaturii comuniste din România și crimelor comise în numele acesteia.

Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent • Lenin și distrugerea inteligenței ruse • Stalin și evreii • Kominternul: o elită de tip nou • Cartea neagră și cercetarea istorică a comunismului • Rafael Lemkin și problema genocidului în regimul comunist • „Raportul secret” al lui Hrușciov: fractura sistemului comunist • Memorialul Sighet: istoria și memoria crimelor comuniste în România • Onoarea pierdută a stângii europene • Manipularea istoriei: continuitatea unei practici sovietice

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-0895-9

9 789734 608959

www.polirom.ro

Foto copertă: G. Gheorghiu-Dej, P. Groza, C.I. Parhon, V. Luca, C. Părulescu, A. Moghioros, P. Borilă, S.I. Kavaradze, T. Georgescu, I. Chișinevschi, C. Stoica, D. Petrescu ș.a., în tribuna oficială din Piața Aviatorilor, cu prilejul demonstrației de 1 Mai 1952. Fototeca online a comunismului românesc, 46/1952